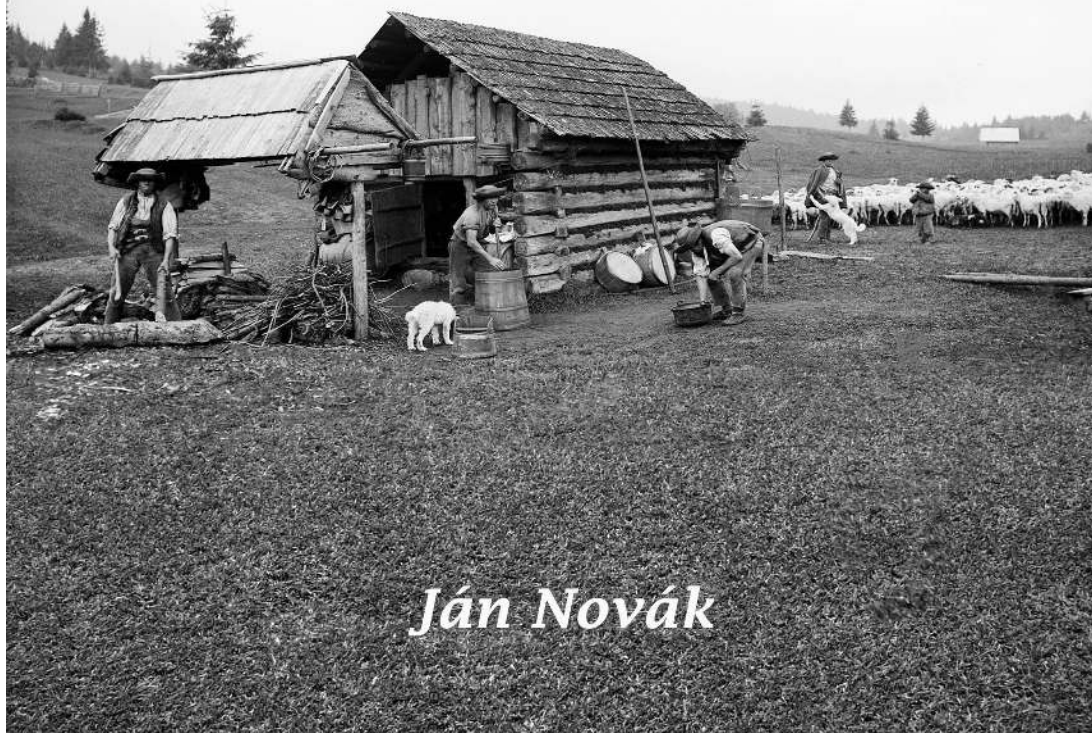

Salašníctvo v Karpatoch

*Carpathian mountain
sheep milk farming*

Ján Novák

Salašnictvo v Karpatoch

Carpathian mountain sheep milk farming

Ján Novák

2019

Názov: Salašníctvo v Karpatoch – Carpathian mountain sheep milk farming

Autor: © prof. Ing. Ján Novák, PhD.

Recenzenti: prof. PhDr. Ján Botík, DrSc. (UKF Nitra)
prof. RNDr. Michal Hejcman, Ph.D. et Ph.D. (ČZU Praha)
doc. RNDr. Milan Margetín, PhD. (SPU Nitra, NPPC-VÚŽV-ÚCHOT.Teplá)
doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D. (Masarykova univerzita Brno)

Vydávateľ: prof. Ing. Ján Novák, PhD. , Nitra

Všetky práva sú vyhradené. Nijaká časť tejto monografie sa nesmie reprodukovať, ukladať do informačných systémov, ani prenášať v akejkoľvek podobe, či akýmkoľvek spôsobom – elektronicky, mechanicky, fotokopírovaním, nahrávaním alebo inak – bez predchádzajúceho písomného súhlasu vlastníka autorských práv.

ISBN 978-80-570-0841-5

EAN 97880570008415

Predhovor autora

Kolonizácia valachmi na valaskom práve od 13. storočia bola spojená s rozsiahlym odlesnením horských oblastí v celom karpatskom oblúku a vytváraním nových plôch pasienkov. Salašníctvo bolo impulzom k postupnému osídľovaniu horských regiónov Karpát a malo vplyv na osídlenie a celkový spôsob života pôvodného obyvateľstva. Predstavovalo dôležitú hospodársko-ekonomickú i kultúrnu oblasť vývoja pastierskych komunít. Aj keď na jednej strane primárne súviselo s bezprostredným získavaním trvalej obživy, na strane druhej sa od neho odvíjal materiálny, spoločenský a duchovný život rodín, etník, národov, ale aj novodobých štátov. Rozšírenie salašníctva do horských a vysokohorských regiónov neznamenal len pasívne preberanie cudzej kultúry, ale aj tvorivé obohacovanie už existujúcich kultúr. Formovanie národných kultúr v jednotlivých krajinách počas stáročí predstavuje významný vklad do dedičstva európskych kultúrnych tradícií.

Salašníctvo si zaslúži našu pozornosť aj v súčasnosti. Vzdávam úctu životnému štýlu ovčiarov v úzkom spojení s prírodou a ich namáhavej práci ďaleko v horách, vzdialených od svojich rodín. Niekoľko storočí rozvíjali prastaré pastierske tradície, valaské zvyky a mágiu, ktoré odovzdávali svojim nasledovníkom. So salašmi ako posvätnými miestami valachov, dýchajúcimi históriou, som prichádzal priamo do kontaktu v rokoch 1981 – 1982 ako vedúci Strediska rastlinnej a živočíšnej výroby v Liptovskej Porúbke (v súčasnosti AGRIA Liptovský Ondrej, a. s.). K stredisku patrili tri salaše umiestnené na vysokohorských pasienkoch Nízkych Tatier v Nižnej Boci (Salašky, bača Vladimír Blcháč; Poľana, bača Ján Šuchtár, neskôr bača František Batory z Lendaku) a vo Vyšnej Boci (Pod Čertovicou, Starobocianska dolina, bača Matej Blcháč). V jarnom a jesennom období sa ovce pásli na lúkach Svarínskej doliny neďaleko Kráľovej Lehoty a v chotári Liptovskej Porúbky.

Monografia „Salašníctvo v Karpatoch“ nadväzuje na monografiu „Po stopách valachov v Karpatoch“. Sprostredkováva výsledky bádateľského úsilia významných etnológov, geografov, historikov, environmentalistov, poľnohospodárskych a ďalších špecialistov v karpatskom oblúku. Pojednáva o geografických, krajinných, ekologických a floristických danostiach karpatského horstva, historickom vývoji a súčasnosti salašníctva, využívaní pasienkov, ktoré sú jeho základom, stavebných objektoch, produkcii mliečnych produktov z ovčieho mlieka, spoločenskom a duchovnom živote na salaši, o vplyve salašníctva na krajinnú štruktúru, živobytí a tradičnej ľudovej kultúre jednotlivých regiónov, ale aj o udržiavaní tradícií a kultúrneho dedičstva v Karpatoch. Približuje salašníctvo a krásu pastierskych tradícií, ktorá sa prejavuje prostredníctvom materiálnej a duchovnej kultúry. Je teritoriálne najcelistvejším a tematicky najkomplexnejším obrazom o agrikultúrnej podobe karpatského salašníctva – jedinečného a európsky významného fenoménu v Karpatoch. Čitateľ má možnosť prostredníctvom textu prepojeného s archívnym dokumentačným materiálom a fotografiami zo súčasnosti vstúpiť do magického sveta Karpát. Môže poslúžiť vedeckým pracovníkom pôsobiacich v oblasti etnológie a histórie, študentom poľnohospodárstva, environmentalistiky, krajinnej ekológie, etnológie, ale aj pre ostatným záujemcom, ktorých oslovuje táto problematika.

Vďaku vyslovujem recenzentom, prof. PhDr. Jánovi Botíkovi, DrSc. (bývalý pedagóg, Katedra etnológie a folkloristiky, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra), prof. RNDr. Michalovi Hejzmanovi, Ph.D. et Ph.D. (Katedra ekológie, Fakulta životného prostredia, Česká zemědělská univerzita, Praha), doc. RNDr. Milanovi Margetínovi, Ph.D. (Katedra špeciálnej zootechniky, Fakulta agrobiológie a potravinových zdrojov, Slovenská poľnohospodárska univerzita v Nitre; NPPC-VÚŽV-Ústav chovu oviec, Trenčianska Teplá), doc. PhDr. Miroslavovi Váľkovi, Ph.D. (Ústav európskej etnológie, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno), Ing. Richardovi Stiffelovi za redakčnú úpravu textu a grafické spracovanie monografie a Tomášovi Zajarošovi za úpravu fotodokumentačného materiálu.

Nitra, január 2019

*Prof. Ing. Ján Novák, Ph.D.,
Katedra trávnych ekosystémov a krmných plodín,
Fakulta agrobiológie a potravinových zdrojov,
Slovenská poľnohospodárska univerzita v Nitre*

OBSAH

Úvod	9
1 Prírodné pomery Karpát	11
1.1 Charakteristika, geomorfologické členenie a pedologické pomery Karpát	11
1.2 Klimatické a hydrologické pomery Karpát	26
1.3 Flóra a fauna Karpát	27
2 Historický vývoj a súčasnosť salašníctva v karpatskom oblúku	33
2.1 Historický vývoj salašníctva v rumunských Južných a Východných Karpatoch	33
2.2 Historický vývoj salašníctva vo Východných a Západných Karpatoch	37
3 Pasienky – základ salašníctva v Karpatoch	64
3.1 Charakteristika, rozdelenie, tvorba pasienkov	64
3.2 Pasienky ako ekosystém/agroekosystém	71
3.3 Produkčné a mimoprodukčné funkcie pasienkov	76
3.4 Rastlinné spoločenstvá pasienkových porastov	79
3.5 Využívanie pasienkov, vplyv pasenia na agroekosystém	98
3.6 Bonitácia a obnova poškodených pasienkov	105
3.7 Ochrana pasienkov v Karpatoch	137
4 Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch	150
4.1 Salašníctvo ako spôsob využívania krajiny a živobytia	150
4.2 Kolektívne a individuálne salašníctvo	159
4.3 Stavebné objekty na salaši	172
4.4 Začiatok salašnej sezóny	195
4.5 Pasenie oviec, košarovanie a iné práce na salaši	217
4.6 Produkcia ovčieho mlieka a jeho tradičné spracovanie v kolibe	251
4.7 Spoločenský a duchovný život na salaši	297
4.8 Ukončenie salašnej sezóny a zimovanie oviec	311

5 Vplyv salašníctva na tvorbu trvalo udržateľného rozvoja	328
5.1 Agrolesníctvo v silvopastorálnom systéme Karpát	328
5.2 Vplyv salašníctva na krajinnú štruktúru	330
5.3 Vplyv salašníctva na ľudové umenie	393
5.4 Marketingová komunikácia s verejnosťou	433
5.5 Prírodné a kultúrne dedičstvo – udržiavanie tradícií salašníctva	464
Záver	494
Summary	487
Latinské názvy	496
Použitá literatúra	504

CONTENS

Introduction	9
1 Natural conditions of Carpathians	11
1.1 Characteristics, geomorphological segmentation and pedological conditions of Carpathians	11
1.2 Climatic a hydrological conditions of Carpatians	26
1.3 Flora and fauna of Carpathians	27
The concise content of the chapter	31
2 Historical development and present of mountain sheep milk farming in Carpathian arc	33
2.1 Historical development of mountain sheep farming in Romanian Southern and Eastern Carpathians	33
2.2 Historical development of mountain sheep milk farming in Eastern and Western Carpathians	37
The concise content of the chapter	61
3 Pastures – base of the Carpathians mountain sheep milk farming	64
3.1 Characteristics, division, pasture formation	64
3.2 Pastures as ecosystem / agroecosystem	71
3.3 Production and extra production functions of pastures	76
3.4 Plant communities of pasture vegetation	79
3.5 Usage of pastures, impact of grazing on agroecosystem	98
3.6 Evaluation and revitalization of damaged pastures	105
3.7 Protection of pastures in Carpathians	137
The concise content of the chapter	147
4 Shepherd´s hut and mountain sheep milk farming – unique phenomenon of traditional culture and way of living of shepherds and sheep breeders in Carpathians	150
4.1 Mountain sheep milk farming as a way of landscape usage and means of living	150
4.2 Collective and individual mountain sheep milk farming	159
4.3 Building objects near shepherd´s hut	172
4.4 Beginning of mountain farming season	195

4.5 Sheep punching, sheep folding and other duties at shepherd's hut	217
4.6 Production of sheep milk and its traditional processing in shepherd's hut	251
4.7 Social and spiritual life at shepherd's hut	297
4.8 Termination of mountain sheep milk farming season and sheep wintering	311
The concise content of the chapter	322

5 Impact of mountain sheep milk farming on formation of sustainable development	328
5.1 Agroforestry in the silvopastoral system of the Carpathians	328
5.2 Impact of mountain sheep milk farming on landscape structure	330
5.3 Impact of mountain sheep milk farming on folklore	393
5.4 Marketing communication with the public	433
5.5 Natural and cultural heritage – preservation of traditions of mountain sheep farming	464
The concise content of the chapter	483

Conclusion	487
-------------------	-----

Summary	491
----------------	-----

Latin names	496
--------------------	-----

References	504
-------------------	-----

Úvod

Valaská kolonizácia a vývoj salašníctva za 700 rokov trvania v karpatskom oblúku z pohľadu histórie patrí k pomerne málo preskúmaným oblastiam. Chýba archeologický výskum, bádateľské aktivity agrárnej etnografie týkajúce sa vysokohorského pastierstva (salašníctva) začali až začiatkom 20. storočia. Medzi prvé publikácie o salašníctve zaraďujeme „Wędrówki pasterskie w Karpatach“ od poľského geografa Ludomira Sawického (1911). Na právne súvislosti karpatského salašníctva sa ako jeden z prvých zamerl historik Karel Kadlec „Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských“ (1916). V medzivojnových rokoch prebiehal výskum na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. Salašníctvom sa zaoberal rumunský štipendista Dumitru Crânjală v publikácii „Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelom k moravskému Valašsku“ (1938) a poľská geografka a etnografka Hołub-Paczewiczowa „Osadnictwo pasterskie i wendrowki w Tatrach i Podtatrzu“ (1931). V povojnovej dobe sa vysokohorské salašníctvo stalo jedným z ústredných bádateľských tém Medzinárodnej komisie pre štúdium ľudovej kultúry v Karpatoch a na Balkáne založené v roku 1959. Výskumne a publikačne sa o to zaslúžila poľská výskumníčka Bronisława Kopczyńska-Jaworska. Plánované dielo sa jej nepodarilo spracovať a knižne vydať. Salašnícku problematiku intenzívne monitorovali aj poľskí etnografi, napr. Antoniewicz, Berezowski, Dobrowolski a iní. Výsledky publikovali v niekoľkozväzkovej edičnej rade „Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala 1 – 7“ (1959 – 1980). Jednotlivé zväzky sa tematicky zameriavajú na prírodné prostredie sledovaného regiónu, na horské a podhorské pasienky, chov oviec a dobytka, dejiny osídlenia, organizáciu pastvy, staviteľstvo, salašnícke zariadenia, život pastierov a ich folklór. Na objasnenie fenoménu západokarpatského salašníctva prispeli brnenský historik Jozef Macůrek dielom „Valaši v západných Karpatech v 15. – 18. století“ (1959). Na slovenskom území sa témou pastierstva po druhej svetovej vojne zaoberal Václav Chaloupecký „Valaši na Slovensku“ (1947) a dlhodobo Ján Podolák, vedecký pracovník národopisného ústavu SAV, potom ako vysokoškolský profesor na Univerzite Komenského v Bratislave a Univerzite sv. Cyrila a Metóda v Trnave. Výsledkom jeho terénnych výskumov boli „Poloninské hospodárstvo Huculov v Ukrajinských Karpatoch“ (1966), „Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier“ (1967), „Tradičné ovčiarstvo na Slovensku“ (1982), spracované z hľadiska vysokohorskej a nížinnej formy. Z českých výskumníkov sa v tejto oblasti významne podieľali Ludvík Kunz v monografii Rolnícký chov ovčí a koz (2005) a predovšetkým etnograf Jaroslav Štika, vedecký pracovník Ústavu pro etnografiu a folkloristiku ČSAV v Brne a od roku 1972 riaditeľ Valašského muzea v prírode v Rožnově pod Radhoštěm. Skúmal salašnícku kultúru na východnej Morave a výsledky publikoval v monografii „Valaši a Valašsko. O původu Valachů, valašské kolonizaci, vzniku a historii moravského Valašska a také o karpatských salaších“ (2007). Ovčiarstvom a salašníctvom v regióne Liptov sa dlhodobo zaoberala Zuzkinová „Ovčiarstvo a salašníctvo v Liptove“ (2001). V posledných rokoch sa karpatskému salašníctvu venoval aj kolektív autorov Novák, Podolák, Zuzkinová a Margetín „Po stopách valachov v Karpatoch“ (2013).

Bača bývá hospodárom v búde na salaši,
m[oj]sejú ho poslúchati pri ovcách valasi.
Tá je bačovská povinnosť: ovečky čítati,
hrudy syra ze všech ovec na bryndzu zbírati.
Valach m[oj]sí odpovídať za ovcu na paši,
bača pak, když sú v košároch ovce na salaši.
Bača ve dne ovce dojí, a syr robí z mléka,
varí mléko, kupky myje, drevo k ohňu seká.
Ze dvúch ceckúv trikrát cez deň mléko dává,
z mléka je syr, a i maslo, žinčica zostáva.
Dobrý valach ustavične za ovcami chodí,
každý deň na jiné paše, když múže, jich vodí.
Na vrchoch najlepšie mléko, kde lepšie zeliny,
najlepšie vrchy pre ovce sú pastviny,
Prez celý deň valach chodí, a málo spí v noci,
by mohel byť proti vlkúm ovcám na pomoci.
Hned ráno musejú vstávať k dobytku valasi,
by zavčasu podojili, čo majú v salaši.
Podojené ovce ženú z košára na paše,
na poledne prihánajú do košárúv zase.
A když málo odpočinú, podoja, zas ženú,
a zas večer napasené k dojení priženú.
Aby se užitečne na paši pásali,
dáva jim místo lekárstva dvakrát v týdni soli.
Kde sú ovce, tehdy musá pri nich byť valasi,
samé ovce bez valachúv nebudú v salaši.
Ale temu daremná vec spravovať salaše,
který nemá žádnéj krmy, ani svojej paše.
Jak ovce nemajú mléka za jarního času,
po Jáne ho meť nebudú, nech se čo chcú pasú.
Po Jáne mléka ubývá i na dobrej paši,
zvlášte když přška uderí, skusujú valasi.
Valach valacha pretekal s ovcami na paše,
každý mluvil: sú pasénky i pre ovce naše.
Blízko meli své košáry, a krdelúv mnoho,
úzké paše, tak jim malý prichádzal zisk z toho.
Když se zešli dva pastýři s ovcami na trávě,
odháňal jeden druhého mluvic neláskave.
Jak mu nekdo na pasénku chce vypásať trávu,
hotový je i s obuškem zatať mu na hlavu.
Snadná bitka u pastýrúv, pokoj je nestálý,
ten je lepší, kdo silnejší, mívá vícej chvály.
Hnedky valach valachovi velice závidí,
když u neho vícej syra a žitice vidí.

(Gavlovič 1775)

2 Historický vývoj a súčasnosť salašníctva v karpatskom oblúku

2.1 Historický vývoj salašníctva v rumunských Južných a Východných Karpatoch

Historický vývoj salašníctva v Karpatoch je veľmi problematická oblasť. Bol spojený s príchodom Valachov do Karpát z Balkánu na sever. Už v 13. stor. slovo „Vlach“ (Valach z greckého slova *Vlah-Βλάχ*) v historických dokumentoch neoznačuje člena etnickej skupiny, ale pastiera. Osmanskí Turci, ktorí okupovali Balkán nazývali všetkých Srbov prezývkou „vlach“, čo súviselo s chovateľmi a pastiermi oviec (ovčiar) a kôz (Grimič 2001). Na Balkáne pastieri v lete pásli ovce na horských pasienkoch a cez zimu prešli pásť do teplých prímorských nížinných oblastí alebo povodí. Po dlhú dobu sa tento sezónny presun nazýval kočovné pastierstvo (*nomadic pastoralism*), v súčasnosti transhumancia (Lukovič 2012, s. 145-95).

Archeologických nálezov je málo, pretože drevené stavby a salašnícke náradia sa nezachovali. Etnografi vychádzajú predovšetkým z historických záznamov. V roku 1219 sa pred inváziou Mongolov obyvatelia pravoslávnej cirkvi z Balkánu sťahovali na sever do Uhorska, kde zakladala cirkevné obce. V Uhorsku jednotlivé pravoslávne/cirkevné obce a eparchie patrili pod správu Srbskej pravoslávnej cirkvi. Belo IV. v rokoch 1222 až 1224 povolal do Sedmohradska (Transylvánie) cudzincov, najmä Nemcov-Sasov, aby sa tam usadili (Kadlec 1916, s. 176). Czajkowski (1999, 2008a) uvádza, že pred hroziacim nebezpečenstvom Mongolov prichádzali Valasi do rumunských Južných a Východných Karpát zo susedných balkánskych krajín, predovšetkým z územia Bulharska. Sťahovanie Valachov sa dialo neorganizovaným spôsobom, živelne. Vyplývalo to z ich nomádskeho spôsobu života. Dlhý čas boli osídľované nížiny a až po prílive nových osadníkov sa začali presúvať do horských oblastí. Pri hľadaní nových pasienkových plôch a po ich vypasení sa so svojimi čriedami posúvali ďalej na nové zemia bez vedomia ich majiteľov. Valasi sa objavovali na mnohých miestach ako nezvaní hostia. Na saskej pôde vystupovali proti nim ako neprijemným votrelcom (Kadlec 1916, s. 438).

Rok 1241 vpádom Mongolov výrazne zmenil ďalší chod dejín. Džingischán (Ginghis-Khan, vlastným menom Temüdzin) prešiel s vojskom karpatským priesmykom Cârlibaba (Pasul Tătaribor) cez Moldavsko do Sedmohradska. Jedna časť prechádzala cez priesmyk Rotunda (Pasul Rotunda). Pastieri sa uchýľovali do hôr pred plienením mongolských vojsk, kde boli v bezpečí. Valasi zo salašov varovali obyvateľov v meste Rodnei pred príchodom Mongolov. Pod vedením Sasov sa opevnili, zaujali obranné pozície v úzkom údolí, aby zabránili ich prístupu. Úzke údolie ohraničené strmými horami neumožňovalo nasadenie vojska. Prvý útok sa nevydaril. Mongoli sa stiahli s dojmom, že sa zmierili s porážkou. Druhý útok v období Veľkej noci bol úspešný, zničili obrannú líniu a pozabíjali civilné obyvateľstvo. Sasi sa museli vzdať. V kronike

sa uvádza, že zabili 4 000 obyvateľov a 600 zajali, s ktorými prešli do mesta Bistrița a po jeho dobytí všetko ničili. V Sedmohradsku zničili aj mesta Alba Julia, Cluj, Oradea, Sibiu a Cesnád (URL 15; URL 16).

Po mongolskom vpáde bola zem spustošená natoľko, že sa temer vyludnila. Uhorsko bolo v zlej situácii, zostalo veľa ladom ležiacej pôdy. Záujem Uhorska bol o osídlenie neobývaných horských oblastí. Najrozšírenejším dôvodom pre usadzovanie cudzincov bol hospodársky zreteľ. Panovník, ale neskôr aj súkromní feudálni vlastníci si uvedomovali, že pôda nemá pre nich cenu a úžitok z nej budú mať len z pravidelného zisku, ktorý môžu zabezpečiť jej obyvatelia. Tam, kde bola hustota osídlenia veľmi malá, poverovali majitelia svojich ľudí verbovaním nových osadníkov (Marek 2001, s. 30, 61, 334). Z listiny z roku 1292 vidíme, že prisťahovalci sa smeli usadzovať na jednotlivých súkromných panstvách v Sedmohradsku len so zvolením kráľa. Uhorský kráľ v krajinách Uhorska považoval za svoje výhradné právo obsadzovať pôdu valaskými kolonistami. V roku 1298 Ondrej III. v zákone podporuje prisťahovalectvo cudzincov. Nariadenie hovorí, aby sa nevyberalo mýto od žiadneho človeka, ktorý príde z cudziny do Uhorska aj so svojím majetkom, ktorý si so sebou privezie, aby tu žil. Záujem o salašnícky chov oviec narastal, Valasi pri nedostatku pasienkov vypaľovali lesy, aby získali viac plôch na pasenie. V roku 1235 v Sedmohradsku, v župe Bihar ešte nebolo ani jedného Valacha, objavili sa až v roku 1374 (Kadlec 1916).

Dlhý čas boli osídľované nížiny a až v 13. stor., predovšetkým ako následok prívlu nových osadníkov, sa začali presúvať do horských oblastí. O pasienkoch na ktorých sa pásli čriedy patriace Valachom sa písalo ako o „*loci estivales*“ alebo o „*decensus in alpis*“, teda o miestach letného pobytu (Popa 1970, s. 126-127). Tento proces osídľovania sa dial na základe valaského práva (*jus valachicum*). Valaské právo podľa historických prameňov bolo jedno z práv na usporiadanie feudálnych povinností. V nižších polohách boli osady zakladané na nemeckom práve. Valaské právo bolo vlastne len modifikáciou nemeckého práva. Bol to súhrn právnych noriem a zvyklostí, ktorými sa riadilo valaské obyvateľstvo. Vzniklo v procese valaskej kolonizácie v priebehu 14. stor. Na rozdiel od klasického nemeckého práva, slobodne disponovať s pôdou mohli iba predstavitelia valaskej samosprávy (kňaz, knez, *kenéz* po maďarsky). Kňaz (v praslovančine aj staroslovienčine *кнѣзь*) bol slovanský titul, používaný všetkými Slovanmi, ktorý označoval nezávislých vladárov, vládcov priamo podliehajúcich takémuto vladárovi, urodzených veľmožov, rôznych teritoriálnych vládcov, vedúcich predstaviteľov mesta, pánov družiny a podobne (Lutovský 2001, s. 128). Titul sa dnes do slovenčiny obyčajne prekladá slovom knieža. Prvé lokality valaských kniežat pochádzajú z rokov 1317 – 1325 a týkajú sa dedín Giulești, rieky Mara a Bârsana pri Sighet Marmathiei (Klapyta 2014, s. 23). Valasi si mohli zvoliť svojho vojvodu, ktorého musel vo funkcii potvrdiť zemepán. Vojvoda zastupoval Valachov pred vrchnosťou, predsedal valaskému súdu, zhromažďoval stanovené poplatky a odovzdával ich vrchnosti.

Feudáli sedmohradského pôvodu na svoje panstvá sťahovali Valachov na základe valaského práva. Valachom poskytovali výhody, medzi nimi najmä rozsiahlu autonómiu. Autonómia osád využívajúcich valaské právo sa mohla stať základom, na ktorom vznikal nový slobodný stav obyvateľstva. Valasi-pastieri mali väčšie práva v porovnaní s poddanými, využívali ich tiež na stráženie hraníc. Len tak sa dalo cudzie obyvateľstvo prilákať. Najznámejšie oblasti boli v pohoriach Făgăraș a Maramureș, kde dominantnú úlohu predstavoval salašnícky chov zvierat, predovšetkým oviec na horských pasienkoch, často veľmi vzdialených od stálych sídiel (Polevoj 1980, s. 54; Štika 2007, s. 32).

Do Sedmohradska, ktoré od 11. stor. do roku 1541 bolo autonómnou časťou Uhorska prenikala značná časť obyvateľstva. Existovali tam podľa historických záznamov z roku 1222 samosprávne dištrikty Valachov v privilégii Ondreja II označované ako „*terra Blachorum*“. Boli riadené vojvodom, napr. „*terra Szeneslai waivode Olahorum*“ i s menšími celkami a obcami, na čele s valaským kniežaťom. Neskôr sa na základe uhorského panovníka vytvárali komitáty („*sedes valachiales*“), ktorých vedúcim predstaviteľom bol vojvoda. Štika (2007, s. 24) uvádza, že Sikulovia a Sasi, ktorí sa nasťahovali do Sedmohradska získali značné privilégia vyplývajúce z valaského práva (*ius valachicum*). Vynikajúci valaskí jednotlivci boli povyšovaní za šľachticov a získali práva uhorskej šľachty. Povýšení za šľachticov vytrhnutí z valaského prostredia často hľadali šťastie vo vojenskej službe (Kadlec 1916, s. 39-41, 170, s. 183, 186, 440, 441, 442).

Doosídľovanie lesných oblastí hornatého Sedmohradska na základe valaského práva prebiehalo od 13. do 16. stor. Na niektorých územiach šlo o plánovité doosídľovanie hospodársky nevyužívaných plôch horských chrbtov Karpát z iniciatívy pozemkových vlastníkov (kráľ, šľachtici). Viacero valaských obcí sa zoskupovalo do väčších celkov. Mali svojich vlastných náčelníkov a vojvodov, mnohí z nich sa stali uhorskými šľachticmi. V Sedmohradsku sa ich postavenie postupne zlepšovalo, dokonca o tom svedčí aj existencia akýchsi valaských pološľachticov, užívajúcich titul bojar, ktorí neboli zaťažení daňami a ktorým dokonca patrili i poddaní. Fungovali aj samosprávne súdne inštitúcie Valachov, ktoré rozhodovali o sporoch Valachov a vynášali tiež rozsudky nad menšími priestupkami. Z 15. stor. pochádza mnoho dokladov o činnosti tejto právnej inštitúcie (Kadlec 1916, s. 30, 39, s. 186, s. 213–216). V Sedmohradsku 50 % obyvateľstva tvorili Sasi, Sikulovia a Uhri, pri doosídľovaní prichádzali aj Rumuni z Valaška a Moldavska, Rusíni, Srbi a iní. Sedmohradsko malo 7 uhorských, 7 sikulských a 7 saských stolíc (Dvořák 2016, s. 128-129).

Zvláštny význam mal riedko osídlený hornatý Maramureș, ktorý ležal na samom okraji Uhorska a Moldavska, na kontaktnom území s východnými Slovanmi (Popa 1970, s. 38-43; Dancuș 1986, s. 18-22). Miešanie s pôvodným obyvateľstvom a rutenizácia Valachov začala na hornej Tisze v Maramureși a Haliči (Galícia). Už v rokoch 1284 – 1285 za kráľa Ladislava IV. boli v Maramureși zakladané osady a obce aj s rusínskym obyvateľstvom (Kadlec 1916, s. 228). Najstarší dokument z maramurešského územia bol vydaný v roku 1317. Týkal sa aj osád Giulesti nad riekou Mara a Bârsana v okolí

Sighetu Marmatției v Maramurešskej župe. Valasi počas vlády Kazimíra Veľkého v roku 1340 získali privilégia. Maramureș a Podkarpatská Rus vtedy patrili uhorskému kráľovi (Czajkowski 1991).

Následnosť maramurešských vojvodov v 14. stor. doložil rumunský historik Radu Popa (Popa 1970, s. 201-203). Medzi sebou navzájom súperili príslušníci troch mocných rodov – Codrea, Dragoș a Bogdan. Dôležitú úlohu v kolonizácii horných údolí povodia riek Iza a Vișeu (Munții Maramureșului a Munții Rodnei) zohral Valach vojvoda Bohdan (*wayuoda Olachorum de Maramorosio*), rodák z Cuhea, dnes comuna Bogdan Voda pri rieke Iza smerom na Borșu. V Maramureși sa pri evidencii pozemkov v 13. a 14. stor. uvádzajú pasienky, lúky, lesy, duby a orná pôda. Okolie osady Cuhea sa v roku 1353 využívali na hospodárenie „*terris arabis, pratis, silvis, nemoribus, fluviis, alpibus, nivosis, montibus, vallibus, viis... juxta modum Olachorum*“ (Štika 2007, s. 32-33). S veľkou vlnou prisťahovalcov do Maramureșa sa stretávame v rokoch 1334 – 1335 zásluhou vojvodu Bogdana a syna Mykulu, ktorý priviedol pastierov pravdepodobne zo Sedmohradska (Wyrostek 1932, s. 57). Príliv veľkého množstva kolonistov vyvolal nepokoje a kráľ musel vyslať svojho kancelára arcibiskupa Kalocza, aby dohliadol na zakladanie nových osád. Bogdanovým majetkom sa stala osada Cuhea. Už od čias Bogdana boli v Maramureși zakladané osady a obce s rusínskym obyvateľstvom (Rutheni), napr. Ruscova a Poienile. Nie sú to údaje podložené žiadnymi historickými prameňmi. Najstaršími doloženými valaskými osadami ležali nad riekou Mara, ktoré vznikli na základe privilégia udelenému valaskému kniežatovi Gyulovi v roku 1317. V ich blízkosti založil iné osady valaský knieža Stanislav (Czajkowski 1999, s. 127).

Vojvodovia v tomto období neboli len kráľovými úradníkmi poverenými správou územia. Vládli bez väčších obmedzení, zo strany kráľa poberali značné dôchodky od obyvateľov valaských osád a vytvárali aj vlastné ozbrojené jednotky. To viedlo k vzájomnému súpereniu, k ozbrojeným stretnutiam, dokonca aj k vypovedaniu poslušnosti samotnému kráľovi a k odboju proti nemu. Bogdan sa postavil proti zavedeniu kráľovských reforiem a za porušenie vernosti kráľovi bol zbavený úradu. Exodus s čriedami trval celý rok. V roku 1349 sa otvorene postavil na odpor proti uhorskému kráľovi Ľudovítovi. Bez jeho súhlasu sa odsťahoval s Valachmi na územie, ktoré bolo v tom čase podriadené uhorskej korune. Na území, ktoré bolo po mongolskom vpáde dlhú dobu veľmi riedko osídlené založil v roku 1359 Moldavsko a stal sa prvým nezávislým kniežatom. Pre svoju čriedu tam našiel dostatok pasienkov. Kráľ Ľudovít I. v roku 1365 odsúdil Bogdanovu nevernosť a zbavil ho vlastníctva svojich majetkov v Maramureși. Jeho synovia Balk, Drag a Jan postupne osídlili oblasť pozdĺž rieky Tisza v časti Halič (dnešná Ukrajina), kde vytvorili niekoľko valaských osád (Kadlec 1916, s. 100, 120; Marek 2001, s. 332; Czajkowski 2008a). Bogdanovi ozbrojenci prepadli a vypaľovali dvory, ktorých obyvatelia sa nechceli postaviť proti kráľovi a podriať sa Bogdanovi. Nakoniec prišiel o svoju pozíciu a veľký majetok, opustil Maramureș a presídlil do Moldavska, ktoré sa v tom období zbavovalo nadvlády Mongolov. Bogdan porazil aj vojvodu Dragoša, pochádzajúceho z Maramureșa a Sasa, ktorí boli poslušní kráľovi a zmocnil sa ich majetkov. Bogdan

v roku 1359 povýšil vojvodský úrad na vládu novovznikajúceho štátu. Stal sa zjednotiteľom a legendárnym zakladateľom Moldavska. Dragoš a Sas sa presídlili do Maramureša, za svoju vernosť kráľovi boli dosadení do vojvodského úradu a získali aj Bogdanov majetok. Vedľa Dragoša získali v Maramureši silnú pozíciu aj synovia vojvodu Sasa. Balk sa stal vojvodom, vlastnil mnoho osád (aj osadu Cuhea) a v roku 1373 sa stal maramurešským županom. Patrili mu aj niektoré obce na Zakarpatsku. V tom čase získal úrad aj Balkov brat Drag (Wyrostek 1932, s. 3-12; Popa 1970, s. 201-203; Štika 2007, s. 36-37).

2.2 Historický vývoj salašníctva vo Východných a Západných Karpatoch

Po dobytí Kyjeva v roku 1240 sa priesmykmi z východu dostávali Mongoli do údolí Karpát. Po ich nájazdoch a spustošení území začal uhorský kráľ už roku 1272 cieľavedome opevňovať a osídľovať severnú uhorskú hranicu, ktorá mala byť bariérou proti nebezpečenstvu zo severu, z východu a v neposlednom rade aj zvyšovať svoje dôchodky a poplatky z novo osídlených oblastí (Tivodar 1994, s. 439). Okrem zakladania osád na nemeckom práve od polovice trinásteho storočia sa začali zakladať obce na valaskom práve (Czajkowski 2006). Praktizoval sa podobný postup ako na rumunskom území. Práva úradu valaského vojvodu potvrdila v roku 1364 aj kráľovná Alžbeta a to včítane určitej súdnej právomoci (Kadlec 1916, s. 240-241). Po celý čas sa riadili pravidlami, ktoré boli stanovené valaským právom a všade v Uhorsku sa uplatňoval rovnaký postup salašníckeho hospodárstva. Jeho podstata bola v zemiach uhorských a rusínskych rovnaká, v podrobnostiach pozorujeme isté rozdiely. Vykonávateľmi zámerov kráľa, pri osídľovaní prevažne horských oblastí, sa stali predovšetkým vojvodovia. V úlohe lokátorov, ktorí dovedli nových osadníkov do väčšinou pustých oblastí pôsobili valaské kniežatá, ktorí im tam vyčlenili pozemky. Spravovali osadu (obec) a vyberali povinné dávky pre kráľa, vojvodu a tiež pre seba. Niektorí získali značný majetok a patrilo im aj niekoľko osád (Štika 2007, s. 37).

Pre postup valaskej kolonizácie do poloninských Karpát a Východných Beskýd v Haliči (Galícia) a Podkarpatskej Rusi, ktorá od 11. stor. patrila pod Uhorsko (Rakúsko-Uhorsko) bol uľahčený príslušnosťou tejto oblasti k uhorskej korune. V období etnickej expanzie prechádzali valaskí vojvodovia za výhodnejšími podmienkami z Maramureša, Moldavska a Bukoviny na susedné rusínske územie. Valaská kolonizácia bola podporovaná uhorskými a poľskými kráľmi, tiež miestnymi vlastníkmi pôdy, aby aj dovtedy nevyužívané plochy mohli prinášať úžitok. Zo začiatku sa usadzovali na základe valaského práva etnickí Valasi (Voloči) len v nepatrnom počte (Kadlec 1916, s. 1-29, 261, 265). Podľa Pastrneka (1907, s. 113-129) prvými v Podkarpatskej Rusi boli valaskí osadníci z teritória Moldavska. V nížinných oblastiach sa popri Valachoch uplatňovali Nemci a Maďari (Popa 1970, s. 38-43; Dancuș 1986, s. 18-22). Nových osadníkov lákali výhody, ktoré získali v osadách založených na valaskom práve. Nerobotovali, volili svojich predstaviteľov do nezávislých inštitúcií a tiež dávky odvádzané vojvodovi neboli až také vysoké.

Migrácia osadníkov z juhu bola etnicky najsilnejšia koncom 13. stor. a masovou sa stala v 30. rokoch 14. stor. V druhej polovici 14. stor. nastala intenzívna migrácia aj zo Sedmohradska. Po vzniku Moldavska sa odtiaľ na severnú stranu Maramureša presídlilo niekoľko mocných rodov (Tivodar 1994, s. 455). Ešte v roku 1466 bolo 9 obcí nazvaných „*posesiones nostrae valachales*“. V priebehu rokov došlo k miešaniu s pôvodnou populáciou. Rutenizácia spôsobila, že výraz Rutheni (Rusíni) sa začal v celej oblasti používať namiesto výrazu Valasi (Kadlec 1916, s. 244-245).

Kto bol sedliakom a mohol za výhodných podmienok získať pôdu v nižších polohách, vhodnú na poľnohospodársku činnosť, vybral si nemecké právo. Nemeckí kolonisti si získali lepšie postavenie. Keď už bola všetka ostatná pôda v nižších polohách obsadená boli nútení kolonizovať lesné a horské pôdy. Tí, ktorí sa rozhodli zaoberať chovom hospodárskych zvierat, v horských oblastiach predovšetkým oviec, mali možnosť získať pôdu a výsady pri tvorbe pasienkov, ktoré im umožňovalo valaské právo. Niektoré osady na nemeckom práve boli neskôr „valachizované“. V podobných prírodných podmienkach ako na Balkánskom polostrove sa salašníctvo rozširovalo aj inde v Karpatoch. V stredoveku náboženská príslušnosť bola veľmi dôležitá. V oblasti Maramureša a Haliča bola totožná pravoslávna viera rumunských a rusínskych pastierov, ktorí sa na uhorskom území navzájom zblížovali. Kolonisti mali na cudzom území výsadné postavenia. Z každej plochy pasienka využívanéj na pasenie sa platila daň, ktorá sa odvádzala dvakrát ročne. Významné valaské osobnosti prenajímali alebo vlastnili horské poloniny. Valaské právo zabezpečovalo osobný majetok pastierov – čriedy oviec, stavby, pozemky (pasienky) a rešpektovala sa náboženská príslušnosť. Obecná hromada („*gromada*“), zhromaždenie valaských hospodárov zohrávalo dôležitú úlohu. Okrem organizačných záležitostí ako bol napr. prenájom pasienkov a rozmiestnenie oviec na salaše, okrem vyberania daní a dávok, na hromade sa aj súdilo, napr. za krádež, znásilnenie a iné priestupky. Valaskí vojvodovia v Haliči, neskôr krajníci, mali určité obmedzenia, naopak kniežatá až do polovice 17. stor. boli rozhodujúcimi činiteľmi hospodárskeho a spoločenského života valaských obcí. Vlastnili obvykle dvojnásobnú výmeru pozemkov, nemali žiadnu robotnú povinnosť, neplatili daň, patrila im tretina všetkých dávok, poplatkov a pokút. Rusíni chodili každú jar kupovať jahňatá do Maramureša, Bukoviny, Moldavska a Sedmohradska. V lete ich pásli na poloninách a na jeseň predali (Kadlec 1916, s. 264, 283, 292-393, 344-349, 439; Uličný 2006).

V období zakladania osád noví osadníci kolonizujúci lesnú a horskú pôdu boli oslobodení od dávok. Lákali ich výhody, ktoré získali v osadách založených na valaskom práve. Nerobotovali, volili svojich predstaviteľov do nezávislých inštitúcií a tiež dávky odvádzané vojvodovi neboli až také vysoké. V listine Jana Korvína z roku 1493 sa už nehovorí o valaských dedinách, ani o valaskom ľude, obce ako celok dostali nový názov „Krajina“. Vytvárali sa valaské autonómne „Krajiny“ vedené vojvodom. Aj v neskorších listinách sa nepomenovávajú ako Valasi, dotknuté obce sa neoznačovali ako valaské, ale vždy len názvom *villae in pertinentiis Krajina existentes*. Významné valaské osobnosti prenajímali alebo vlastnili horské poloniny. Od konca

14. stor. sú známe typické salašnícke oblasti Jasinja so Svydoveckým masívom, Rachiv, Kolomija a Vorochta. V roku 1402 pripadali synom vojvodu Balka a Draga polonina Kanč, horské masívy Krasnoj, Svidovec, Apeckoj a polonina Čorna (dnes Rumunsko), Dobrajovia získali poloninu Kuk a iné. Na valaskom práve bolo založených mnoho obcí na území vtedajšej východnej a strednej Haliče. Huculi v Haliči, ktorí odlesňovali a osídľovali horské oblasti dokázali prežiť v drsných podmienkach, nikdy nepoznali nevoľníctvo a milovali slobodu (Kadlec 1916, s. 49, 78, 93, 240, 244-745, 294). Nachádzali sa tu zmiešané hospodárstva s rôznymi druhmi zvierat (ovce, kozy, kravy, jalovice, teľce, voly, kone, svine), zamerané boli predovšetkým na ovce, prípadne zmiešané s kozami. Najviac pasienkov na pasenie bolo ďaleko od obcí na poloninách, ktoré sa rozprestierali v nadmorskej výške 1 200 až 1 800 m. Z nich odvádzali kráľovi 50 % zo svojho zisku (Tivodar 1994, s. 455-456).

Expanzia salašníctva do Haliča až po San a Bug (dnešné Poľsko) začala od 14. stor. V druhej polovici 14. stor. boli podmienky pre vstup kolonistov ešte priaznivejšie. Valasi v Haliči v 1340 roku po zábere Kazimírom Veľkým získali privilégia (Czajkowski 1999). Po Kazimírovi Veľkom pripadlo Poľsko uhorskému kráľovi Ludvíkovi a na jeho rozhodnutie spravoval Halič v rokoch 1372 – 1379 knieža Vladislav Opolský. Zakladanie osád (obcí) na valaskom práve sa šírilo veľmi rýchlo, hustota obyvateľstva sa výrazne zvyšovala (Tivodar 1994, s. 452-453). Kolonistov odpudzovalo len množstvo medveďov. V okolí Dynova nad Sanom v roku 1363 Hryčko Žarowicz získal privilégium Ladislava Opole založiť osadu Hryciowa Wola, neskôr Dalilowa. Ładomir Wołoszyn dostal povolenie na umiestnenie osady Hodle Pole (v súčasnosti Hadle Szklarskie). Aj ďalší vojvodovia v tom istom období dostali od kniežaťa Ladislava Opolského možnosť založiť osady (Kadlec 1916, s. 291, 348; Czajkowski et al. 1992, s. 54-57, 58-59, 60; Czajkowski 1999, s. 130).

Huculi, Lemkovia a Bojkovia šírili salašníctvo ďalej po karpatskom oblúku na svahoch Východných Karpát (Užskej a Zemplínskej stolice). Už v 14. stor. sa objavovali v tejto oblasti malé valaské skupiny karpatských Rusínov Užskej stolice a Haliče. So svojimi čriedami prenikali hlboko do horských masívov, menili miesto pobytu a usídlili sa tam, kde nenachádzali odpor miestneho obyvateľstva. Listina Ondreja III. z roku 1337 je najstarším dokladom na území Slovenska o valaskom obyvateľstve v Koromli pri Sobranciach. Je predpoklad, že osídlenie začalo ešte skôr, pretože prvá písomná zmienka o založení Sniny je z roku 1317. K osadám založeným na valaskom práve na humenskom panstve Drugetovcov boli Pichne (1413), Ulič (1414), Zbudza (1436), Ptičie (1451), Ubla (1451) a ďalšie. Postupne obsadzovali južné a severné svahy Nízkyh Beskýd (Beskid Niski) v prihraničnej oblasti Poľska so susediacou Šarišskou stolicou, ktorá bola po vpáde Mongolov vyplienená, pretože sa otvorenou kotlinou dostali v rokoch 1285, 1287 a 1288 až do Šariša (Kadlec 1916, s. 103, 116; Beňko 1985).

Na základe privilégií kráľa Kazimíra Veľkého v roku 1377 popri osadách založených na nemeckom práve bola vytvorená možnosť využívania ekonomicky neproduktívnych horských oblastí. Začalo vznikať mnoho osád na valaskom práve (Czajkowski 1999, s. 138). Pastieri okrem salašníctva strážili aj lesy, aby nikto

neobchádzal mýto a robili aj iné policajné služby. Najväčší rozkvet pastierstva v Poľsku bol v 14. stor. V Podhalí na základe privilégia kráľa Vladislava Jagelovského (Wladislaw Jagiełło) bolo dané Dawidovi Wołochovi 20.3.1416 založiť na valaskom práve osadu Ochotnica (Kadlec 1916, s. 316, s. 331, 334, 363; Hołub-Pacewiczowa 1931). V Beskide Małom po črchľovaní (odkôrení) stromov vznikali poľany a valaská kolonizácia zanechala nezmazateľné stopy aj v tejto oblasti Karpát (Kacmarczyk 1933; Łach, Musiał 2015, s. 33-33).

Hlavná vlna prišla v 14. stor. a trvala až do 16. stor. Rusínske obyvateľstvo pravoslávneho vyznania patriace k východnému obradu sa podieľalo na trvalom súvislom osídlení horských oblastí. Najrozsiahlejšie bolo osídlenie severnej časti Zemplína, Šariša a Gemera (Žudel 2010). Na základe mapových podkladov bolo v Zemplínskej stolici založených na valaskom práve 107 a v Šarišskej stolici 89 obcí, mnoho ďalších prešlo z nemeckého na valaské právo. Len v Zemplínskej a Šarišskej stolici to predstavovalo spolu 196 obcí, čo bolo najviac na území Slovenska. V novozaložených valaských obciach stavali drevené kostoly, tzv. cerkvi. (Hołub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 113-114; Beňko 1985; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013, s. 138-145).

Väčšina lesov a vytvorených pasienkov až do polovice 19. stor. patrila veľkostatkom. Osídlením východnej a severovýchodnej časti Slovenska sa zmenili národnostné pomery a štruktúra náboženstva. V Zemplínskej stolici sa ujalo osobitné pomenovanie valaského pôvodu, tzv. „krajňa“. Pôvodný výraz valaské knieža sa z valaských obcí vytratil a pre dedičného richtára sa začal používať výraz šoltýs (*scultetus*) prevzatý z nemeckého práva. V Západných Karpatoch slovo Valach už stratilo pôvodný etnický význam a stalo sa označením pre pastiera oviec (*pastores, quo walachos nominant*). Valasi sa dostali do oblasti povodia hornej Tople na južné svahy pohoria Čergov. O starobyľom rusínskom osídlení tohto regiónu vypovedá súdny záznam (ručiteľský záväzok) v bardejovskej mestskej súdnej úradnej knihe. Bol spísaný v mestskej kancelárii v slobodnom kráľovskom meste v Bardejove 27. októbra 1434. Dokument sa nachádza v Štátnom okresnom archíve v Bardejove (Kavuljak 1933; Beňko 1985, s. 223, 271-273).

V pohraničnej oblasti Šarišskej stolici od začiatku 14. stor. vznikali obce na nemeckom a valaskom práve. V druhej polovici 13. storočia sa spomína tzv. bardejovská brána (porta Bardfa). Kráľovské mesto Bardejov bolo významným cestným a obranno-hraničným, ale aj strategickým bodom v severouhorskom pohraničí. Valasi osídľovali aj osady po ich opustení, predtým založené na nemeckom práve, ale aj spustošené a vyludnené obce po vpáde poľského vojska pod vedením Jána Albrechta. Salašníctvo pre rôzne úľavy a výsady lákalo aj domáce slovenské obyvateľstvo. Valaskí osadníci väčšinu života prežili na salašoch. Zo začiatku boli oslobodení od akýchkoľvek štátnych daní, ktoré boli povinní odvádzať usadení poddaní žijúci na nemeckom alebo zákupnom práve. Mali právo nosiť zbraň (kušu alebo ručnicu). Z Makovického panstva mesto Bardejov v rokoch 1433 – 1440 najímalo valachov na salaše nielen na pasenie, ale aj ako sprievodcov po lesných cestách smerom do Poľska, pretože boli znamenitými znalcami poľského pohraničia a využívali ich aj na výzvedné služby. V riedko osídlených

regiónoch na uhorsko-poľských hraniciach boli horské masívy pre množstvo zbojníkov veľmi nebezpečné. Valasi boli často poverení strážením hraničných území a dozerali na ich bezpečnosť (Marek 2001, s. 350, 351).

V Ipatievskom letopise z roku 1262 sa uvádza, že cez Nízke Beskydy (Beskid Niski) viedli dve staré obchodné cesty. Prvá viedla dolinou Bodrogu, popri Ondave, rieke Topľa do Prešova, ústím rieky Torysa, dolinou rieky Poprad a Dunajec. Druhá karpatská cesta smerovala Tyličským hraničným prechodom popri rieke Topľa a napájala sa na prvú cestu v Prešove. Obe boli živými obchodnými cestami, ktoré mali strategický význam. Z poľskej strany chodili Lemkovia na jarmoky do Uhorska, na územie Slovenska, najmä do Starej Ľubovne a Bardejova. Kúpovali ovce v regióne Huculov (na Huculczyne), príp. až v Bukovine a Maramureši a po skončení pasienkového obdobia predávali na jarmokoch v Bardejove alebo prechádzali cez Beskid Niski do Poľska na jarmoky v Gorliciach, Gribowe a inde. Mesto Bardejov bolo významným obranno-hraničným a strategickým bodom, ale aj cestným a obchodným centrom s pravom skladu v uhorsko-poľskom pohraničí (Tarnovič 1964).

Stredovek bol obdobím rozvoja obchodu nielen v Európe, ale aj medzi kontinentmi. Čulý ruch bol aj medzi Poľskom a Uhorskom. Ako vyplýva z digitálnej online vojenskej mapy z roku 1763 – 1787 (URL 78), Karpaty boli pospájané nitkami ciest so salašmi, valaskými osadami, dolinami pozdĺž potokov a riek. Niektoré z nich prechádzajúce cez nižšie položené sedlá (priesmyky) boli aj obchodnými cestami a mali tranzitný charakter (museli mať aspoň 4,50 m šírky, aby sa mohli obísť záprahy s vozmi). Za Kazimíra Veľkého v roku 1344 bolo v Poľsku evidovaných z Krakova do Uhorska 10 hlavných obchodných ciest. Z Poľska až od Baltického mora z Gdaňska, kde prichádzal tovar po mori z Flámska a iných krajín sa po obchodných cestách dopravoval tovar cez Kraków, Nowy Sącz, Bardejov, Košice, ktoré mali právo skladu, až k Čiernemu moru. Kraków v roku 1306 získal právo skladu a ovládal takmer všetky obchodné cesty na juh. Poľský kráľ v roku 1348 investoval do výstavby mýtnych staníc. V okolí Krakova boli colné stanice v Bochni, Czchowe, Nowym Sączu, Starym Sączu, Piwnicznej a Grybове. Cesta z Krakova cez Nowy Sącz, ktorá sa nachádzala na strategicky dôležitom mieste, prechádzala údolím pozdĺž rieky Poprad, bola spojená so Spišom a uhorskými ekonomickými centrami. Za kontrolu hraničných prechodov, ochranu a celkovú bezpečnosť na severnej hranici Uhorska boli zodpovedné hrady, napr. v Zborove, Plavči, Starej Ľubovni, Orave a na južnej hranici Poľského kráľovstva hrady v Czorsztynie a Rytrze, ale najmä už neexistujúcom hrade v Muszyne, ktorý fungoval do 17. stor. (Cudzińska 2009; Lukáč 1996; Slivka 1990; Franczyk 2010; URL 17).

Z Krakova do Uhorska cez Beskid Sądecki smerom na Starú Ľubovňu cez Prešov do Košíc viedla „Kráľovská cesta“ („Droga Królewska“, *Via Regia Antiqua*), ktorou prechádzali kráľovské sprievody dolinou Dunajca okolo hradu Niedzica a Czorstyn, ďalej cez Levoču do Košíc. Ďalšou cestou, ktorá viedla údolím rieky Poprad cez Muszynu a Piwniczne bola starodávna obchodná „Veľká cesta“ („Wielka Droga“, *Via Magna*) z Krakova do kráľovského mesta skladu Bardejov v Šariši. Najkratšia bola cez priesmyk Tylicka/Kurovské sedlo. Kráľovskými cestami putovali kráľovské sprievody,

rytieri, úradníci, šľachtici, ale aj ľudia nižšej úrovne, predovšetkým obchodné karavány, ktoré dovážali až od Čierneho mora cez Uhorsko k Baltickému moru, okrem iného, korenie, parfumy, bavlnu, hodváb a olivový olej. Z Uhorska dovážali víno, meď, železo a kožušiny. Z Poľska do Uhorska transportovali dobytok, soľ, olovo, súkno, kožu, kožušiny, priadzu, textilné výrobky, jedlý olej a kolomaž. Exportnou surovinou boli kuše a pušky, najhľadanejšie baltské slede, úhory a iné ryby, mäso, syry, maslo, obilie, včelí vosk, ovocie a iné. Museli prechádzať mýtnymi stanicami, kde platili mýto za prepravu tovaru. To prospelo k rozvoju miest a obcí v regióne.

Kráľovské mesto Bardejov malo strategickú polohu, ležalo na významnej obchodnej ceste medzi Čiernym a Baltickým morom. Bardejov v roku 1352 získal právo konať výročný jarmok na sviatok sv. Egídia. Všetci kupci prichádzajúci na jarmok boli oslobodení od platenia mýta. Kráľ Žigmund roku 1403 predĺžil čas trvania jarmoku na 16 dní, 8 dní pred a 8 dní po sviatku sv. Egídia. Roku 1427 povolil Bardejovu ďalší jarmok okolo sviatku sv. Jána Krstiteľa. V období valaskej kolonizácie bolo v pohraničí rušno. Čulý obchodný ruch urobil z malej osady v pomerne krátkom čase bohaté mesto. V 15. a 16. stor. prežívalo najväčší hospodársky rozkvet, ktorému venovali pozornosť všetci uhorskí panovníci. Bardejov vlastnil lukratívne vinice v tokajskej oblasti (Tokaj), lisy a výrobné vína. Víno od roku 1490 predstavovalo dôležitý vývozný artikel. Víno nalievali do drevených súdov (v roku 1603 až pol milióna litrov) a vozili na vozoch ťahaných koňmi z Bardejova cez Nowy Sącz do Krakova. Cestu často nazývali „*Via Vinorum*“. Ďalšou dôležitou komoditou bola kamenná soľ dolovaná v Bochni odkiaľ sa vyvážala. Frekventovaná obchodná soľná cesta (voziareň) smerovala dolinou rieky Biela cez Grybow – Florenku – Brunary – Snietnicu – Izby, ktoré boli v prvej polovici 16. stor. výrazne ovplyvnené valaskou kolonizáciou a ďalej cez Beskid Niski na Slovensko. Mýtna stanica Gaboltov, ktorý bol známy už v 10. stor., bola na hranici s Poľskom za ešte neexistujúcou obcou Frička, kde sú ešte dodnes pozostatky starej colnice. V 19. stor. gróf Forgáč tu vybudoval železnú hutu na kovové súčiastky pre vozy a postroje pre kone. Cesta prechádzala cez Sveržov dolinou rieky Topľa cez obce Tarnov – Rokyty – Mokroluh do Bardejova (v súčasnosti mikroregión Horná Topľa). Táto obchodná cesta je zvýraznená vo vojenskej mape z rokov 1763 – 1787 (URL 78). Kráľovské mesto Bardejov ešte obchodovalo aj s pivom, obilím, plátnom, kožou, voskom a remeselníckymi výrobkami. V prvej polovici 16. stor. dôležitou komoditou, prevázanou cez Bardejov dolinou rieky Topľa do Poľska na krakovské trhoviská, boli kone, voly a ovce. V 17. stor. nastal úpadok v obchodovaní a aj táto obchodná cesta stratila na význame. V súčasnosti hraničný prechod Izby – Frička nie je sprístupnený. Mnohé názvy sídiel zo stredoveku a novoveku boli premenované, iné neexistujú alebo stratili svoj význam. Cez Oravu (Trstená) cez Chyžné a Jablonku sa transportovalo z Gemera do Poľska olovo, železo, meď a striebro. Podobne ako z Bochnie sa kamenná soľ dopravovala aj z Wieliczki. Smerovala do Noweho Targu a odtiaľ do Jablonky, cez Chyžne do Trstenej a Tvrdošína na Orave, kde bola mýtna stanica, smerom do Liptova, Banskej Bystrice atď. Kamennú soľ vozili karavány vozov, tzv. „slovenské balvany“ („balwan slowacki“). Vážili 600 kg a každý voz ťahal pár koní, pričom v konvoji bolo aj 50 ľudí (URL 77; URL 78).

V druhej polovici 15. stor. uhorský kráľ Matej Korvín zaviedol poriadok a vydal nariadenie v pohraničí Uhorska s Poľskom, kde sa rozvíjalo salašníctvo. Horských pastierov oviec (valachov) zbavil daní výmenou za povinnú službu na obchodných cestách v Karpatoch. Pri zabezpečovaní ochrany cestujúcich pred lupičmi a zbojníkmi boli vyzbrojení lukmi a prakmi. Zlepšila sa tým bezpečnosť na cestách kráľovských sprievodov, diplomatov, karaván prepravujúcich rôzny tovar a ostatných obchodníkov. Bardejovčania si najímali valachov nielen na salašníctvo, ale aj ako sprievodcov po lesných cestách smerom do Poľska, pretože obchodné cesty týmto málo obývaným územím boli nebezpečné. Zdržovali sa tu zbojníci, ktorí prepadávali obchodníkov na ceste do Poľska a späť. Po potlačení bratrickeho hnutia v Uhorsku kráľom Matejom Korvínom sa začali vytvárať zbojnícke družiny, ktoré vo veľkej miere podporovali poddaní na vidieku a mestská chudoba. Zbojníctvom si chceli riešiť svoje zložité životné podmienky v boji proti feudálom. V bardejovských archívoch je záznam z roku 1492 o vypočúvaní a súdení početnej zbojníckej družiny Fedora Hlavatého. Rusinský zbojnícky kapitán Fedor Hlavatý (Fedir Golovatyj), vodca protifeudálnej zbojníckej 50-člennej družiny, ktorej členmi boli Rusíni pochádzajúci z valachov Ruskej Volovej, Krásneho Brodu, ďalej Poliaci, Slováci a jeden Rus. Robili prepady v okolí miest Humenné, Snina, Medzilaborce, Nižný a Vyšný Svidník, Stropkov (aj v Poľsku). Odsúdení boli za organizovanie rozsiahlych lúpeží, prepadnutie viacerých obcí na Makovickom panstve, za vážne ohrozovanie cestujúcich na obchodných cestách prechádzajúcich cez hory do Poľska a späť. Nekonečné karpatské lesy poskytovali zbojníkom úkryt. V pohraničí prepadávali a okrádali zemanov, mešťanov i obyčajných ľudí. Narobili značné škody a šíрили strach. Osemčlenná skupina zbojníkov 30. marca 1492 zaútočila na majetky Štefana Rozgoňa vo Vyšnom a Nižnom Svidníku a inde. Dňa 5. októbra popravili v Bardejove Staška z Oslawy (Poľsko) a Senka z Krásneho Brodu. Zajatí zbojníci na mučidlách prezradili, že družina zbojníckeho kapitána Hlavatého mala 29 členov a ďalšia družina pod vedením Baytka 17 členov. Odohnali väčšie množstvo oviec z Poľska (asi na územie dnešného Slovenska), prepadli Červený Kláštor, kostol v Snakove a Ladomirovej. Dňa 25. júla 1493 popravili dvoch zbojníkov z družiny Fedora Hlavatého, ich vodca pohrozil listom mestu Bardejov za popravu obesením dvoch členov družiny. Kráľovské mesto Bardejov po získaní hrdelného práva v roku 1356 malo na vykonanie trestu smrti vlastného kata, ktorý vešal na Šibeničnej hore a stínal hlavy pri kaplnke neďaleko hornej mestskej brány (Dvořák 2014, s. 188, 197-200; URL 18).

Do Spišskej stolice prišli valasi koncom 14. stor. V tomto kraji staršie nemecké právo bolo nahradené výhodnejším valaským právom. Úlohu tu zohrávali aj poľskí magnáti, ktorí bojovali na strane poľského kráľa Žigmunda. Vytlačení Nemcov získali majetky a usadili sa na tomto území („*Ruthenos, Walachos et schismaticos*“). Typickými osadami takto hospodáriacimi boli Jarabina, Kamienka, Veľká Franková, Litmanová, Stráňany a iné. K obciam, ktoré patrili do Spišskej stolice a teraz sú na poľskom území, patrili obce založené na valaskom práve Jurgov, Repiská, Lapšanka a iné (Beňko 1985, s. 174-175).

Na gemerských panstvách v Gemerskej stolici sa valaskí kolonisti usadzovali v blízkosti hradov Krásna Hôrka, Plešivec, Muráň a v okolí Rožňavy. Veľké čriedy oviec patrili valaským šoltýsom. K významným oblastiam so salašmi patrili Rejdová, Hanková, Henckovce, Mníšany, Muránska Zdychava, Revúcka Lehota a iné. V čriedach boli ovce s kozami. Pri Krásnej Hôrke vzniklo v roku 1635 spoločenstvo chovateľov oviec nazvané „Valaský opasok“ do ktorého patrili všetci združujúci sa pastieri z Gemerskej stolice. V 15. stor. prenikli valasi rusínskej a neskôr poľskej národnosti aj na Horehronie a východné a južné strany Nízkych Tatier. Rusíni sa usadzovali aj v starších obciach, ktoré až po čase prešli na valaské právo spolu s pôvodnými obyvateľmi, kde uplatňovali pravoslávny východný obrad. Situácia sa zmenila v roku 1645, kedy sa Horehronie začalo katolizovať podľa „*Cuisus regio, eius religio*“ (Čie panstvo, toho náboženstvo). V porovnaní s Poľskom, kde silná katolizácia rusínskych pravoslávnych veriacich začala už v roku 1596 to bolo oveľa neskôr (Kavuljak 1933, s. 364; Ratkoš 1984, s. 139-140; Łach, Musiał 2015, s. 70).

Liptov patrili k stoliciam, v ktorých sa valaská kolonizácia nepresadila, preto tu bolo málo valaských obcí. K prvým obciam založenými na valaskom práve patrili Liptovská Kokava, Švošov a predovšetkým Dubová (v súčasnosti Valaská Dubová) založená v 1474 (Marsina, Kušík 1958, s. 128). Salašníctvo sa v 15. stor. rozvíjalo aj v Oravskej stolici susediacou so Żywieckom (Żywiec) v Poľsku. Orava patrila medzi výrazné centrá valaskej kolonizácie a salašníctva. Medzi prvými osadami založenými na valaskom práve boli Bziny, Medzibrodie a Kňažia. Na Hornej Orave bolo na valaskom práve založených aj ďalších 27 obcí. Uhorský kráľ Matej Korvín (1457 – 1490) bol rumunského pôvodu, poznal výhody valaského spôsobu hospodárenia na území, kde sa narodil. Tento spôsob propagoval v Liptovskej a Oravskej stolici. Najúplnejšie sú valaské výsady sformulované v privilegiiu Mateja Korvína, v listine vydané v roku 1474 pre liptovských a oravských valachov z Valaskej Dubovej, Kňažeja a Medzibrodia, ktorí:

- nemali platiť zemskú daň,
- boli oslobodení od roboty pri oravskom a likavskom hrade,
- súdiť ich mohol valaský vojvoda, ktorého si sami slobodne zvolili,
- boli oslobodení od poplatkov a mýta z vecí vezených na trh alebo z trhu na vlastnú potrebu, s výnimkou tovarov, z ktorých by sami mali zisk,
- mali právo pásť ovce v lesoch patriacich oravskému a likavskému hradu, mimo nich len do vzdialenosti štvrt' míle a keby spôsobili škodu sedliakom alebo susedom ako náhradu mali dať 6 oviec, z oviec a kôz mal každý valach odovzdať hradu dvadsiatok,
- každý valach, ktorý držal ovce odvádzal 1 barana a popruh a ktorí mali voly od každého jeden groš,
- za oslobodenie od daní a robôt mal každý valach so zbraňou (najmä kušou) strážiť cesty proti zlodejom a iným zločincom,
- na vyzvanie kastelána mali pocestným zabezpečiť sprievod a mladí valasi mali niekoľko dní strážiť určené miesto.

Bolo to najkonkrétnejšie formulovanie pravidiel valaského práva v celých Západných Karpatoch (podobné privilégium vydal v roku 1482 i pre svoje panstvo v rodnom kraji (sedmohradský komitát v meste Cluj-Napoca). V stredoveku boli tvrdé tresty pri nedodržaní nariadených pravidiel. Kto by sa vzpíeral držať zbraň, ako pokutu pri prvom a treťom napomenutí odviezol kastelánovi vždy po 6 oviec a keď by sa ďalej vzpíeral, prepadol by jeho majetok kráľovi (Kadlec, 1916, s. 271; Beňko 1985, s. 70).

Na Orave viac valaských osád pribudlo až v polovici 16. stor., v období keď sa stala majetkom mocného rodu Thurzovcov (Langer 1970, s. 41). K významným obciam založeným na valaskom práve patrilo 14 obcí na Dolnej Orave a 27 obcí Na Hornej Orave. Obsadzovanie neobývaných pohraničných území valachmi a zakladanie valaských osád osadníkmi bolo z iniciatívy zemepána alebo feudálov, ktorým horské oblasti patrili. V 16. až 17. storočí sa valasi objavujú v Sliezskych Beskydách, kde končia svoje putovanie na západ. Valaské salašníctvo rozkvitalo v 17. a 18. stor. a od 19. stor. v Beskide Maľom pomaly zanikalo. V celom pohraničí od Koromle až po Cieszyn terajšími potomkami sú Huculi, Bojkovia, Lemkovia alebo gorali Sadeckí, Spišskí, Pieninskí, Podhalanskí, Oravskí, Babiohorskí, Živiecki a Sliezskí (Łach, Musiał 2015, s. 70).

Tak ako na východe Slovenska, kde v uhorsko-poľskom pohraničí zbíjali Fedor Hlavatý (1492 – 1495) a protifeudálny zbojnický kapitán Andrej Savka (1644 – 1654) zo Stebníka, v pohraničí uhorsko-moravskom a uhorsko-poľskom (1711 – 1712) sa najviac preslávil zbojnický kapitán Juraj Jánošík z Terchovej, ktorý sa neskôr stal legendárnym slovenským národným hrdinom. Jeho rodičia otec Martin a matka Anna rod. Cesneková sa spomínajú v Strečnianskom urbári roku 1662. Juraj Jánošík sa dal naverbovať do kuruckého vojska v povstaní Františka II. Rákociho. Slúžil v posádke na bytčianskom zámku ako cisársky vojak. Pri strážení väzenia sa stretol s uväzneným zbojnickým kapitánom Tomášom Uhorčíkom, ktorému pomohol utiecť. V roku 1711 Uhorčík prenechal vedúce postavenie v skupine zbojníkov Jurajovi Jánošíkovi. Robili prepady bohatých kupcov, barónov, zemanov, farárov a iných. V roku 1712 bol uväznený a o rok neskôr 17. marca 1713 popravený obesením na popravisku Šibeničky v Palúdzke pri Liptovskom Mikuláši (URL 19). Po Jurajovi Jánošíkovi pokračoval v zbíjaní zbojnický kapitán Jakub Surovec (1715) z Tisovca. Najprv bol valachom v okolí Tisovca, Muráňa a na Horehroní. So zbojnickou družinou pôsobil na Horehroní, na Orave a v Poľsku. Bol popravený na šibeničnom vrchu v Brezne v 1740 roku. V Moravsko-sliezskych Beskydách pôsobil do roku 1715 sliezsky zbojník Ondrášek (Ondráš), vlastným menom Ondřej Fuciman. Vo Východných Karpatoch v piesňach a legendách spomínajú na rusínskeho zbojníka menom Oleksa Dovbuš (Pečenižin). Pôvodne pastier oviec, huculský protifeudálny zbojník vo Východných Karpatoch (Halič, Ivanofrankivská oblasť), „karpatský Robin Hood“, so svojou skupinou v rokoch 1738 – 1745 prepádaval obchodníkov, kupcov, vypaloval pánske sídla a čo nazbíjal rozdával chudobným na územiach Podkarpatskej Rusi, Rumunska a Poľska (URL 20, URL 21).

V Trenčianskej stolici v záznamoch urbára budatínskeho panstva z roku 1690 sa dozvedáme, že niektoré obce prešli v 16. stor. z nemeckého na valaské právo (Macůrek

1959, s. 53, 56). Valasi sa usadzovali v horných častiach obcí, na svahoch Javorníkov. Neďaleko Rače pri Oščadnici, na pánskych horských pasienkoch (holiach), boli salaše s ovcami a na valaských súdoch sa riešili vzájomné pohraničné spory medzi valachmi (Štika 2007, s. 83, 88, 90).

Vrchnosť skoro postrehla účinky salašníctva a zakazovala najskôr chovať kozy a potom začala obmedzovať právo pastvy v pánskych lesoch (Kadlec 1916, s. 413, 431, 432). V popise lesov Banskobystrickej komory z roku 1563, ktorý zahŕňa i lesy revúckej časti, spomína sa poškodzovanie a ničenie lesov krdľami kôz a oviec pastiermi (valachmi) z Likavy a Ružomberka (URL 22). Na salašoch sa v 16. a 17. storočí pásli predovšetkým ovce valašky s hrubou vlnou a tiež kozy. Kravy, boli spočiatku na salaši len ojedinelé, až v 18. storočí sa stali významnou súčasťou salašníckeho hospodárenia. Výnimočne bolo možné sa stretnúť aj s kravskými hospodárstvami. V druhej polovici 18. stor. sa situácia výrazne zmenila. Prelomom bol zákon z roku 1756, ktorý zakazoval pásť v lesoch. Les a jeho produkt drevo začalo mať čoraz väčší ekonomický význam. Propagovalo sa zalesnenie otvorených, v minulosti odlesnených plôch, pretože výruba stromov, črchľovanie ohňom alebo poškodenie spôsobené ovcami a kozami prinášali škody na lesných porastoch. Ovce a kozy obhrýzali vrcholky mladých stromčekov, čo bránilo ich rastu a postupne vysychali (Karger 1932; Kopczyńska-Jaworska 1951; Kiereš 2013). Na porovnanie: od 16. stor. v Beskide Żywieckom a Beskide Małom sa páslo od 5 do 60 000 kusov oviec, v rokoch 1621 až 1654 bolo funkčných 30 salašov s 10 000 ovcami a kozami (Łach, Musiał 2015, s. 135). V 16. stor. už bolo mnoho historických dokladov o ničivých účinkoch salašníctva v lesoch, napr. v Liptovskej a Zvolenskej župe. Pri vysokom počte oviec a najmä kôz, pri pasení v lesoch zvieratá obhrýzali a poškodzovali mladé stromy. Valasi obsekávaním konárov, ktorými krmili zvieratá a vyrubovaním stromov, zväčšovali plochy pasienkov v pásme lesov (Kavuljak, Sulík 1952, s. 15).

Salašníctvo bolo známe aj za hranicami Uhorska na Morave už pred 15. stor. So spôsobom salašného hospodárenia sa obyvatelia oboznámili pri vzájomnej komunikácii na trhoch pri predaji oviec a ovčích mliečnych výrobkov zo Slovenska. Výpovede svedkov o hranici slovensko-moravskej z roku 1522 a 1590 potvrdzujú prenikanie valachov na moravskú stranu na základe dopredu uzavretej zmluvy s majiteľom rožnovského panstva, častejšie však i bez tejto zmluvy alebo s jej následným uzatvorením. Na hukvaldských a frídeckých panstvách, ale aj v Těšínskom Sliezsku salašníctvo podnietilo zemepánov k úvahe o zavedení tejto novej formy hospodárenia v neosídlených horských oblastiach Karpát, neďaleko uhorskej hranice. Salašníctvo na valaskom práve, po zdokonalení a obohatení o nové prvky, prenášali Slováci ďalej až na západný oblúk Karpát, na neosídlené územia v Beskydách na Morave a Těšínskom Sliezsku. Podľa Pastrneka (1907, s. 113-129) na Moravu prechádzali valasi pôvodom Slováci alebo Slezania, ktorí prišli v druhej vlne valaskej kolonizácie. Nie je známe, aby východomoravská vrchnosť z vlastnej iniciatívy organizovala príchod valachov ako to bolo napr. na slovenskom území v Uhorsku. Prišli tam z vlastného rozhodnutia, z existenčného záujmu o nové plochy pasienkov a z očakávania výhod.

Uhorská šľachta v dôsledku neustáleho zvyšovania svojich príjmov sa snažila využiť na zisk i vysoko položené majetky, ktoré boli ideálne na salašnícke hospodárenie. Preto do oblasti dnešného Valašska, Těšínska a Sliezska pozývala pastierov z východu za sľubovanie daňových úľav a ďalších výhod. Valasi si presunom do týchto oblastí mohli tiež prilepšiť. Všetky podmienky dohodli ešte pred príchodom na Moravu a po príchode na základe zmlúv o prenájme s vrchnosťou, ako napr. v Hukvaldoch alebo vo Vsetíne a Rožnově pod Radhoštěm.

V tomto období medzi jednotlivými územiami a tiež Moravou a uhorským Slovenskom neboli pevne stanovené hranice. Slovenskí valasi, ktorí boli zo susedných panstiev Bytče a Považskej Bystrice, začali využívať aj pasienky na moravskej strane. Ovce sa presúvali z Podmanického panstva zo Slovenska na rožnovské panstvo pána z Perštejna. Štika (2007, s. 11, 108) medzi prvých osadníkov zaraďuje Slovákov, ktorí prenikli do hôr na popud olomouckých biskupov. Na moravskej strane Javorníkov sa za hranicou prví valaskí kolonisti usídlili v najvýchodnejšie položených obciach Kozlovice, Vigantice, Vidče a Hovězí, ktoré patrili k rožnovskému a vsetínskému panstvu, ďalej v obciach Malé a Velké Karlovice, Nový Hrozenkov, Halenkov a Zděchov. Prenajímali pastvu na moravskej strane od pána Kuny z Kunštátu (1506 – 1531). Z archívnych dokladov sa dozvedáme, že valasi pochádzali z Brvništa pri Považskej Bystrici, zo Štiavniku, Marikovej, Dubkovej, Pružiny, teda z pohraničných panstiev považsko-bystrického a bytčianskeho, ale tiež budatínskeho. Moravské svahy Javorníkov si dokonca prenajímali valasi z Fačkova (Kobliha 1936, s. 26). Mnoho priezvisk má slovenský pôvod (Putek 1959, s. 114). Z ďalších svedectiev z roku 1522 vyplýva, že prví valasi na hukvaldské panstvo prišli v 80. až 90. rokoch 15. stor. z Uhorska, t. j. zo slovenského územia, napr. Ondrej Ruši Hlava, Dávid, Ján Kanera a jeho brat Dimitrij Dumek (Domek), Lukáč Bynek, Šimek Slemenský, Gregor Fedor a iní u ktorých slúžili miestni obyvatelia. Slúžili tiež u slovenských bačov na Podmanického panstve na území Slovenska. Keď prišli v skupine zvolili si aj valaského vojvodu (Štika 2007, s. 111-112).

V Kozloviciach na hukvaldskom biskupskom panstve sa v zápise z roku 1567 uvádza meno Jan a na zadnej strane zápisu je poznamenané „*Woywodess oder Richterss*“. V roku 1581 sa v registri už uvádza Jan Krpec, ktorý bol asi prvým valaským vojvodom v Kozloviciach schválený vrchnosťou. V rodine Jana Krpca zostalo vojvodstvo asi sto rokov. Na vsetínskom panstve bola zmienka o vojvodovi až v roku 1666. Vojvodom bol vtedy Jan Pivka, ktorý sídlil v osade Hovězí. Úrad vojvodu trval na Vsetínsku až do roku 1848 (Kadlec 1916, s. 419, 430). V Rožnově sa prvý usadil Hrkodaj. Pochádzal z južnej strany Javorníkov z Brvništa. Z písomných dokumentov sa dozvedáme, že pochádzal zo slovenského územia v Uhorsku. Prišiel na Moravu ako zámožný človek, ktorý si kúpil usadlosti vo Viganticiach a Rožnove pod Radhoštěm. Synovia baču Mikuláša Rajnocha, ktorí mali salaš na kelčskom panstve sa pričínili o založenie Rajnochovic (povolenie na usídlenie sa datuje na 8. mája 1721). Valasi svoje čriedy pásli na Čiernej hore neďaleko Radhoště. O iných valachoch pochádzajúcich zo Slovenska je menej záznamov (Štika 2007, s. 134).

Valasi osídľovali len najhornatejšie oblasti Beskýd severovýchodnej Moravy, zvlášť pri povodí Bečvy. Väčšinu valachov tvorili Slováci a Rusíni, príp. valasi zo susedného Těšínska, kde boli aj Poliaci. Ak sa prichádzajúcim slovenským valachom kolonizované územie zapáčilo, zostali na ňom už trvale. Na Těšínsku a na terajšom moravskom Valašsku nebolo vôbec celých valašských obcí, chovom oviec sa zaoberali len jednotlivé osoby (Kadlec 1916, s. 411-442, s. 433-434). Prenajímané horské pasienky sa do polovice 19. stor. označovali ako „javořiny“ (pasienky s výskytom javora), na hukvaldskom panstve „vrch“ a na frydeckom panstve „obora“ (Štika 2007, s. 121). Nájomca „javořiny“ a zároveň tiež predstavený miešaníkov (miešaníkov) sa nazýval „hospodář“, neskôr „vrchář“. Valasi platili valaskú daň. Až do zrušenia nevoľníctva (od konca 15. stor. až do druhej polovice 18. stor.) základom valaskej dane bol desiatok. Daň z každej ovce sa odvádzala v naturálnych dávkach, neskôr v peniazoch (Štika 2007, s. 125-126). Počas 17. storočia sa pomery v horskom pastierstve zmenili. Valaských zvierat pribudlo toľko, že sa už nemohli ľubovoľne potulovať a pásť po horách, ale mohli sa pásť len vo vytypovaných a ohraničených „javořinách“ (URL 23).

Na zimu sa s ovcami uchýlili do zimovísk (kotelnic) v horských údoliach, tak ako uvádza Macůrek (1954, s. 45). V zime ovce krmili senom a vetvami stromov (jaseňov), tzv. letninou, ktoré nasekali v lete. Valasi prichádzajúci s hrubovlnnými valaškami, pravdepodobne s celými rodinami. Boli relatívne zámožní, pretože vlastnili čriedy oviec. Na Morave si udržali vlastnú samosprávu s úradom valaského vojvodu a valaským právom rešpektovaným aj vrchnosťou. Postupne dochádzalo k asimilácii valachov s domácim obyvateľstvom, ktorí prijali salašnícky spôsob hospodárenia a valaské právo (Štika 2007, s. 113-114). V druhej polovici 19. stor. sa zmenili na extenzívne pasienky a pastieri menili aj miesto pobytu, niekedy aj po niekoľkých dňoch. Z historických dokumentov vyplýva, že v nižších polohách existovalo aj tzv. poľné salašníctvo, napr. v Nedašove na južnom Valašsku sa koliby posúvali po lúkach a poliach v blízkosti obce na *lyžinách* (saniciach) a v blízkosti postaveným košiarom sa plochy hnojili (košarovali).

Obsah a význam valaského práva v priebehu 16. až 18. stor., podobne ako inde v Karpatoch, sa menil. Na Morave sa na valachov nevzťahovali privilégia kráľa Mateja Korvína z roku 1482 určené valachom v Uhorsku, ktoré usmerňovali a zjednocovali pravidlá o zakladaní valaských osád. Valaské právo sa uplatňovalo len pri jednaní s vrchnosťou o prenájme pasienkov, pri voľbe valaského vojvodu a valaského súdu, pri uplatňovaní dohodnutých dávok. Na základe valaského práva sa konali aj valaské hromady. O iných využívaníach valaského práva chýbajú písomné záznamy (Štika 2007, s. 132).

Do postavenia valachov a valaského práva negatívne zasiahla tridsaťročná vojna. Všetínski a rožnovskí valasi zohrali významnú úlohu v protihabsburgskom odboji a boli za to tvrdo trestaní, včítane neuznania tradičných práv a privilégií. Aj zrušenie poddanstva výrazne ovplyvnilo salašníctvo. Obmedzil sa prílev prisťahovalcov zo Slovenska a Sliezska, ktorí sa venovali tomuto spôsobu hospodárenia (Štika 2007, s. 135-136). V roku 1800 boli uzatvárané nové zmluvy o zakladaní salašov v lesoch.

Zmenšením lesnej pôdy používanej na pastvu a pri obmedzovaní pastvy v lesoch sa stratil význam valaských vojvodov. O zakladaní obcí na valaskom práve a o lokálnych výsadách na Těšínsku a na Morave už ani nebolo počuť (Kadlec 1916, s. 413, 431, 432). Valaské právo v Uhorsku a Sedmohradsku bolo ináč chápané ako na Morave. V Uhorsku pojem tohto práva bol omnoho širší. Na území rusínsko-poľskom a tiež v Těšínsku a na moravskom Valašsku bolo valaské právo výhradne dedinským právom, platným pre ľud zaoberajúcim sa výhradne pastierstvom. Na moravskom Valašsku a Těšínsku sa udržalo až do 1916 roku. Na Vsetínsku v tomto v roku už nebol žiadny salaš. Vojvodský úrad dávno zanikol, nezostalo po ňom ani stopy, preto dnes presne nevieme koľko bolo na Morave vojvodov (Kadlec 1916, s. 427, 428, 436).

Wolny (1835, s. 297) uvádza, že valasi v horských a podhorských obciach hovoria preukazne slovanským jazykom so slovenským akcentom, aký je obvyklý v prihraničných obciach blízkej Trenčianskej stolice. Daniel Sloboda, významný vlastivedný pracovník a botanik, ktorý pôsobil vo valaskej horskej obci Rusava uvádza, že reč valachov je vraj niečo stredného medzi jazykom českým a slovenským a nájdeme v nej i prvky nárečia poľského a rusínskeho (Sloboda 1848, 1851, s. 85-61; Štika 2007, s. 11). Postupne dochádzalo k asimilácii valachov s domácim obyvateľstvom, ktorí prijali salašnícky spôsob hospodárenia a valaské právo. Salašníctvom sa začalo zaoberať aj pôvodné obyvateľstvo (Štika 2007, s. 113-114). Nie je z minulosti žiadny doklad, že by v tej dobe medzi moravským ľudom existovalo povedomie o Valašsku ako etnografickom regióne (Štika 2007, s. 147). Od druhej polovice 17. stor. sa v písomnostiach štátnej krajskej a zemskej správy začala označovať oblasť osídlená valachmi ako Valašsko, ktoré sa prenieslo aj do ďalších storočí (Štika 2007, s. 162-163). Tento názov sa postupne ustálil a trvá dodnes.

Reformami Márie Terézie v roku 1773 (urbariálna reforma) boli valaské výsady zrušené. Cisár Ferdinand V. Dobrotivý v roku 1848 zrušil poddanstvo. Druhým míľnikom v histórii salašníctva bol „Cisársky patent“ z 5. júla 1853 na reguláciu vlastníckych práv, ktorým bolo definitívne zrušené nevoľníctvo a salašníctvo bolo zbavené nielen podmienok pre ďalší rozvoj, ale aj prevádzky v lesoch. S tým zároveň súviselo aj zrušenie práva na užívanie pasienkov. To spôsobilo výrazný pokles počtu salašov a oviec v horských oblastiach. Opustením salašov sa porasty pasienkov degradovali, zarastali vysokými trávami, expanznými burinovými druhmi a náletmi drevín, čo malo negatívny vplyv a na životné prostredie. Väčšina pasienkov a lesov až do polovice 19. stor. patrila veľkostatkom. V 70. až 80. rokoch tohto storočia nastal úpadok chovu oviec a dobytky, ale aj salašníctva. Zapríčinila to komasácia po ktorej sa oddelili obecné majetky od majetkov veľkostatkov a obce sa nevedeli prispôbiť ku zmenšeným plochám pasienkov, ako to bolo v iných oblastiach Karpát. Pretože sa pasienky zmenšili, veľa salašov sa zrušilo.

Významným míľnikom bola 1. svetová vojna po ktorej nastal rozpad Rakúsko-Uhorska. V karpatskom oblúku na základe Trianonskej zmluvy pripadlo Sedmohradsko a Bukovina pod Rumunsko. V rokoch 1918 až 1939 sa stala Halič súčasťou Poľska. Podkarpatsko, Slovensko, Morava a Sliezske bolo pripojené

k Čechám a 28. októbra 1918 vznikla Československá republika. Medzi Poľskom a Československom nastali hraničné spory. Dňa 31. júla 1920 časť Spiša (4,20 % územia, 13 obcí, medzi nimi Jurgov, Repiská, Nedeca) a časť Oravy (20 % územia, 13 obcí, medzi nimi Jablonka, Vyšná a Nižná Zubrica) prešla do Poľska (URL 24). Náhly prevrat nastal po 1. svetovej vojne, ktorý spôsobila pozemková reforma v Československu, známa ako zákony dr. Šrobára. Jej cieľom bolo povznesenie pastierskeho hospodárstva na Slovensku. Pomocou parcelácie veľkostatkov vytvárali nové pasienky (pasienkový zákon). Dialo sa to neraz aj na úkor lesa. Mnohé obce zväčšili takto svoje majetky a vytvorili nové komposesoráty a spoločenstvá. Najväčšie súvislé komplexy prešli do vlastníctva československého štátu. Značná časť patrila urbárskym obciam, súkromným komposesorátom, pastierskym spoločenstvám (pasienkové družstvá, pasienkové spoločenstvá jednotlivých gazdov), spoločenstvám jednotlivých vlastníkov. Mnohé pasienky odkúpili Židia. Pomerne najmenšie plochy patrili súkromným vlastníkom. Niektoré obce mali svoje pasienky v chotároch iných obcí. Utváranie združení chovateľov pre spoločné salašné hospodárenie bolo však na Slovensku známe až po rozšírení salašného chovu oviec na valaskom práve. V roku 1928 v dolných polohách na svahoch Ploskej a Rakytova bolo na salašoch 8 840 oviec o ktoré sa staralo 125 pastierov. Jeden salaš mal od 200 do 400 oviec, na jedného pastiera pripadalo od 60 do 90 oviec. Vegetácia na miestach salašov bola ruderalizovaná, vo vyšších polohách sa rozširovali málohodnotné trávy, najmä *Nardus stricta*. Po vytvorení Zväzu chovateľov oviec v Martine a Štátneho ovčiarsko-vlnárskeho ústavu v roku 1935 sa začalo so šľachtením valašiek (Kubijowicz 1931, 117-126; Hoľub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 113-116; Keresteš et al. 2008).

Ekonomická kríza z rokov 1929 až 1933 donútila chovateľov v Rumunsku založiť prvú Úniu pastierov v krajine. V roku 1935 (21. 11. 1935) bol v Sibiu zorganizovaný prvý Kongres bačov a chovateľov oviec, kde bola oficiálne schválená Únia pastierov s celoštátnou pôsobnosťou so sídlom v Poiana Sibiu. Únia sa vzťahovala na obce, v ktorých bolo salašníctvo hlavným zamestnaním. Chránila záujmy chovateľov, stanovila podmienky predaja na trhoch, spôsob spracovania mlieka, povinnosti pastierov voči štátu. Povinnosti a podmienky boli pravidelne zverejňované v časopise Salaš, ktorý uzrel svetlo sveta v roku 1934. V roku 1970 boli chovatelia podporovaní aj družstvami, pracovníci družstva mohli vlastniť ovce a zároveň ich pásť spolu s ostatnými. Pastieri boli platení za starostlivosť o čriedy oviec v naturáliách alebo peňažne (Toma-Bancescu 1986).

Sosnowski (1926, s. 148-149) opísal postupný zánik salašníctva v Beskide Małom z dôvodu zákazu pasenia v lesoch na tých holiach, kde ešte v roku 1900 boli salaše s 3 000 ovcami. Leszczycki (1932, s. 122-123) uvádza, že salaše už nedodržiavali pôvodné tradície, pretože mlieko nespracovávali v kolibe, ale odnášali do trvalého sídla vzdialeného viac ako hodinu cesty. Boli aj také salaše, kde prevažovali kravy nad ovcami a dokonca chovali aj sliepky. V tridsiatych rokoch 20. stor. ešte boli po oboch stranách Soły kamenné salaše. Trávne porasty sa čistili, aby

nezarastali jalovcom, kosodrevinou a inými drevinami (Kubijowicz 1935, s. 74; Łach, Musiał 2015, s. 38-39).

Veľkým zlomom v histórii bola aj 2. svetová vojna. V karpatskom oblúku nastali znova zmeny. Zakarpatsko a východná časť Haliče pripadla Zväzu sovietskych socialistických republík (ZSSR) a západná časť Haliče Poľsku. Pod tlakom ZSSR vznikli Rumunská ľudová republika (RLR), Poľská ľudová republika (PLR) a Československá socialistická republika (ČSSR). Konali sa organizované presuny obyvateľstva pod nátlakom, ktoré mali prispieť k etnickej homogenizácii štátov, aby predišli potenciálnym konfliktom. Už v rokoch 1944 – 1946 z juhovýchodnej oblasti Poľska sa odsťahovalo mnoho rodín. Z oblasti Wetliny (juhovýchod Poľska, Bieszczady) najprv na báze dobrovoľnosti, neskôr s použitím donucovacích prostriedkov. Lemkovia a Bojkovia v druhej polovici 1945 začali byť v prvej vlne presídľovaní do ZSSR (dnešná Ukrajina). Akcia Viša – označenie pre operáciu prebiehajúcu v roku 1947 na územiach východného a juhovýchodného Poľska, začala 28. apríla 1947. Nasledovali deportácie, celkom asi 140 000 obyvateľov, najmä z regiónov Bieszczad, Beskidu Niskeho a ďalších horských oblastí Východných Karpát. Boli presídlení na územie, ktoré Poľsko po roku 1945 získalo od Nemecka (pohraničné oblasti od Sliezska, Wrocław, Szczecin, Gdańsk). Masovo vysídlení boli hlavne Rusíni (Lemkovia, Bojkovia) pravoslávneho a gréckokatolíckeho vyznania. Popretrhávali sa tým pôvodné miestne a rodinné väzby a výrazne utrpelo salašníctvo v horách. Obyvateľstvo začalo hľadať ochranu v horách prihraničných oblastí, napr. na východnom Slovensku v Palote, Medzilaborciach a inde. Terorizovanie obyvateľov trvalo aj v roku 1946. Utečencov vracali slovenské zložky Zboru národnej bezpečnosti (ZNB) späť za hranice. V mesiacoch apríl-máj 1947 v rámci operácie Viša bolo takmer 35 000 lemkovských Rusínov násilím deportovaných po odsunutí Nemcov do opustených domov severného a západného Poľska (Sliezska). Nasledovalo pomalé osídľovanie opustených rusínskych oblastí poľským obyvateľstvom (URL 25).

Podobne ako v Poľsku aj prevažne zo severovýchodného Slovenska (okresy Snina, Medzilaborce, Stropkov, Svidník, Bardejov, Sabinov, Stará Ľubovňa) bolo v rokoch 1945 – 1947 presídlených do ZSSR (Ukrajina, Volynská a Rovenská oblasť) 12 000 Rusínov. Nábor na presídlenie sprevádzala masová agitácia a propaganda, šírená formou letákov na zhromaždeniach občanov, návštevami agitátorov, ktorí informovali o výhodách presídlenia. Optanti (obyvatelia meniaci štátnu príslušnosť) si so sebou mohli zobrať do vagónov hnutelnosti (zvieratá, poľné náradia). Prichádzali do obcí odkiaľ sa predtým vysťahovali volynskí Česi. Privezené ovce nemali kde pásť a tak salašníctvo nemohli ďalej rozvíjať. Domov sa mohli vrátiť až v polovici šesťdesiatych rokov 20. stor. a v druhej vlne v roku 1991 (Barnovský 2002; Beňušková 2006, s. 15-16; Šmigel, Kruško 2011).

Po 2. svetovej vojne nastala v karpatskom oblúku zmena systému. Vyriešili sa niekoľkoročné spory (aj vojenské) o prihraničných územiach medzi Poľskom a Československom. Ukončenie sporu o konečnom vytýčení štátnych hraníc nastalo podpísaním zmluvy vo Warszawe 13. júla 1958 (URL 25). Celoplošne sa rozširovala

kolektivizácia, veľkovýrobný spôsob hospodárenia a v rámci neho intenzifikácia poľnohospodárstva. Čiastočne to ovplyvnilo aj salašníctvo. V šľachtení valašiek sa pokračovalo a v roku 1982 bolo uznané nové plemeno zošľachtená valaška (Keresteš et al. 2008, s. 56-82; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013, s. 252, 258), ktoré sa uplatnili v salašníctve na Slovensku. Po vojne sa začali pri dojení oviec propagovať dojárničky. V niektorých regiónoch sa zmenil aj spôsob bývania pastierov. Okrem pôvodných zrubových pribudli nové moderné dvoj-, trojizbové stavby s pecami a komínmi, poschodovými posteľami, stolmi, stoličkami, skrinkami atď. V nových stavbách sa viac dbá, aby boli dodržané hygienické podmienky. Salaše začínajú mať charakter rodinných fariem (Witkowski, s. 75, 79, In Gudowski 2011). Po vytvorení národných parkov v Tatrách (na Slovensku Tatranský národný park (TANAP) – 1947; v Poľsku Tarzański Park Narodowy (TNP) – 1954) salašníctvo, aj keď nie okamžite, zaniklo. V slovenských Tatrách sa už nevrátilo, v poľských Tatrách sa obnovilo znovu v roku 1981 v podobe tzv. kultúrneho pasenia (wypas kulturowy) na zachovanie biodiverzity. Na holiach, poľanach a poloninách mnohé z pôvodných pasienkov v nižších polohách boli postupne premenené na ornú pôdu, čím sa zmenila sa aj štruktúra krajiny. Z horstiev Beszczady, Beskid Niski a čiastočne Beskid Sądecki po vysídlení Bojkov a Lemkov opustené plochy osídlili Poliáci, ktorí sa začali viac venovať prácam na ornej pôde. Predtým využívané trávne porasty boli zalesnené alebo zarástli lesom a tým sa výrazne znížilo ich zastúpenie (URL 26).

Bukowski (2009) uvádza, že dynamika zarastania tatranských polian v TPN, zhotovená na základe leteckých ortofotomáp a satelitných snímok v rokoch 1955 – 2004, bola viac ako 46 %. Od roku 1981, keď sa v poľských Tatrách (TNP) začalo uplatňovať kultúrne pasenie musia sa dodržiavať početné obmedzujúce pravidlá, pretože bez pasenia by prirodzenou sukcesiou zarastali čučoriedkami, malinami a neskôr lesom. Dôvodom bola aj potreba zachovať po stáročia budovanú pastiersku kultúru. Kultúrne pasenie umožnilo návrat pastierstva do Vysokých Tatier. Momentálne na poľanách (okolo 130 ha) pasie ovce 5 bačov. Kolíby (bacówki) na bývalých salašoch sú v súčasnosti už iba atrakciou pre turistov, slúžia ako reštaurácie a odchody na predaj salašníckych výrobkov a dá sa k nim dostať po náučných chodníkoch (URL 26; URL 27).

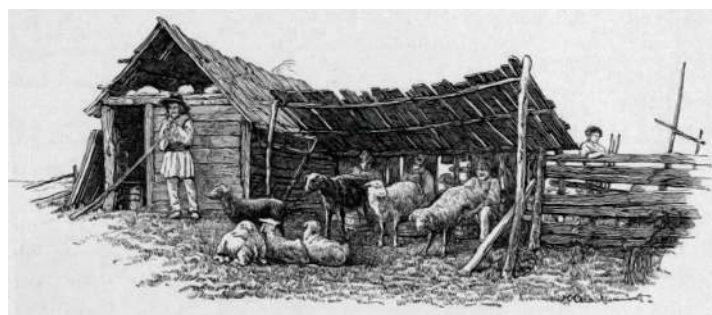
Aj rok 1990 sa stal prelomovým v karpatskom oblúku. Nastali zmeny politických režimov na parlamentné demokracie. Niektoré krajiny zmenili názvy, napr. Rumunsko, Poľsko (Poľská republika) a Česko (Česká republika). Osamostatnila sa Ukrajina 21. augusta 1991 a Slovensko 1. januára 1993. V Poľsku v posledných rokoch nastalo oživenie salašníctva, opätovný návrat k súkromnému vlastníctvu, prechodom na trhovou ekonomiku a extenzifikáciu. Okrem tradičných salašov sa vyskytujú rodinné farmy. Mnohé poľany boli odkúpené a zalesnené, niektoré boli premenené na ornú pôdu. V Poľsku sa salašníctvo v pôvodnej forme udržalo v Tatrách, na Podhalí a v Gorcach.

V horských baníckych alebo drevorubačských obciach Nízkych Tatier bolo salašníctvo mladšie ako v obciach založených na valaskom práve. Sú zoskupené vo veľkých celkoch, napr. Liptovská Teplička v doline Čierneho Váhu, Liptovská

Osada, Revúce (Liptovské Revúce) v doline Revúca, Lužná (Liptovská Lúžna) v Lúžňanskej doline, Nižná Boca a Vyšná Boca v Bockej doline. Výraznejší rozvoj salašníctva bol v oblasti Ružomberka, Nemeckej Ľupče (Partizánska Ľupča) a Brezna (Hoľub-Pacewiczowa 1933 – 1934, 113-114). V Strelníkoch žili povestní bačovia a valasi, ktorých značný počet každoročne odchádzal za prácou na salaše v rámci územia Slovenska. Podobnou obcou bol Priechod – jednou z hlavných stredísk salašníctva na Slovensku. Odtiaľ pochádzali chýrni bačovia na Liptove a v Turci. Zároveň vyrábali aj bačovský riad (Petráš, Beresecká 1983). Chýrni bačovia pochádzali aj z Lendaku. Salašníctvo pretrvalo počas stáročí aj po roku 2000, predovšetkým v Rumunsku, na Ukrajine, v Poľsku a na Slovensku.

Valasi na salaši. Neautorizované, 1830

Salaš. Neautorizované, 1876

Pečať obce
Valaská Dubová,
založenej na valaskom
práve (1474)

Redik oviec na salaš
v Tatrách.
Neautorizované, nedatované

Pastieri oviec
(Liptovské Revúce).
Repro Jozef Liszka,
nedatované.

SNM – Múzeá v Martine

Horál z moravsko-slovenských hraníc.
V.G. Kininger 1804

Huculský bača.
Piotr Dyamentowski 1875

Huculský bača.
Neautorizovaná, nedatovaná

Pastier v Tatrách.
Neautorizované, nedatované

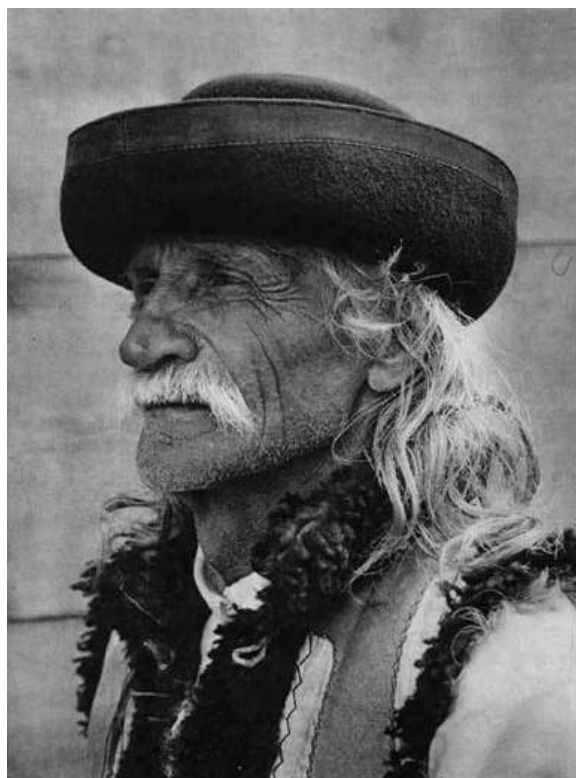
Oddych – portrét baču
(Párnica).

Foto Karol Plicka 1930,
SNM – Múzeá v Martine

Bača zo Štrby.

Podtatranské múzeum Poprad.
Neautorizované, 1975

Portrét baču.

Nelokalizované, neautorizované,
30. roky 20. stor.

Portrét gorala.

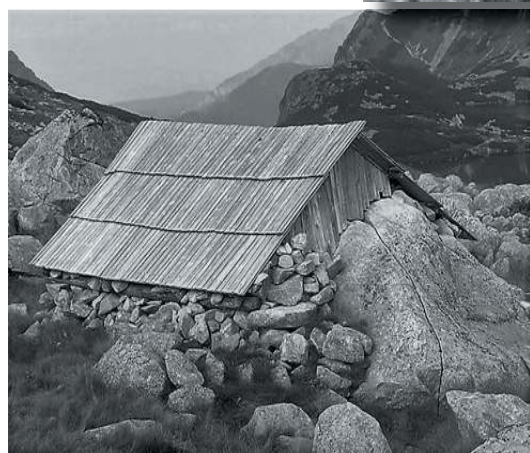
Foto J. Ryš, nedatované

Kamenna koliba na Krzyzнем v Tatrách.

Foto Stanislaw Eljasz Radzikowski, datované okolo roku 1905

Koliba v Dolinie
Pieciu Stawów Polskich
v Tatrách
pravdepodobne zo 17. stor.
(1 670 m n. m.).
Neautorizované, nedatované.

Obnovená koliba v Dolinie
Pieciu Stawów Polskich,
Niżnie Solnisko
(1 670 m n. m.), súčasný stav.
Neautorizované, nedatované.

Na jarmoku v Levoči.
Foto Tibor Dlugolinský cca 1930,
SNM – Múzeá v Martine

Na trhu v Zakopanom.
Neautorizované, nedatované

Expedícia bryndze v drevených geletkách (20. storočie).
Neautorizované, nedatované

V minulosti sa bryndza dopravovala po Váhu do Budapešti.
Neautorizované, nedatované

Gorali v Karpatoch. Neautorizované, nedatované

Pasenie oviec.

Neautorizované, nedatované. Ovčiarske múzeum v Liptovskom Hrádku.
Repro Ján Novák 2012

CHAPTER 2

The study of the historical development of the Carpathian mountain sheep farming associated with the arrival of the Walachians to the Carpathians from the Balkans is very problematic. The archaeological discoveries are scarce and many wooden buildings disappeared. The ethnographers take the data predominantly from the historical records.

After the Mongolian invasion the land was devastated, which almost resulted in depopulation. Hungary ended up in a bad situation, much soil was incultured and people were interested in settling in the unpopulated mountain areas. The most widespread reason for settling of foreigners was the economic aspect. The monarch and later also the feudal owners realized that the soil was valueless and they could get the profit only from the regular income, which could be provided by the residents. In the territories, where the density of population was very low, the owners delegated their minions to recruit new settlers. The process of settlement was pursued according to the Walachian law (*jus valachicum*). It was the complex of laws and conventions which were followed by the Walachian population. The Walachian law originated in the process of the Walachian colonization in the course of the 14th century.

The shepherds had more rights in comparison with serfs. They could elect their voivode who had to be approved in his post by the feudal lord. The voivode represented the shepherds in front of the establishment, he chaired the Walachian court, collected the fixed charges and handed in the establishment.

In the period of ethnic expansion the Walachian voivodes were moving from Maramureş, Moldavia, Bukovina and Transylvania to Ruthenia in order to find more favourable conditions. The Walachian colonization was supported by the Hungarian and Polish kings and also the local land owners. The new settlers were attracted by the advantages which they had received in the settlements based on the Walachian law. They did not slave, they elected their representatives to the independent institutions and the collected scatts for the voivode were not very high.

The most intensive expansion and migration of settlers from the ethnic aspect began at the end of the 13th century. It became a mass migration in the 30^s of the 14th century and existed until the 16th century. The Ruthenian population of the Orthodox confession belonging to the Eastern rite participated also in the permanent settling of the mountain areas of the Slovak and Polish frontier. The ruthenization resulted in the fact that the expression „Ruthens“ began being used in the whole area instead of the expression „Walachian“. Huculs, Lemkos and Bojkos spread sheep farming along the Carpathian arc at the uphill of the Eastern Carpathians. The favourable conditions allowed to establish villages based on the Walachian law. The Ruthenians settled also in the older villages, which accepted the Walachian law later together with the original population who had used the Orthodox Eastern rite. Compared with the present situation, the extensive area of the Carpathians was covered with

the virgin forests (primaeval forests) in the Middle Ages. From the 14th century (the period of the Walachian colonization) new areas for pastures were created after the tree clearance by firing (burning) and other ways in the forest zone. After the forest clearance the regular grazing contributed to the prevention of the natural growth of young trees and the open spaces were developed as the areas for pastures. During the Walachian colonization the majority of pastures for grazing was at the areas of the Carpathian ridges (poloninas, mountain pastures), which were far away from the villages and located in the altitude 1,200 – 1,800 m, in some places even higher.

The shepherds grazed sheep also in the border areas, therefore, according to the monarch's order they pursued the role of guides along the forest paths. They were often entrusted to guard the border areas and control their safeness. In the second half of the 15th century the Hungarian king Matyas Korvin imposed the order and passed ordinance for the areas in the border between Hungary and Poland where the Carpathian mountain sheep farming was being developed. He deprived the mountain shepherds of taxes in exchange for the angaria at the trading routes in the Carpathians. The shepherds provided security of the travellers in royal suites, diplomats, caravans transporting different goods and other merchants against burglars and forest robbers. They were equipped by bows and slings.

In the 16th century the Slovaks began to penetrate from the Hungarian side to the Moravian side and they brought the technique of production of cheese from sheep milk and the new elements to the west, where they colonized only the most mountainous areas of Beskids of the north-east Moravia to the riverside of Becva. The Walachians were gradually assimilated with the domestic inhabitants who accepted the mountain sheep farming.

In the 16th century the establishment noticed soon the impacts of the mountain sheep farming and prohibited to keep goats and later to restrict the right of pasture in the manorial forests. In the second half of the 18th century the forests were getting still more economic importance and the owners prohibited sheep grazing in the forests at the Slovak and Polish territory.

In 1848 the villeinage was abolished and the Carpathian mountain sheep milk farming was deprived of the opportunity for the following development as well as its presence in forests. These facts were also associated with the abolition of the law to use pastures. This resulted in the significant decrease in the number of sheep farms and number of sheep in the mountain areas. The abandonment of the sheep farms led to the degradation of the pasture grassland. The grassland was exposed to high grass weeds, the expansion weed species and ground wood invasion, which had the negative impact on the environment. The Carpathian mountain sheep milk farming was restricted by the World War I and World War II, as well as by the change of ownership. The action called „Wisła“ had a very negative impact. The operation began on 28 April 1947 and continued throughout 1947 at the territories of the eastern and south-eastern Poland. Then the deportations of about 140,000 inhabitants followed, predominantly from the regions Bieszczad, Beskid Nisky and other mountain areas

of the Eastern Carpathians. Similarly, 12,000 Ruthenians were relocated from the north-eastern Slovakia to the USSR (regions of Volyn and Roven) in 1945 – 1947. The original local and family relations were broken in that way and the mountain sheep farming sustained the considerable loss. The year 1990 was significant also in the Carpathian arc, it had impact on the mountain sheep milk farming because the changes of political regimes started.

Črpák ako artefakt na salaši Mogury v NP Veľká Fatra.

Foto Ján Novák 2009

3 Pásienky – základ salašníctva v Karpatoch

3.1 Charakteristika, rozdelenie, tvorba pásienkov

Pásienok (lat. *pastures*, angl. *pasture*, nem. *die Weide*, špan. *pastos*, franc. *pâturage*, rus. *pastbišče*, poľ. *pastwisko*, ukr. *pasovišče*, rumun. *pășune*, *pășuni*, srb. *pašnjak*, čes. *pastvina*, maď. *legelő*) je pozemok s trávnatou plochou, pokrytý prevažne nízkym vegetačným krytom, porastený trávou a inými druhmi rastlín, ktorý slúži na pasenie byľinožravcom (herbivorom). V porovnaní s inými porastmi je odolný voči zošľapovaniu raticami a kopytami hospodárskych zvierat a voľne žijúcej divej zveri.

UNESCO definuje trávne porasty ako pozemky pokryté vegetáciou s 10 percentným zastúpením stromov a kríkov. Trávne porasty sa vyskytujú na pôde s dostatočnou vlhkosťou pre rast tráv, ktoré majú plytkú koreňovú sústavu v klimatickom a antropogénnom prostredí zabraňujúcom rastu stromov.

FAOSTAT 2000 (URL 28) uvádza plochy trvalých trávnych porastov ako pásienky (*pastures*). Pod tento pojem zahŕňa všetky trávne porasty od nížinných, podhorských, horských až po vysokohorské – subalpínske. Vo svete v roku 2000 z výmery suše na Zemi (s výnimkou Grónska a Antarktídy) 13 004 202 ha bolo 3 442 078 ha pásienkov (tab. 7). Odhady podielu výmery pôdy pokrytej vegetáciou, kde dominujú trávy s malým alebo žiadnym podielom stromov, sa pohybujú medzi 20 až 40 %. Patria k najväčším ekosystémom vo svete a prispievajú k živobytí viac ako 800 miliónov ľudí. Sú významnou súčasťou globálneho ekosystému, dôležité pre globálne zabezpečenie potravín (mlieko, mäso) prostredníctvom byľinožravcov, ktoré účinne menia trávny porast na bielkoviny pre ľudský organizmus a energiu (URL 29).

Tabuľka 7: Plochy pásienkov na Zemi v roku 2000 (URL 28)

Kontinent	ha	%
Afrika	920 374	29,65
Amerika	808 920	21,11
Ázia	1 126 845	31,53
Európa	182 344	8,25
Oceánia	419 455	49,42
Spolu	3 442 078	26,47

Vo svete medzi rozsiahle pásienky patria stepi, ktoré sa tiahnu z Mongolska a severnej Číny do Európy; vysokohorské pásienky v oblasti Tibet – Qinghai Plateau a priľahlé v Himalájach – Hindu Kush; prerie Severnej Ameriky; pampy v Južnej Amerike (Chaco, Campos, chladná oblasť Patagónie); arídne pásienky v Austrálii, v stredomorskom regióne a západnej Ázii, na juh od Sahary (obrovské Sahelian zóny v Sudáne a iné), rovnako ako väčšina pásienkov východnej a južnej časti

Afriky. Pasienkové porasty v rôznych častiach sveta sa líšia druhmi tráv v závislosti od podnebia, nadmorskej výšky atď. V tropických a subtropických oblastiach sú to druhovo bohaté ekosystémy, v suchých oblastiach a tundre sú chudobné na rastlinné druhy. Na extrémnych stanovištiach sú závislé od „krust“ (machy, lišajníky, riasy, sinice), ktoré stabilizujú pôdu a pripravujú pre vyššie rastliny. Rozdeľujú sa do dvoch nasledujúcich kategórií:

Savany (Savanna) – súbor rozsiahlych ekosystémov vyskytujúcich sa v teplých a suchých zónach našej planéty. Vyskytujú sa vo forme suchých trávnatých formácií s rastlinami prispôsobenými suchej a horúcej klíme a riedko zastúpenými stromami. Pokrývajú asi 20 % plochy kontinentov. Rozsiahle savany sú vo východnej a južnej Afrike, ako krátkosteblové, dlhosteblové, krovinaté a stromovité. Niektorí autori ich nazývajú buš (angl. *bush*). Nachádzajú sa aj v Južnej Amerike (*Ilanos, campos, cerrados*), Austrálii a Indii. Ročný úhrn zrážok v savanách sveta je od 500 do 2 000 mm, teplota neklesá pod 10 °C, obdobia sucha sú extrémne dlhé. Počas sucha ležia ladom. Okraje afrických saván sú zapojené do tropického dažďového pralesa alebo do polopúští a púští.

Ekosystém savany je centrom obrovskej biodiverzity. Hlavným producentom nadzemnej fytomasy sú trávy (*Poaceae*). Druhými najpočetnejšími reprezentantmi rastlinnej ríše na savanách sú šachorovité (*Cyperaceae*). Extrémne vysokým druhom je „slonia tráva“ *Pennisetum purpureum* (angl. *elephant grass*), ktorá rastie do výšky až 8 m (v priemere dorastá do 2 m). K najvýraznejším druhom savanových tráv patria *Themeda triandra*, *Sporobolus pyramidalis*, *Imperata cylindrica*, *Dactyloctenium aegyptium*. Zo širokolistových bylenných druhov sa vyskytujú zástupcovia čeladi *Fabaceae*, *Caesalpiniaceae*, *Mimosaceae*, *Acanthaceae*, *Amaryllidaceae*, *Asteraceae*, *Asclepiadaceae*, *Liliaceae*, *Orchideaceae* a iné. V semiaridných savanových typoch pribúdajú sukulentné rastliny (*Euphorbia*, *Opuntia*). K najznámejším drevinám savany bezpochybne patria akácie (*Acacia* spp.) z čelade *Mimosaceae*. Vďaka obdobiu sucha sa ľahšie uplatňuje v dynamike tohto ekosystému oheň, ktorý likviduje usychajúcu biomasu a nekromasu. Požiare sú nesmierne významným ekologickým činiteľom vo všetkých savanách sveta. Skladba a funkčnosť savanového ekosystému sa významne mení pod tlakom nadmernej koncentrácie herbivorných cicavcov. Pre nadmerné zaťaženie pôd a vypaľovanie je často tento ekosystém degradovaný. Vyčerpané pôdy bez rastlinného krytu sa menia na polopúšte až púšte.

Stepi (Steppe) – nachádzajú sa v suchšom podnebí, sú menej náchylné na vlhkosť, často ohrozované (degradované) intenzívnym spásaním. Patria sem eurázijské kontinentálne stepi, severoamerické prérie, juhoamerické pampy a juhoafrické veldy. Priemerná ročná teplota je medzi 5 až 10 °C. Významným rysom stepí je celoročne nízky úhrn zrážok zväčša pod 300 mm. Leto je preto veľmi suchým obdobím. Umocňujú to jednak vysoké teploty vzduchu, ako aj nízke letné zrážky. Stepí sú položené prevažne v rovinných krajinách s nízkymi nadmorskými

výškami, v Mongolsku nadväzujú na vysoko položené náhorné plošiny. Na okrajoch sú spravidla lesostepi, vo vnútrozemí sa objavujú polopúšte a púšte.

Euroázijské stepi sa tiahnu od 45° do 55° severnej zemepisnej šírky, od maďarskej puszty cez ukrajinské, juhohoruské oblasti, pozdĺž severného pobrežia Čierneho mora, cez strednú Áziu (Irán, Afghanistan, Kazachstan) až po Mongolsko a severovýchodnú Čínu. Patria k ním východoeurópske stepi. Obdobie vegetačného pokoja je tu v zime a v lete, vegetačný rozkvet je v jari a na jeseň. Stredoazijské stepi (celiny) zaberajú značné plochy v Kazachstane a siahajú až do Mongolska. Podnebie je tu extrémne kontinentálne a obdobie vegetačného pokoja trvá od septembra až do mája.

Severoamerické prérie (Prairies) sa rozkladajú na východ od Skalistých hôr približne medzi 30° až 55° severnej zemepisnej šírky, od kanadskej provincie Alberta na juh po Mexický záliv a na východ po štáty Indiana až Ohio. Tieto ekosystémy sú v aridno-temperátnom pásme, v ktorom sú typické horúce suché letá a veľmi chladné zimy. Stepné spoločenstvá sa vyznačujú dominanciou tráv, najmä *Festuca* spp., *Koeleria* spp., *Poa* spp. a predovšetkým *Stipa* spp. Majú veľmi dobre chránené meristémy v prízemných pošvách a bohato rozvetvený koreňový systém. Z bylín tu nájdeme najmä *Artemisia* spp., červené a žlté divé druhy *Tulipa* spp., žlté a modrofialové stepné druhy *Iris* spp., tmavočervené *Paeonia* spp., purpurové *Hyacinthus* spp., modré *Salvia* spp., *Salsola* spp. a iné. Na piesčitých pôdach sa vyskytujú viaceré druhy krovinatých tvrdých drevín *Haloxylon* spp. Západné prérie sú porastené nízkymi trávami *Buchloe dactyloides*, *Bouteloua gracilis*, *Andropogon scoparius*, vo východných prériách dominujú vysoké trávy *Andropogon gerardi* a *Sorghastrum nutans*. V prechodných zónach sa vyskytujú stredne vysoké druhy tráv (*Agropyron* spp., *Koeleria* spp.). V najzápadnejších suchých prériách pribúdajú kaktusy (*Opuntia polycantha*). Prériové trávy sa vyznačujú silným koreňovým systémom. Väčšina tráv je ohňovzdorných. Na prériách sa nevyskytujú takmer žiadne stromy.

Juhoamerické pampy (Pampas) sa rozprestierajú ako trávnaté plochy medzi 30° až 40° južnej zemepisnej šírky, t. j. v Argentíne, Uruguaji na juh od amazonských dažďových pralesov a Brazílskej vysočiny a na východ od Ánd po atlantické pobrežie a zasahujú až do chladných zemepisných širok Patagónie. Pre oblasť stepí je príznačná aridná klíma s veľmi studenou zimou a výrazným teplotným rozdielom medzi letom a zimou. Zrážky sú taktiež relatívne vysoké 800 až 1 000 mm. Samotné pampy sú dnes len zvyškovými spoločenstvami, pretože väčšina pôvodných plôch boli rozorané a premenené na kultúrne pasienky. Najdôležitejšími trávami sú *Stipa neesiana* a *Stipa papposa*, druhy rodu *Piptochaetium*, *Botriochloa*, *Panicum* a *Paspalum*. V suchých pampách rastie *Stipa brachyaeta* (URL 30).

V Európe je využívanie krajiny veľmi rozmanité a odráža históriu ľudského osídlenia. História pastierstva v Alpách v Európe, podľa Lichtenbergera (1994), možno datovať do 6 000 rokov pr. n. Kr. Pastieri vypaľovali a čistili les a podieľali sa na vzniku otvorených

plôch pásienkov pre hospodárske zvieratá. Zvieratá sa v letných mesiacoch pásli nad hornou hranicou lesa a potom ich presúvali do údolia. Tu ich krmili senom získaným v údoliach pod hornou hranicou lesa. Systém tradičnej sezónnej pastvy zvierat na pásienkoch („*alpeggio*“) pozostával z presunu hospodárskych zvierat do údolia na zvyšok roka. Človek v historickom vývoji od obdobia neolitu svojou poľnohospodárskou činnosťou pri zabezpečovaní obživy mal najväčší vplyv na premenu karpatskej krajiny. Po vyklčovaní a vypálení lesov v blízkosti ľudských obydí vytváral polootvorené plochy v krajine. Neolitické pásienky slúžili na pasenie a poskytovanie krmu hospodárskym zvieratám. V dobe železnej na prekľutú nepriaznivé obdobia s nedostatkom pastvy si zabezpečoval krm (seno) kosením. V priebehu niekoľkých storočí ako dôsledok odlesňovania sa sekundárne vytvorené plochy v krajine formovali ako poloprirodné trávne porasty (Lichtenberger 1994; Laiolo et al. 2004).

Pásienky v Európe súvisia aj s ovčiarstvom, ktoré má dlhú históriu. Prvé osady v alpských oblastiach, ktoré vznikali na vhodných pozemkoch, ktoré sa mohli spásť predovšetkým ovcami cca pred 1 000 rokmi, súviseli s odlesňovaním (Bätzing 2005). Alpské hospodárstva (*Alpwirtschaft*) začali rozkvitať až po kolonizácii Rimanmi a Germanmi. Z Balkánu sa od 13. stor. do horských oblastí Karpát začalo rozširovať salašníctvo.

Na novovytvorených plochách v primárnom lesnom pásme podhorského stupňa vrchovín (500 – 1 000 m n. m.) až horskom stupni (1 000 – 1 300 m n. m. až do 1 500 m n. m.), v bukových, bukovo-jedľových a smrekových lesoch, po ich odlesnení (vypálením – žiarením, klčovaním, vyrúbaním, vypílením alebo krúžkovaním stromov, tzv. črchľovaním) vznikali pásienky na pasenie. Odlesnenie umožnilo expanziu svetlomilného spoločenstva (pásienkov) na úkor tieňomilného spoločenstva (lesa). Salašníctvo sa rozširovalo až do subalpínskeho stupňa (1 300 – 1 900 m n. m.) s výskytom kosodreviny a ojedinelých solitérov borovice, smrekovca, brezy a vrb, príp. až alpínskeho stupňa (1 900 – 2 200 m n. m.) úplne bez stromov a väčších kríkov, kde vegetáciu tvorí len bylinný porast (URL 31).

V hornatej oblasti Maramureša (Munții Maramureșului) vznikali pásienky v pásme ihličnatých a listnatých stromov. Z ihličnatých stromov sa vyskytovali *Picea abies*, *Larix decidua*, *Pinus cembra*, *Pinus mugo*, z listnatých stromov *Sorbus aucuparia*, z ihličnatých kríkov *Juniperus communis*, z listnatých kríkov *Salix* spp., *Vaccinium myrtillus*, *Vaccinium vitis-idaea*, *Rhododendron myrtifolium* a iné. Horské pásienky (poloniny Svidovca, Čornogory a iné) na Zakarpatsku (1 200 – 1 400 m n. m.) vznikali na miestach vyrúbaných a vypálených, prevažne bukových, smrekovo-bukových, príp. smrekových lesov, kde dominovali listnaté stromy buk, hrab, brest, javor, z ihličnatých stromov smrek a jedľa, ale aj v stupni kosodreviny, kde rástli *Pinus cembra*, *Pinus montana*, *Alnus viridis*, *Rhododendron* spp. a *Juniperus nana*. Ovce sa v minulosti pásli a ešte aj v súčasnosti sa pasú v najrozsiahlejšom pohorí Rumunská Făgăraș (Munții Făgărașului) na historickej hranici Sedmohradska a Valašska, pod najvyšším vrcholom Moldoveanu (2 544 m n. m.). Cez pohorie vedie transfagarášská cesta, ktorá stúpa až do výšky 2 030 m n. m. a hlavný hrebeň pretína tunel.

V oblasti zakarpatských Huculov (strediská Velikij Bereznij, Volovec, Mižgirija a Rachiv) vysokohorské hôľne pasienky prirodzeného pôvodu, zaberajúce najvyššie pásma karpatských hrebeňov sa nazývajú poloniny (polonini). Podľa toho sa aj celý systém vysokohorského hospodárenia označuje termínom poloninské hospodárstvo. Najznámejšie komplexy polonín v ukrajinských Karpatoch sú od východu: na rumunskej hranici Huculské Alpy (1 940 m n. m.), Čornogora (najvyšší vrch celých ukrajinských Karpát Goverla – 2 061 m), Svidovec (1 883 m n. m.), Krasna (1 563 m n. m.), Boržava (1 679 m n. m.) a Rivna (1 482 m n. m.), tak ako uvádza Podolák (1965, s. 198). K poloninám s väčšou rozlohou patria Boržava, Krasna, Svidovec, Čornogora, Maramurešské hory a Gorgany. Prirodzené poloniny sú nad prirodzenou úrovňou lesa, ostatné sú umelé poloniny po odstránení stromov. Väčšina polonín je vo flyšovom pásme Ukrajinských Karpát: Rivné (1 482 m n. m.), Boržava (1 679 m n. m.), Merša (1 325 m n. m.), Menčul, Svidovec, Čornogora, Gorgany (1 911 m n. m.) a iné (Kubijowicz 1935, s. 8, 29-41).

Boržava bola prvou poloninou s intenzívnym salašníctvom, kde sa pásli okrem oviec aj voly a kone. Nachádza sa v pásme bukových lesov (1 100 – 1 200 m n. m.) medzi riekami Latorica a Rika, zložená z flyšu, dĺžka masívu je cca 50 km a šírka 3 až 4 km, miestami do 10 km. Najvyšším vrcholom je Stij (1 681 m n. m.), k ďalším vrcholom patria (Pereslip 942 m n. m.), Velikij Verch (1 598 m n. m.), Stig (1 679 m n. m.), Magura-Žide (1 518 m n. m.), Grab (1 374 m n. m.) a Gremba (1 494 m n. m.). Horná hranica lesa je tu pomerne nízka – Rivna (1 206 m n. m.), Ostra gora (1 239 m n. m.), Pikuj (1 193 m n. m.) a Boržava (1 171 m n. m.). Spôsobila to intenzívna pastva oviec. Ešte v 30 rokoch minulého storočia sa tu nachádzalo 24 salašov. V oblasti hornej hranice lesa bolo dostatok vodných zdrojov na výrobu mliečnych produktov. Salaše boli umiestnené na chránených miestach pred vetrom a obklopené lesom, blízko prameňov alebo v sedlách hôr (Kubijowicz 1935, s. 25-27, 54). Neďaleko na polonine Rivna je Menčul (1 295 m n. m.). Cez vrchol Volovec sa dá dostať do mestečka Mižgirija (do roku 1953 Volove). V minulosti tu bolo rozšírené salašníctvo, v súčasnosti je rajom turistiky.

Polonina Krasna je v pásme bukových lesov. Polonina sa rozkladá na hlavnom chrbte s vrcholmi Tovpaš (1 552 m n. m.), Ruža (1 568 m n. m.) a Gropa (1 498 m n. m.). Je spojená s poloninou Menčul, ktorý je čiastočne v pásme smrekových lesov, vzdialený 10 km (Kubijowicz 1935, s. 29-30).

Svidovec je najväčším horstvom po Čornogore na Ukrajine. Svidovecké poloniny sú rozložené vo výške 1 140 až 1 883 m n. m. s najvyšším vrcholom Bliznicja (1 883 m n. m.). Nachádza sa v Rachivskom a Tjačevskom rajóne medzi riekami Tisa a Teresva, má dĺžku cca 60 km. Nachádzajú sa tu smrekové a bukové lesy. Je to jeden z desiatich pravekých bukových pralesov Karpát, zaradený v Zozname svetového dedičstva UNESCO v roku 2007. K ďalším vrcholom patria: Tempa (1 639 m n. m.), Menčul Malij (1 384 m n. m.), Menčul Velikij (1 294 m n. m.), Velikij Kotel (1 771 m n. m.), Dogjaska (1 764 m n. m.), Pidpula (1 634 m n. m.), Stig (1 707 m n. m.), Tataruka (1 711 m n. m.), Ungarjaska (1 708 m n. m.) a iné. Južné svahy sú pokryté bukovým, severné smrekovým lesom. Horná hranica lesa je rozdielna, na južných svahoch

(1 296 m n. m.) a na severných (1 328 m n. m.), vo výške nad 1 800 m už les chýba. Salaše boli rozložené v pásme 1 140 až 1 430 m n. m. V nadmorskej výške 1 200 až 1 400 m bolo 68,60 % salašov, vždy na hranici lesa a poloniny. Najvyššie položené salaše (nad 1 400 m n. m.) sa nachádzali v oblasti smrekového lesa v pásme bukov a pod Bliznicjou 100 až 150 m nad hornou hranicou lesa (Kubijowicz 1935, s. 31-33).

Čornogora má najvyššie položené vrcholy Goverla (2 061 m n. m.), Petros (2 022 m n. m.), Pop Ivan (2 026 m n. m.) a Šešul (1 688 m n. m.). Polonina sa od pásma kosodreviny nedá výškovo presne určiť. *Pinus mugo* sa vyskytuje spolu s *Juniperus communis*. Nad 1 600 m n. m. sú už holé plochy polonín. Hospodársky sú využívané celé poloniny, salaše sú na hranici lesa. Vrchol Goverly, odľahlý od salašov, spásal hovädzí dobytok. V hornej hranici lesa, v 1 300 – 1 500 m n. m. bolo až 78 %, v 1 200 – 1 300 m n. m. len 11 % salašov. Voly sa pásli v 1600 – 1800 m n. m. V priebehu pasienkovej sezóny sa salaše niekoľkokrát menili. K Čornogore sa pripája aj menší Kukul (1 542 m n. m.), kde 60 % salašov bolo vo výške 1 300 až 1 400 m (Kubijowicz 1935, s. 34-36).

Maramurešské hory sa vyznačujú vrcholmi Magura-Menčul (1 380 – 1 500 m n. m.), Dohij (1 132 – 1 356 m n. m.), Ohlan-Perehrestja (1 315 – 1 577 m n. m.), Stohovec-Vihin (1 342 – 1 495 m n. m.) a Pop Ivan (1 940 m n. m.). Salaše boli vo výške 1 300 až 1 500 m, čo predstavuje 79 % (Kubijowicz 1935, s. 37-39).

Gorgany sú známe vrcholmi Prislip (944 m n. m.), Menčul (1 346 m n. m.), Sedlo Prislip (1 126 v), Strimba (1 723 m n. m.), Gropa (1 763 m n. m.), Dovbušanka (1 754 m n. m.), Igrovec (1 804 m n. m.), Sivulja (1 818 m n. m.), Negrovec (1 707 m n. m.), llemskyj Gorgan (1 587 m n. m.), Durnja (1 709 m n. m.), Konusjak (1 642 m n. m.), Berť (1 666 m n. m.), Buštul (1 691 m n. m.) a iné. Poloniny sa nachádzajú na Prislipe, medzi Dodynou a Negrovcom alebo na Plaji medzi Zanogou a Sereďnou. Vo výške 1 300 až 1 400 m na hornej hranici lesa tvoria poloniny 35 až 45 % a nad 1 400 m n. m. majú absolútnu prevahu. Salaše boli v západnej časti (1 000 – 1 500 m n. m.) a vo východnej (1 200 – 1 300 m n. m.), predovšetkým na úbočiach (70 – 73,50 %), zvyšok na chrboch, príp. sedlách. Pretože to boli malé plochy polonín, menili miesto svojho pobytu trikrát za sezónu. Umelé poloniny vznikli po odstránení stromov. Spásaniu bránila kosodrevina a kamenné polia (Kubijowicz 1935, s. 39-41). Ku Gorganom zaraďujeme Kukul' a Sinevir, ktorý je v súčasnosti národným prírodným parkom. Južne od Strimby (1 719 m n. m.) je sedlo Prislip (915 m n. m.). Na plochách s vlhšími pôdami a mierne kyslou reakciou sa nachádza typicky rastlinný druh polonín *Scorzonera rosea*, ktorý je na Slovensku chránený. Huculi túto rastlinu prikladali na miesta po uhryznutí zmyje, preto ju ľudovo nazývajú zmijačka.

Poloniny na Boržave patrili grófovi Schönbornovi, ostatné boli štátne. Menšie poloniny patrili jednotlivým majiteľom, menej často obciam. V druhej polovici 19. stor. prešli poloniny chovateľom zvierat, po vojne a pozemkovej reforme, väčšinu polonín prevzal štát (82 %). Existovalo aj poľné salašníctvo, kde boli stavby (koliby) jednoduché, ľahko sa dali rozobrať, pretože ich bolo potrebné presúvať z miesta na miesto, kvôli vyhnojeniu košarovaných plôch. Rastom obyvateľstva sa chov v blízkosti

trvalých sídiel začal obmedzovať, príp. sa začal kombinovať s poloninským, iba u Huculov bolo len poloninské salašníctvo bez kombinácie s poľným salašníctvom. Osídľovanie polonín začalo prenikaním pastierov do dolín, najmä v povodí Tereble a zvlášť Teresvy. Pasenie v lesoch bolo silne obmedzované. *Juniperus communis*, *Pinus mugo* a *Alnus viridis* chránili svahy pred zosuvmi. Štát sa staral o čistenie polonín, aby nezarastali (Kubijowicz 1935, s. 74).

Montánna zóna v poľských Karpatoch dosahuje výšky cca 1 150 – 1 250 m nad morom. Pôvodne to boli bučiny. Po výrube prirodzených lesov na ich mieste boli umelo vysadené smrek. Horné montánne pásmo sa tiahne až do výšky cca 1 400 – 1 550 m nad morom. K dispozícii sú tu lesy s prirodzenou dominanciou smreka a jarabiny. Surové stanovištné podmienky neumožňujú vytvorenie poľnohospodárskej pôdy. V tomto pásme bolo rozšírené tradičné salašníctvo, čo viedlo k vzniku poloprírodných malebných horských pasienkov. V minulých storočiach intenzívnou pastvou došlo na mnohých miestach k zníženiu hornej hranice lesa. Subalpínske pásmo s pásmom kosodreviny sa vyskytuje len v Tatrách a na Babej Góre v poľských Beskydách sa nevyskytuje.

V Západných Karpatoch, na území Slovenska, k prírodným (naturálnym) holiam patria Vysoké Tatry, Nízke Tatry, Choč, Malá Fatra a Veľká Fatra. Pásmo lesov v Nízkych Tatrách siaha od 650 až do 1 600 m n. m. Na všetkých svahoch Veľkej Vápenice horná hranica lesa prekračuje 1 600 m n. m., pretože vetry sem nemajú prístup. V minulosti hole začínali už od 1 200 m n. m. Pásmo prirodzených holí bolo sotva 9 % celého povrchu Nízkych Tatier. Kosodrevina netvorila súvislé pásmo medzi lesom a holiami a vyskytovala sa len na holiach. Značná časť kolíb, najmä na južnej expozícii Prašivá – Ďumbier a skoro všetky v oblasti Kráľovej hole ležia na hrebeňoch a svahoch (Hoľub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 110-111). Veľkú Fatru tvoril horský masív dlhý 40 km a široký 15 až 20 km, s najvyšším vrcholom Ostredok (1 591 m n. m.). Horná hranica buka je do 1 300 až 1 360 m n. m., vyššie do 1 453 m n. m. je hranica smreka. Pôvodná prirodzená hranica lesa bola do 1 500 m n. m. a alpínsky stupeň od 1 800 m n. m. Hranica lesa bola znížená v priemere o 100 až 280 m, v súčasnosti siaha v priemere len do 1 185 – 1 438 m n. m. (Midriak 1983). Salašníctvo bolo rozšírené od horstva Malinô Brdo až po Krížnu (bez Čierneho kameňa). Hole od obcí boli najďalej vzdialené v Turčianskej kotline a z Liskovej (15 až 20 km), najbližšie z Liptovských Revúc (3 až 5 km). Počas salašníctva bola hranica lesa znížená. Dnes ju vnímame ako umelo vytvorené sekundárne hole. Les bol najviac odstránený na svahoch Ploskej, Čierneho kameňa a Rakytova, predovšetkým na východnej strane vďaka blízkosti trvalého osídlenia (Liptovské Revúce). Kosodrevina sa nachádzala len na Čiernom kameni. Aj odstránenie kosodreviny v 14. až 17. stor. na rozsiahlych plochách hrebeňov Nízkych Tatier, Malej a Veľkej Fatry, ale aj v Západných Tatrách (Klin) viedlo k výraznému zníženiu hranice holí. Mnoho pasienkov, ktoré vznikli v priebehu valaskej kolonizácie po vyklčovaní lesov, bolo postupom času premenených na lúky (Kubijowicz 1931, s. 117-126). Aj proti rôznym zákazom a nariadeniam vníkanie do lesných porastov a odlesňovanie (premena lesa na pasienok) prebiehalo neustále počas stáročí. Les

bol prekážkou pasenia a pasenie škodlivé lesu. V rámci salašníctva sa využívali trvalé pasienky (ovčie pasienky), ktoré sa na Slovensku delili na obecné, bývalých urbárikov, komposesorátne, spoločné, družstevné a súkromné (Berendy 1904, s. 61).

Rozloha pasienkov v Karpatoch sa postupom času znižuje vplyvom znižujúcej sa potreby poľnohospodárov využívať málo produkčné porasty a odľahlé horské polohy. Mnohé z pasienkov, ako poloprirodné trávne porasty, prešli delimitáciou do lúk, ale aj tak v porovnaní so susednými krajinami je **na Slovensku viac pasienkov ako lúk**. Veľká časť plôch je preto v rôznych štádiách sukcesie, v ktorých postupne prevládajú konkurenčne najsilnejšie trávy a postupne miznú nízke svetlomilné horské byliny. Súčasne sa šíria na tieto plochy čučoriedkové porasty a smrek, ktorý sa vracia na pôvodné biotopy, ale aj do horských bučín, či zmiešaných lesov. V poslednom období tradičné chovy oviec a salašníctvo v horských oblastiach upadajú. Na mnohých miestach horská a vysokohorská krajina Karpát v súčasnosti vyzerá tak, akoby sa jej človek nedotkol, pretože na plochách opätovne zarastených lesom už niet po pasienkoch ani stopy. Tam, kde sa pasienky zachovali ako významné biotopy, je potrebné ich pravidelne udržiavať a zabrániť spontánnej sukcesii do pôvodných lesných spoločenstiev. V posledných desaťročiach sa tradične obhospodarované pasienky stávajú ohrozeným typom vegetácie nielen u nás, ale aj v celej Európe. Preto sú niektoré z nich zaradené medzi európsky významné biotopy a je snahou ich chrániť v rámci siete Natura 2000.

3.2 Pasienky ako ekosystém/agroekosystém

Tansley sa už v roku 1935 zmieňuje o odlesnených pasienkoch, kde vplyv pastvy ako ekologický faktor pôsobí na vegetáciu, aby sa zabránilo rozvoju drevín všade tam kde sa objavia. Pasúce sa zvieratá privedené človekom a voľne žijúca zver, sú po odlesnení dôležitým faktorom konverzie jednej vegetácie na druhú. Dynamická rovnováha existuje aj medzi pasúcimi sa zvieratami a rastlinami. Autor definoval pojem ekosystém ako systém vzniknutý integráciou všetkých abiotických (neživých) faktorov a biotických (živých) zložiek, ktoré sú v relatívnej, stabilnej dynamickej rovnováhe. Antropogénne ekosystémy odlišoval od tých, ktoré sa vyvinuli nezávisle od človeka. Človek pasením oviec a dobytky na pasienku umelo udržiava ekosystém, ktorého základným rysom je rovnováha medzi pasienkom a pasúcimi sa zvieratami. Exkrementy zvierat predstavujúce živiny pre pasienkové spoločenstvá, pri ich nadbytku môžu narušiť rovnováhu zmenou floristického zloženia (Tansley 1935).

Rychnovská (1985) dopĺňa, že abiotické faktory a biotické zložky v trávnom poraste sú prepojené zložitými funkčnými väzbami, najmä trofickými (potravnými) a energetickými, v ktorých tvoria dynamicky celok schopný autoregulácie po určité hranici. Definíciu rozvinula širšie ako dynamicky cirkulačný systém producentov, konzumentov, rozkladačov a ich abiotického prostredia. Energeticky prepojený systém v určitej ekologickej rovnováhe (homeostáze), so schopnosťou autoregulácie, prispieva k stabilite leso-poľnohospodárskej krajiny.

V ekosystéme sú vo vzájomných vzťahoch všetky organizmy (rastlinné i živočíšne), vyskytujúce sa na určitom stanovišti, spolu s komplexom ekologických faktorov, ktoré vytvárajú prostredie pre existenciu týchto organizmov. Z abiotických faktorov klimatické a pôdne (edafické) faktory ovplyvňujú pasienky, ktoré majú vplyv na formovanie a ustálenie určitého typického floristického zloženia v horizontálnej a vertikálnej štruktúre, v nadzemnej a podzemnej mikroflóre, v mikro- a makrofaune. Pôdne faktory sa považujú za ešte dôležitejšie ako klimatické, pretože rastliny sú závislé na zásobách pôdnych živín a pH. Potenciálne zásoby živín v pôdotvornom substráte musia byť prijateľné pre rastliny. Odberom živín porastom sa pôda ochudobňuje, podobne aj vyplavovaním po dažďoch, najmä na svahoch. Intenzita vyplavovania závisí od organickej zložky v pôde vyjadrenej pomerom C : N. Husté prekorenenie a súvislý kryt povrchových vrstiev mačiny podmieňujú vyššiu stabilitu ekosystému. Rastliny prijímajú energiu zo slnka. Veľké otvorené plochy pasienkov a v nich prítomné rastliny s rôznou architektúrou listov sú ako „solárne články“, ktoré pri minimálnych vkladoch konvertujú energiu zo slnka na produkciu nadzemnej fytohmoty – hospodársku úrodu (Novák 2008b, 2015).

K biotickým zložkám trávneho ekosystému/agroekosystému patria producenti. Rastlinné druhy a ich spoločenstvá (flóra) sú základnými producentmi organickej biomasy na Zemi a prvý článok potravného (trofického) reťazca pre herbivory. Zároveň zabezpečujú rovnováhu (homeostázu) a poskytujú aj estetické hodnoty v krajine. Okrem producentov, kde zaraďujeme *Chlorophyta*, *Bryophyta*, *Pteridophyta* a početnú skupinu *Spermatophyta* tried jedno- a dvojkľúčolistových rastlinných druhov, s rôznymi čeľadami krytosemenných rastlín, patria konzumenti (živočíchy, bylinožravce, fauna), ktorí konzumujú nadzemné časti rastlín, kvetný peľ, semená a korene. Z nich v trávnom ekosystéme sú zastúpené *Anthropoda* z triedy *Arachnoidea*, napr. *Acarina*, *Araneae* a *Opiliones*, z ďalších radov *Coleoptera*, *Collembola*, *Ensifera*, *Caelifera* a iné, ale aj početná trieda *Insecta*, najmä rady *Hymenoptera*, *Diptera* a *Lepidoptera*. Ku konzumentom z kmeňa *Chordata* zaraďujeme z podkmeňa stavovce triedy *Reptilia* a *Aves*, ktoré sa živia rastlinnou, ale aj živočíšnou potravou. Početnú skupinu stavovcov tvoria *Mammalia*, kde patria okrem bylinožravcov (herbivorov), napr. kopytníky (zver, hospodárske zvieratá, z nich ovce ako párnokopytníky), ale aj mäsožravce. K rozkladačom (dekompozítori), ktoré rozdrobujú rastlinný materiál a postupným zmiešaním s anorganickou hmotou tvoria organominerálny materiál v pôde zaraďujeme *Bacteria*, zo živočíšnej ríše (*Animalia*) a podríše *Protozoa* kmene *Flagellata*, *Amoebina* a *Infusoria*, z rastlinnej ríše *Chlophyta* a *Fungi*. Z fauny z podríše *Metazoa* kmene *Nemathelminthes*, *Mollusca* a *Annelida*, predovšetkým *Lumbricus terrestris*. Tvoria biotické zložky, ktoré sú naviazané na neživé abiotické faktory (Novák 2008b, 2015).

Na obhospodarované trávne porasty je viazané veľké množstvo druhov bezstavovcov, ktorí sú viazaní na určité časti jedného druhu rastlín. Pastva väčšinu druhov ovplyvňuje negatívne, napr. húsenice motýľov na kvetoch a listoch, larvy hmyzu, prezimujúce vajíčka na stonkách tráv a iné. Mnohé druhy strácajú úkryt pred

predátormi a bylinožravé druhy základný zdroj potravy. Koníky a kobyľky sa stavajú po vypasení porastu vo zvýšenej miere korisťou vtákov, väčšie druhy korisťou iných predátorov. Keď zvieratá prednostne spásajú niektoré druhy rastlín, zatiaľ čo sa iným vyhýbajú, ovplyvňujú dostupnosť hostiteľských rastlín pre špecializované druhy. Selektívna pasva oviec môže naopak potlačiť niektoré druhy motýľov modráčikov viazaných na *Anthyllis vulneraria*. Dôležitou súčasťou všetkých trávnych porastov je tiež pôdne prostredie tvorené humusom a minerálnym substrátom, koreňmi rastlín, ale aj najrozmanitejšími pôdnymi organizmami (fytodafón, zoedafón), tak ako uvádzajú Mládek et al. (2006).

Ak sú pasienkové porasty súčasťou poľnohospodárskej pôdy tvoria trávne agroekosystémy, pretože sa udržiavajú zooantropogénnym inputom energie (pasenie, ošetrovanie, hnojenie exkrementami) do ekosystému. Zásah človeka musí byť pravidelný, pretože bez ošetrovania postupne prechádzajú prostredníctvom náletov semien kríkov a stromov späť do lesného spoločenstva. Tým sa líšia od prírodných trávnych porastov, napr. saván a stepí. Tak ako iný ekosystém je tiež zložený zo živých (biotických) zložiek a neživých (abiotických) faktorov. K živým zložkám patrí pasienkový porast (flóra) a živočíchy (mikro- a makrofauna) a k neživým faktorom klíma, poveternostné (meteorologické) podmienky, minerály, slnečné svetlo a atmosféra. Ovce sú v interakcii a vzájomnej rovnováhe s pasienkovou flórou a faunou, spásajú trávny porast v blízkosti salašov, zošľapujú a zhutňujú pôdu, ktorá sa obohacuje o vylúčené tekuté a tuhé exkrementy. Z toho vyplýva, že agroekosystém pasienkov je súbor biotických zložiek – producentov (fytocenóza), konzumentov a rozkladačov (zoocenóza) s prebiehajúcimi vnútrodrohovými a medzidrohovými vzťahmi a tokom energie, ekologicky prepojených s abiotickými faktormi – edafickými (pôdotvorný substrát, pôda), topografickými (reliéf, svahovitosť, expozícia) a klimatickými podmienkami (svetlo, voda, teplo), ktoré sú vo vzájomnej relatívnej rovnováhe (homeostáze). Novovytvorené pasienkové porasty sú zložitým bioenergetickým systémom stáročiami stabilizované, prostredníctvom salašníctva na niektorých stanovištiach až 700 rokov (Novák 2008b, 2015).

Produkcia fytomasy je jednou zo základných funkcií agroekosystémov. Rastliny sú v agroekosystéme producentmi združené v rastlinných spoločenstvách, kde rozlišujeme štruktúru porastov:

- ▶ nadzemná fytomasa (hospodárska úroda) využiteľná zvieratami na priamy konzum spásaním,
- ▶ reziduálna nadzemná fytomasa zostávajúca po vypasení (strnisko), ponechané, nespasené druhy rastlín vo forme nedopaskov (jedovaté, škodlivé, prestarnuté a inak nevhodné druhy),
- ▶ zóna odnožovania s vegetatívnymi orgánmi na povrchu a pod povrchom pôdy,
- ▶ koreňová fytomasa .

V každej z týchto biotických zložiek rozoznávame:

- živú, fyziologicky a fotosynteticky aktívnu fytomasu,
- starinu, fyziologicky a fotosynteticky neaktívnu, odumierajúce a mŕtve časti rastlín,
- opad – rozkladajúce sa časti rastlinných orgánov, ktoré sa vracajú do kolobehu organických a minerálnych látok v agroekosystéme.

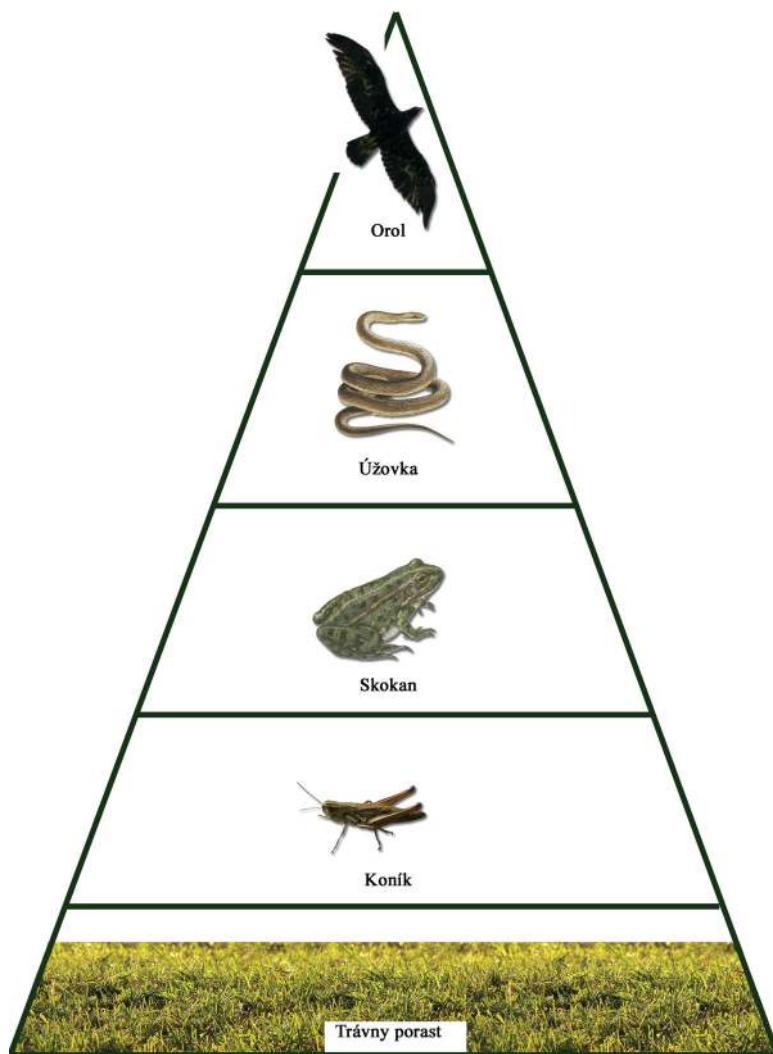
Pasienkový porast svojou vertikálnou štruktúrou vytvára viacero ekologických priestorov v ktorých sa nachádzajú cenózy hmyzu:

- vo vrcholových častiach súkvetí,
- v strednej vrstve stebiel, bylí a listoch,
- v prízemnej vrstve stebiel, bylí, listových ružiciach a starine,
- na povrchu pôdy, v machu a opade,
- vo vrstvách pôdy (edafón).

Pasienky sú zložené z troch botanických skupín: z tráv, trávam podobných druhov, leguminóz, ostatných bylín a papraďorastov, zvyšok tvoria machorasty a prázdne miesta. Najrozšírenejšou a najdôležitejšou zložkou horských ovčích pasienkov sú vysokohodnotné a hodnotné trávy polobielkovinového charakteru z čeľade lipnicovitých (*Poaceae*). Dôležitou vlastnosťou tráv je okrem generatívneho rozmnožovania (semenami) aj ich schopnosť vegetatívne sa rozmnožovať odnožovaním a výbežkami. Podľa spôsobu odnožovania a formy trsov patria k nim trávy trsnaté, najmä riedkotrsnaté, so zastúpením vysokohodnotných druhov, napr. *Festuca pratensis*, *Phleum pratense* a *Dactylis glomerata*, ale aj hustotrsnaté druhy s nízkou kŕmnom hodnotou, napr. *Nardus stricta*, *Festuca ovina*, na ťažkých uľahnutých pôdach *Deschampsia cespitosa* a iné (Novák 2008b, 2015).

Pre viacročné a trvalé pasienkové porasty pre ovce majú veľký význam hemikryptofyty, ktoré majú rozmnožovacie pupene v prízemnej vrstve pôdy a rastliny s vegetatívnym spôsobom rozmnožovania, ktoré sa dokážu rýchlo rozširovať a po odstránení nadzemných častí sú schopné sa rýchlo zregenerovať. Rastliny na pasienkoch sa rozširujú vegetatívnym (pomocou odnoží, podzemkov, cibúl, hlúz) a generatívnym spôsobom (semenami po oplodnení). Semená sa rozširujú priamym spádom zrelých semien v blízkosti rastlín, vetrom na väčšie vzdialenosti, ale aj prostredníctvom zvierat v tuhých výkaloch (endozoochoria) a srstou, paznechtami a kopytami (epizoochoria). Vetrom sa rozširujú semená s prídavnými orgánmi (padáčkami, krídelkami), výkalmi semená malé alebo s tvrdým osemením a srstou semená s háčikmi alebo lepkavým povrchom. Semená často nevyklíčia hneď po dopade na povrch pôdy, ale časom sa po rozrušení mačiny zatlačením, najmä raticami, príp. kopytami pasúcich sa zvierat, dostanú aj do hlbších vrstiev. Zásoba semien v pôde si zachováva klíčivosť aj niekoľko desiatok rokov a vytvára tzv. semennú banku (angl. seed bank), tak ako uvádzajú Čiháková (2006) a Novák (2008b). Klíčiť začínajú pri vytvorení vhodných podmienok. Ovce prispievajú k biologickej rozmanitosti v priebehu pasienkovej sezóny. Transportujú vlnou a výkalmi semená a hmyz. Štúdie

v Španielsku ukázali, že 1 ovca vylúči za deň 6 000 semien, rozširuje ich po biotopoch a prispieva k biodiverzite. Na historických chodníkoch kadial' sa ovce s pastiermi presúvajú za pastvou na salaše a príslahlé pásienky v blízkosti salašov, vytvorili v priebehu storočí jedinečné trávne agroekosystémy s prislúchajúcou flórou a faunou. Druhovo bohaté pásienky a z niektorých neskôr vytvorené kvitnúce lúky nie sú náhodným produktom prírody, ale zooantropogénnou činnosťou (prostredníctvom človeka a hospodárskych zvierat) vytvorená pravidelným spásaním kultúrna krajina nielen v Karpatoch, ale aj v celej Európe. Tým sa bráni ich opätovnému samovoľnému zalesneniu trvacími stromami (Novák 2008b, 2015).

Ekologická pyramida potravových (trofických vzťahov).

Foto Ján Novák 2008

3.3 Produkčné a mimoprodukčné funkcie pasienkov

Pasienky sú antropogénneho pôvodu, zostanú do budúcnosti naďalej dôležitým biómom v Karpatoch. Ako donor lacného krmu pre hospodárske zvieratá zabezpečujú produkčnú funkciu, zároveň zohrávajú veľmi významnú úlohu z mimoprodukčného hľadiska (Novák 2015). Zabezpečujú množstvo regulačných a podporných ekosystémových služieb. Ekosystémové služby majú zvýrazniť výhody, ktoré životné prostredie ponúka (Isselstein, Kayser 2014). Pojem ekosystémové služby (*ecosystem services*) začal byť akceptovaný na medzinárodnej úrovni v deväťdesiatych rokoch 20. storočia. Sú výslednicou základných ekosystémových funkcií. MEA 2005 – *Millenium Ecosystem Assessment* rozlišujú 4 hlavné kategórie ekosystémových služieb, z toho pre trávne porasty (Carpenter et al. 2005):

- ▶ zásobovacie (obnoviteľný zdroj krmiva a jeho kvalita pre herbivory, genetické zdroje, liečivé a ozdobné rastliny),
- ▶ regulačné (regulácia klímy, kvality vzduchu, vody, biologická regulácia škodcov, filtrácia, čistenie vody a ovzdušia, opeľovanie, zabezpečenie protieróznej funkcie, sekvestrácia uhlíka a pod.),
- ▶ kultúrne (estetické, duchovné/religiózne hodnoty, rekreácia, turistika – agroturistika, ekoturistika, geoturistika, hypoturistika, pešia, horská turistika, cykloturistika, vzdelávacie, inšpiračné, vedecké hodnoty, hodnoty kultúrneho dedičstva a pod.),
- ▶ podporné (fotosyntéza, primárna produkcia, obeh vody a živín, tvorba pôdy a udržanie úrodnosti, produkcia atmosférického kyslíka, zloženie atmosféry a pod.).

Produkčná funkcia trávneho porastu, ako obnoviteľného zdroja, spočíva v tvorbe produktu pre priamu výživu hospodárskych zvierat, čím sa jeho energia v ekosystéme nepriamo spotrebuje v ľudskej výžive ako živočíšny produkt. Primárna produkcia nadzemnej fytomasy je fotosyntetická premena svetelnej energie rastlinami na chemickú a jej akumulácia. Produktivita je podľa Jurka (1990, s. 33) prírastok produkcie za určitý čas na určitej ploche (m^2 , ha). Pasienky poskytujú pri minime investovanej energii maximum krmiva s pomerne širokou dobou využívania v priebehu vegetácie. Krmný potenciál ekosystémov predstavuje ponuku na priame využitie rastlinných druhov pri pastve, poskytuje zásobovaciu ekosystémovú službu označovanú ako krmná služba (*Forage service*). Z ďalších produkčných ekosystémových služieb významný je medonosný potenciál (zdroj nektáru, peľu a medovice), terapeutický potenciál (zdroj liečivých a aromatických rastlín a ich potenciál liečivosti v ľudskej a veterinárnej medicíne, ale aj priamy príjem krmu zvieratami a lesnou zverou). Úroda sušiny pasienkov v Karpatoch sa pohybuje od 1 do 4 $t \cdot ha^{-1}$.

Mimoprodukčná funkcia pasienkov súvisí s ekologickým a environmentálnym pôsobením, prejavujúcim sa v kvalitatívnej a kvantitatívnej ochrane ovzdušia, vody a pôdy, zachovávaní vysokej diverzity rastlinných a živočíšnych organizmov.

K ekologickým mimoprodukčným funkciám zaraďujeme (Novák 2008b):

- ▶ **pôdoochranné** – protierózne (pomocou hustého zapojenia a silného prekorenenia povrchovej vrstvy),
  - protizosuvové,
- ▶ **vodoochranné** – retenčná schopnosť vody a rôznych látok v dôsledku vysokého obsahu organickej hmoty v pôde,
  - biofiltračná (mačina je bariérou proti znečisteniu povrchových a podzemných vôd),
- ▶ **klimatické,**
- ▶ **autoregulačné** (ekostabilizačné, biohomeostatické).

Environmentálne mimoprodukčné funkcie sú aj:

- krajnotvorné,
- zdravotné,
- liečebné,
- rekreačné (relaxačno-športové),
- estetické (dekoratívny potenciál – dekoratívna ekosystémová služba, ktorú umožňujú rôznofarebne kvitnúce druhy rastlín),
- kultúrne,
- ochranárske,
- vedecké.

Z mimoprodukčných ekosystémových služieb významným je opelenie rastlín včelami, čmeliakmi, motýľmi a ostatným hmyzom. Z kultúrnych sú to rekreačné (cestovný ruch a voľný čas) a estetické funkcie. Poskytujú tiež doplnok miestnej krajine, ktorý priamo vytvára typický krajinný ráz. Vzdelávacie a rekreačné prínosy sú v poskytovaní obyvateľom miesta pre zábavu, sledovanie, či fotografovanie rastlín, voľne žijúcich živočíchov a rovnako aj prechádzky prírodou. Prispievajú k čistejšiemu a zdravšiemu ovzdušiu a zlepšujú životné prostredie človeka. Kultúrne ekosystémové služby súvisia so zachovaním kultúrneho a duchovného dedičstva, pekného a atraktívneho vzhľadu, ale aj zlepšenia kvality krajiny. Sociálne služby súvisia aj so zamestnávaním, ktorým sa zaoberá European Forum on Nature Conversation and Pastoralism (EFNCP).

Poskytovanie potenciálov, či reálnych ekosystémových služieb však nezávisí od množstva vyprodukovanej biomasy na ploche, ale predovšetkým od kvalitatívneho zloženia vegetácie, t. j. od druhového zloženia. Na základe skutočného stavu poznania vegetácie a detailných pozorovaní je možné odvodiť a zhodnotiť nielen potenciály poskytovania ekosystémových služieb, ale aj reálnu možnosť uspokojovať ľudské potreby či požiadavky. Kľúčové, pri hodnotení ekosystémových služieb, je ich poskytovanie, ale aj ich racionálne využívanie (Mariničová 2017).

Trávy, najmä opad koreňov a nadzemná fytomasa, obohacujú pôdu o organickú biomasu. Husté prekorenenie mačinovej vrstvy a zvýšený obsah humusu

podmieňuje vysokú retenčnú schopnosť pôd pod trávnyimi porastmi. So zvyšujúcou sa nadmorskou výškou na prírodných a poloprírodných trávnych porastoch zvyšuje sa tvorba pôdnej organickej hmoty. Tým sa zvyrazňujú ich mimoprodukčné funkcie, ktoré zabezpečujú stabilitu otvorenej horskej poľnohospodárskej krajiny, ale aj vplyv na nižšie položené územia z hľadísk vodohospodárskych a environmentálnych. Z pokusov na pasienkoch v blízkosti salašov na výskumných plochách Krížna (1 350 m n. m.) a Kráľová hoľa (1 900 m n. m.) v rokoch 2008 – 2009 vyplýva, že z celkových funkcií hôľneho pasienka má 84,20 % mimoprodukčné pôsobenie. S nadmorskou výškou podiel celkovej fytomasy (nadzemná fytomasa, zóna odnožovania, koreňová fytomasa) bez následného hnojenia výrazne narastala. S narastajúcimi dávkami živín produkcia nadzemnej fytomasy a zóny odnožovania mierne stúpala a produkcia koreňovej fytomasy mierne klesala. Mŕtva koreňová fytomasa sa podieľala na spevňovacej, retenčnej a biofiltračnej funkcii a pomáhala pri zamedzení eróznej činnosti (Krajčovič et al. 1985).

Pôda zaistuje stanovište (habitát), útočisko pre voľne žijúce živočíchy a človeka, druhovú diverzitu a jej ochranu, miesto pre upevnenie organizmu a rovnako na oddych a rekreáciu pre človeka. Rastlinný kryt na povrchu chráni pôdu pred vysušaním, znižuje teplotu nad povrchom pôdy. Na extrémnych stanovištiach (sucho, chlad, obnažená pôda) „krusty“ (riasy sinice a lišajníky) sa podieľajú pri stabilizácii obnaženej pôdy, chránia povrch pred eróziou, umožňujú fotosyntézu, absorbujú CO₂, viažu uhlík v pôde a podieľajú sa na spomaľovaní globálneho otepľovania. Vďaka trávnyim druhom s podzemnými výbežkami, ktoré silným prekoreniením a vzájomným previazaním mačiny spevňujú eróziou ohrozené plochy na svahoch, najmä po privalových dažďoch, zabraňujú ich obnažovaniu, sú prevenciou pred eróziou a povodňami. Rozsiahle plochy trávnych porastov zachytávajú dažďovú vodu a dopĺňajú zásoby podzemnej vody a zároveň zvyšujú jej kvalitu. Podporujú biodiverzitu (organizmov, spoločenstiev), najmä druhy s vysokou prírodnou hodnotou (HNV), medonosnosť a opelenie, tiež chránia pred chorobami a škodcami. Nadzemná a podzemná rastlinná fytomasa po rozklade, podobne aj rozložené živočíšne organizmy, sú v toku energie trávneho ekosystému zásobárňou prístupných živín pre rastliny a energie pre konzumentov. Zúčastňujú sa na kolobehu živín, na tvorbe a kvalite pôdy, prispievajú k zvýšenému ukladaniu uhlíka do pôdy. Premena oxidu uhličitého na stabilný uhlík v pôde (sekvestrácia – ukladanie uhlíka, tzv. *carbon sink*) je v súčasnosti jedným z dôležitých procesov, ktorým sa vo svete venuje veľká pozornosť (Kostuch 1999; URL 32).

Pasienky majú vyššiu biodiverzitu ako les, nadzemná fytomasa sa odstraňuje postupne, nie jednorázovo ako na lúkach. Predstavujú jeden z najväčších potenciálov zníženia emisii skleníkových plynov. Väčšina pasienkov v Európe vznikla z lesa po odlesnení, preto počítame aj so zachovaným uhlíkom z lesa. Trávne porasty za vegetačné obdobie poskytujú 10 t.ha⁻¹ kyslíka. Rastliny odoberajú anorganicky uhlík z atmosféry vo forme CO₂, pomocou slnečnej energie a florofylu transformujú do chemických zlúčenín rastlinných tiel. Výskumy naznačujú, že narastajúci obsah CO₂

má priamu súvislosť s klimatickou zmenou (globálnym otepľovaním). Mimoriadny význam, ako rezervoáru CO₂, má samotná pôda. Jedným zo spôsobov ako znížiť jeho množstvo v atmosfére je zvýšenie obsahu pôdnej organickej hmoty. Pôda lesných ekosystémov a trávnych ekosystémov/agroekosystémov je aj dôležitou zásobárňou (rezervoárom) veľkého množstva uhlíka (C) na Zemi. Les v drevnej hmote obsahuje vysoký podiel uhlíka, po odbere dreva sa jeho množstvo výrazne znižuje. Trávne porasty sú takmer rovnako dôležité ako lesy v recyklácii skleníkových plynov a organickej hmoty v pôde (Minahi et al. 1993).

V súvislosti s respiráciou CO₂ z lúčno-pásienkových pôd nemožno jednoznačne zdôrazňovať iba únik do atmosféry, ale aj spotrebu trávnych porastov v procese fyto-syntézy, ktorá prevyšuje výdaj minimálne v pomere 1,40 : 1. Zdrojom organickej hmoty je odumierajúca starina. Do detritického potravného reťazca prechádza 24 až 48 % koreňovej biomasy. Odumierajúca časť fauny a mikroflóry sa dostáva do detritického potravného reťazca a jeho kolobehov (Rychnovská 1985). Významnou zložkou COH je oxidovateľný uhlík (C_{ox} v nadväznosti na N_p). V hĺbke 0 – 200 mm bolo C_{ox} na Krížnej 172 t.ha⁻¹ a na Kráľovej holi 331 t.ha⁻¹ (Krajčovič, Ondrášek 2007). Z celkovej rastlinnej fyto-masy tvorila koreňová biomasa najvyšší hmotnostný podiel (od 58 do 81 %). Najvyšší podiel koreňov bol na variante pasenom ovcami (2 590 g.m⁻²) v porovnaní s variantom pasenom kravami (1 192,92 g.m⁻²) a nevyužívaným porastom (1 242,50 g.m⁻²), ako uvádzajú Martincová, Čunderlík a Ondrášek (2014). Znižovanie počtu zvierat má nepriaznivý vplyv aj na sekvestráciu uhlíka v pôde pod trávny porastom (Barančíková et al. 2013).

Do pôdy pod pásienkovými porastmi v horských a subalpínskych zónach sa ukladá o 3- až 4-krát viac uhlíka ako do pôdy v lesoch. Výsledky získané na základe pozorovaní trávnych porastov v 25 krajinách EÚ ukazujú, že na extenzívnych pásienkoch NPP (*Net Primary Productivity*) bola 750 až 797 g C na 1 m² za rok (750 ± 150 g.m⁻².rok⁻¹). NPP bola o 20 % vyššia ako na ornej pôde a o 70 % vyššia ako v lesoch. Za 100 rokov otepľovania môžu pásienky kompenzovať emisie metánu a N₂O zhruba 70 až 80 % z uloženého rezervoáru uhlíka uloženého do pôdy (Cias et al. 2010). Jeden hektár trávneho porastu uloží 100 ton CO₂, v prepočte 5 Eur za tonu je to spolu 500 t.ha⁻¹. Okrem toho trávny porast zachytáva a viaže znečisťujúce látky, ale aj nadmerné NPK-živiny (URL 33).

3.4 Rastlinné spoločenstvá pásienkových porastov

Pásienkové porasty v Karpatoch boli v minulosti v prevažnej miere vytvorené v pásme lesov, ktoré tvoria jednu z najvýznamnejších zložiek životného prostredia. Odlesnené plochy pásienkov pravidelným spásaním pasúcich sa oviec umožnili sformovanie mnohých druhovo bohatých rastlinných spoločenstiev. Pravidelným využívaním pasením a systematické hnojenie plôch prekladáním košiarov sa vytvorili rôzne typy trávovo-bylinných porastov.

Pasienkové porasty predstavujú zložité rastlinné spoločenstvá rozmanitých druhov rastlín, kde prevažnú časť tvoria trávy. Rastliny majú rozdielne nároky na obsah živín v pôde, na vlhkosť, teplotu a pôdne pomery. Závisia od stanovištných podmienok, spôsobu a intenzity využívania a ošetrovania. Vyznačujú sa rozdielnou dynamikou rastu a vývoja, spôsobom rozmnožovania, trvácnosťou, rozdielnou úrodnosťou i kvalitou krmu. Ekologické podmienky prostredia, v ktorom sa formuje určité spoločenstvo rastlín, sú neustále ovplyvňované klimatickými, terénnymi, expozičnými vplyvmi, pôdnymi a vodnými pomermi. Klimatické podmienky, materská hornina (pôdotvorný substrát), pôdny typ a druh sú trvalo pôsobiace, takže sa nedajú výraznejšie pratotechnicky ovplyvniť. Geologický podklad výrazne ovplyvňuje fyzikálne a chemické vlastnosti pôdy. Pôdy vytvorené na vápenatých (karbonátových) horninách (spraše, aluviálne hliny, nespevnené čadičové a andezitové tufy) majú priaznivejšie fyzikálno-chemické vlastnosti, a preto sa na nich darí pestrejším porastom bohatším na leguminózy a ostatné byliny. Pôdy vytvorené na kyslých (silikátových) horninách (kremence, pieskovce, ílovité bridlice, naviate piesky) majú horšie fyzikálno-chemické vlastnosti s nižším obsahom prístupných živín a vyššou kyslosťou, preto na nich vznikajú menej pestré porasty s nízkou produkčnou schopnosťou a kvalitou. Pasenie má vplyv na mačinu a pôdu, na porast a botanické zloženie a na rastliny v spoločenstve. Pohyb oviec po pasienkoch umožňuje presun semien z jednej plochy na druhú prostredníctvom vlny a paznechtov. Zošľapovaním sa podporuje mačiotvorný proces, ohryzáním a udupávaním ustupujú z porastu vysoké druhy (Novák 2008b; URL 34).

Na základe paleoekologických metód skúmania v Západných Karpatoch, napr. analýz peľu z peľových diagramov, sa posudzoval vplyv valaskej kolonizácie na odlesňovanie v 15. až 18. stor. Po odlesnení smrekových a bukových pralesov a vplyvom pasenia hospodárskych zvierat bol v peľových diagramoch zaznamenaný nárast peľu rastlinných druhov z čeľadí *Poaceae*, *Cyperaceae*, *Plantaginaceae*, *Fabaceae* (*Trifolium* spp., *Lotus corniculatus*) a iných heliofilných druhov, ktoré sa v tieňomilných lesoch nevyskytovali. Z peľových zŕn sa dá zistiť aj výskyt nitrofilných druhov, napr. *Urtica dioica* a *Rumex* spp., na miestach silne zaťažovaných zvieratami (URL 35).

Pri tvorbe rastlinných spoločenstiev na ovčích pasienkoch základ tvorí floristická skupina tráv z čeľade lipnicovitých (*Poaceae*) s plytkým zväzkovitým koreňovým systémom, ktorá podporuje tvorbu mačiny. Jej podiel by mal byť najvyšší (od 50 do 60 %). Úlohu dominantných tráv preberajú menej náročné doplnkové druhy *Festuca rubra* subsp. *rubra*, *Agrostis capillaris* na suchších stanovištiach alebo *Agrostis stolonifera* na vlhších stanovištiach. Jednou z najcennejších pasienkových tráv je *Poa pratensis*. Tieto výbežkaté (rizomatické) druhy tráv s dlhými podzemnými výbežkami vytvárajú pevnú a pružnú mačinu, na svahoch odolnú voči zošľapovaniu a erózii a podieľajú sa aj na zahusťovaní najspodnejšej vrstvy porastu. Z ďalších druhov tráv *Cynosurus cristatus* nevyniká vytrvalosťou, ale udržiava sa vysemeňovaním na ťažších pôdach. Vyskytuje sa často v spoločenstvách s *Agrostis* spp., *Festuca rubra* a *Anthoxanthum odoratum*, kvitnúcou skoro na jar, s prenikavou kumarínovou vôňou. Vhodný je aj nižší podiel (do

10 %) základných riedkotrsnatých vysokých tráv, napr. *Festuca pratensis*, *Phleum pratense* a *Dactylis glomerata*, ktoré ako vysokohodnotné druhy skvalitňujú krm (Novák 2004).

Druhú významnú botanickú skupinu, ktorá obohacuje pásienkové porasty tvoria leguminózy z čeľade bôbovitých (*Fabaceae*), ktoré sú bielkovinového charakteru a mali by tvoriť podiel do 25 % v rastlinnom spoločenstve. Majú stredne hlboký až hlboký kolový koreň s bočnými korienkami na ktorých sa nachádzajú hrčkotvorné baktérie. Ich dôležitou vlastnosťou je viazanie vzdušného dusíka, čím obohacujú pôdu o potrebný dusík. Sú náročné na svetlo, preto im vyhovuje presvetľovanie spásaním. Najväčší význam pre pásienok má vysokohodnotný druh *Trifolium repens*, ktorý je trvácim druhom, dobre znáša spásanie a zošľapovanie. Rozširuje sa svojimi nadzemnými výbežkami (stolony) a vyplňa prázdne priestory v mačine. Je krmovinársky vysokohodnotným druhom s jemnými listami a krm produkuje aj v suchšom období, keď trávy stagnujú, pretože má stredne hlboko siahajúci kolový koreňový systém, ktorým si dokáže získať vodu zo spodných vrstiev pôdy. Je plastický voči klimatickým podmienkam a rýchlo obrastá. Z ostatných druhov do 5 % tolerujeme *Trifolium pratense*, do 3 % *Lotus corniculatus*, ktorý je trvácim a nenáročným na ekologické podmienky. Má značnú odolnosť voči suchu, zároveň je odolný aj voči mrazom a vyznačuje sa dobrou trvácnosťou. Poskytuje pomerne kvalitný krm. *Vicia cracca*, *Vicia sepium*, *Lathyrus pratensis* a iné druhy leguminóz v malom podiele môžu tiež podporiť bielkovinovú zložku pásienkového krmu pre herbivory (Novák 2008b, 2015).

Botanickú skupinu ostatných bylín tvoria rastliny patriace do rôznych čeľadí. Mnohé z nich obsahujú minerálne látky, cenné aromatické a dieteticky pôsobiace látky na trávenie, ktoré podporujú chuť. V primeranom zastúpení (od 10 do 30 %) sú vítanou a doplnujúcou zložkou pásienkových porastov, predovšetkým hodnotné druhy bylín, napr. *Plantago lanceolata* s príjemnou ružicou patrí medzi trváce liečivé byliny. Má z bylín najvyššiu krmnú hodnotu, avšak poskytuje veľmi nízku produkciu. Je nenáročný na živiny a stanovište, znáša aj suchšie podmienky. *Taraxacum officinale* je trvácou bylinou, vyznačuje sa silným kolovým koreňom, avšak listovou ružicou bráni v raste kvalitnejším druhom tráv a leguminóz. Je konkurenčne silným druhom a ani na exkrementami prehnojených (eutrofizovaných) plochách z porastu neustupuje. Listy má jemné a spolu s kvitnúcimi úbormi má liečivé účinky. *Achillea millefolium* poskytuje dieteticky hodnotný aromatický krm nižšej produkcie. Na ekologické podmienky nie je náročný, ale znáša aj vyšší obsah živín v pôde. Je konkurenčne silným druhom v poraste, pretože sa rozširuje podzemkami. Je odolný voči spásaniu a zošľapovaniu pasúcimi sa zvieratami. *Carum carvi* je dvojročná hodnotná aromatická bylina, avšak pri vyššom podiele zaburiňuje plochy, pretože sa veľmi rýchlo rozširuje semenami. Druhy *Alchemilla* spp. rastú vo vyšších polohách, skôr na vlhších stanovištiach. Sú nenáročné na živiny, poskytujú krm dobrej kvality, ktorý po spásaní rýchlo obrastá. Všetky spomínané druhy sú liečivé a majú priemernú krmnú hodnotu. *Leontodon autumnalis* je pomerne často zastúpený, ale nepatrí medzi liečivé rastliny. Je trvácou bylinou, tvorí listovú ružicu a vyznačuje sa silným kolovým koreňom. Poskytuje jemný krm zodpovedajúci kvalite púpavy lekárskej. Z hodnotných druhov sa v nižšom podiele na pásienkoch

vyskytuje aj *Sanguisorba officinalis* a iné. Neželanými druhmi sú nevhodné, škodlivé až jedovaté druhy, ktoré zvieratá obchádzajú, avšak svojím zastúpením znehodnocujú porast, napr. *Cirsium* spp., *Carduus* spp., *Equisetum arvense*, *Euphorbia* spp., *Ranunculus acer*, *Colchicum autumnale*, *Veratrum album* a iné. Zvyšok v poraste tvorí prízemná vrstva machov, rias, siníc a lišajníkov spolu s prázdnymi miestami (Novák 2008b, 2015).

Jednotlivé druhy rastlín v prírode zvyčajne nerastú izolovane. Druhy, ktoré majú približne rovnaké ekologické nároky (nároky na svetlo, teplotu, množstvo zrážok počas vegetačného obdobia, nároky na horniny a pôdu na nich vytvorenú) sa vyskytujú v určitom životnom prostredí spoločne a vytvárajú rastlinné spoločenstvo (fytocenózu). Na podobných stanovištiach s podobnými klimatickými a pôdnymi faktormi rastú niektoré druhy rastlín takmer vždy spolu. Druhové zloženie spoločenstva nezávisí len od ekologických faktorov, ale aj od vzťahov jednotlivých rastlinných druhov medzi sebou (rastú tu spolu len také druhy, ktoré sa vzájomne „znášajú“), od veku spoločenstva (doby, počas ktorej pretrvávajú v zhruba konštantných ekologických podmienkach) a tiež od geografickej polohy (Novák 2015).

Triedením rastlinných spoločenstiev sa zaoberá odvetvie fytoecológie, ktoré sa nazýva syntaxonómia. Jej základný metodický prístup, klasifikácia rastlinných spoločenstiev spočíva v združovaní fytoecenóz do vegetačných jednotiek – syntaxonónov a v ich usporiadaní do hierarchického systému. Základná syntaxonomická jednotka je asociácia. Druhy, ktoré svojou prítomnosťou odlišujú určitú jednotku od iných, sa označujú ako druhy diagnostické. Tieto môžeme rozdeliť na druhy význačné (charakteristické), ak sú obmedzené iba na určitú jednotku, ktorú vymedzujú oproti všetkým ostatným a diferenciálne, ak vymedzujú jednotku iba oproti niektorej/niektorým a zasahujú svojím výskytom ešte do ďalších jednotiek (URL 36). Rastlinné spoločenstvá v jednotlivých krajinách Karpát nie sú ustálené, zjednotené. Charakteristické druhy v spoločenstvách, ktoré sa vyskytujú pri popise v jednej krajine sa v niektorých prípadoch nezhodujú s popisom v inej krajine. Syntaxonomické zaradenie horských pasienkov so zastúpením *Festuca rubra* a *Agrostis tenuis* (*A. capillaris*) nie je jednoznačné.

Hospodársky pojem pasienkový typ sa formuje pod vplyvom rovnakých stanovištných podmienok, je v podstate totožný s fytoecologickým pojmom asociácia. Asociáciu určujeme podľa charakteristických a dominantných druhov. Pri pasiení a hnojení exkrementami sa rozdiely v spoločenstvách odstraňujú a na rôznych stanovištiach sa sformuje rovnaký porast. Ak asociáciu charakterizujeme dominantnými druhmi bez rešpektovania charakteristických druhov môžeme dosiahnuť opačný jav, z jednej asociácie sa vytvorí viac typov trávnych porastov. Typ trávneho porastu určujeme podľa prevládajúcich (dominantných) druhov rastlín, predovšetkým tráv (Holúbek et al. 2005).

V Rumunskom Maramureși v nadmorskej výške od 700 do 1 200 m nachádzame pasienky na stanovištiach, kde v minulosti prevládali z ihličnatých stromov *Larix decidua*, z listnatých stromov *Quercus petraea*, *Fagus sylvatica*, *Tilia cordata*, *Prunus*

avium, *Fraxinus excelsior*, *Acer pseudoplatanus*, *Carpinus betulus*, *Ulmus glabra*, *Betula pendula*, z kríkov *Corylus avellana*, *Salix caprea*, *Rosa canina* a *Vaccinium myrtillus*. V nadmorskej výške 1 000 až 1 400 m dominujú ihličnaté stromy *Fagus sylvatica*, *Abies alba*, *Picea abies*, listnaté stromy *Acer pseudoplatanus*, z kríkov *Crataegus monogyna*, *Corylus avellana*, *Rosa canina*, *Salix caprea*, *Vaccinium myrtillus*, *Alnus viridis* a iné. Nad 1 330 m n. m. v smrečinách je vegetácia lesov zložená prevažne z čistých smrekových porastov *Picea abies* so zastúpením kríkov *Vaccinium myrtillus*. V subalpínskom pásme dominuje *Pinus mugo*, na otvorených plochách pásienkov sa vyskytujú stanovištia so zastúpením druhu *Rhododendron kotschii*. V alpínskom pásme do 1 700 m n. m. prevláda druh *Pinus cembra*. V oblasti Rășinari od 1 000 až 1 400 m n. m. sú zastúpené *Picea abies*, *Abies alba*, *Larix decidua*, v 1 800 – 2 000 m n. m. *Pinus montana* ssp. *mugo*, *Juniperus sibirica* a *Rhododendron kotschyi*. V NP Bucegi nachádzame *Picea abies*, *Fagus sylvatica* ssp. *sylvatica* a *Abies alba*. Do pásienkových porastov prenikajú kríky *Vaccinium myrtillus* a *Vaccinium vitis-idaea* (URL 37).

V pohoriach Maramureșa na kyslých pôdach od 600 do 1 900 m n. m. s vysokou rozmanitosťou flóry a fauny sa do súčasnosti vyskytujú sekundárne pásienkové spoločenstvá *Festuco rubrae-Agrostietum capillaris* Horv. 1951 a *Anthoxantho-Agrostietum capillaris*. Ich nadmerné spásanie vedie k disturbancii. Zhutňovaním pôdy sa hromadia druhy *Pimpinella saxifraga*, *Bellis perennis*, *Plantago major* a iné. Na salašoch dochádza k eutrofizácii pôdy a ruderalizácii porastov so zastúpením druhov *Rumex* spp. a *Urtica dioica* (URL 38). V subalpínskom pásme sa stretávame s *Pinus mugo*, na otvorených plochách pásienkov sa vyskytujú stanovištia so zastúpením druhu *Rhododendron kotschii*. Ďalej sa vyskytujú z tráv *Calamagrostis villosa*, z bylín *Geum montanum*, *Gentiana lutea*, *Gentiana punctata*, *Gentiana verna*, *Gentianella lutescens*, *Ligusticum mutellina*, *Anemone narcissiflora*, *Homogyne alpina*, *Scabiosa lucida*, *Phyteuma vagneri*, z machov *Huperzia selago*, z lišajníkov *Cetraria islandica* a *Cetraria cucullata* (URL 39). *Festuca rubra* sa nachádza prevažne v pásme bývalých smrekových lesov, na kyslých a chudobných pôdach. Pásienky so zastúpením kostráv často prechádzajú do trávnikov. *Poa pratensis* je veľmi hodnotnou trávou, *Agrostis capillaris* sa v Rumunsku považuje za pomerne dobrú trávu, *Nardus stricta* ako bezcenný druh sa nachádza od 300 do 2 200 m n. m. V rastlinných spoločenstvách sa vyskytujú tiež jedovaté druhy *Colchicum autumnale* a *Veratrum album*, s častými náletmi kríkov *Crataegus monogyna*, *Prunus spinosa*, *Rosa canina* a *Corylus avellana* (URL 40).

Vo Východných Karpatoch na miestach vypálených a vyrúbaných, prevažne bukových, smrekovo-bukových, príp. smrekových lesov sa formovali rastlinné spoločenstvá. Fytocenológovia na Ukrajine zaraďujú cenózy do *Agrostieto-Festucetalia rubrae* a asociácie *Agrostio-Festucetum rubrae*. Pod vplyvom zvýšeného zaťaženia na poloninách nachádzame asociáciu *Nardo-Festucetum rubrae* so zastúpením *Festuca rubra* a *Nardus stricta*. Môže sa vyskytovať aj spoločenstvo *Nardo-Callunetea* s vyšším podielom *Calluna vulgaris*, príp. zväz *Potentillo-Nardion*. V nadmorskej výške 1 030 až 1 060 m, spolu s *Nardus stricta*, sa vyskytuje *Festuca rubra*, z bylín *Vaccinium myrtillus*,

Vaccinium vitis-idaea, *Luzula multiflora*, *Potentilla erecta*, *Scorzonera rosea*, *Festuca rubra*, *Hypericum maculatum*, *Hypochaeris uniflora*, *Thymus pulegioides*, *Pyrethrum corymbosum* a iné. Najnižšie machovo-lišajnikové poschodie pokrývajú *Pleurozium schreberi*, *Polytrichum commune*, *Cladonia* spp. a *Cetraria islandica*. Zastúpenie majú aj *Arnica montana*, *Gentiana lutea* a *Gentiana punctata*, tiež rôzne druhy z čeľade *Orchidaceae* (URL 41).

V degradovaných pasienkových porastoch sa nachádzajú zo synantropných druhov, tzv. ruderalne rastliny. Najväčší podiel medzi nimi má *Rumex* spp. a *Urtica dioica*. Sú indikátormi úrovne dusíka (nitrifikácie) v pôdach s presakujúcimi výkalmi a močom zvierat na miestach, kde je najdlhšia prítomnosť zvierat, zvyčajne po košarovaní v okolí kolíb a ohrád. Sú považované za jeden z hlavných problémov pri obnove prostredia Čornogory, Svidovca a iných oblastí (Gudowski et al. 2011, s. 73-75).

Charakteristickým rysom subalpínskej vegetácie Ukrajinských Karpát je spoločenstvo nízkych stromov a kríkov: *Vaccinium myrtillus*, *Vaccinium vitis idaea*, *Loiseleuria procumbens* a *Salix herbacea*. Priestorové rozloženie vegetácie na svahoch Čornogory a Svidovca závisí aj od expozície svahov. Na chladných severných svahoch sa vyskytuje *Deschampsia caespitosa* a *Nardus stricta* s vysokým podielom machorastov. Na teplejších a suchých južných svahoch sú rozšírené spoločenstvá s druhom *Festuca rubra*. Strmšie svahy s plytkou pôdou obsadzujú kríčkové spoločenstvá s druhom *Rhododendron kotschyi*. Rastie tu mnoho vzácných a ohrozených rastlín, najmä endemických a reliktných druhov.

V poľských Východných Karpatoch nachádzame okrem hodnotných trávnych druhov *Festuca rubra* a *Agrostis capillaris*, aj menejhodnotné trávne druhy, napr. *Nardus stricta*, *Deschampsia caespitosa*, *Deschampsia flexuosa*, *Calamagostis arundinacea*, *Danthonia decumbens*, bylinné druhy *Scorzonera rosea*, *Arnica montana*, *Hieracium pilosella*, *Luzula campestris*, *Luzula multiflora*, *Polygala vulgaris*, *Potentilla erecta*, *Viola canina*, *Viola officinalis*, *Homogyne alpina*, *Hypochaeris uniflora*, *Gentiana punctata*, *Crocus scepusiensis*, *Campanula patula*, *Chrysanthemum corymbosum*, *Carlina acaulis*, *Thymus pulegioides*, ďalej expanzné druhy *Hypericum maculatum*, *Calluna vulgaris*, *Vaccinium myrtillus*, *Vaccinium vitis-idaea*, *Rubus* spp., *Juniperus communis*, *Betula pendula*, *Salix* spp. a iné. Najčastejšími expanznými druhmi sú *Calamagrostis arundinacea* a *Vaccinium myrtillus*. V Podhali sa pasienky s dominanciou *Nardus stricta* nazývajú „psiarami“. Vplyvom košarovania dochádza k eutrofizácii, kde nachádzame *Elymus repens*, *Urtica dioica*, *Rumex alpinus*, *Cirsium arvense* a iné (Kostuch, Twardy 2004).

Na holiach (halach) sa vyskytujú rastlinné spoločenstvá triedy *Nardo-Callunetea*, radu *Nardetalia* a zväzu *Nardion*, ktorý vystupuje až do výšky 1 800 m n. m. V alpínskom a subalpínskom pásme nachádzame okrem trávnych druhov *Nardus stricta*, *Festuca carpatica* a *Poa supina* bylinné druhy, napr. *Carex* spp., *Soldanella pusilla*, *Senecio subalpinus* a iné, prípadne dreviny, napr. *Salix herbacea*. Likvidácia kosodreviny zapríčiňuje v zime pád lavín. Mnohé pasienky boli premenené na lúky alebo ornú pôdu.

Spoločenstvá rastlín spestrujú skoro na jar druhy *Crocus* spp., v lete *Pyrethrum corymbosum*, *Lilium martagon*, v neskorých letných a skorých jesenných mesiacoch nápadne pestrofarebne kvitnúci druh *Gentiana asclepiadea*. Opustené mezofilné psicové porasty na hôlnych pasienkoch postupne zarastajú druhmi *Calamagrostis villosa*, *Luzula sylvatica* a *Vaccinium myrtillus*, príp. *Vaccinium vitis-idaea*. Po opustení sa niekedy rastlinné spoločenstvá môžu zmeniť v prospech *Deschampsia cespitosa* (Novák 2015).

Na Slovensku horské mezofilné porasty zväzu *Nardo strictae-Agrostion tenuis* Sillinger 1933 sú vo vyšších a chladnejších polohách viazané na chudobné (oligotrofné) pôdy. Vznikli na minerálne slabších silikátových horninách až po hornú hranicu lesa (na stanovištiach pôvodných kyslomilných lesov) za spolupôsobenia dlhodobej extenzívnej pastvy a pri okysľovaní povrchovej vrstvy pôdy. Vyznačujú sa kratším vegetačným obdobím, dlhšie trvajúcou snehovou pokrývkou a vyššími úhrnmi zrážok. Optimum majú nad 900 m n. m., v chladnejších oblastiach zostupujú aj nižšie. Horná hranica výskytu je na spodnom okraji subalpínskeho stupňa, v ktorom plynule prechádzajú do vysokohorských (alpínskych) spoločenstiev zväzu *Nardion*. Charakteristickým druhom týchto spoločenstiev je *Nardus stricta* – sivozelená, nízka, hustotrsnatá tráva s drsnými stebkami, niťovitými a tuhými listami. Rastie na chudobných (oligotrofných) pôdach s kyslou až extrémne kyslou pôdnou reakciou a je indikátorom takýchto pôd. Svojou kopčekovitou formou trsu vytvára vyvýšeniny. Nerovný terén obmedzuje chôdzu po povrchu pôdy a mechanické zásahy. Z hľadiska výživy pre zvieratá je bezcenným druhom s veľmi nízkou kýmnom hodnotou (FV = 2 zo škály -4 až 8). Jej tvrdé listy zvieratá žerú len zjari, kým sú mäkšie alebo pri intenzívnejšej pastve. Kvetnaté vysokohorské a horské psicové porasty na silikátovom substráte sú prioritnými biotopmi európskeho významu so zastúpením okrem *Nardus stricta* aj druhov *Deschampsia cespitosa* a *Avenella flexuosa*, tak ako uvádzajú Stanová a Valachovič (2002). Charakteristicky je aj výskyt kričkovitých drevín rodu *Vaccinium* a pod. Vyžadujú však pravidelné obhospodarovanie.

Na chudobnejších (oligotrofných), silikátových, extrémne kyslých pôdach, vo vysokohorských pasienkoch až po hornú hranicu lesa, ale aj v subalpínskom a alpínskom vegetačnom stupni, sa vyskytuje nízkosteblové trávne spoločenstvo asociácie *Nardetum*. V porastoch dominujú nižšie trávy ako *Nardus stricta*, *Avenella flexuosa*, *Festuca rubra* alebo *Agrostis capillaris*. Bohato sú však zastúpené aj viaceré druhy bylín, ktoré dodávajú porastom v letnom aspekte kvetnatý charakter. Spoločenstvá zaraďujeme do biotopu „Kvetnaté vysokohorské a horské psicové porasty na silikátovom substráte“, ktorý je prioritným biotopom európskeho významu. Vznikli a vyvíjali sa pod vplyvom dlhodobého pasenia a zošľapovania a následným ukončením pasenia. Typickými druhmi sú okrem dominantných druhov *Nardus stricta*, *Avenella flexuosa*, *Vaccinium myrtillus* alebo *Deschampsia cespitosa* aj *Hieracium alpinum*, *Potentilla aurea*, *Trommsdorffia uniflora*, *Gentiana punctata*, *Gentiana asclepiadea*, *Deschampsia flexuosa*, *Homogyne alpina*, *Poa alpina*, *Luzula sylvatica*, *Calamagrostis villosa*, *Campanula serrata*, *Viola lutea* subsp. *sudetica*,

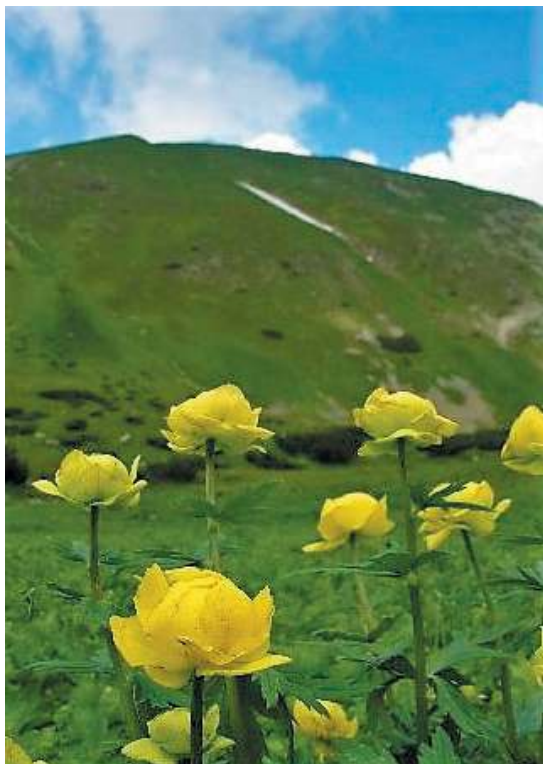

Soldanella carpatica a iné. Biotop sa prevažne viaže na chudobné pôdy s relatívnym nedostatkom živín a na extenzívny spôsob obhospodarovania. Psicové porasty tvorili v minulosti dominantný typ nelesnej vegetácie. Ich zarastanie nastalo po roku 1989, keď výrazne poklesli stavy oviec. Biotop je z pohľadu poľnohospodárskeho využitia pomerne malo významný, ma nízku produkciu a preto patril k prvým plochám, kde dochádzalo k zanechaniu využívania a postupnému zalesňovaniu (Kliment, Valachovič et al. 2007).

Pulsatilla grandis, chránený druh rumunských Karpát.

Foto Ján Novák 2010

Trollius europaeus
(Munții Făgăraș, 1 450 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Gentiana punctata
(Munții Rodnei, 1 250 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Rhododendron kotschii
skrášluje svojimi kvetmi
pasienkové porasty rumunských
Karpát (Munții Capățanei nad
Vaideeni, 2 000 m n. m.)

Foto Ján Novák 2010

Dactylorhiza majalis
(Svidovecký masív,
1 400 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Arnica montana
(Gorgany, Strimba, 1 300 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

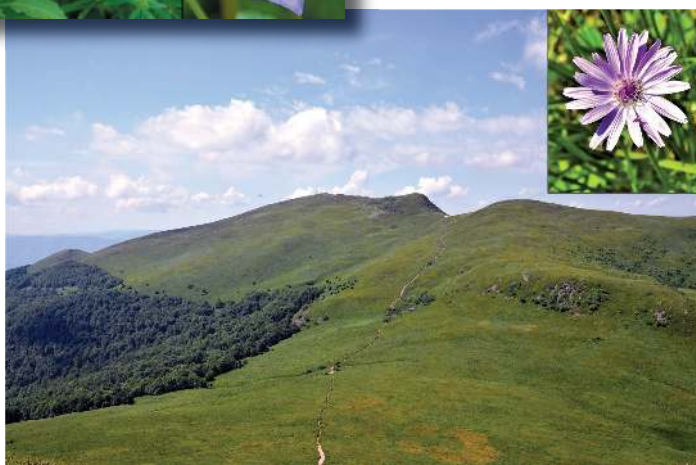

Viola dacica
(Bieszczady, Połonina
Caryńska,
1 000 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Scorzonera purpurea
je typickým druhom
Východných Karpát
(Bieszczady, Bukowe
Berdo – Tarnica,
1 330 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Trommsdorffia uniflora (Beskid
Sądecki, hraničné územie Jaworki,
700 m n. m., v pozadí Pieniny
a Vysoké Tatry).

Foto Ján Novák 2009

Campanula glomerata
(Pieninski Park Narodowy,
700 m n. m.).

Foto Ján Novák 2009

Pulsatilla slavica
– západokarpatský endemit
(Veľký Choč, Stredná poľana 1 250 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Pasienkový porast s vysokou
prírodnou hodnotou (HNV) v Ždiari
(900 m n. m.),
v pozadí Belianske Tatry.

Foto Ján Novák 2010

Tomkovo-psinčekový porast *Anthoxantho-Agrostietum tenuis* v Čergovských vrchoch (Minčol 1 157 m n. m.).

Foto Ján Novák 2017

Typický ovčí pásienok (Spišská Magura – Magurské sedlo 949 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

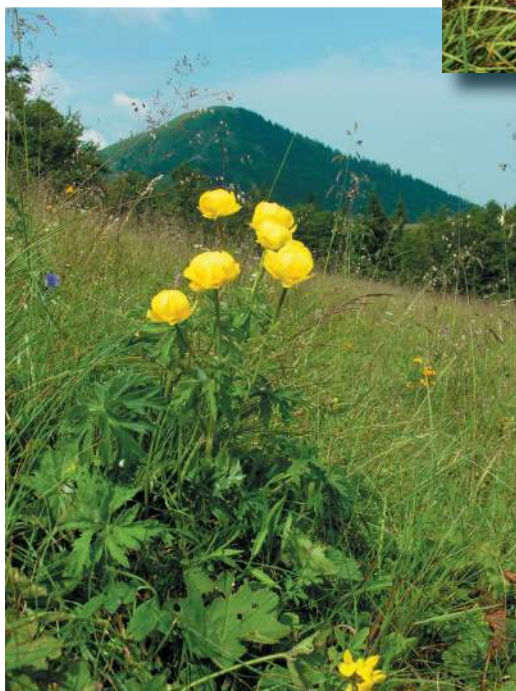

Psicový porast (*Nardetum*) v NP Veľká Fatra – salaš Mogury (1 157 m n. m.).

Foto Ján Novák 2017

Lilium martagon
(NP Veľká Fatra, Ploská,
1 532 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Trollius altissimus je chráneným rastlinným
druhom na pasienkoch NP Veľká Fatra
(pod Borišovom, 1 300 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Knautia maxima (vľavo),
Anemone narcissiflora
(vpravo)
v NP Veľká Fatra
(Ostredok, 1 596 m n. m.,
v pozadí Krížna).

Foto Ján Novák 2014

Colchicum autumnale.
V jeseni kvitne (vľavo),
na jar má jedovaté listy
a toboleky (vpravo).
NP Veľká Fatra, Mogury,
(1 200 m n. m.).

Foto Ján Novák 2004

Campanula alpina (vľavo),
Dianthus superbis (vpravo).
TANAP, Belianske Tatry,
(1 300 m n. m.).

Foto Ján Novák 2007

Veratrum album je prudko jedovatý druh
v subalpínskych podmienkach (TANAP,
NPR Bielovodská dolina, 1 450 m n. m.).

Foto Ján Novák 2007

Crocus discolor je na pasienku
tesne po zídení snehu
prvým poslom jari
(NAPANT – Donovaly,
960 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Campanula tatrae
(TANAP, Belianske Tatry,
Javorová dolina,
1 300 m n. m.).

Foto Ján Novák 2007

Gentiana asclepiadea
(NAPANT, Rovná hoľa,
1 722 m n. m., v pozadí
Kriváň).

Foto Ján Novák 1998

Soldanella carpatica (NAPANT, Ďumbiersky masív, 1 700 m n. m.).

Foto Ján Novák 2009

Jesenný aspekt s *Gentianella amarella* (vľavo) a *Gentianella ciliata* (vpravo) na využívanom pasienku ovcami (NAPANT, Nižná Boca 1 000 m n. m.).

Foto Ján Novák 2008

Cirsium eriophorum je častým sprievodným rastlinným druhom na vysokohorských pasienkoch (NAPANT, Kečka, 1 225 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Nardus stricta tvorí na extrémne kyslých pôdach typické psicové porasty (NAPANT, Pod Košariskami, 1 425 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

K vysokohorským hôlnym pasienkom, využívaných pasiením na karbonátovom (vápencovom) podklade, zaraďujeme krátkosteblové bazifilné (sub)alpínske trávniky, ktoré sú súčasťou biotopu európskeho významu (Natura 2000, 6170 „*Alpine and subalpine calcareous grasslands*“). Vyskytujú sa až do subalpínskeho pásma na dostatočne vlhkých pôdach. Porasty vznikli čiastočne sekundárne, po odstránení porastov kosodreviny v blízkosti salašov. V 15. až 17. storočí, v období jej najväčšieho rozmachu, došlo k výraznému rozšíreniu plôch vysokohorských pasienkov na úkor porastov kosodreviny, v nižších polohách aj smrečín, príp. bučín. Valasi so svojimi čriedami prenikali čoraz vyššie; podľa dostupných údajov sa páslo až do 2 038 m n. m., pričom vlastné salaše boli sústredené v oblasti hornej hranice lesa, 1 500 – 1 600 m n. m. (Midriak 1983). Na dostupnejších miestach sa dodnes udržiavajú pasiením, ktorého vplyv sa prejavuje výskytom druhov napr. *Agrostis capillaris*, *Alchemilla* spp., *Cirsium eriophorum*, *Deschampsia cespitosa*, *Festuca pratensis*, *Hypericum maculatum*, *Plantago lanceolata*, *Potentilla aurea*, *Prunella vulgaris*, *Stellaria graminea*, *Trifolium pratense*, *Trifolium repens*, *Veronica chamaedrys* a iné. Vznikli na mieste pôvodných horských smrekových a jedľovo-bukových lesov a čiastočne aj po vyklčovaní kosodreviny. Po košarovaní prechádzali do spoločenstiev zväzu *Poion alpinae* a vyčerpaním živín sa v priebehu rokov opäť menili na acidofilné a oligotrofné psicové spoločenstvá. Rastlinné spoločenstvá v Západných Karpatoch na území Čiech siahajúce do 1 071 m n. m. (Velký Javorník) sú podobného charakteru ako na Slovensku.

V karpatskej oblasti sa vyskytujú prevažne tomkovo-psinčekové pasienky, ktoré sú druhovo bohaté (až 40 druhov na 1 m²). *Juniperus communis* je indikátorom niekdajšej pastvy. Horské psicové kvetnaté pasienky *Nardo-Agrostion tenuis* sú zastúpené druhom *Viola lutea*. Druhovo chudobný porast s dominanciou *Nardus stricta* je ovplyvnený nadmernou pastvou. Triedu *Nardetea strictae* môže tvoriť monocenóza oživená trávnyimi druhmi *Avenella flexuosa*, *Agrostis capillaris* a bylinnými druhmi *Hypericum maculatum*, *Campanula serrata*, *Alchemilla* spp., *Carlina acaulis*, *Leontodon hispidus*, *Potentilla aurea*, *Potentilla erecta*, *Cruciata glabra* a inými. Po opustení sa môže zmeniť v prospech trávneho druhu *Deschampsia cespitosa*. Niekedy porasty spestrujú skoro na jar *Crocus discolor*, *Pyrethrum corymbosum*, *Lilium martagon*, v neskorých letných a skorých jesenných mesiacoch nápadne pestrofarebne kvitnúci druh *Gentiana asclepiadea*. Opustené mezofilné psicové porasty na hôlnych pasienkoch postupne prerastajú druhmi *Calamagrostis villosa*, *Luzula sylvatica* a *Vaccinium myrtillus*, príp. *Vaccinium vitis-idaea*. V prípade prenikania a rozrastania sa niektorých tráv, napr. *Deschampsia cespitosa* alebo *Calamagrostis arundinacea* a *Poa chaixii* vznikajú často novovytvorené monocenózy. Na prehnojených pôdach salašov sa pôda eutrofizuje a vytváraním sekundárnych monocenóz s ruderálnymi druhmi, napr. *Rumex alpinus*, *Rumex obtusifolius*, *Urtica dioica*, *Carduus personata*, *Poa annua*, *Chenopodium bonus-henricus*, *Carduus personata* a inými, ktoré vytvárajú spoločenstvá *Rumicion alpini* (Novák 1993, 2015).

3.5 Využívanie pasienkov, vplyv pasenia na agroekosystém

Pasenie patrí k najstarším spôsobom chovu a využívania pasienkov. Krm z pasienkov (pastva, paša) je historicky overeným, najprirodzenejším, najlacnejším, živinovo najvyrovnanejším a plnohodnotným príjmom krmiva bylinožravcami (herbivormi). Pasenie je nevyhnutným prvkom pri udržiavaní kultúrnej lesopoľnohospodárskej krajiny. Pastvou sa odoberá asi 1/3 čistej produkcie trávneho porastu.

Najvhodnejším termínom na spásanie je koniec odnožovania až do začiatku tvorby prvých stebiel tráv pri optimálnej výške okolo 100 až 200 mm, tzv. **pasienková zrelosť**. V jarom období je to aj začiatok kvitnutia púpavy lekárskej. Vtedy má pastva veľmi nízky obsah inkrustovanej vlákniny a lignínu. Bylinožravce selektívne vyberajú druhy, ktoré im chutia, dávajú prednosť mladým šťavnatým a chutným rastlinám s bohatým olistením a obchádzajú prezreté rastliny, väčšinou po odkvitnutí, s tvrdými stebkami, ktoré majú zároveň vysoký obsah vlákniny. Na jar je obsah N-látok v pastve vysoký. Nadbytok bielkovín a sacharidov v spojení s veľkým množstvom vody a nízkym obsahom sušiny znižuje intenzitu prežúvania a spôsobuje poruchy trávenia spojené s hnačkami. Preto prechod na pasienky má byť postupný. Príliš mladý porast s nízkym obsahom sušiny, ale ani prestarnutý porast s vysokým obsahom sušiny nie sú vhodné na spásanie. Pasienkový porast je polobielkovinového charakteru, poskytuje veľký objem produkcie a veľa balastu s nízkou koncentráciou živín. Krmivo je menej stráviteľné, pretože má pomerne vysoký obsah vlákniny (Novák 2015).

Ovca spása len porasty, ktoré sa jej pri pasení dotýkajú výšky očí, vysokým a prestarnutým porastom sa vyhýba. Pri pasení vyhrýza rastliny nízko nad povrchom na výšku okolo 20 až 30 mm. Ohrýza často aj odnožovacie uzly, ale aj nízko ležiace nadzemné výbežky a časť rastlín môže aj vytrhnúť z pôdy. Počet hryzov u oviec je 20 až 35 tisíc za deň (82 – 150 mg sušiny na 1 hryz). Najradšej spása nízke porasty s mladými šťavnatými listami, hrubším a starším častiam porastu sa vyhýba. Neželané druhy zostávajú takmer nedotknuté. Pri nedostatku kvalitnejších druhov využije aj mladú *Nardus stricta*. Pasie sa dopoludnia a popoludní 9 až 10 hodín. Preferuje pestrejšie porasty s vyšším zastúpením bylín, predovšetkým mladé, šťavnaté a bohato olistené rastliny. Z tráv prijíma neprestarnuté druhy *Dactylis glomerata*, *Festuca pratensis*, *Festuca rubra*, *Phleum pratense* a iné, z leguminóz *Trifolium repens*, *Lotus corniculatus* a iné. Spása aj menej kvalitné druhy, napr. *Anthoxanthum odoratum*, *Luzula* spp., niektoré druhy *Carex* spp., všeobecne dobre prijíma *Cynosurus cristatus*. Na začiatku pasienkového obdobia nespása *Alchemilla* spp. Málo spásané z tráv a to len v juvenilnej rastovej fáze sú *Nardus stricta*, *Deschampsia cespitosa*, z bylín *Rumex* spp., *Geranium sylvaticum*, *Mentha longifolia*, *Ranunculus* spp., *Tithymalus* spp., *Vaccinium* spp. a iné. K nespásaným druhom zaraďujeme aj druhy s ostrými okrajmi na listoch, s ostrými chlpkami, ostnaté a jedovaté rastliny. Stromy a kríky, napr. borovicu, jedľu, borievku, trnku, hloh, ružu šípovú a iné neobhrýza a vo výške nad 1 m nie sú poškodzované (Wyl et al. 1985).

V priebehu evolučného vývoja sa byľinožravce prispôbili získavaniu živín z pasienkov chrupom a tráviacou sústavou. Prežúvavce (*Ruminantia*) je taxón z radu párnokopytníky (*Artiodactyla*), ktorý zahŕňa známe pasúce sa a migrujúce cicavce ako napr. ovce, kozy a tury (hovädzí dobytok). Žalúdok je zložený zo štyroch častí, bacher (*rumen*), čepiec (*reticulum*), kniha (*omasum*) a slez (*abomasum*). Nadzemnú fytomasu trávi v dvoch krokoch. Najprv požuje a zhltnie a potom natrávenú zmes v menších dávkach vyvráti späť do papule, kde ju stoličkami opätovne rozdrví a prežuje. Vysoká intenzita žuvania a prežuvania zvyšuje stráviteľnosť objemových krmív. Prehltnutá potrava putuje cez čepiec a knihu do slezu, kde sa premieša s tráviacimi šťavami.

Ovca je typicky pasienkové, dobre ovládateľné zviera. Ako prežúvavec má vytvorené široké stoličky, ktoré jej umožňujú dobre rozdrvíť bunkové steny tvrdších rastlín. Rada chodí, preto môže vypásť aj vzdialenejšie plochy. Najskôr vyhľadáva najchutnejšie druhy rastlín, postupne začína spásť aj menej chutné rastliny. Najvhodnejší je pestrý pasienkový porast so zastúpením tráv, leguminóz a ostatných bylín znášajúcich zošľapovanie paznechtami.

Koza je v porovnaní s ovcou veľmi živé zviera, pobehuje po pasienku a nedokáže sa spokojne pást. Okusuje rastliny rezákmi na výšku vyše 50 mm. Spása aj staršie rastliny s vyšším obsahom vlákniny, aj také, ktoré iné kategórie zvierat nedokážu skonsumovať. Predovšetkým čistí pasienky od burín, náletov kríkov a stromov. Pri konzume burinových druhov sa zameriava najprv na vrcholky rastlín a neskôr na celé rastliny. V lesných presvetlených čistínach môže poškodzovať mladé sadenice. Na stromoch obhrýza ich lístie a mladé výhonky drevín tak vysoko ako len dosiahne a keď jej to nestačí pomáha si tým, že sa postaví na zadné nohy, aby dosiahla vyššie. Môže poškodiť stromy, ktoré tomuto neustálemu obhrýzaniu nakoniec úplne podľahnú. Najviac trpí *Acer spp.*, *Carpinus spp.*, *Betula spp.*, *Fagus spp.*, *Populus spp.* a *Ulmus spp.*

Hovädzí dobytok (krava, jalovica) pri pasení rastliny odškľbáva, pretože mu chýbajú rezáky na hornej čelusti. Jazykom si vtiahne odškľbnutý chumáč rastlín do pysku, pritlačí ho na plochu ďasna hornej čeluste, rozmlaždi a odškľbne na výšku väčšiu než 30 až 50 mm. Po selektívnom pasení preto zostáva nevyrovnaná výška porastu a vysoký podiel nedopaskov. Pri pasení sa vyhýba vlastným tuhým exkrementom (lajno, kravinec), pričom na pasienku zostávajú rastliny vo forme bujne rastúcich zaburinených miest ako nedopasky. Na horských pasienkoch sa spásania zúčastňujú aj vo voľnej prírode žijúce zajace, srnčia a jelenia zver, čiastočne kamzíky a medvede (Novák 2008b).

Voľné a honové pasenie, ako najstarší spôsob využívania pasienkov, patrí k extenzívnym spôsobom pasenia za neustálej prítomnosti pastiera a psa/psov. Zvieratá sa voľne pohybujú po celej ploche pasienka. V podhorských a horských oblastiach Karpát je do súčasnosti pretrvávajúci tradičný valaský spôsob využívania pasienkov. Obmedzuje sa najmä na odľahlé, zle prístupné plochy, ktoré neumožňujú ani potrebné pratotechnické zásahy a obvykle je spojený s nízkou výživovou hodnotou. Nekoordinovaným pasením, bez usmernenia zvierat, dochádza k neustálemu spásaniu chutnejších a krmovínarsky hodnotnejších

druhov tráv, leguminóz a ostatných bylín. Mnoho rastlín zvieratá pošliapu a do popredia sa dostávajú menej a málo hodnotné, príp. škodlivé až toxické druhy rastlín, ktoré postupne vytlačajú z porastu oslabené, vysokohodnotné až hodnotné druhy. Nakoniec v takto disturbovaných pasienkových porastoch začnú prevládať a po určitom časovom období dochádza k výraznému zníženiu kvality. Dôsledkom zaburinenosti a nedopaskov nastáva zhoršenie kvality pastvy a zníženie biodiverzity trávneho porastu. Honové pasenie je usmerneným pasením, ktoré je výhodnejšie z hľadiska využitia plochy ako voľné pasenie. Je to najjednoduchšia forma organizovaného pasenia, pri ktorom je plocha oddelená prirodzenými hranicami, napr. lesom, roklinami, medzami s kríkmi a stromami, vodnými tokmi a pod. Zvieratá za prítomnosti pastiera postupne spásajú jednotlivé hony. Pri voľnom a honovom systéme pasenia je potrebné košarovanie. Voľná a honová pastva je málo efektívna, produkčná účinnosť je nízka a najväčšou nevýhodou je, že sa nedá regulovať tvorbou paše (Novák 2008b).

Oplôtkové pasenie nepatrí k tradičnému salašníctvu, avšak v súčasnosti je najracionálnejším a najprogresívnejším spôsobom intenzívneho využitia produkčných pasienkov s rovnomerným nárastom paše, ktorý môže nadväzovať na dojáreň. Patrí k polointenzívnym až intenzívnym spôsobom pasenia so 6 až 8 oplôtkami. Oplôtky sa môžu využívať rotačným spôsobom pasenia, aby mal porast dostatok času na regeneráciu a rast. Pri oplôtkovej pastve je možnosť využitia ohradníkov napojených na zdroj elektrického prúdu. Oplôtkový systém pasenia vyžaduje vyššie náklady na oplotenie a zdroj pitnej vody.

Na jar ovce spásajú nižšie položené plochy pasienkov, v lete sa čriedy presúvajú na salaše do vyšších polôh a na jeseň sa opäť vracajú do dolín. Tradičné pasienky pre ovce v Karpatoch sú odľahlé extenzívne plochy v horských oblastiach, tzv. ovčie pasienky s dominanciou *Festuca rubra*, vzdialené od trvalých sídiel. Ovce spásajú aj plochy pre iné hospodárske zvieratá neprístupné, využívajú porasty s vysokým obsahom vlákniny. Často sú to pasienky s nerovným mikroreliefom, ktoré sa nedajú kosiť, niekde aj s vystupujúcimi skalami, preto jediným možným spôsobom ich využívania je pastva spojená s košarovaním. Pasením sa presvetľujú spodné vrstvy porastu, zvyšuje sa intenzita narastania a odnožovania, porast sa zahusťuje, čo je prevenciou voči zaburinenosti. Po vypasení pasienkového porastu je fotosyntéza obmedzená len prechodne, ale nikdy nie úplne, tak ako pri kosnom využívaní. Pri pravidelnom spásaní sú vegetačné vrcholy semenáčov drevín udržiavané trvalo nízko nad úrovňou pôdy a ich prirodzený vývoj je zablokovaný. Obdobie spásania trvá od 150 do 200 dní, zaťaženie je 10 až 20 oviec na 1 ha (1 VDJ.ha⁻¹), hrubá potreba pastvy pre ovcu na kus a deň je 7,50 kg a 20 kg sušiny na deň pre 1 VDJ (Novák 2008b).

Pasením sa stimuluje rast, podporuje konkurenčná sila kvalitných pasienkových druhov, ako sú *Trifolium repens*, *Poa pratensis*, ale aj odnožovanie tráv a zahusťovanie porastov, ak obsahujú druhy tráv s podzemnými výbežkami, napr. *Poa pratensis* a *Festuca rubra* subspp. *rubra*. Pasením možno významným spôsobom usmerňovať

zloženie porastov, t. j. podporiť dominanciu výbežkatých druhov tráv (*Poa pratensis*, *Festuca rubra*, *Agrostis* spp.), leguminózy (*Trifolium repens*) a znížiť výskyt burinových a málo hodnotných druhov tráv a bylín. Pastvu lepšie znášajú nízke trávy, napr. *Festuca rubra*, *Poa pratensis*, *Cynosurus cristatus*, *Agrostis* spp., ale aj hustotrsnatá málo hodnotná *Nardus stricta* a iné. S intenzitou využívania tráv sa znižuje hmotnosť koreňovej fytohmoty. Extenzívne využívané pásienkové porasty majú väčšiu hmotnosť koreňov, pretože sú nútené z väčšieho priestoru prijímať živiny, ktorých je v pôde málo. Intenzívne využívané porasty pri dostatočnom prísune živín nepotrebnú väčšie narastanie koreňov a prevažná časť nadzemnej fytohmoty sa koncentruje v najvrchnejšej vrstve pôdy (do 100 mm). Pásenie má kladný vplyv aj na zamedzenie rozširovania drevinových náletov, pretože zvieratá pri pásení ohrýzajú a zašľapujú vegetačné vrcholy semenáčikov kríkov a stromov. Spásanie bylinožravcami (herbivormi) je prospešné na zachovanie biotopov. Pohyb na čerstvom a zdravom vzduchu prispieva k lepšej telesnej kondícii a optimálnej konštitúcii pasúcich sa zvierat, látkovej výmene, formovaniu svalstva a zvýšenej tvorbe krviniek pri zvýšenom prísune O₂. Slnéčné žiarenie prostredníctvom vitamínu D spevňuje kosť, obohacuje telo o energiu, prekrvuje pokožku a ničí choroboplodné zárodky. Podmienkou je, aby zvieratá boli zabezpečené dostatkom pitnej vody a na vyrovnanie pomerov živín minerálnymi, prípadne solnými lizmi (Lomnicki 1971; Miller et al. 1999).

Pásienkový porast reaguje adekvátnym spôsobom na spásanie. Rastliny nemajú rovnakú morfológickú stavbu, formu rastu a obdobie ukladania asimilátov. Každé spásanie a selektívne ohrýzanie nadzemných častí je pre rastliny stresom, pretože je prerušený tok asimilátov. Po každom využívaní dochádza k prudkému poklesu rezervných látok. Stav oslabenia pásienkového porastu trvá rôzne dlho, závisí od jednotlivých druhov a ekologických podmienok. Tento proces trvá dovtedy, kým vyrastené listy nezačnú dodávať potrebné asimiláty do koreňov. Niektoré rastliny sú spásané menej, iné častejšie a rozdielne reagujú na pásenie. Tie, ktoré sú citlivé na zásahy pásením, často aj vysokohodnotné druhy, majú tendenciu ustupovať, rezistentné voči páseniu sa rozširujú. Presvetlením spodných vrstiev porastu pásením sa zvyšuje intenzita narastania a odnožovania, porast sa zahusťuje.

Využívanie pásienkov má výrazný vplyv na agroekosystém. S pásením oviec, najmä pri ich každoročnom sťahovaní na hole, dochádza k spontánnemu šíreniu rastlinných druhov z údolných polôh a medzidruhovým konkurenčným vzťahom. Vďaka transportu semien epizoochórne, napr. uchytením sa na srsti, príp. medzi raticami, sa druhové zloženie postupne dopĺňalo nepôvodnými druhmi. Mnohé z druhov karpatských pásienkov patria k tzv. archeofytom – druhom, ktoré sa k nám rozšírili vplyvom salašníctva od stredoveku a dnes sa považujú za súčasť karpatskej flóry. Semená niektorých druhov rastlín dlho pretrvávajú v pôde. V druhovom zložení majú výraznú prevahu acidofyty a oligotrofné druhy, pričom sa tu prelínajú druhy chudobných trávnych porastov. Sú obohatené výskytom horských druhov ako *Gentiana asclepiadea*, *Poa chaixii*, *Potentilla aurea*, *Campanula serrata*, *Phleum rhaeticum*, subalpínskych druhov, napr. *Homogyne alpina*, *Soldanella* spp., *Viola*

lutea, *Thymus alpestris* a ďalších. V nedostatočne využívaných porastoch postupne prevládajú *Hypericum maculatum*, *Calamagrostis arundinacea*, *Calamagrostis vilosa* a na najkyslejších pôdach kríčky *Vaccinium* spp., *Calluna* spp. a iné. Pasenie je nevyhnutné pre zachovanie biodiverzity. Drobné živočíchy, hmyz a vtáky zostávajú na pozemku aj po vypasení porastu. Bez pasenia sú plochy opustené a porušuje sa trvalo udržateľný rozvoj (Novák 2015).

Pasenie oviec je neoddeliteľne spojené so zošľapovaním mačiny paznechtami pri chôdzi. Pri zošľapovaní dochádza k mechanickému porušeniu pletív rastlín a zmenám v štruktúre povrchu pôdy. Ich nižšia hmotnosť a nižší tlak paznechtami na pôdu ich predurčuje aj na spásanie strmších svahov bez narušenia mačiny, kde dobytok po dažďoch môže narobiť veľké škody zlupovaním mačiny. Ovce pri pasení len nepatrne rozrušujú súvislú mačinu a tým vytvárajú vhodné prostredie na klíčenie a rast druhov rozmnožujúcich sa semenami. Vrchná vrstva pôdy je zvieratami spevňovaná. Paznechtami likvidujú starinu, ktorú zošľapujú, rozdrobujú a uvoľňujú tak miesto mladému porastu, ktorý sa rýchlo regeneruje. Za vlhkého a daždivého počasia, pri veľkom počte zvierat v čriede a pri vyššej frekvencii pohybu zvierat za pastvou alebo k napájadlám a na ležoviskách, môže dochádzať k poškodeniu mačiny. Pri malom počte zvierat sa podstatne znižuje účinok zošľapovania. Rastliny s rozprestretou listovou ružicou, napr. *Plantago major* alebo s hlbšími kolovými koreňmi, napr. *Daucus carota*, *Rumex* spp. odolávajú zošľapovaniu. Niektoré rastliny sú veľmi dobre prispôbené na zošľapovanie a na takto namáhaných miestach sa začnú postupne rozširovať. Zošľapovanie priamo vyžadujú rastliny s vegetatívnym spôsobom rozmnožovania nadzemnými výbežkami, napr. z leguminóz *Trifolium repens*, ktorý lepšie zakoreňuje. Mnohé veľmi dobre odolávajú, napr. z tráv *Poa annua*, z bylín najmä *Plantago major*, ďalej rastliny s ružicami listov a kolovými koreňmi, napr. *Taraxacum officinale* a iné. Časté narušovanie pôdneho povrchu znášajú byliny *Achillea millefolium*, *Carum carvi*, *Euphrasia rostkoviana*, *Potentilla anserina*, *Cirsium arvense*, *Cirsium vulgare*, *Cirsium eriophorum*, *Carduus acanthoides* a iné. Častým javom na strmých svahoch sú úzke chodníky (prte) a chodníčky v šírke 200 až 250 mm vyšliapané v smere vrstevníc, pri prechádzaní zo salaša na príslahlé pasienky. Na svahoch zadržiavajú v zime sneh a počas vegetácie zrážky, ktoré sa dostávajú do zásob podzemných vôd. Nadmerné zošľapovanie po dažďoch, aj keď ovca pôsobí na pôdu nižším tlakom ako dobytok alebo kôň, môže mať aj negatívny vplyv na porast, pretože zásadným spôsobom mení vegetáciu a spôsobuje eróziu pôdy. Zrážková voda, najmä počas privalových dažďov, rozrušuje povrch pôdy až po neplodnú vrstvu, odnáša nielen humus, ale aj minerálne látky z pôdy. Po niekoľkých rokoch sa vytvoria jarčeky, ktoré sa postupne prehlbujú a vznikajú z nich výmole. Erózia a dlhé obdobie dažďov spôsobuje vo flyšovom pásme zosuvy (Berendy 1904, s. 74).

Dôležitý je vplyv zaťaženia pasúcich sa zvierat na uľahnutie pôdy. Negatívne pôsobí nadmerné, ale aj nedostatočné spásanie, pretože pri nedostatku spotreby nadzemnej fytomasy sa môže nahromadiť detritus vo väčšom množstve, ako sú mikroorganizmy schopné rozložiť. Tým sa spomalí kolobeh minerálnych látok v

ekosystéme (Odum 1977). Zataženie je závislé od stanovištných podmienok, produkcie krmu, termínu pasenia a kategórie zvierat. Všeobecne možno povedať, že čím je zataženie nižšie, tým je to výhodnejšie pre trávny porast. Závisí to aj od floristického zloženia. Ak sa v poraste nachádzajú druhy, ktoré znášajú zošľapovanie, napr. *Festuca rubra*, *Poa pratensis* a iné, porast lepšie odoláva zataženiu a dochádza aj k menšiemu poškodeniu mačiny. Zachovať dobrý stav pasienkov znamená zabezpečiť primerané zataženie zvieratami. Na silikátových pôdach sa odporúča zataženie 0,40 VDJ.ha⁻¹, na karbonátových 0,50 VDJ.ha⁻¹ a na neutrálnych 1 VDJ.ha⁻¹. V agroenvironmentálnom programe na Slovensku sa toto zataženie na pasienkových plochách musí pohybovať v rozpätí 0,3 – 1 VDJ na hektár (MP SR 2007). Optimálne zataženie je 10 oviec na 1 ha. Z hľadiska pôdnej erózie sú ovce vhodnejšie ako hovädzí dobytok, pretože na jednotku plochy pôsobia menším tlakom ako jalovice alebo kravy. Dôsledok nadmerného mechanického zataženia pôdy je zhutnenie (pedokompakcia). Pri silnej pedokompakcii pôdy výrazné zastúpenie majú byliny s prízemnou ružicou: *Plantago media*, *Alchemilla* spp., *Taraxacum officinale*, *Hypochaeris radicata*, *Bellis perennis*, *Leontodon hispidus*, byliny s plazivými nadzemnými výbežkami: *Prunella vulgaris*, *Trifolium repens* a iné. Dlhodobým sekundárnym zhutnením na pasienkoch spôsobeným paznechtami oviec dochádza k degradácii najmä ťažkej ílovitej pôdy, ktorá ovplyvňuje produkciu a rast rastlín, pretože dochádza k redukcii koreňového systému rastlín, zníženiu schopnosti udržania pôdnej vlahy, prevzdušnenia, ale aj náchylnosti na eróziu.

Zanechaním veľkého množstva tekutých a roztrúsených tuhých exkrementov pasúcich sa zvierat nastávajú zmeny, ktoré sa prejavujú aj v štruktúre povrchu pôdy a v nadzemnej fyto-mase. Košarované plochy, hnojené vylúčenými exkrementami cez noc a v období dojenia, možno opätovne košarovať najskôr po 4 rokoch a plochy nad 14° svahovitosti nekošarovať. Na málo produkčných plochách sa košiar prekladá každé 2 dni, na produkčnejších plochách a za daždivého počasia každý deň. Z celkového množstva vylúčených živín v exkrementoch je 20 až 30 % dusíka, fosforu a vápnika takmer 100 %, draslíka 10 až 20 %, horčíka a síry 30 až 40 %. Zvyšok do 100 % sa nachádza v moči. Úspech košarovania je závislý od pravidelného prekladania košiara a dodržiavanie minimálnej plochy 1 až 1,50 m² na dospelú ovcu. Úroveň hnojenia je pre ovcu 93 – 103 kg dusíka, 11,50 – 12 kg fosforu, 60 – 67 kg draslíka a 42 kg vápnika na hektár. Črieda 100 oviec vykošaruje za 170 až 180 dní pasienkovej sezóny pri 1,50 m² a dennom prekladaní košiara 2,55 až 2,70 ha. Pasienok sa len nepatrne poškodí a porast sa rýchlo zregeneruje. Jedna dospelá ovca vylúči 1 až 1,50 kg exkrementov za deň (6- až 8-krát za deň po 0,10 – 0,20 kg). Množstvo moču vylúčeného ovcami závisí z veľkej časti od príjmu vody. Denný objem vylúčeného moču od ovce je 1 až 2 l. Plocha pokrytá exkrementami oviec zaberá za deň 0,05 až 0,07 m². Množstvo sa zvyšuje na miestach s vyššou koncentráciou oviec (pri nočnom a dennom ležaní, státi, na priehonoch, okolo napájadiel a pod.). Vylúčené exkrementy obsahujú 75 % vody, zvyšujú obsah živín v pôde, ktoré sa postupne transformujú do rastlín (Šúr 1998; URL 42).

Košarovanie (hnojenie organickým hnojivom) je jedným so spôsobov likvidácie dominancie *Nardus stricta*. Ohradená plocha košiara už po jednodňovom košarovaní je husto pokrytá exkrementmi oviec. Silným zošľapovaním (rozdupaním) paznechtami oviec (povrch pôdy je premiesený s exkrementami) sa vytvoria podmienky na jej ústup. V nasledujúcom vegetačnom období nastáva zmena v spoločenstve rastlín a tvorbou nového porastu. Vo floristickom zložení po jej ústupe sa objavajú jemnejšie a kvalitnejšie trávy a iné druhy rastlín, čím sa zvyšuje aj kvalita trávneho porastu.

Pri správne usmernenom pasení sú exkrementy oviec rovnomerne roztrúsené po celom pasienku. Exkrementy pasúcich sa zvierat významne vplyvajú na zmenu chemickej skladby pôdy. Zanechané na pasienku sa znova vracajú do kolobehu živín v trávnom agroekosystéme. Rozdupaním vegetácie okolo prameňov a napájadiel sa zabahňuje povrch a voda cez udupanú vrstvu nepresakuje do spodných vrstiev a udržuje sa na povrchu pôdy. Negatívny vplyv má zvyšovanie dĺžky pobytu v blízkosti kolíb na salašoch. Po dlhodobom pobyte zvierat na tom istom stanovišti sa do pôdy dostáva naraz veľké množstvo živín. Vytvárajú sa tým podmienky pre nitrofilné a ruderalne druhy rastlín (*Rumex* spp., *Urtica* spp.). Porasty sú obohacované po zavlečení pastiermi a zvieratami aj inými nepôvodnými, prevažne synantropnými druhmi rastlín z nižších polôh. Nadmernou koncentráciou exkrementov, presýtením pôdy živinami N, P, K sa pôda eutrofizuje a vytvárajú sekundárne monocenózy s ruderalnými druhmi, ktoré pretrvávajú ešte mnoho rokov po ukončení salašníctva (Kavuljak, Sulík 1952, s. 8; Novák 2008a). Nadbytok dusíka spôsobuje acidifikáciu pôdy.

Produktívny a dobre zapojený porast spravidla nevyžaduje žiadne špeciálne ošetrovacie zásahy. Všetky zásahy do pasienkového porastu vyžadujú znalosť biologických vlastností a požiadaviek jednotlivých zložiek porastu. Na mechanizačne prístupných plochách bežnou povrchovou úpravou pasienkov je smykovanie. Je jedným z najdôležitejších a pravidelných pratotechnických opatrení skoro na jar. Smykujeme zarastajúce krtince, mraveniská, plochy poškodené diviakmi, čím vyrovnávame mikrorelief. Po vypasení pasienkovej plochy je potrebné porast nechať odpočívať minimálne 3 týždne.

Predimenzovaná pastva má za následok aj zmeny v zložení samotnej vegetácie, napr. vznik nízkych alchemilkových porastov a rôznych nitrofilných synantropných spoločenstiev. Dôsledok nadmerného spásania pasienkových porastov ovcami je tvorba psicových porastov (*Nardetum*). Na salašoch je sprievodným javom synantropná vegetácia, ktorá z environmentálneho hľadiska má negatívny, ale aj pozitívny význam. Negatívny význam spočíva najmä v tom, že pôsobí neesteticky, je zdrojom alergénneho peľu a pod. Pozitívny význam môže mať napr. na miestach so zvýšeným rizikom erózie pôdy, kde plní určitú protieróznú funkciu v porovnaní s úplne obnaženou pôdou, prípadne niektoré z druhov sú medonosné, liečivé alebo chránené rastliny, príp. sú dôležitými hostiteľskými rastlinami pre motýle a hmyz.

Ak sa pasienkové porasty nevyužívajú pasením a sú opustené, voda po privalových dažďoch na svahoch veľmi rýchlo steká po povrchu a odteká do vodných zdrojov. Veľké plochy bývalých nízkosteblových kvetnatých hôľ rýchlo ovládnu

monotónne porasty vysokých tráv, najmä *Calamagrostis arundinacea*, *Deschampsia cespitosa*, ktoré spôsobujú spravidla ireverzibilné zmeny v zložení pôvodných fytocenóz. Spoločenstvá tohto biotopu ovce nespásajú a poľnohospodársky nie sú využiteľné. Môžu byť niekedy zaujímavé zastúpením početných endemických, vzácných a ohrozených druhov, z ktorých *Campanula serrata*, *Daphne arbuscula*, *Dianthus nitidus*, *Pulsatilla slavica*, *Pulsatilla subslavica* patria medzi prioritné druhy európskeho významu a *Aconitum firmum* subsp. *moravicum* medzi druhy európskeho významu (URL 43).

3.6 Bonitácia a obnova poškodených pásienkov

Kvalita pásienkov (bonita) závisí od floristického zloženia. Pri hodnotení nadzemnej fytomasy pásienkov popri produkcii je významná aj jej výživová hodnota. Je daná:

- množstvom a frekvenciou výskytu vysokohodnotných druhov v poraste,
- morfológickou stavbou (tvrdosť, krehkosť, množstvo a vymrvenie po usušení, ochlpenie, trne, pružnosť stebiel),
- rastovou fázou (stupeň zrelosti),
- obsahom živín (bielkoviny, sacharidy, minerálne látky a vitamíny, liečivých, jedovatých látok a sekundárnych metabolitov),
- stráviteľnosťou a chutnosťou nadzemnej fytomasy,
- krmnou hodnotou jednotlivých druhov v poraste.

Nutričné hodnoty jednotlivých druhov rastlín v spoločenstvách pásienkových porastov sú značne rozdielne. Ich krmná hodnota sa pohybuje od jedovatých až po vysokohodnotné druhy rastlín. Trávy najviac ovplyvňujú výživnú hodnotu pásienka, poskytujú polobielkovinový krm, niektoré sú zdrojom sacharidov, leguminózy obohacujú nadzemnú fytomasu o dusíkaté látky, ostatné byliny dodávajú krmu minerálne, stopové, liečivé a aromatické látky, dopĺňajú a spestrujú krm, pôsobia dieteticky a pásienkový porast robia chutnejším, dodávajú príjemnú vôňu a korenistú príchuť. Kvalitný pásienok pozostáva z 50 až 60 % tráv, 15 až 30 % leguminóz a zvyšok 15 až 20 % tvoria ostatné byliny.

Zvieratá na pásienku s chuťou prijímajú vysokohodnotné trávne druhy *Festuca pratensis*, *Phleum pratense*, *Poa pratensis* a z leguminóz najmä *Trifolium repens*. V rastovej fáze na konci odnožovania a začiatku steblovania tráv obsahujú v listoch maximálne 16 % balastu a koeficient stráviteľnosti je 84 až 89 %. Plnohodnotné a chutné rastliny, obsahujúce vysoký podiel bielkovín a rozpustných cukrov, majú príjemnú arómu. Málo hodnotné, bezcenné, prípadne jedovaté rastlinné druhy, často tvoriace burinovú zložku porastu s nízkou krmnou hodnotou, krm výrazne znehodnocujú. Trávy, ktoré zvieratá nežerú alebo ich prijímajú len pri nedostatku iného krmu, sú napr. *Nardus stricta*, mladé rastliny *Deschampsia cespitosa*, *Calamagrostis* spp., *Molinia caerulea* a iné, ktoré majú 35 až 57 % balastu a ich stráviteľnosť je len 43 až 65 %. V rastovej fáze tvorby kvetov, kvitnutia a po odkvitnutí rýchle drevnatejú,

okrem väčšiny tráv aj niektoré byliny, napr. *Achillea millefolium*, *Carum carvi*, *Daucus carota*, *Jacea pratensis*, *Salvia* spp. a iné. Prežúvavce, ktoré potrebujú maximálne do 25 % vlákniny sa im vyhýbajú, zostávajú v poraste vo forme nedopaskov a po diseminácii sa ich zastúpenie v nasledujúcich rokoch ešte viac zvyšuje. Pre ich morfológické vlastnosti (trne, pichliače, ochlpenie, kožovitá pokožka) alebo chemické vlastnosti (zápach, obsah éterických olejov, sekundárnych metabolitov, škodlivých a jedovatých alkaloidov, glykozidov, saponínov a horkých látok) sú na pasienkoch menej spásané alebo ich zvieratá obchádzajú a ostávajú v poraste ako nedopasky (Novák 2004).

Na ovčích pasienkoch v Pyrenejach (1 750 – 2 000 m n. m.), v podobných podmienkach ako v Karpatoch, z výsledkov výskumu v alpínskych podmienkach vyplýva, že trávy a byliny mali podobnú a leguminózy vyššiu stráviteľnosť. Obsah dusíkatých látok (NL) dosiahol vrchol v júli, najvyšší mali leguminózy, neskôr klesal. Fosfor sa hromadil v reprodukčných orgánoch a najvyšší bol v kvetoch (Marinas et al. 2006). Podľa Scehovica (2000) lignifikácia je na rovnakej úrovni u tráv a leguminóz, avšak leguminózy sú stráviteľnejšie. Ovce radi spásajú pasienkové rastliny v poradí: *Agrostis* spp., *Anthoxanthum odoratum*, *Festuca ovina*, *Festuca rubra*, *Danthonia decumbens*, *Anemone nemorosa*, *Nardus stricta*, *Campanula* spp., *Achillea millefolium*, *Potentilla erecta*, *Deschampsia cespitosa*, *Luzula* spp., *Thymus* spp., *Juncus* spp. a iné (Pollock et al. 2007). Iní autori uvádzajú príjem ovcami v poradí: *Trifolium repens*, *Anthylis vulneraria*, *Trifolium pratense*, *Phleum pratense*, *Agrostis stolonifera*, *Plantago lanceolata* atď.

Obsah živín a minerálnych prvkov v krme nadzemnej fytomasy závisí od obsahu živín v pôde, druhovej skladby trávneho porastu a vývojovej fázy rastlín. Stráviteľnosť krmu pre zvieratá obmedzuje prítomnosť rôznych „antinutričných látok“ (sekundárnych metabolitov). Medzi sekundárne metabolity patrí obrovská škála fenolových zlúčenín, ďalej alkaloidy, terpény, saponíny, organické kyseliny a anorganické látky. Existuje mnoho divorastúcich druhov rastlín, ktoré síce vykazujú relatívne vysoký obsah dusíkatých látok a nízky obsah vlákniny, ale majú nízku stráviteľnosť.

Liečivé druhy rastlín nepatria v trávnom poraste k vysokohodnotným druhom. Svojimi liečivými účinkami v čerstvom alebo konzervovanom krme podporujú najmä trávenie a sú prevenciou proti chorobám horných dýchacích ciest a tráviaceho ústrojenstva. Prevažná väčšina liečivých rastlín obsahuje silice, horčiny a triesloviny. Silice (éterické oleje) podporujú chuť a vylučovanie tráviacich štiav, horčiny podporujú trávenie, len vyšší obsah trieslovín má sťahujúci účinok a obmedzuje príjem krmu. Niektoré liečivé rastliny okrem toho obsahujú aj iné látky, napr. *Alchemilla xanthochlora* – taníny, *Prunella vulgaris* – saponíny, *Thymus* spp. – silicu thymol a saponíny, *Trifolium pratense* – antokyány, glykozidy trifoliín a izotrifoliín, *Origanum vulgare* – thymol, *Taraxacum officinale* – taraxacín, flavonoidy, saponíny, fytosteroly, cholín a sliz, *Carum carvi* – silicu karvon, limonén akarveol, flavonoidy, *Achillea millefolium* – azulény (achilín), betonicín, kumarín, alkaloidy, cholín, flavóny, *Plantago lanceolata* – aukubín, flavonoidy, invertín, sliz a saponíny, horčiny atď. (Novák 2004).

K nežiaducim rastlinným druhom pre zvieratá, ktoré negatívne ovplyvňujú kvalitu krmu, patria:

1. jedovaté druhy, ktoré zvieratá inštinktívne obchádzajú a zostávajú vo forme nedopaskov. Mnoho z nich sú chránené, napr. *Pulsatilla* spp., *Adonis vernalis* a ich zámerná likvidácia na biotopoch s vysokou prírodnou hodnotou je neprípustná,
2. trnité druhy (*Cirsium* spp., *Carduus* spp., *Genista tinctorium*), z drevín *Rosa canina*, *Prunus spinosa*, *Crataegus laevigata* a iné,
3. druhy s podradnou krmnou hodnotou sa vyskytujú na plochách silne zaťažovaných vysokou koncentráciou zvierat na plošnej jednotke (napájadlá, ležoviska), vysokou zásobou živín v pôde (N, K) alebo opakovanom každoročnom pobyte na tej istej ploche. Patrí k nim *Urtica dioica*, *Anthriscus sylvestris*, *Aegopodium podagraria*, *Arctium lappa*, (*A. tomentosum*) a predovšetkým *Rumex obtusifolius*, (*R. alpinus*, *R. crispus*), ktoré potrebujú k svojmu vývoju dostatok živín (predovšetkým draslík). Produkuje obrovské množstvo semien aj niekoľkokrát za vegetáciu, ktoré zanecháva v pôde. K druhom s podradnou krmnou hodnotou patrí z tráv aj *Nardus stricta*, *Deschampsia cespitosa*, *Calamagrostis epigejos*, *Elytrigia repens* a iné (Novák 2015).

Hlavným činiteľom, znižujúcim kvalitu krmu a jeho príjem zvieratami, sú morfológické vlastnosti a anatomická štruktúra rastlín. Pri selektívnom spásaní dávajú zvieratá prednosť listom pred stebľami. Dôležité je, aký je podiel listov a stebiel. Najkvalitnejšie sú listové čepele, ktoré majú najvyšší obsah stráviteľných živín a najnižší obsah vlákniny, čo súvisí s kvalitou porastu, pomerom stráviteľných a nestráviteľných pletív, obsahom trichómov, ich tvrdosťou atď. Steblá rýchlo tvrdnú (lignifikujú) a ich stráviteľnosť sa výrazne znižuje. Pred klasením a v rastovej fáze klasenia je najvyšší obsah živín. V ďalších rastových fázach nadzemná fytoforma pribúdaním vlákniny lignínu a kremíka tvrdne (lignifikuje, inkrustuje). Zdrevnatený a lignifikovaný parenchým, inkrustované cievné zväzky starších stebiel tráv a stoniek niektorých druhov bylín po odkvitnutí majú vyšší obsah sklerenchymatických buniek, oxidu kremičitého, hemicelulózy, lignínu a pektínu. Sú menej stráviteľné, napr. v porovnaní s leguminózami a šťavnatými druhmi ostatných bylín. Sklerenchymatické pletiva niektorých druhov rastlín predstavujú v nadzemnej fytoforme nestráviteľný balast a prechádzajú zažívacím traktom zvierat bez podstatnej zmeny (Novák 2015).

Na kvalitu krmu vplyva aj intenzita využívania. Častá pastva má vplyv na zvýšenie podielu listov, ktoré sú bohaté na dusíkaté látky, majú dobrú stráviteľnosť a nízky podiel odumretej nadzemnej fytoformy. Naopak, pri extenzívnej pastve sa porast vyznačuje nízkym obsahom bielkovín, vysokým obsahom bunkových stien v rastlinných pletivách a vysokou akumuláciou opadu, preto zvieratá takýto krm neprijímajú tak ochotne. Kvalitné porasty sa vyznačujú vysokým podielom chutných a dobre stráviteľných druhov, nekvalitné porasty vysokým zastúpením druhov s nízkou stráviteľnosťou a chutnosťou pre hospodárske zvieratá.

Kvalita nadzemnej fyto­masy trávnych porastov sa okrem chemických laboratórnych analýz dá zistiť aj na základe floristického zloženia. Najprv odhadom zistíme percentuálnu pokryvnosť jednotlivých druhov rastlín v botanických skupinách. Najsilnejšie zastúpenie majú *Spermatophyta*, ktoré ďalej rozčleňujeme na triedu *Monocotyledonae*, *Dicotyledonae* a *Pteridophyta*. Zo semenných rastlín, ktoré vytvárajú semená a kvety (kvitnúce rastliny) do úvahy prichádzajú jednoklíč­nolistové druhy tráv z čeľade *Poaceae*, trávam podobné druhy z čeľadí *Cyperaceae* a *Juncaceae*, ostatné jednoklíč­nolistové druhy bylín z čeľadí *Liliaceae*, *Orchidaceae* a *Iridaceae*. Dvojklíč­nolistové druhy sú zastúpené leguminózami z čeľade *Fabaceae* a ostatných dvojklíč­nolistových bylín rôznych čeľadí. Podľa spôsobu rozmnožovania zvláštnou skupinou sú výtrusné rastliny, ktoré sú bez kvetov a tvoria výtrusy (nekvitnúce rastliny) z čeľadí *Pteridophyta*, *Aspidiaceae*, *Equisetaceae* a *Hypolepidaceae*. Druhy *Bryophyta*, príp. *Lichenes*, *Cyanophyta* a *Algae* tvoria najnižie rastlinné poschodie, tzv. „machovú etáž“. Zaráďujeme ju k prázdny­m miestam, ktoré sú zvyškom do pokryvnosti 100 % (Novák 2015).

Odhad pokryvnosti sa uvádza v percentách. Súčet pokryvnosti jednotlivých komponentov spolu s prázdny­mi miestami dáva 100 %. Najskôr zistíme percento machorastov s prázdny­mi miestami, postupne ostatné floristické skupiny od ich najnižšej pokryvnosti až po trávy, ktoré sú najpočetnejšie, ale aj najproblematickejšie, pretože sú roztrúsené medzi ostatnými druhmi. Rastlinné druhy, ktoré sa vyskytujú v zanedbateľnom množstve, roztrúsené alebo v len stopách označujeme symbolom +.

Kvalitu (bonitu) pasienkov posudzujeme pomocou bonitácie trávneho porastu – hodnotenia kvality trávneho porastu E_{GQ} – *Evaluation of Grassland Quality*, ktorú vypočítame zo vzťahu $E_{GQ} = \Sigma(D.FV)/8$, kde *D* (*Dominance*) je pokryvnosť rastlinného druhu vyjadrená v percentách a *FV* (*Forage Value*) je krmná hodnota rastlinného druhu. Základným kritériom pri posudzovaní trávneho porastu je jeho krmná (výživová) hodnota a stráviteľnosť jednotlivých rastlinných druhov (Novák 2004, 2008b).

K stanoveniu krmnej hodnoty trávnych porastov boli vypracované rôzne metodiky (Ellenberg 1952; Klapp et al. 1953; Regál 1963 (In Regál, Krajčovič 1963); Stählin 1971; Filipek 1973a,b; Šoštar­ič-Pisačič, Kovačević 1974; Jurko 1990; Novák 2004). Vychádzame z metodiky (Novák 2004), kde krmná hodnota (*FV*) je výsledkom kombinácie stráviteľnosti a chutnosti jednotlivých rastlinných druhov vo floristickom zložení trávneho porastu, štruktúry pletív a priebehu starnutia (rastovej fázy). V spoločenstvách rastlín sú medzi jednotlivými druhmi rastlín veľké rozdiely v krmnej hodnote, ktorá závisí aj od obsahu vysokohodnotných, hodnotných, málohodnotných, bezcenných, škodlivých až jedovatých druhov v poraste. Každému rastlinnému druhu prislúcha krmná hodnota z trinásťbodovej stupnice v škále od -4 do 8, kde spodná hodnota -4 platí pre jedovatý druh a horná hodnota 8 pre vysokohodnotný druh. Druhy veľmi hodnotné až vysokohodnotné s krmnou hodnotou $FV = 8$ a hodnotné s $FV = 5 - 7$ kladne ovplyvňujú kvalitu porastu a výživu zvierat. Druhy s $FV = 3 - 4$ sú málo hodnotné, s $FV = 0 - 3$ sú bezcenné až škodlivé, ktoré sú menej prijímané

herbivormi. V ojedinelých prípadoch registrujeme výskyt jedovatých (toxických) druhov s FV = -1 až -4, ktoré sú pre zvieratá neprijateľné a môžu spôsobiť tráviace problémy až úhyn. Hodnotný trávny porast by nemal obsahovať jedovaté (toxické), poloparazitické a parazitické rastliny. Maximálne do 3 % tolerujeme druhy s FV od 0 do 2, maximálne do 5 % druhy s FV od 2 do 4 a do 10 % druhy s FV od 4 do 6. Aj vysoký podiel hodnotných bylín, napr. *Taraxacum officinale*, *Plantago lanceolata*, *Leontodon* spp., ale aj *Tragopogon orientalis* znižuje úmerne bonitu trávneho porastu. Pri kvalitatívnom hodnotení môžeme do úvahy brať aj liečivosť (oficinálnosť) niektorých druhov. Liečivé účinky nadzemných orgánov pomáhajú zvieratám a zveri pri zažívacích a dýchacích problémoch.

S krmnou hodnotou súvisí predovšetkým chuťnosť. Chuťnosť jednotlivých rastlinných druhov v trávnom poraste charakterizujeme ako ochotu zvierat prijímať určité druhy rastlín pri možnosti výberu. Je charakterizovaná súhrnom vlastností príťažlivých pre herbivory. Plnohodnotné a chutné rastliny sú tie, ktoré obsahujú vysoký podiel bielkovín a rozpustných cukrov. Majú príjemnú arómu, sú chutné a ich výskyt v pasienkových porastoch je žiadaný. Najchutnejšie sú mladé, šťavnaté a bohato olistené rastliny. Chuť závisí od floristického zloženia trávneho porastu, fyzikálnych a chemických vlastností jednotlivých druhov rastlín vo fytocenóze.

Z fyzikálnych vlastností, ktoré zhoršujú chuťnosť, prichádza do úvahy tvrdosť, ostrosť, drsnosť a ochlpenie povrchu rastlín. Tvrdosť a ostrosť spôsobuje silná lignifikácia bunkových stien a inkrustácia pokožkových buniek kyselinou kremičitou a uhličitanom vápenatým. Pletivá sú mechanicky vystužené sklerenchymatickými bunkami a tvoria mechanické pletivá. Ochlpenie spôsobujú chlpy ako krycie pokožkové jedno- alebo viacbunkové pletivá rôzneho tvaru, ktorými sa rastliny bránia proti byľinožravcom. Najjemnejším typom jednobunkových krycích orgánov sú papily. Iné trichómy sú krátko zahrotené a niekedy háčikovo ohnuté. Ich steny sú inkrustované kyselinou kremičitou alebo uhličitanom vápenatým. Vytvárajú zamatový vzhľad, vyvolaný lomom dopadajúceho svetla. Pri niektorých druhoch rastlín môžu trichómy stvrdnúť a tvoria ostne alebo pŕhlivé trichómy (*Urtica dioica*). Niektoré rastliny majú vylučovacie pletivá (žľazky) vylučujúce sekrety alebo exkréty (odpadové produkty) alebo mliečnice, ktoré vylučujú mliečnu šťavu. Iné tvoria kožovitú pokožku, emergencie, ostne a stonkové trne, ktoré vznikajú premenou brachyblastov (skrátenejších bočných výhonkov). Z chemických vlastností, ktoré znižujú chuťnosť a prijateľnosť, je to prítomnosť škodlivých až jedovatých alkaloidov, zápach, obsah éterických olejov, sekundárnych metabolitov, glykozidov a saponínov. Zníženie chuťnosti spôsobuje aj napadnutie hrdzou a inými hubovými chorobami. Chuťnosť jednotlivých druhov výrazne ovplyvňuje príjem krmu.

Chutné a príťažlivé rastliny pre zvieratá sú plnohodnotné rastliny, ktoré majú pri vyššom obsahu sušiny vysoký podiel bielkovín a rozpustných cukrov. Majú príjemnú arómu a ich výskyt v trávnych porastoch je žiaduci. Mnohé druhy (aj tvrdšie trávy) sa na pasienku rozširujú vysemeňovaním (disemináciou) po odkvitnutí, pretože ich zvieratá nespásajú a obchádzajú pre ich morfológické vlastnosti (trne, pichliače,

ochlpenie, kožovitá pokožka) alebo chemické vlastnosti (zápach, obsah éterických olejov, sekundárnych metabolitov, prítomnosť škodlivých až jedovatých alkaloidov, glykozidov, saponínov a horkých látok) a v poraste ostávajú ako nedopasky. Zvieratá a zver sa často vracajú na miesta, na ktorých sú chutné druhy, ktoré vyhrádzajú až tesne k zemi. Na pasenie väčšinou reagujú druhy, ktoré rýchlo regenerujú a po spasení sa vegetatívne rozmnožujú. Výsledkom selektívneho spásania sú floristické zmeny v pasienkovom poraste. Od chutnosti závisí množstvo prijatého krmiva, preto je často významnejšia ako jeho krmná (výživová) hodnota. Okrem hodnotných tráv k chutným rastlinám patria hodnotné leguminózy a ostatné byliny ($FV \geq 5$). Na kvalite sa podieľajú najmä mäkké, jemné a hladké listy. Pri voľnom pasení sa uplatňuje selekcia, zvieratá dávajú prednosť mladým, šťavnatým, jemnejším a chutným rastlinám s bohatými listami, hrubšie druhy zostávajú nespasené. Pasienkový porast po prestarnutí stráca kvalitu, chutnosť a stráviteľnosť.

Fakultatívnymi burinovými druhmi sa môžu stať tiež menejhodnotné až hodnotné byliny ($FV = 1$ až 6) pri ich vyššom percentuálnom zastúpení v poraste. Ich zaradenie medzi burinové druhy závisí od množstva, rastovej fázy a stavu pri skrmovaní. Najčastejšie sa vyskytujúci hodnotný bylinný druh *Taraxacum officinale* s $FV = 5$ je v čerstvom stave na pasienku do 5% vítaným a cenným komponentom trávneho porastu. Do 10% je tolerovaným druhom, podporuje tvorbu mlieka, avšak má horkastú chuť a nad 10% z hľadiska produkčného, kvality krmu a dietetických účinkov sa stáva menej vhodným komponentom. V sene sa listy tohto druhu veľmi rýchlo vymrvia, čo vedie k stratám na živinách a zníženiu FV . Bezcecné, prípadne škodlivé rastlinné druhy ($FV = 2$ až 0) pri vyššom percentuálnom podiele radikálne znižujú krmnú hodnotu, znehodnocujú krm a tvoria burinovú zložku porastu.

Bärbos (2006) v rokoch 2003 – 2006 robil výskum vo Východných Karpatoch, v hornatom regióne Maramureș (Rumunsko) na pasienkoch pre ovce v pohoriach Gutâi Mts. a Rodnei Mts. (580 – 1 268 m n. m.). Zaznamenaných bolo 121 fytosociologických snímok na plochách 25 m^2 ($5 \times 5 \text{ m}$). Na parcele 2 sme zaznamenali dominanciu *Agrostis capillaris*, na parcele 4 dominanciu *Nardus stricta* a na parcele 5 dominanciu *Festuca rubra*. Pasienky s nadmernou pastvou oviec tvorila asociácia *Festuco rubrae Agrosietum capillaris* Horvat 1951, subasociácia *nardetosum strictae*. V asociácii sa nachádzalo $4,05\%$ burinových druhov a $1,35\%$ konkurenčných ruderálnych druhov rastlín. V pasienkových porastoch s počtom 20 až 38 rastlinných druhov, ktoré boli čiastočne degradované sme vypočítali bonitu (krmovinárska hodnota) vyjadrenú hodnotou E_{GQ} , ktorá sa pohybovala od 39,36 do 52,99 (málo až menej hodnotné trávne porasty).

Sledované plochy zložené z kryštalických hornín sú na jednej strane oddelené riekou Bystrica (Bystrița), na druhej strane prechodom cez Poiana Rotunda a sedlom Rotunda (Pasul Rotunda, 1 271 m n. m.), pokračovaním je horstvo Rodna (Munții Rodnei) ako súčasť Východných Karpát s najvyšším vrcholom Pietrosul Rodnei (2 303 m n. m.). Na skúmaných plochách pasienkov v Rumunsku sa vyskytuje *Scorzonera roseae*. Expanzné druhy rastlín pri silnom rozšírení niekedy tvoria enklávy monocenóz. Pribúdaním trávneho druhu *Nardus stricta* degradácia smeruje k asociácii

Viola declinara-Nardetum Simon 1966. Z machov boli zastúpené *Thuidium abietinum*, *Rhytidium rugosum*, *Pleuronium schreberi* a *Dicranium scoparium*. Extenzívna pastva v Maramureši a iných regiónoch Rumunska bola dôležitým faktorom, pretože zabezpečovala zamestnanosť miestneho obyvateľstva a rodinám zaoberajúcich sa chovom oviec, ale aj zachovanie a zlepšenie biodiverzity, zachovanie funkcií krajiny, vrátane biofiltrácie a retenčnej schopnosti, ako aj estetických vlastností krajiny. Mnoho endemických a ohrozených druhov rastlín je ešte stále prítomných v biotopoch.

Tabuľka 8: Bonitácia pásienkov v Karpatoch (Rumunsko)

P. č.	Oblasť	Pohorie	M/R analýzy	NV (m n. m.)	Exp.	Svah. (°)	Počet druhov	E_{GQ}
1	Maramureș	Gutâi	6/2006	750	SV	5	20	40,34
2	Maramureș	Gutâi	6/2006	790	S	25	26	45,42
3	Maramureș	Rodnei	8/2004	1 000	S	50	37	60,13
4	Maramureș	Rodnei	8/2005	1 006	S	35	36	52,55
5	Maramureș	Rodnei	8/2005	1 268	S	45	38	59,50
6	Suceava	Dorna	7/2006	924	JV	20	34	27,40
7	Suceava	Dorna	7/2006	924	JV	20	34	34,16
8	Suceava	Borcut	8/2006	998	S	15	29	37,01
9	Suceava	Dornișoara	8/2007	1 050	SZ	12	21	38,71
10	Suceava	Dornișoara	8/2007	1 050	SZ	12	25	29,94
11	Suceava	Suhard	8/2008	790-835	V, SV	15-20	34	51,42
12	Suceava	Suhard	8/2008	850-880	JV, S	10-15	36	45,92
13	Transilvania	Bihor	8/2010	850-1610	V, JV	5-35	49	26,12
14	Transilvania	Bihor	8/2010	1240-1550	Z, SZ	10-40	47	24,41
15	Transilvania	Bihor	8/2010	1240-1420	J, JV	0-5	29	19,71
Priemer							33	39,52

P. č. – poradové číslo; M/R – mesiac/rok; NV – nadmorská výška; Exp. – expozícia; Svah. – svahovitosť; SV, S, SZ, J, JV, V – svetové strany, E_{GQ} – hodnotenie kvality pásienka

V Južných Karpatoch v Munții Bihorului, ktorý je súčasťou prírodného parku (Parcul Natural Apuseni) v pohorí Munții Apuseni, v podcelku Munții Bihor, vek sekundárnych pásienkov pre ovce v subalpínskom pásme sa odhaduje na 400 až 500 rokov. Na pásienkoch sa nachádzajú ohrozené a endemické druhy rastlín. V nadmorskej výške od 900 do 1 585 m, na kyslých pôdach sa nachádza celý rad ohrozených druhov, napr. *Arnica montana*, *Pedicularis limnogenae*, endemických, napr. *Campanula abietina*, *Thymus bihariensis*, zriedkavých, napr. *Sagina saginoides*, *Campanula serrata*,

Pseudorchis albida, *Dactylorhiza maculata*, *Pedicularis limnogenae*, *Viola dacica*, *Sagina saginoides*, *Pseudorchis albida*, zahrnuté v Červenom zozname (Red List). Výživovú hodnotu asociácie na kyslých substrátoch znížili druhy s nízkou kýmnu hodnotou (FV), napr. *Nardus stricta*, ktorej zastúpenie je 60 až 80 %, ale aj druhy škodlivé (FV = 0), až jedovaté (FV = -1 až -4), kde zaradujeme aj drevnaté druhy, napr. borievky a iné, tiež vyšší podiel machov. Asociácia *Festuco rubrae-Agrosietum capillaris* na niektorých stanovištiach prechádzala do *Festuco rubrae-Nardetum strictae*. Po degradácii a na opustených pasienkoch v pohoriach Capatani, Parâng, Valcan, Lotru, Cernei a iné nastúpila kolonizácia expanzného druhu *Pteridium aquilinum*, ktorý zaradujeme k *Pteridophyta* (Puşcaru-Soroceanu et al. 1963).

Prvé výsledky výskumu na poloninách Východných Karpát na Zakarpatsku boli zaznamenané v roku 1926 akademikom Malochom*. Pokusy v Zakarpatsku, ktoré majú antropogénny charakter, sa uskutočnili v rokoch 1929 – 1936. Boržavská polonina, vzdialená asi 50 km na sever od Mukačeva, na pieskovcoch a hlinitých treťohorných bridliciach, v dĺžke cca 17 km a šírke 10 km, má tvár letiaceho vtáka a zaberá celkom 4 120 ha. Boržavské poloniny si udržali svoj pôvodný nezmenený charakter v porovnaní so Západnými Karpatmi, kde vplyvom silnejšieho zaľadnenia rýchlejšie mohli vnikať rastlinné druhy. Intenzívnym poloninským hospodárením bola horná hranica lesa znížená vyrúbaním a kvetena využívaných boržavských polonín nie je až taká bohatá na druhy. Nachádzame tu rôzne spoločenstvá rastlín, najčastejšie a najhodnotnejšie je spoločenstvo so zastúpením *Festuca rubra*, príp. v kombinácii s *Agrostis* spp., napr. *Nardo strictae-Agrostion tenuis*. Nepriateľom polonín je monocenóza *Nardus stricta*, ktorá sa vyskytuje na chudobných a extrémne kyslých pôdach. Vytvára aj chudobné spoločenstvá so zastúpením len niekoľkých druhov rastlín (*Nardetum*), ktoré sú pre ovce nevhodné (Maloch 1932, s. 7, 69).

Festuca ovina tvorí prechod k vysokohorskému typu *Festucetum supinae* na suchých hrebeňoch od 1 400 m n. m. (Vrch-Žid, Vrch-Stohy), ďalej *Caricetum* (*Cariceto-Nardetum*, *Cariceto-Deschampsietum* a iné), *Vaccinietum* (*Vaccinieto-Nardetum*, *Vaccinieto-Deschampsietum*, *Vaccinieto-Caricetum* a iné). Na ležoviskách nachádzame spoločenstvo *Poaetum annue*, predovšetkým *Rumicetum alpini* s dominantným zastúpením druhu *Rumex alpinus*. Nachádza sa tu aj mnoho reliktných druhov, napr. na severnom svahu Plaj *Salix silesiaca*, *Soldanella hungarica*, *Phyteuma Wagneri* a *Centaurea Kotschyana*. Vplyvom človeka bola kvetena obohatená o *Gentiana carpatica* a iné. Najväčšiu plochu Boržavských polonín (cca 3 060 ha) tvorí asociácia *Nardetum strictae*. Najhodnotnejším druhom boržavských polonín na Plaji, v zóne bučín od 1 100 do 1 200 m n. m., je *Festuca rubra* ssp. *commutata* v asociácii *Festucetum rubrae*. Ležoviska sú tvorené dominantným zastúpením druhu *Rumex alpinus* 65,54 % (Maloch 1931, s. 77-79, 90-91, 94, 132)*.

V roku 2009 sa podieľal na výskume polonín Dr. Nesteruk. So súhlasom autora boli použité výsledky výskumu na hodnotenie bonity trávnych porastov (E_{GQ}). Výsledky ukazujú degradačné zmeny na niektorých poloninách. Pre zvýšenie účinnosti pastvín

môžu významne prispieť cenné druhy v krme, predovšetkým z čeľade *Fabaceae* (Nesteruk 2011, s. 73-75, In Gudowski et al. 2011).

Na plochách pásienkov od 1 230 do 1 460 m n. m. sa počet druhov pohyboval v rozmedzí od 6 do 23 druhov rastlín. Na ploche 1 sme zaznamenali dominanciu *Festuca rubra*, na plochách 2 a 3 dominanciu *Nardus stricta* a na plochách 7 a 8 dominanciu *Deschampsia cespitosa*. Okrem krmovínarsky hodnotného trávneho porastu na Plaji ($E_{GQ} = 62,40$), ostatné plochy sa hodnotami zaraďujú medzi málo až menej hodnotné, niektoré až bezcenné trávne porasty (plochy 3 až 7). Zhoršenie kvality trávnych porastov spôsobovali okrem málo hodnotných, škodlivých až jedovatých bylín aj málo hodnotné trávy, najmä *Deschampsia cespitosa* a na extrémne kyslých pôdach *Nardus stricta*. V blízkosti kolíb, na miestach dlhšieho pobytu zvierat, najmä po prekošarovaní, v roku 2009 zastúpenie ruderálneho druhu *Rumex alpinus* spôsobovalo degradáciu pásienkových porastov. Na niektorých poloninách s pomerne vysokým zastúpením tohto druhu bola zaznamenaná nitrifikácia a eutrofizácia pôdy (Kukul' 25 %, Labjeska 50 %, Serednija 50 %, Kernički 25 %, Grigorivka 20 %). Boli registrované enklávy s výskytom *Urtica dioica*, ale aj miesta so zastúpením kríkov, napr. *Juniperus communis* subsp. *alpina*, *Sambucus racemosa*, *Sambucus ebulus*, *Lonicera xylosteum*, *Daphne mezereum*, *Sorbus aucuparia*, ktorý rastie častejšie ako strom. Zhoršenie príjmu pastvy spôsobovala aj *Vaccinium myrtillus*. V západnej časti Čornogory sa na poloninách začínajú objavovať *Alnus viridis* a *Juniperus sibirica*.

So súhlasom autorov (Škodová et al. 2015) z Botanického ústavu SAV Bratislava (Škodová, Janišová, Hegedúšová), z Botanickéj záhrady Ivanfrankivskej Národnej univerzity Ľvov (Borsukevych), zo Štátnej ochrany prírody SR, Správa CHKO Strážovské vrchy, Považská Bystrica (Smatanová), z Fakulty biológie Užgorodskej štátnej univerzity (Kish) a z NPPC, Výskumný ústav pôdoznanectva a ochrany pôdy, Bratislava (Piš), ktorí robili v roku 2011 výskum v Zakarpatskej oblasti (Sinevir, Mižgirskej rajón) sme použili floristické zápisy na výpočet E_{GQ} .

V spoločenstve *Nardo strictae-Agrostion tenuis* Sillinger 1933 okrem dominancie hodnotných pásienkových tráv s *Festuca rubra* na plochách 12 až 15, *Agrostis capillaris* na plochách 12 a 15 a *Anthoxanthum odoratum* na plochách 12 až 14 sa vyskytovali s veľmi nízkou krmnou hodnotou z pásienkových tráv napr. *Nardus stricta* na plochách 13 a 15, *Danthonia decumbens* na ploche 1, z bylín *Hieracium pilosella* na ploche 11, *Thymus pulegioides* na ploche 14, *Luzula luzuloides* na ploche 13, *Potentilla erecta* na ploche 1 a 13.

* Akademik Maloch bol v roku 1947 zakladateľom Ústavu lúkarstva, pásienkárstva a horského hospodárstva Vysoké školy poľnohospodárskeho a lesného inžinierstva v Košiciach. Po presťahovaní Vysoké školy poľnohospodárskej do Nitry bol Ústav v roku 1952 premenovaný na Katedru krmovínarstva, ktorej bol vedúcim do roku 1955. Katedra bola súčasťou Agronomickej fakulty. Od roku 2002 je Katedra krmovínarstva premenovaná na Katedru trávnych ekosystémov a krmných plodín, Agronomická fakulta od roku 2003 na Fakultu agrobiológie a potravinových zdrojov a Vysoká škola poľnohospodárska od roku 2009 na Slovenskú poľnohospodársku univerzitu v Nitre.

Na ploche 13 sa vo vyššom podiele nachádzala *Vaccinium vitis-idaea*. Ruderálne trváce rastlinné druhy sa nachádzali na zošľapovaných miestach – okolie salašov, ležísk a pod.

Prázdne miesta vyplňalo 8 druhov machov, najmä *Pleurocium schreberi*, 15 až 50 % na plochách 11 a 14 a 50 až 75 % na ploche 13, *Dicranium bonjeanii*, 5 až 15 % na plochách 11 a 14, *Abietinella abietina*, 25 až 50 % na ploche 12, *Polytrichum formosum*, 5 až 15 % na ploche 11. Z drevín sa sporadicky vyskytovali *Betula pendula* na plochách 11 a 14, *Juniperus communis* na ploche 11, *Acer pseudoplatanus* na ploche 12 a *Prunus spinosa* na ploche 11.

Trávne porasty v Karpatoch majú vysokú prírodnú hodnotu z hľadiska ochrany prírody, navyše majú historický a kultúrny význam. Sú domovom bohatej biodiverzity, vrátane vzácných endemických a reliktných druhov rastlín. Rôzne politické zmeny počas stáročí, intenzívna pastva, zaburinenosť až ruderalizácia, opúšťanie a zalesňovanie spôsobili ich degradáciu až zánik. Aj zmena klímy, najmä na južných svahoch spôsobila nezvratné zmeny druhového zloženia, štruktúry spoločenstiev a dokonca viedla až k zániku trávnych porastov spontánnou sukcesiou. Otepľovanie klímy spojené s nedostatkom vody v pôde spôsobuje „sťahovanie sa rastlín“ do vyšších polôh.

Druhy a spoločenstva medzinárodného významu je potrebné chrániť a zachovať v pôvodnom stave. Druhy s vysokou prírodnou hodnotou tiež zachovať, príp. introdukovať pomocou ekologickej obnovy. V Červenej knihe je okrem iných zaradené spoločenstvo *Nardion strictae*. Popri mnohých druhoch, ktoré sú v ukrajinských Karpatoch uvedené v Červenej knihe sa vyskytujú *Anemone narcissiflora*, *Arnica montana*, *Aster alpinus*, *Botrychium lunaria*, *Campanula patula* ssp. *abietina*, *Campanula rotundifolia* ssp. *kladniana*, *Crocus vernus* ssp. *vernus*, *Gentiana lutea*, *Gentiana punctata*, *Gymnadenia conopsea*, *Lilium martagon*, *Pulsatila alba*, *Rhododendron myrtifolium* a iné (Kricsfalusy 2013).

Z celkového hodnotenia výsledkov v troch obdobiach výskumu (rok 1926, roky 2009 – 2011), na 15 pasienkoch v nadmorskej výške 660 – 1 539 m n. m. trávy tvorili v priemere 61,14 % (rozpätie 30 – 96 %), leguminózy 3,87 % (rozpätie 0 – 20 %) a ostatné byliny 29,78 % (rozpätie 3,28 – 65 %). Na niektorých plochách bolo zastúpenie *Festuca rubra* až 75 %, vysoký podiel *Nardus stricta*, na jednej ploche až 96 % a *Deschampsia cespitosa* na troch plochách 60 %. Podiel prázdnych miest a machov bol 5,21 %. Počet druhov sa pohyboval v rozpätí od 7 do 49 (v priemere 21,20), dve plochy boli ruderalizované druhom *Rumex alpinus*. Celková kvalita trávnych porastov (E_{GQ}) sa pohybovala v širokom rozpätí od 23,07 do 72,24 (v priemere 39,04), preto zaradujeme pasienky k menejhodnotným trávnyim porastom, ktoré znehodnocovalo vysoké zastúpenie *Nardus stricta* (tab. 9).

Od 14. stor. osídlenie horských oblastí a intenzívne salašníctvo výrazne ovplyvnilo krajinu. Tradičné salašníctvo a pastva ovcami bolo po stáročia najvhodnejším opatrením na zachovanie štruktúry vegetácie a jej rozmanitosti a zároveň zamedzením rastu kríkov a stromov. Intenzívne spásanie ovcami v kombinácii s inými

druhmi zvierat (kravy, kone) na mnohých miestach pasienkov spôsobili degradáciu až zničenie spoločenstiev. Porasty sa zmenili na plochy s dominanciou *Deschampsia cespitosa*, príp. *Nardus stricta*. Proces zanechania salašníctva (poloninskeho hospodárstva) a opustenia plôch spôsobilo ich zarastanie listnatým opadavým kríkom *Alnus alnobetula*, ktoré sa reprodukciou semenami veľmi rýchlo šíri, čo vedie k zániku spoločenstiev. Kolonizáciou expanzných (nepôvodných) druhov rastlín sa vytvorili ruderalne spoločenstvá, ktoré zaberajú od 1 až do 50 % a na miestach salašov vznikli monocenózy jedného druhu. Synantropizácia sa prejavuje aj introdukciou semien rastlinných druhov vyskytujúcich sa na ornej pôde, napr. *Cirsium arvense*, *Anagalis arvensis*, *Capsella bursa-pastoris*, *Knautia arvensis*, *Urtica dioica* a iných (Kricsfalusy, Malinovski 2003).

Tabuľka 9: Bonitácia pasienkov v Karpatoch (Ukrajina)

P. č.	Oblasť	Polonina	Mes./rok analýzy	Nadm. v. (m n. m.)	Svah. (°)	Počet druhov	E_{GQ}
1	Boržava	Plaj	7/1926	1 250	12	11	62,40
2	Boržava	Menčul	7/1926	1 369	14	16	34,84
3	Boržava	Velikij verch	7/1926	1 230	17	7	24,42
4	Svidovec	Vorožeska	8/2009	1 460	18	20	25,24
5	Svidovec	Apšinec	8/2009	1 487	16	15	27,23
6	Čornogora	Kukul'	8/2009	1 539	14	12	23,12
7	Čornogora	Labjeska	8/2009	1 460	14	13	23,37
8	Gorgany	Serednija	8/2009	1 350	20	16	32,11
9	Gorgany	Kernički	8/2009	1 315	19	17	43,99
10	Gorgany	Grigorivka	8/2009	1 387	21	23	30,11
11	Mižgirska	Sinevir (18)	6/2011	892	10	19	23,07
12	Mižgirska	Sinevir (19)	6/2011	831	25	45	58,98
13	Mižgirska	Sinevir (23)	6/2011	692	35	16	32,80
14	Mižgirska	Sinevir (26)	6/2011	660	35	49	71,66
15	Mižgirska	Sinevir (40)	6/2011	666	3	39	72,24
Priemer						21,20	39,04

P. č. – poradové číslo; Mes./rok – mesiac/rok; Nadm. v. – nadmorská výška; E_{GQ} – hodnotenie kvality pasienka.

Spoločenstvá rastlín sú závislé od kombinácie abiotických faktorov a biotických zložiek životného prostredia (stanovišť). Sekundárne spoločenstvá rastlín zaberajú viac ako polovicu horského územia Východných Karpát. Pasienky v Čornogore a Svidovci tvoria sekundárne spoločenstvá rastlín. V 1 300 – 2 060 m n. m. sú cenným zdrojom s vysokou úrovňou ochrany a zachovanou biodiverzitou. Z obdobia salašníctva sa v dôsledku intenzívnej pastvy ovcami v subalpínskom a alpínskom pásme zachovali spoločenstvá triedy *Nardetea strictae*, ktoré sú v súčasnosti chránené.

Vyskytujú sa na silikátových pôdotvorných substrátoch. V ukrajinských Karpatoch je najvyšší podiel endemických spoločenstiev s vysokou úrovňou ochrany (39 %). Významné je spoločenstvo *Soldanello hungaricae-Nardetum strictae*. Na silikátových substrátoch v spoločenstve *Nardion strictae* s dominanciou trávneho druhu *Nardus stricta* sa vyskytovalo 88 druhov rastlín, z toho 9 je zapísaných v Červenej knihe. Celková priemerná druhová bohatosť je 24,20 na 4 m² (od 11 do 34). V takýchto spoločenstvách rastlín sa nachádza menej rastlinných druhov ako na vápencových substrátoch. Na vápencových podkladoch, napr. v triede *Festuco saxatilis-Seslerion bielzii* v asociácii *Thymo-pulcherrini-Festucetum amethystinae* bolo až 138, z toho v Červenej knihe je 21 druhov rastlín (Kricsfalusy 2013).

Trvalo udržateľný rozvoj karpatských regiónov je potrebné zachovať, pretože zanechanie tradičného spôsobu hospodárenia bude mať nezvratný dopad na ekológiu trávnych porastov, ich druhovú bohatosť a zároveň na krajinu. Treba zachovať tradičné postupy hospodárenia na zachovanie prírodného a kultúrneho dedičstva, ktoré budú mať výrazný vplyv aj na zamestnanosť v regióne. Intenzívna pastva spojená s eróziou, najmä na strmých svahoch, môže spôsobiť degradáciu. Po degradácii sa unikátne kombinácie rastlinných druhov v biotopoch môžu navždy stratiť. Aby sa zabránilo zastaveniu expanzie nepôvodných druhov a zalesneniu zmysluplným riešením, tam kde je funkčné, zachovať tradičné salašníctvo a nie je potrebné pasienky revitalizovať a obnoviť. Ovce spásaním porastov dokážu zachovať štruktúru vegetácie a druhovú diverzitu trávnych porastov.

Poľské Karpaty zaberajú 19 670 km², čo je len 9,30 % ich celkovej plochy alebo 6 % povrchu Poľska. Rozprestierajú sa pozdĺž poľsko-slovenskej hranice v dĺžke 320 km a šírke 6 – 70 km (Twardy 1993). Horské trávne porasty v poľských Karpatoch zaberajú 106 000 ha, od 500 do 700 m n. m. je okolo 60 000 ha, nad 700 m n. m. je 45 700 ha. Niektoré vystupujú nad hranicu lesa. Od 14. stor. slúžili v rámci salašníctva (gospodarka pasterska) cez letnú pasienkovú sezónu ako pasienky pre ovce. Boli využívané valachmi na sezónne extenzívne pasenie oviec na salašoch, kde sa spracovávalo mlieko na mliečne výrobky. V posledných rokoch dochádza k renesancii salašníctva. Začali sa veľmi sporadicky obnovovať salaše s kolibami (bacówkami), napr. Złoty Groń (710 m n. m.) neďaleko Istebného (nová koliba bola postavená v roku 2009). Ovce spásajú pasienky na holiach (halach) v Beskide Śląskim a s ovcami sa dostávajú aj na pasienky Hala Barania (980 – 1 045 m n. m.) a Magurka. Na Podhali sa koliby objavili v Ochotnici, Kotelnici a inde. Mnohé bývalé plochy pasienkov s fungujúcim salašníctvom v minulosti, vyňaté z využívania, sú v súčasnosti začlenené do národných parkov. Prevažujú v nich trvalé trávne porasty, ktorých podiel vzrastá so zvyšovaním nadmorskej výšky, najmä na chrbtoch a hrebeňoch hôr.

Na základe poskytnutých floristických podkladov od prof. Twardého (1991) z výsledkov výskumu v rokoch 1973 – 2013 v Jaworkach, neďaleko Sczawnice v Malých Pieninách, možno konštatovať, že pasienky v 680 – 920 m n. m s asociáciou *Lolio-Cynosuretum* sa v minulosti intenzívne využívali. Výskum bol robený na 17 pasienkových plochách pod vrcholom Wysoka (1 052 m n. m.) so svahovitosťou od 5 do

25°, SV (orientovaných na severovýchod), na 49,50 ha. V asociácii s pomerne vysokým podielom *Lolium perenne* sme zaregistrovali 38 rastlinných druhov, so zastúpením 70 – 80 % tráv, 4 – 9 % leguminóz a zvyšok 10 – 26 % tvorili dvojkličnolistové a burinové druhy (Twardy 1991, s. 11, 26). V priebehu rokov 1980 až 1985 boli zaregistrované vysoké hodnoty E_{GQ} (na ploche 2 zvýšenie z 80,22 na 83,69 a na ploche 3 zo 77,78 až na 85,44), čo predstavuje veľmi hodnotný pásienkový porast. Takáto asociácia je na ovčích pásienkoch v Karpatoch nezvyklá. S pribúdaním nadmorskej výšky pribúdala *Festuca rubra* a *Agrostis capillaris* v asociácii *Anthoxantho-Agrostietum* a na kyslých stanovištiach *Nardus stricta* v asociácii *Nardo-Agrostion*. Krmovinárska hodnota sa postupne znižovala, pretože samotný *Agrostis capillaris* má nižšiu krmnú hodnotu a porasty s podradnou *Nardus stricta* v nadmorskej výške 920 m n. m. dosahovali hodnotu E_{GQ} len 36,59. Podiel floristickej skupiny tráv v roku 1980 sa zvyšovaním nadmorskej výšky znižoval zo 79,22 na 69,07 % a podiel bylín sa postupne zvyšoval zo 16,38 na 26,30 %. Podobný trend bol aj po 6 rokoch, avšak podiel floristickej skupiny tráv v nadmorskej výške 920 m bol o niečo vyšší (74,77 %) a ostatných bylín úmerne nižší (20,87 %). Vo vyšších nadmorských výškach narástol podiel málo hodnotných tráv, napr. na ploche 5 podiel *Nardus stricta* (32,16 %) spolu s *Deschampsia cespitosa* (6,10 %) tvoril viac ako tretinu a k tomu sa pridružili ruderálne burinové druhy *Cirsium arvense* (8,75 %), *Urtica dioica* (3,20 %) a *Rumex crispus* (5,83 %).

V období výskumu boli v Jaworkach registrované 2 koliby, na pásienkoch sa pásli čriedy s poľskými horskými ovcami. Vo vyšších polohách boli hnojené organickým hnojivom vo forme exkrementov oviec a košarovaním (na 1 ovcu pripadalo v košari 1 – 2 m²), košiare sa prekladali každý deň. Vplyvom košarovania sa znížil podiel psice tuhej (*Nardus stricta*), za 6 rokov sa zvýšila nízka hodnota E_{GQ} z 36,59 na 53,49. Úrody pásienka boli v priemere 6,40 t.ha⁻¹ sušiny (33,60 t.ha⁻¹ zelenej fytomasy pásienkov). Na pásienkoch v nižšej nadmorskej výške ako 750 m n. m. bola úroda sušiny 7,80 t.ha⁻¹, v 800 – 850 m n. m. 6,90 t.ha⁻¹ a nad 850 m n. m. 2,30 t.ha⁻¹. Priemerný nárast úrody sušiny po košarovaní bol 2 t.ha⁻¹. Najvyššie úrody boli v druhom roku po košarovaní, v ďalších rokoch sa postupne znižovali.

V zhode s Filipkom a,b (1973) zvýšenie kvality krmu spôsobovali predovšetkým základné trávne druhy *Festuca pratensis* a *Phleum pratense* a z leguminóz *Trifolium repens* a *Trifolium pratense*. Stredne hodnotné druhy *Festuca rubra*, *Cynosurus cristatus*, málo hodnotné trávy *Deschampsia cespitosa*, *Festuca ovina* a z dvojkličnolistových ostatné byliny znižovali hodnotu krmu, avšak najviac znehodnocovali trávny porast burinové druhy *Cirsium arvense*, *Rumex crispus*, *Urtica dioica* a iné. V polohe nad 800 m n. m. pri košarovaní oviec (15 – 16 kusov oviec na 1 ha) výraznejšie floristické zmeny boli pri stredne hodnotných druhoch floristickej skupiny tráv čeľade *Poaceae*, ktorých podiel sa zvýšil z 22,40 % na 35,50 %. Podiel málohodnotných tráv sa redukoval z 34,50 % na 18,10 %. Pokiaľ ide o vysoko hodnotné trávy, ich podiel sa pohyboval v rozmedzí od 11,30 % na začiatku, do 17 % na konci výskumu. Čím vyšší bol podiel hodnotných tráv, tým sa viac zvýšila výživová hodnota krmiva. Výskumom sa potvrdilo, že pri obhospodarovaní zdegradovaných

horských pasienkov, pri viac ako 60-percentnom zastúpení *Nardus stricta*, je potrebné na zlepšenie nutričnej hodnoty nadzemnej fytomasy pasienkového porastu s úrodou 6 t.ha⁻¹ sušiny obsadenie plochy 15 až 20 ks.ha⁻¹ (1 ks na 2 m²) oviec pri nočnom košarovaní (Twardy 2015).

So súhlasom autorov (Bula et al. 2014) z Centra dziedzictwa przyrody górnego Śląska boli použité a doplnené výsledky výskumu o hodnotenie kvality trávnych porastov (E_{GQ}). V Beskide Śląskim boli sledované 3 plochy pasienkov: Bukowy Groń (793 m n. m.), Stary Groń (795 m n. m.) a Magurka Radziechowska (1 020 m n. m.). V Beskide Żywieckim 4 plochy pasienkov: Krawców Wierch (1 049 m n. m.), Muńcoł (795 m n. m.), Rycerzowa (1 128 m n. m.) a Hala Lipowska (1 228 m n. m.). Účelom monitoringu v rokoch 2010 – 2014 bolo zhodnotiť vplyv realizácie programu Owca Plus na stav prirodzených populácií vzácnych a ohrozených druhov rastlín, ale aj biodiverzity pasienkov, ktoré sa v minulosti využívali salašnickým spôsobom. Fytcenologické zápisy boli robené na plochách 25 m² a ich počet závisel od stavu spoločenstiev Západných Karpát. Ich presná poloha bola určená pomocou GPS. Terénne zápisy boli robené od apríla do septembra (v období kvitnutia rastlinných druhov). Osobitný dôraz sa kládol na biotopy zaradené do Natura 2000.

V Beskide Śląskim a v Beskide Żywieckim na 7 plochách pasienkov v nadmorských výškach od 793 do 1 228 m sa počet druhov pohyboval v rozmedzí od 13 do 26, čo je pomerne nízke zastúpenie. Vo väčšine prípadov bola zaznamenaná dominancia *Festuca rubra* a *Agrostis capillaris*. Iba dve plochy (Bukowy Groń a Krawców Wierch) zaraďujeme medzi krmovinársky hodnotné, ostatné patria medzi málo až menej hodnotné trávne porasty. Okrem plochy Stary Groń sú ostatné zaradené do Natura 2000. V súčasnosti sú plochy spásané ovcami, okrem pasienkov Bukowy Groń a Stary Groń, Hala Lipowska sa kosí. Pasienky sú zaradené do spoločenstva *Hieracio (vulgati)-Nardetum* a Krawców Wierch do *Gladiolo-Agrostietum*. Z chránených rastlinných druhov evidujeme *Listera ovata* na pasienku Krawców Wierch, *Carlina acaulis* na pasienkoch Stary Groń a Muńcoł, *Campanula serrata* na pasienkoch Krawców Wierch, Muńcoł a Hala Rycerzowa, *Crocus scepusiensis* na Hale Lipowskej. Z náletov drevín sa vyskytujú 1 % *Sorbus aucuparia* na Magure Radziechowskej, 2 % *Fagus sylvatica* na pasienku Stary Groń, 1 % *Picea abies*, 1 % *Acer pseudoplatanus* na pasienku Muńcoł a 1 % *Acer pseudoplatanus* na pasienkoch Bukowy Groń a Rycerzowa. Na stanovištiach s výskytom *Rumex* spp., predovšetkým *Rumex alpinus*, je pôda silne eutrofizovaná vyšším obsahom dusíka a draslíka.

Po spracovaní fytcenologických podkladov z celkového hodnotenia v Jaworkach, Beskide Śląskim a v Beskide Żywieckim (tab. 10) vyplýva, že trávy tvorili v priemere 72,29 % (rozpätie 69 – 79,93 %), leguminózy 3,72 % (rozpätie 0 – 9,12 %) a ostatné byliny 15,19 % (rozpätie 9,28 – 24 %). Na niektorých plochách bolo zastúpenie *Festuca rubra* 40 % a *Agrostis capillaris* až 60 %, v nižších polohách sa nachádzal aj *Lolium perenne* (max. 36,80 %). Podiel prázdnych miest a machov bol 8,80 %. Počet druhov bol v priemere 25,53 (od 13 do 33). Celková bonita

trávných porastov (E_{GQ}) sa pohybovala od 36,59 do 85,44 (v priemere 63,38), od málohodnotných až po veľmi hodnotné trávne porasty (v priemere hodnotné trávne porasty).

Pásienky, ktoré sú málo využívané pasením zarastajú kríčkami *Vaccinium myrtillus*, po zanechaní pasvy do spoločenstiev prenikajú zo susedného lesa expanzívne druhy, napr. *Pteridium aquilinum* a *Rubus* spp. Na využívaných plochách pásienkov sa odstraňujú nálety drevín. Degradované fytocenózy majú mozaikovitý charakter. Psicové porasty s vyšším výskytom *Nardus stricta*, chudobné na rastlinné druhy, sa vyskytujú na pôdach extrémne kyslých a kvalita krmu trávnych porastov pre ovce (E_{GQ}) je pomerne nízka. K takým porastom patrí väčšina skúmaných plôch pásienkov, napr. Bukowy Groń, Magurka Radziechowska, Muńcoł, Hala Rycerzowa a Hala Lipowska.

Tabuľka 10: Bonitácia pásienkov v Karpatoch (Poľsko)

P. č.	Oblasť	Názov honu	Mes./rok analýzy	NV (m n. m.)	Počet druhov	E_{GQ}
1	Beskid Sądecki	Jaworki	6/9/1980	< 750	31	73,44
2	Beskid Sądecki	Jaworki	6/9/1980	750 - 800	28	80,22
3	Beskid Sądecki	Jaworki	6/9/1980	800 - 850	33	77,78
4	Beskid Sądecki	Jaworki	6/9/1980	850 - 900	29	61,32
5	Beskid Sądecki	Jaworki	6/9/1980	900 - 920	29	36,59
6	Beskid Sądecki	Jaworki	6/9/1985	< 750	31	78,95
7	Beskid Sądecki	Jaworki	6/9/1985	750 - 800	25	83,69
8	Beskid Sądecki	Jaworki	6/9/1985	800 - 850	29	85,44
9	Beskid Sądecki	Jaworki	6/9/1985	850 - 900	30	67,27
10	Beskid Sądecki	Jaworki	6/9/1985	900 - 920	29	53,49
11	Beskid Śląski	Bukowy Groń	8/2014	793	18	64,79
12	Beskid Śląski	Stary Groń	8/2014	795	24	53,56
13	Beskid Śląski	Magurka Radziechowska	9/2014	1 020	13	49,93
14	Beskid Żywiecki	Krawców Wierch	7/2014	1 049	26	68,40
15	Beskid Żywiecki	Muńcoł	7/2014	1 098	23	47,55
16	Beskid Żywiecki	Hala Rycerzowa	7/2014	1 128	21	55,55
17	Beskid Żywiecki	Hala Lipowska	8/2014	1 228	15	39,54
Priemer					25,53	63,38

P. č. – poradové číslo; Mes./rok – mesiac/rok; Nadm. v. – nadmorská výška; E_{GQ} – hodnotenie kvality pásienka

Hnojenie exkrementami na pásienoch v Jaworkach v Poľsku ukázalo, že na 1 ha je možné užiť 15 až 16 dospelých oviec. Pri nízkonakladovom hospodárení a košarovaní na horských pásienkoch floristické zloženie a jeho kvalita bola ekonomicky a ekologicky udržateľná. Na sledovaných plochách sa zvýšil podiel

hodnotných druhov tráv, predovšetkým *Festuca rubra*, čím sa zlepšila kvalita pastvy a znížilo sa zastúpenie *Nardus stricta*. Na silne zaťažovaných plochách stabilitu vykazovali burinové spoločenstvá so zastúpením *Cirsium* spp., *Rumex* spp. a *Urtica dioica* (Twardy 2015).

Na Slovensku akademik Maloch v roku 1952 (Maloch 1953, s. 95) robil výskum pasienkov na hornej Topli nad Lukovom-Venéciou, okres Bardejov, neďaleko prameniska rieky Topľa, pod vrcholom Minčol v Čergovskom pohorí (Dvorisko, Berestinky, Oseninky a Solisko). V polohách 800 – 1 100 m n. m. pri bonitácii trávnych porastov (E_{GQ}) sa hodnoty v škále od 0 do 100 pohybovali od 40,06 do 69,38 (v priemere 57,43), od menejhodnotných až po hodnotné trávne porasty. Na kvalite sa podieľali z vysokohodnotných tráv najmä *Festuca pratensis*, *Phleum pratense*, *Dactylis glomerata*, *Poa pratensis*, ale aj hodnotná *Festuca rubra*, z vysokohodnotných leguminóz predovšetkým *Trifolium repens*, *Trifolium pratense*, príp. hodnotný *Lotus corniculatus*, z ostatných bylín hodnotné druhy napr. *Achillea millefolium*, *Alchemilla* spp., *Plantago lanceolata*, *Taraxacum officinale* a iné. Kvalitu zhoršovali z tráv *Agrostis* spp., *Nardus stricta*, *Poa chaixii*, z ostatných bylín *Carex* spp., *Cruciata glabra*, *Hypericum maculatum*, *Leucanthemum vulgare*, *Luzula campestris*, *Potentilla erecta*, *Veronica officinalis* a iné. Väčšina týchto druhov sa nachádza na chudobných stanovištiach, tak ako uvádzajú aj Stanová a Valachovič (2002).

Väčšina vysokohorských pasienkov pre ovce bola vytvorená po vyklčovaní prevažne smrekových lesov počas valaskej kolonizácie. Biotopy sa viazali prevažne na chudobné extrémne kyslé pôdy s relatívnym nedostatkom živín a na extenzívny spôsob obhospodarovania. Kvetnaté vysokohorské a horské psicové porasty na silikátovom substráte zväzov *Nardion strictae* a *Nardo-Agrostion tenuis* sú biotopy európskeho významu, zaradené do Natura 2000, tak ako uvádzajú Stanová, Valachovič (2002). Po odstránení kosodreviny to môžu byť aj sekundárne oligotrofné nízkosteblové kvetnaté trávniky *Nardion strictae* (URL 44). Uvedené biotopy majú prírodnú a kultúrno-historickú hodnotu. Ako staré, tradične obhospodarované, predovšetkým ovcami spásané nelesné biotopy, sa môžu zaradiť do národného dedičstva. Ich výskyt sa neustále redukuje, preto ich treba chrániť. Charakteristickými druhmi sú z tráv *Nardus stricta*, *Agrostis capillaris*, ďalej *Anthoxanthum odoratum*, z ostatných bylín napr. *Potentilla erecta*, *Alchemilla* spp., *Leontodon hispidus*, *Luzula sylvatica* a iné a na ruderalizovaných stanovištiach predovšetkým *Rumex obtusifolius*, *Rumex alpinus*, *Urtica dioica*, *Carduus personata* a iné. Na holiach sa vyskytujú vysokosteblové, druhovo pomerne chudobné spoločenstvá s dominanciou *Deschampsia cespitosa*, ale aj *Avenella flexuosa*. Vyznačujú sa kratším vegetačným obdobím, dlhšie trvajúcou snehovou pokrývkou a vyššími úhrnmi zrážok. Optimum dosahujú v nadmorských výškach nad 900 m, v chladnejších oblastiach zostupujú aj nižšie. Horná hranica výskytu je na spodnom okraji subalpínskeho stupňa, v ktorom plynule prechádzajú do vysokohorských (alpínskych) spoločenstiev zväzu *Nardion*. Vyskytujú sa na rôznych geologických podložiach, najmä silikátových, ale aj minerálne bohatších či bázickejších vulkanických a karbonátových horninách, pretože vo vyšších polohách sa vplyvom vlhkej a chladnej klímy povrch pôdy odvápnuje,

okysľuje a na povrchu sa hromadí surový kyslý humus. V súčasnosti ich možno nájsť v rôznych vývojových štádiách, ktoré sa vytvorili vplyvom dlhodobého pasenia (až stovky rokov) a sekundárnej sukcesie pri absencii využívania po jeho ukončení. Sú floristicky chudobné aj bohaté, vo vegetačnom stupni lesa udržiavané cieľavedomou činnosťou človeka a pasenie zabraňuje opätovnému rozšíreniu lesa. Popri *Nardus stricta* sa nachádzajú z tráv *Avenella flexuosa*, *Festuca rubra*, *Poa chaixii*, *Agrostis* spp., z leguminóz *Lotus corniculatus* a z ostatných bylín *Gentiana punctata*, *Cruciata glabra*, *Leucanthemum vulgare*, *Luzula campestris*, *Veronica officinalis*, *Potentilla erecta* a iné (Stanová, Valachovič 2002, s. 54).

Z liečivých hodnotných druhov bylín sa najčastejšie vyskytuje *Taraxacum officinale*, *Achillea millefolium*, *Carum carvi*, *Plantago lanceolata*, *Alchemilla vulgaris* a *Pimpinella saxifraga*. V nedostatočne využívaných porastoch postupne prevládajú *Hypericum maculatum*, *Vaccinium myrtillus*, *Calamagrostis arundinacea*, *Calamagrostis vilosa*, na najkyslejších pôdach kričky *Vaccinium* a *Calluna*. Z burinových druhov sa nachádzajú *Cirsium arvense*, *Cirsium vulgare*, *Rumex obtusifolius*, *Urtica dioica*, *Arctium lappa*, *Arctium tomentosum*, *Carduus* spp., *Galeopsis* spp., *Capsella bursa-pastoris* a iné. Poloparazitické byliny sú zastúpené druhmi *Rhinanthus* spp., *Euphrasia rostkoviana*, *Odontites vulgaris*, jedovaté (toxické) byliny druhmi *Ranunculus acris*, *Colchicum autumnale* (v Poľsku je tento druh chránený), *Senecio jacobaea*, *Tanacetum vulgare* a *Equisetum palustre*.

Z chránených rastlinných druhov národného významu zaradených v Červenom zozname sa na skúmaných lokalitách vyskytujú *Gentiana punctata*, *Gymnadenia conopsea*, *Crocus heuffelianus*, *Orchis morio*, *Dactylorhiza majalis*, *Dactylorhiza maculata*, *Campanula serrata*, *Trollius altissimus* a zo západokarpatských endemitov *Soldanella carpatica*, ktorá sa vyskytuje len na území Slovenska. Ochrana sa nevzťahuje na bežne obhospodarované pásienky.

V rokoch 1998 – 2008 sme robili výskum v regiónoch Slovenska, floristické zápisy boli doplnené v roku 2011 a v roku 2016 (tab. 11). Zo skúmaných plôch v nadmorskej výške od 600 do 1 421 m bolo vybraných 28 pásienkových plôch pre ovce s rôznou expozíciou a svahovitosťou od rovinatých polôh až po svahovitost' 28°. Na skúmaných pásienkových plochách sa vyskytovali spoločenstvá od *Festuco-Agrostietum* cez zväz *Nardo-Agrostion tenuis* až po *Nardion*. Počet rastlinných druhov sa pohyboval od 18 do 48 (v priemere 32,82) svedčí to o pomerne pestrom zložení trávnych porastov, v ktorých bolo vyššie zatúpenie bylín ako tráv (optimum je 50 – 60 % tráv). Iba na dvoch stanovištiach (plochy 17 a 25) bola zaznamenaná výrazná dominancia *Festuca rubra*. Trávy tvorili v priemere 44,61 % (rozpätie 20,25 – 74,38 %), leguminózy 11,07 % (rozpätie 0 – 29,28 %) a ostatné byliny 28,45 % (rozpätie 11,60 – 51 %). Na niektorých plochách bolo zastúpenie *Festuca rubra* až 51 % a *Agrostis capillaris* 31 %. Pomerne vysoký bol podiel prázdnych miest a machov (15,87 %).

Horské, vysokohorské a subalpínske pásienky v Západných Karpatoch so salašmi sú vzdialené od sídiel na otvorených presvetlených plochách vnímame ako grúne, poľany, na hrebeňoch horských masívov a vrcholoch v pásme lesov odlesnené a umelo vytvorené sekundárne hole (do 1 500 m n. m.) až po prirodzené hole (nad

1500 m n. m.). Odlesnenie vo vegetačnom pásme lesov a odstránenie kosodreviny nad pásmom lesov umožnilo šírenie svetlomilných druhov a tým aj zvýšenie celkovej diverzity ekosystémov. Typickým príkladom je pasienok na Strednej poľane (1 248 m n. m.) pod Chočom nad obcou Valaská Dubová (založená na valaskom práve v roku 1474), ktorý uvádzame ako jednu z výskumných plôch. Dodnes je zachovaná historická cesta z obce na pasienky pod Choč, kadiaľ boli na jar ovce preháňané na salaš a v jesennom období sa valasi s ovcami vracali späť do obce. Do súčasnosti sa na salaši neďaleko vodného zdroja zachovala koliba, kde sa len v nedávnej minulosti spracovávalo ovčie mlieko na mliečne výrobky.

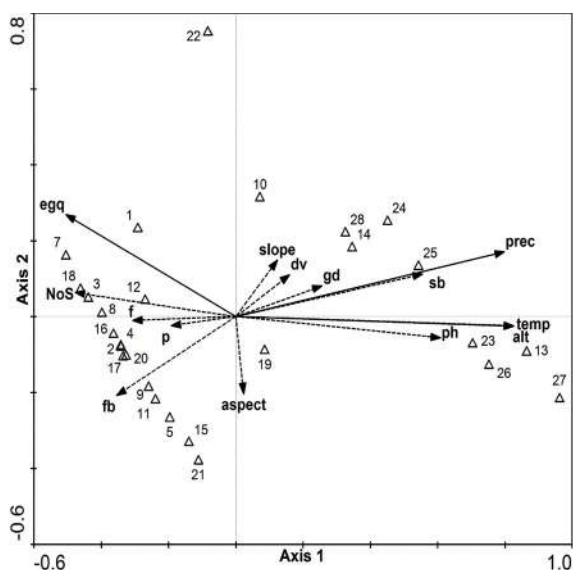
Tabuľka 11: Bonitácia pasienkov v Karpatoch (Slovensko)

P. č.	Obec	Názov honu	Ha	M/R analýzy	NV (m n. m.)	Exp.	Svah. (°)	PD	E _{GQ}
1	Bajerovce	Beskyd	100	8/2002	700	SZ	5 - 12	48	64,00
2	Braváčovo	Patráška	36	9/2001	750	J	3 - 6	31	62,88
3	Bobrov	Breziny	60	5/1999	615	-	-	34	58,82
4	Mýto p. Ď.	Pohansko	30	10/2001	730	J	12	35	61,50
5	Hruštín	Grúň	140	6/1999	750	SZ	3-15	38	53,47
6	Jarabina	Poľanky	10	8/2003	760	JZ	6-25	48	40,06
7	Kamienka	Pod duby	61	9/2003	600	SV	7-8	44	62,56
8	Litmanová	Košariská	75	9/2003	750	JV	8	28	67,38
9	Námestovo	Poľany	40	6/1999	720	J	3-6	36	55,33
10	N. Boca	Salašky	50	10/2001	900	JV	7	42	64,92
11	Mútne	Magurka	55	7/1999	788	SV	1-8	36	58,46
12	Oščadnica	Kýčera	43	6/2000	660	SV	15	41	55,94
13	Oravská Magura	Minčol	110	10/2016	1394	JV	25-28	24	49,27
14	Stolické vrchy	Príslop	50	9/2016	1120	JV	12	25	62,87
15	Rabča	Grapa	18	6/1999	700	Z	4-14	38	47,36
16	Brezovica	Črchličky	30	2/2002	700	SZ	11	23	60,75
17	Suchá Hora	Beskyd	25	9/1999	850	Z	4	18	69,38
18	OBP	Črtáš	10	10/1999	650	SZ	8	30	63,25
19	Makov	Kršlisko	18	5/2000	780	Z	16	34	49,06
20	Krušetnica	Sihly	20	10/2001	725	S	0-19	35	59,92
21	Zuberec	Ivanov	80	9/1999	820	SZ	4-16	39	52,60

Pokračovanie tabuľky 11:

P. č.	Obec	Názov honu	Ha	M/R analýzy	NV (m n. m.)	Exp.	Svah. (°)	PD	E _{GO}
22	Čergov	Livov - Košarisko	50	6/2016	710	JV	12	23	67,98
23	Veľká Fatra	Pod Ploskou	120	8/2011	1 300	Z	8	30	51,83
24	Malá Fatra	Strungový príslop	60	8/2011	1 150	S	9	31	61,57
25	Nízke Tatry	Kečka	50	8/2011	1 225	SZ	5	32	58,78
26	Chočské vrchy	Stredná poľana	30	9/2016	1248	JV	5	24	47,46
27	Nízke Tatry	Pod Košariskami	50	9/2016	1421	J	8	22	44,97
28	Spišská Magura	Magurské sedlo	120	7/2016	949	J	12	30	55,73
Priemer								32,82	57,43

P. č. – poradové číslo; M/R – mesiac/rok; NV – nadmorská výška; Exp. – expozícia (S – sever, Z – západ, J – juh, V – východ); Svah. – svahovitosť, PD – počet druhov, E_{GO} – hodnotenie kvality pasienka, OBP – Oravský Biely Potok, Mýto p. Ď. – Mýto pod Ďumbierom

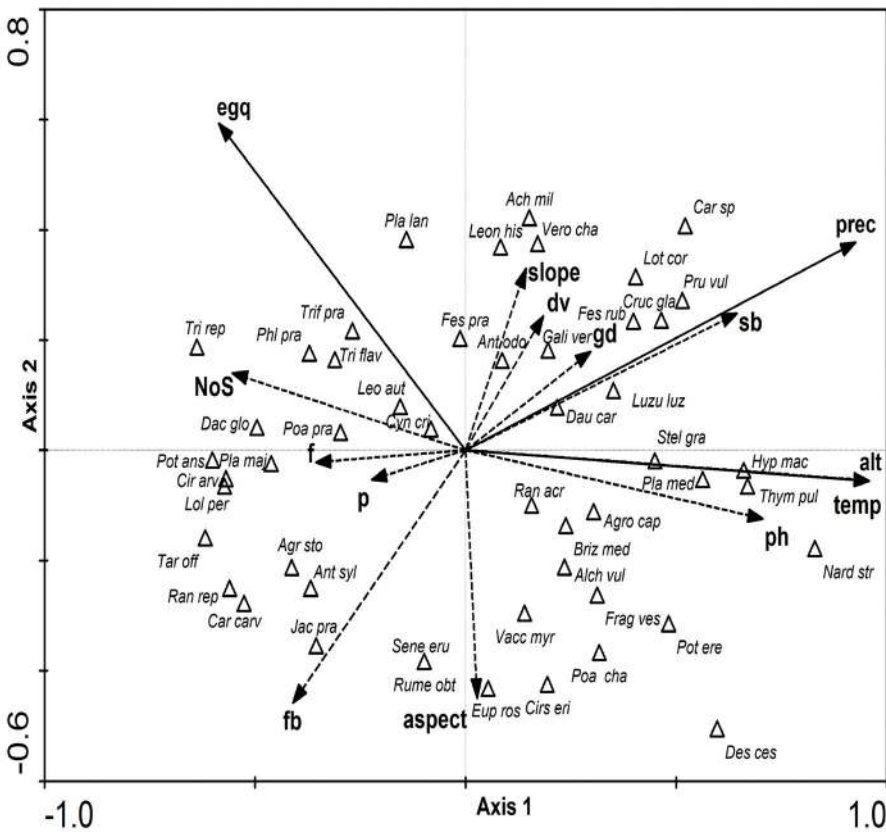

Vzťahy medzi druhovým zložením a vybranými environmentálnymi faktormi boli analyzované pomocou analýzy redundancie (RDA) v programe Canoco 4.5 (Ter Braak, Šmilauer, 2002), všetky študované faktory životného prostredia boli testované testom permutácie Monte Carlo s neobmedzenými permutáciami (499 permutácií, $P \leq 0,05$).

Zo všetkých významných faktorov životného prostredia, nadmorská výška mala najsilnejší vplyv na variabilitu dátového súboru (18,10 %), menej úhrn zrážok za vegetáciu (5,60 %) a E_{GO} (5,20 %).

Graf 1: Analýza redundancie (RDA) s významnými premennými vybranými metódou výberu pomocou CANOCO 4.5 (Ter Braak & Šmilauer 2002).

1-27 pasture/pasienky, NoS – number of species/počet druhov, egq – Evaluation of grassland quality (E_{GO})/Hodnotenie kvality trávnych porastov (E_{GO}), alt – altitude/nadmorská výška, slope – sklon (svahovitosť), aspect – aspect/aspekt, prec – precipitation/zrážky, temp – temperature/teplota, ph – pH in KCl/pH v KCl, f – flyš/flyš, p – pararula/pararula, gd – granodiorit/granodiorit, dv – dolomitic limestone/dolomitický vápenec, fb – flys slate/flyšové bridlice, sb – marly slate/slieňové bridlice

Graf 2: Analýza redundancie (RDA) s významnými premennými vybranými metódou výberu pomocou CANOCO 4.5 (Ter Braak & Šmilauer 2002).

Agro cap – *Agrostis capillaris*, Agr sto – *Agrostis stolonifera*, Achi mil – *Achillea millefolium*, Alch vul – *Alchemilla vulgaris*, Ant syl – *Anthriscus sylvestris*, Ant odo – *Anthoxanthum odoratum*, Car carv – *Carum carvi*, Car sp – *Carlina spp.*, Briz med – *Briza media*, Cir arv – *Cirsium arvense*, Cirs eri – *Cirsium eriophorum*, Cruc gla – *Cruciata glabra*, Cyn cr – *Cynosurus cristatus*, Dact glo – *Dactylis glomerata*, Dau car – *Daucus carota*, Des cae – *Deschampsia cespitosa*, Eup ros – *Euphrasia rostkoviana*, Fes pra – *Festuca pratensis*, Fes rub – *Festuca rubra*, Frag ves – *Fragaria vesca*, Gali ver – *Galium verum*, Hyp mac – *Hypericum maculatum*, Jac pra – *Jacea pratensis*, Leon his – *Leontodon hispidus*, Lol per – *Lolium perenne*, Lot cor – *Lotus corniculatus*, Luzu luz – *Luzula luzuloides*, Nard str – *Nardus stricta*, Phl pra – *Phleum pratense*, Pla lan – *Plantago lanceolata*, Pla mai – *Plantago major*, Pla med – *Plantago media*, Poa cha – *Poa chaixii*, Pot ans – *Potentilla anserina*, Pot ere – *Potentilla erecta*, Pru vul – *Prunella vulgaris*, Ran acr – *Ranunculus acris*, Ran rep – *Ranunculus repens*, Rume obt – *Rumex obtusifolius*, Sene eru – *Senecio erucifolius*, Stel gra – *Stellaria graminea*, Tar off – *Taraxacum officinale*, Thym pul – *Thymus pulegioides*, Tri fla – *Trisetum flavescens*, Tri pra – *Trifolium pratense*, Tri rep – *Trifolium repens*, Vacc myr – *Vaccinium myrtillus*, Vero cha – *Veronica chamaedrys*

Z výsledkov bonitácie pasienkov v Karpatoch vyplýva, že kvalitu výrazne ovplyvňujú málohodnotné, ale predovšetkým škodlivé až jedovaté druhy rastlín, pričom posledné menované zvieratá nespásajú a obchádzajú. V poraste zostávajú vo forme nedopaskov, odkiaľ sa po diseminácii rozširujú do okolia a zaburiňujú ďalšie

plochy. Pri vysokom zaťažení je predpoklad ešte vyššej zaburinenosti až ruderalizácie vplyvom zhutnenia, ale aj vyššieho obsahu živín z exkrementov v pôde. Disturbancia spojená s degradáciou pôdy a nadzemnej fytohmoty v spojení s opustením plôch, ako aj po nadmernom využívaní (spásaní), vedie k strate druhovej diverzity rastlín. Extenzívne (mierne) využívanie sa ukazuje ako účinné na udržanie druhovej diverzity (rozmanitosti pasienkov).

V Karpatoch väčšina pasienkov vznikla v bývalom pásme lesov po odlesnení. Na základe výskumu v nadmorských výškach od 600 do 1 610 m bolo na využívaných pasienkoch (Rumunsko, Ukrajina, Poľsko, Slovensko) z hľadiska zastúpenia botanických skupín 62,71 % tráv (široké rozpätie od 20,25 do 96 %), leguminóz 5,47 % (rozpätie od 0 do 29,28 %), ostatných bylín 22,54 % (široké rozpätie od 3,28 do 65 %) a prázdnych miest spolu s machmi 9,28 %. V celkovom hodnotení pasienkov ide o takmer optimálne zastúpenie tráv (trávne porasty by mali mať pri optimálnom zastúpení 50 až 60 % tráv). Podiel leguminóz bol nižší v porovnaní s optimálnym stavom. V mnohých prípadoch boli v prevahe byliny, často zastúpené aj burinovými málohodnotnými, škodlivými až jedovatými druhmi rastlín, ktoré výrazne znižovali výživovú hodnotu krmu. Počet rastlinných druhov na pasienkoch bol v priemere 28 (od 7 do 49). Celková bonitácia pasienkov (E_{GQ}) sa pohybovala v širokom rozpätí od 19,71 do 85,44 (v priemere 49,84), čím sa pasienky zaradili k menejhodnotným trávnyim porastom.

Rastliny a rastlinné spoločenstvá v poloprirodných trávnych porastoch dlhodobo ovplyvňované ľudskou činnosťou odolávajúce tlakom v životnom prostredí sa prispôbili a zachovali, iné ustúpili. Semená mnohých druhov rastlín v trávnych porastoch pretrvávajú v pôde. Z kľúčivých semien na prázdnych miestach samovoľne, bez zásahu človeka, vyrastajú nové rastliny, ktoré dopĺňajú chýbajúce druhy v spoločenstve. Ak sa v krajine nachádzajú ostrovčeky zachovaných poloprirodných trávnych porastov, aj odtiaľ sa môžu vzduchom rozširovať semená hodnotných druhov vhodných pre výživu hospodárskych zvierat a lesnej zveri. Je to ekologická obnova bez zásahu človeka.

Deštruktívne procesy (odlesňovanie, pastva, vypaľovanie lesa) od čias valaskej kolonizácie pri intenzívnom využívaní výrazne znižovali hornú hranicu lesa v celých Karpatoch. Redukcia plôch kosodrevinových porastov, disturbancia pôdy tvorbou prítí, preháňaním zvierat, častým pobytom pri napájadlách po silných dažďoch a pod., viedli k zničeniu alebo výraznému oslabeniu pôdoochranného účinku vegetačnej pokrývky (Plesník 1961, 1971; Midriak 1969, 1983, 2011). Degradácia nastáva aj diviakmi, eróziou, acidifikáciou, burinovými, expanznými, príp. inváznymi druhmi, kríkmi a stromami (Marusca, Blaj, Rusu 2012; URL 45). Aj zníženie intenzity využívania, prípadne úplne ukončenie využívania, spôsobuje samovoľné sukcesné zmeny. Dochádza k dominancii expanzívnych druhov rastlín. Najprv sa rozrastá samotná *Nardus stricta* na úkor nižších druhov, ktoré potláča vrstvou ťažko rozložiteľnej stariny. Súčasne sa začínajú presadzovať konkurenčne silnejšie trávy ako *Calamagrostis arundinacea*, *Brachypodium pinnatum*, *Deschampsia cespitosa*, *Avenula planiculmis* a trávam podobné druhy (*Luzula luzuloides*, *Luzula sylvatica*) alebo kríčky *Vaccinium*

spp. a *Calluna* spp., ktoré vytláčajú svetlomilnú *Nardus stricta*. Popri *Juniperus communis* a *Rosa canina*, ktorých semená vyklíčia v pôde len v priebehu pasienkového obdobia, v stredných a vyšších polohách sa najčastejšie rozširuje z drevín *Picea abies* a iné (Ujházy 2003). V dôsledku nadmernej koncentrácie výkalov a presýteniu pôdy dusíkom, fosforom a draslíkom (eutrofizácia pôdy) sa ruderalizáciou vytvorili sekundárne monotónne spoločenstvá s dominantným *Rumex alpinus*, *Urtica dioica*, *Carduus personata*, pretrvávajúce ešte mnoho rokov po ukončení salašníctva (Novák 1993; Turis 2007).

Ak v pasienkových porastoch po poškodení chýbajú hodnotné druhy, človek môže pomôcť pri ich obnove prísevom. Do úvahy treba brať nielen kvalitatívne prvky, ale aj estetickú funkciu v krajine. Obnova (konvenčná, ekologická) sú kľúčové opatrenia na ochranu, stabilizáciu a priblíženie sa historickému trvalo udržateľnému stavu poľnohospodárskej krajiny. Archetyp s vysokou prírodnou hodnotou, ktorý nám zanechali predkovia, je naším dedičstvom, preto je potrebné plochy pasienkov po poškodení udržiavať obnovou, aby sa zachoval pre budúce generácie.

V rámci ekologickej obnovy silne poškodených (disturbovaných) pasienkov na bývalých karpatských salašoch v národných parkoch Veľká Fatra (Pod Ploskou, 1 240 m n. m.), Malá Fatra (Strungový príslop, 1 150 m n. m.) a Nízke Tatry (Pod Kečkou, 1 140 m n. m.) v 3. stupni ochrany boli 10 rokov (2003 – 2013) overované varianty bez výsevu a s výsevom 18 autochtónnych druhov rastlín s vysokou prírodnou hodnotou. Na tento účel boli zamerané projekty VEGA (č. 1/0591/03 „Lokálna degradácia a ruderalizácia využívaných poloprírodných pasienkových porastov a jej vplyv na biodiverzitu v silvopastoralnej krajine NP a CHKO“, roky riešenia 2003 – 2005; č. 1/3453/06 „Revitalizácia ruderalizovaných plôch pasienkov s dominanciou *Rumex obtusifolius* a *Urtica dioica* v národných parkoch Slovenska“, roky riešenia 2006 – 2008; č. 1/0851/10 „Biodiverzita, synantropizácia, ruderalizácia, de- a reforestácia spásaných sekundárnych holí a ich vplyv na krajínovtvorbu v NP Západných Karpát“, roky riešenia 2009 – 2011).

Ekologickú obnovu na variante bez manažmentu (U) s monocenózami *Rumex obtusifolius* a *Urtica dioica* sme porovnávali s variantom koseným dvakrát za vegetáciu v priebehu rokov (C) a variantom s výsevom autochtónnych druhov a dvoma kosbami za vegetáciu v priebehu vegetácie (CS), tzv. riadenou (usmernenou) sukcesiou. Pokusné parcely (každá o veľkosti 15 m²) boli usporiadané blokovo metódou s náhodným usporiadaním v troch opakovaniach na 3 variantoch:

- ▶ Variant 1 (U) – ruderalizovaný poloprírodný trávny porast s dominanciou *Rumex obtusifolius* L. bez manažmentu.
- ▶ Variant 2 (C) – ruderalizovaný poloprírodný trávny porast s dominanciou *Rumex obtusifolius* L. ošetrový defoliáciou (každoročne dvakrát kosený).
- ▶ Variant 3 (CS) – ruderalizovaný poloprírodný trávny porast s dominanciou *Rumex obtusifolius* L., s výsevom miešanky 18 autochtónnych druhov rastlín, každoročne dvakrát kosený (tab. 12).

Tabuľka 12: Autochtónne druhy v miešanke výsevu

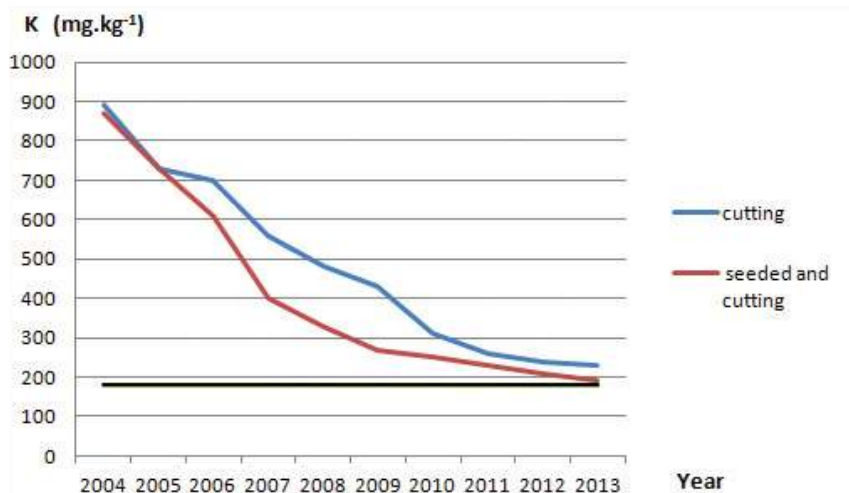
Rastlinný druh	Podiel v miešanke	HTS	Výsevok + prirážka
	[%]		[g.m ⁻¹]
<i>Dactylis glomerata</i> L.	25,00	0,83	0,88
<i>Festuca pratensis</i> Huds.	10,00	1,40	0,53
<i>Phleum pratense</i> L.	10,00	0,45	0,26
<i>Poa pratensis</i> L.	10,00	0,23	0,35
<i>Festuca rubra</i> L.	5,00	0,90	0,22
<i>Trisetum flavescens</i> (L.) P. Beauv.	5,00	0,30	0,18
<i>Trifolium repens</i> L.	15,00	0,65	0,39
<i>Trifolium pratense</i> L. *	3,00	1,71	0,11
<i>Lotus corniculatus</i> L.	3,00	1,20	0,06
<i>Plantago lanceolata</i> L. *	2,00	1,50	0,06
<i>Achillea millefolium</i> L. *	2,00	0,09	0,07
<i>Carum carvi</i> L. *	2,00	1,55	0,11
<i>Taraxacum officinale</i> Weber*	2,00	1,02	0,09
<i>Alchemilla vulgaris</i> L. *	2,00	1,05	0,04
<i>Daucus carota</i> L.	1,00	0,80	0,02
<i>Acetosa pratensis</i> Mill.	1,00	0,80	0,02
<i>Leucanthemum vulgare</i> Lam.	1,00	0,90	0,03
<i>Prunella vulgaris</i> L. *	1,00	0,95	0,04
Spolu			3,46

* drug plants/ liečivá rastlina, HTS – hmotnosť tisícich semien

Na silne disturbovaných plochách po opustení bývalých salašov sa vyskytovali ruderalne spoločenstvá, ktorých výskyt bol dôsledkom nesprávneho obhospodarovania, najmä po prehnojení animálnymi hnojivami. V eutrofizovanej pôde bol na začiatku výskumu obsah prístupného fosforu 3,5-krát a draslíka 5-krát vyšší ako je požadovaná optimálna normovaná potreba podľa Mehlicha III pre trvalé trávne porasty (Vyhláška v Zb. zákonov 338/2005) pre stredne ťažké pôdy s monocenózami *Rumex obtusifolius* a *Urtica dioica*.

Ruderalne spoločenstvá po potlačení hodnotných druhov ráslin tvorili monocenózy širokolistých ruderalných burín, najmä *Rumex obtusifolius* a *Urtica dioica*, ďalej sa vyskytovali *Aegopodium podagraria*, *Anthriscus sylvestris*, *Heracleum sphondylium*, *Cirsium arvense*, *Cirsium* spp., *Arctium tomentosum*, *Arctium lappa*, *Chenopodium bonus-henricus*, *Matricaria discoidea*, príp. *Tripleurospermum perforatum*. Negatívnou sukcesiou, preniknutím týchto druhov do trávneho porastu, sa porast kvalitatívne znehodnotil a ruderalizoval. Dosiahol síce pomerne vysokú produkciu nadzemnej fytomasy, z krmovinárskeho hľadiska však bezcennú, pretože mal veľmi nízku výživovú hodnotu.

Výsledky ukazujú, že za 10 rokov (od roku 2004 do roku 2013) nastalo po ekologickej obnove silne disturbovaných pasienkov na bývalých salašoch výrazné zlepšenie stavu trávnych porastov. Pozitívny vplyv z výsevu sme registrovali pri vysokohodnotných trávnych druhoch *Poa pratensis*, *Phleum pratense*, *Dactylis glomerata*, leguminóze *Trifolium repens*, z ostatných bylín *Alchemilla vulgaris*, *Achillea millefolium* a *Taraxacum officinale*. Najrozšírenejším druhom tráv v týchto podmienkach bol *Phleum pratense* (13 %).

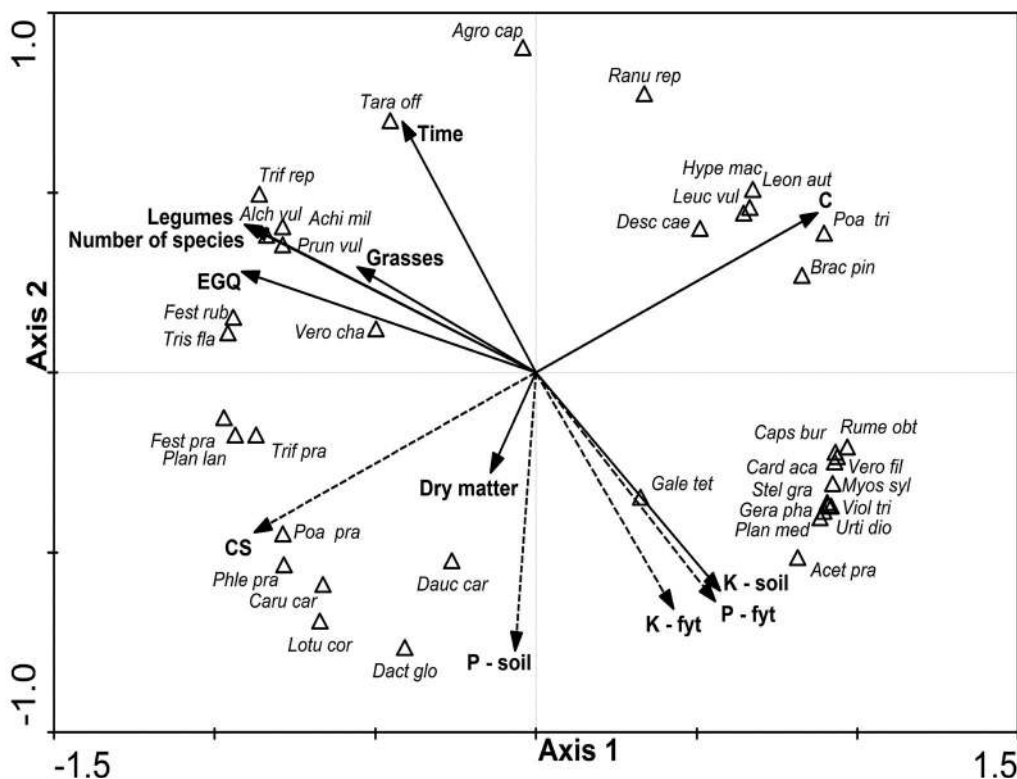

Graf 3: Fytoremediácia draslíka v priebehu rokov

cutting – kosenie dvakrát za vegetáciu na ploche bez výsevu,

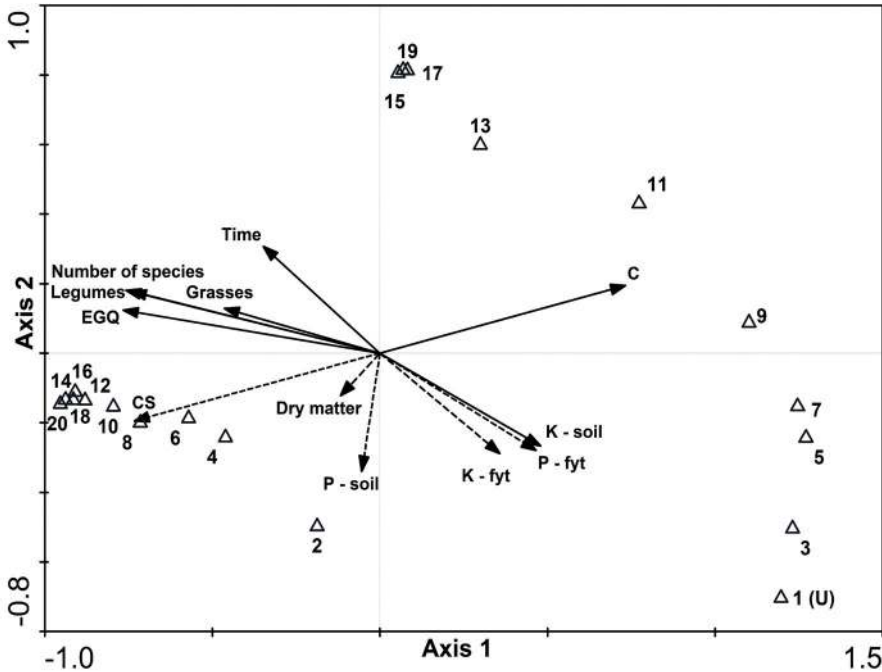
seeded a cutting – kosenie dvakrát za vegetáciu na ploche s výsevom

Prostredníctvom fytoremediácie (odberom živín nadzemnou fytomasou z pôdy) na obnovu rovnovážneho stavu v trávnom agroekosystéme, klesol za 10 rokov obsah fosforu v hĺbke pôdy 0 – 100 mm z 0,25 g.kg⁻¹ na 0,12 g.kg⁻¹, obsah draslíka z 0,91 g.kg⁻¹ na 0,24 g.kg⁻¹, v hĺbke pôdy 101 – 200 mm obsah fosforu z 0,25 g.kg⁻¹ na 0,10 g.kg⁻¹ a obsah draslíka z 0,86 g.kg⁻¹ na 0,22 g.kg⁻¹ (Graf 3), čím sa obsahy P a K v pôde priblížili optimálnym hodnotám podľa Mehlicha III (Mehlich 1984). Zároveň došlo k zvýšeniu hodnoty kvality (bonitácie) trávnych porastov E_{GQ} zo škály od 0 do 100 z hodnoty 15,75 (bezcný trávny porast) po kosbách na variante C na 76,50 (hodnotný trávny porast) a po výsevu a kosbách na variante CS na 80,75 – veľmi hodnotný trávny porast (Novák, Turanová, Vadel 2016).

Graf 4: Analýza redundancie (RDA) s významnými premennými vybranými metódou výberu pomocou CANOCO 4.5 (Ter Braak & Šmilauer 2002)

Acet pra – *Acetosa pratensis*, Agro cap – *Agrostis capillaris*, Achi mil – *Achillea millefolium*, Alch vul – *Alchemilla vulgaris*, Brac pin – *Brachypodium pinnatum*, Cap bur – *Capsella bursa-pastoris*, Card aca – *Carduus acanthoides*, Caru car – *Carum carvi*, Dact glo – *Dactylis glomerata*, Dauc car – *Daucus carota*, Desc cae – *Deschampsia cespitosa*, Fest pra – *Festuca pratensis*, Fest rub – *Festuca rubra*, Gale tet – *Galeopsis tetrahit*, Gera pha – *Geranium phaeum*, Hype mac – *Hypericum maculatum*, Leon aut – *Leontodon autumnalis*, Lotu cor – *Lotus corniculatus*, Leuc vul – *Leucanthemum vulgare*, Myos syl – *Myosotis sylvatica*, Phle pra – *Phleum pratense*, Plan lan – *Plantago lanceolata*, Plan med – *Plantago media*, Poa pra – *Poa pratensis*, Poa tri – *Poa trivialis*, Prun vul – *Prunella vulgaris*, Ranu rep – *Ranunculus repens*, Rume obt – *Rumex obtusifolius*, Stel gra – *Stellaria graminea*, Tara off – *Taraxacum officinale*, Tris fla – *Trisetum flavescens*, Tri pra – *Trifolium pratense*, Tri rep – *Trifolium repens*, Urti dio – *Urtica dioica*, Vero fil – *Veronica filiformis*, Vero cha – *Veronica chamaedrys*.

Graf 5: Analýza redundancie (RDA) s významnými premennými vybranými metódou výberu pomocou CANOCO 4.5 (Ter Braak & Šmilauer 2002)

Grasses/Trávy, Legumes/Leguminózy, Number of species/Počet druhov rastlín, E_{GQ} – Hodnotenie kvality trávnych porastov/Evaluation of the grassland quality, Time – roky/years, Dry mater (DM) – úroda sušiny v $t \cdot ha^{-1}$ /dry mater yield in $t \cdot ha^{-1}$, P-soil – obsah fosforu v pôde ($g \cdot kg^{-1}$)/the phosphorus content in the soil ($g \cdot kg^{-1}$), K-soil – obsah draslíka v pôde ($g \cdot kg^{-1}$)/the potassium content in the soil ($g \cdot kg^{-1}$), P-fyt – obsah fosforu v nadzemnej fytomase/the phosphorus content in the aboveground phytomase, K-fyt – obsah draslíka v nadzemnej fytomase/the potassium content in the aboveground phytomase, variant/variants, 1(U) – kontrolný variant bez manažmentu v 1. roku/unmanaged control variant in 1st year (disturbovaný poloprirodný trávny porast s dominanciou *Rumex obtusifolius* L. v priebehu rokov 2-krát kosené v priebehu rokov/disturbed seminatural grassland with dominance of *Rumex obtusifolius* L. mowed 2 times during the survey years), CS – siaty variant 2-krát kosený v rokoch/seeded variant mowed 2 times during the survey years.

Ekologickou obnovou opustených, extrémne disturbovaných pasienkových porastov v NP (bývalé salaše) s expanzne rozšíreným *Rumex obtusifolius* alebo *Urtica dioica* tvoriacich monocenózy, príp. ich kombináciou – odstránením neesteticky pôsobiacich prvkov (burinových druhov) v krajine, nastali po výseve semien autochtónnych druhov a odberom fytomasy po dvoch kosbách za 8 rokov výrazné ekologické zmeny v pôde, v nadzemnej fytomase a v krajine:

- ▶ zníženie veľmi nepriaznivého obsahu K v pôde (z extrémneho 5-krát vyššieho obsahu K na optimálnu úroveň),
- ▶ zvýšenie kvality a kýmneho potenciálu trávneho porastu E_{GQ} ,
- ▶ zvýšenie biodiverzity a ústup nepôvodných druhov z porastu,
- ▶ obnova ekologických funkcií životného prostredia,

- ▶ zlepšenie environmentálnych podmienok a estetických vlastností krajiny (Novák et al. 2016, s. 487-496).

Obnovený trávny porast by sa mal vyznačovať veľkou autoregulačnou schopnosťou, stabilitou a druhovou rozmanitosťou, tak ako uvádza Jančura (1998). Ekologická obnova ovplyvňuje ekologickú stabilitu, biodiverzitu, vzhľad a krajinný obraz v spojitosti s ochranou prírody a krajiny (URL 46).

Degradovaný pásienok druhom *Rumex alpinus*
(Východné Karpaty – Pod Strimbou, 1 350 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Degradovaný trávny porast druhom *Nardus stricta* (NAPANT, Pod Košariskami, 1 420 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Degradovaný trávny porast druhom *Deschampsia cespitosa* (NAPANT, Kečka, 1 225 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Po dlhšie trvajúcich dažďoch ovce vytvárajú úzke chodníčky, tzv. prte (NAPANT, Salašky, Nižná Boca, 1 000 m n. m.).

Foto Ján Novák 1990

Neošetrené plochy pásienkov so zarastenými krtincami (NP Veľká Fatra, pod Červeným kameňom, 1 300 m n. m.).

Foto Ján Novák 2008

Degradovaný trávny porast na opustenom salaši druhom *Rumex alpinus* (NAPANT, Horné lúky, Nižná Boca, 1 000 m n. m.).

Foto Ján Novák 2009

Degradovaný trávny porast na opustenom salaši druhom *Urtica dioica* (NP Veľká Fatra – Pod Ploskou, 1 234 m n. m.).

Foto Ján Novák 2004

Opustené plochy pod Minčolom (Livov)
postupne zarastajú trávny druhom
Calamagrostis epigejos a náletmi kríkov a
stromov .

Foto Ján Novák 2005

Začiatkové štádium
zarastania plôch
pásienkov v blízkosti
salaša
(NAPANT,
Pod Košariskami,
1 410 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

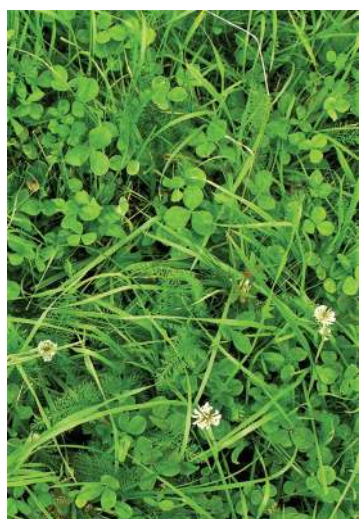
Postupné zarastanie pásienkov
(NAPANT, Plešina smerom na
Črchľu,
Nižná Boca, 1 160 m n. m.).

Foto Ján Novák 2009

Pokročilé štádium
zarastania vedúce
sukcesiou k návratu
pôvodného lesného
spoločenstva
(Čergov, Minčol
1 225 m n. m.).

Foto Ján Novák 2017

NP Veľká Fatra, Pod Ploskou,
1 240 m n. m.

NAPANT, Pod Kečkou,
1 140 m n. m.

NP Malá Fatra, Strungový
príslop, 1 150 m n. m.

Ukážka ekologickej obnovy po 8 rokoch (variant 3, sejba + kosenie dvakrát za vegetáciu).

Foto Ján Novák 2013

3.7 Ochrana pasienkov v Karpatoch

Na salašníctvo je v súčasnosti iný pohľad ako v minulosti. Mnohé horské pasienky, ktoré po zanechaní pasenia v blízkosti salašov nestihli za posledné storočia prirodzeným spôsobom zarásť lesom sú dnes chránené. Je na nás či chceme existujúce odlesnené pasienkové biotopy chrániť alebo ich necháme samovoľne zarásť lesom. Cieľom ochrany týchto biotopov je zachovať ich pôvodnú funkciu, šetrnou pastvou udržiavať pri zachovaní biodiverzity, krajnotvorných prvkov a estetickú hodnotu krajiny. V rámci ochrany horské až subalpínske pasienky v Karpatoch boli zaradené do chránených krajinných oblastí (v Rumunsku Parcul Natural, v Poľsku Park Krajobrazowy, na Slovensku CHKO, II. stupeň ochrany), chránených vtáčích území (CHVÚ), inde do území špeciálnej ochrany, ktoré sú jedným z dvoch typov systému chránených území Natura 2000. Vyšší stupeň ochrany je v národných parkoch „Parcul Național“ (PN) v Rumunsku, „Narodnij prirodnij Park“ (NPP) na Ukrajine, „Park Narodowy“ (PN) v Poľsku a „Národný park“ (NP) na Slovensku, kde je 3. stupeň ochrany. Najvyšší stupeň ochrany je v prírodných rezerváciách, napr. Rezervație naturală (rum.), Prirodnij zapovidnik (ukr.), Rezerwat przyrodniczy (poľ.) a Prírodná rezervácia (slov.).

V rámci Európskej únie bol vypracovaný Európsky dohovor o krajine pod záštitou Rady Európy. V októbri 2000 ho podpísalo 18 členských štátov s platnosťou od decembra 2005. Prijatý bol aj Rámcový dohovor o ochrane a trvalo udržateľnom rozvoji Karpát (Karpatský dohovor), ktorý podpísali ministri životného prostredia ČR, Maďarska, Poľska, Rumunska, Srbska a Čiernej Hory, Slovenska a Ukrajiny 22. mája 2003 v Kyjeve, pričom platnosť nadobudol 4. januára 2006. Konvencia usiluje o komplexný prístup a spoluprácu pri ochrane a trvalo udržateľnom využívaní Karpát. Má zabezpečiť a podporovať trvalo udržateľný rozvoj tohto jedinečného regiónu a jeho živej prírody (Jančura 2007). Ochrana prírody v Karpatoch má od roku 2006 podporu v novej medzinárodnej organizácii – Karpatská sústava chránených území (CNPA). Už predtým bola vytvorená Asociácia karpatských národných parkov a chránených území (ACANAP), ktorá združuje správy tzv. veľkoplošných chránených území v Karpatoch.

Aby sa posilnila spolupráca medzi siedmimi karpatskými krajinami, CNPA koordinuje spoločné projekty na sprostredkovanie výmeny skúseností medzi chránenými územiami, podporuje aktivity na zvyšovanie povedomia o krehkých ekosystémoch tohto horského oblúka a prispieva ku konkrétnym opatreniam, pretože ekologická sieť dáva väčšie šance pre prežitie ohrozených druhov. Do CNPA boli zahrnuté všetky chránené územia nad 100 hektárov nachádzajúce sa v Karpatoch. Rozličné kategórie chránených území majú výmeru okolo 36 000 km². To predstavuje približne 18 % územia, ktoré pokrýva Karpatská konvencia – medzinárodný dohovor na ochranu a trvalo udržateľný rozvoj celého horského masívu. Európske fórum o ochrane prírody a pastierstvo (EFNCP), európska sieť určená na zlepšenie vedomostí a povedomia o poľnohospodárskych systémoch sú najviac prospešné pre biodiverzitu a pri poskytovaní širších služieb v oblasti životného prostredia. V EFNCP je predovšetkým kladený dôraz na pastierstvo, ktoré využíva poloprírodné zdroje

krmovín (URL 8).

Tabuľka 13: Národné parky v Karpatoch v minulosti ovplyvnené salašníctvom

Štát	Národný park	Oblasť, región	Rok založenia	Plocha (ha)
Rumunsko	Buila-Vânturarita	Băile, Olănești	2005	4 186
	Călimani	Mureș, Bistrița-Năsăud, Suceava, Harghita	1975	24 566
	Ceahlău	Neamt	1995	8 396
	Cozia	Vâlcea	1966	17 100
	Defileul Jiului	Hunedoara	2005	11 127
	Domogled-Valea Cernei	Caraș-Severin	1982	61 211
	Cheile Bicazului-Hășmaș	Harghita, Neamt	1990	6 575
	Cheile Nerei-Beușnița	Caraș-Severin	1990	36 758
	Munții Retezat	Hunedoara	1935	38 138
	Munții Rodnei	Maramureș (Borsa)	1990	46 399
	Piatra Craiului	Brașov, Argeș	1938	4 879
	Semenic-Cheile Carașului	Caraș-Severin	2000	36 664
Ukrajina	Guculščina	Ivano-Frankivska	2002	32 271
	Karpatskij	Ivano-Frankivska	1980	50 495
	Sinevir	Zakarpatska	1989	40 400
	Skolivski Beskidi	Ľvovská	1999	35 684
	Užanskij	Zakarpatská	1999	39 159
	Verchovinskij	Ivano-Frankivska	2010	12 023
	Vižnickij	Černivecka	1995	7 928
	Začarovanej kraj	Zakarpatska	2009	6 101
Poľsko	Babiogórski	Malopoľské voj.	1954	3 392
	Bieszczadzki	Podkarpacie	1973	29 202
	Gorczański	Malopoľské	1981	7 030
	Magurski	Podkarpacie	1994	18 000
	Pieniński (PPN)	Malopoľské	1932	2 346
	Tatrzański (TPN)	Malopoľské	1954	21 164
Slovensko	Malá Fatra	Žilinský kraj	1988	54 900
	Nízke Tatry (NAPANT)	Horehronie, Liptov	1978	124 200
	Pieniny (PIENAP)	Prešovský	1967	3 750
	Poloniny	Prešovský	1997	29 805
	Veľká Fatra	Žilinský, Banskobystrický	2002	78 400
	Tatranský (TANAP)	Žilinský, Prešovský	1949	73 800

V Rumunsku, ako vyplýva z tab. 13, najstarším národným parkom je Retezat (Munții Retezat) v oblasti Hunedoara, s najvyšším vrcholom Peleaga (2 509 m n. m.). Bol založený v roku 1938 a nachádza sa v Južných Karpatoch. Najväčším národným parkom je Rodnei (Munții Rodnei), založený v roku 1990 vo Východných Karpatoch, s najvyšším vrcholom Pietrosul (2 303 m n. m.). Tieto dva národné parky sú zaradené do programu UNESCO „Človek a biosféra“. K ďalším patria Călimani v oblasti Bystrîța, Harghita, Mureș a Suceava založený v roku 1975, Cheile Bicazului (Bicazului Gorges) – Hasmas, Ceahlau, Cozia, Domogled – Valea Cernei, Munții Macin, Cheile Nerei (Nerei Gorges) – Beusnita, Piatra Craiului, Cheile Semenic – Carasului (Semenic – Carasului Gorges) a Buila-Vanturaria.

Na Ukrajine v Ivanofrankivskej oblasti je Karpatský národný prírodný park, založený v roku 1980, s najvyšším vrcholom Goverla (2 061 m n. m.). V Zakarpatskej oblasti Ukrajiny, v blízkosti hraníc s Poľskom a Slovenskom sa nachádza Užanský národný prírodný park, založený v roku 1999 s chránenou prírodnou rezerváciou Stuzica, Národný prírodný park Začarovaný kraj a Sinevir, najväčší v Ukrajinských Karpatoch. V Černiveckej oblasti sa nachádza Vižinský národný prírodný park, v Ľvovskej oblasti Skolivské Beskydy a v Ivanofrankivskej oblasti Karpatský národný prírodný park, Verchovinský národný prírodný park a Guculščina.

V roku 2010 bolo v poľských Tatrách 8 bačov. Predtým pásli na halách, teraz na poľanách. V Tatrzánskom Parku Narodowom (TPN), v Chochołowskej doline (pri Zakopanom), ktorá je dlhá 10 km bolo v minulosti najväčšie centrum salašníctva v Tatrách. Ovce sa znova vracajú na hole do Ochotnice Górnej/ Ochotnice Dolnej, ktorá v roku 2016 oslávila 600 rokov od založenia obce na valaskom práve.

V poľských Tatrách (TPN) má pasenie oviec niekoľko obmedzení:

- bačovia musia mať licenciu na pasenie,
- môžu pásť len plemeno poľskej horskej ovce a kravy poľského červeného plemena,
- celkový počet oviec a kráv je obmedzený, tak aby nespôsobil škodu v životnom prostredí,
- bača môže pásť keď porast narastie aspoň na výšku 80 mm,
- pri pasení na obháňanie oviec môžu pastieri použiť pastierske psy miestnej rasy podhalanského ovčiaka, ktorý ochráni ovce pred vlkami, rysmi a medvedmi,
- bača a pastieri musia používať tradičné salašnícke riady, oblečenie a používať goralský dialekt,
- musia zachovávať tradičné pastierske rituály,
- musia dodržiavať tradičnú pasienkovú sezónu od konca apríla do konca septembra.

Koliby, ktoré sa zachovali, sú opustené po zanechaní salašníctva a slúžia ako útočisko pre turistov. V TPN podliehajú dohľadu a osobitnej ochrane. Sú to pamiatky najmenej stabilné a najzraniteľnejšie. Ich jednoduchá konštrukcia je vystavená vandalom, ktorí ich môžu hocikedy zničiť a zapáliť. Niektoré podliehajú

samodeštrukcii po prehnití a padajú. Mali by byť zapísané do registra pamiatok, ktoré majú byť chránené ako naše dedičstvo pre budúce generácie. Horšie je keď sa po ich zániku objavia atrapy.

Následkom zrušenie pasenia v 60. rokoch v poľskom TPN pozorovali negatívne zmeny v životnom prostredí. V dôsledku sukcesie začali predtým pasené plochy zarastať druhmi *Vaccinium* spp., *Rubus* spp. a nakoniec lesom, čím sa znížila biologická rozmanitosť cenných druhov rastlín, hmyzu, predovšetkým motýľov, pretože mnoho druhov vyhynulo. Prestal sa objavovať napr. *Crocus heufelianus* a iné nízke druhy rastlín, ktoré boli zatienované expanznými druhmi.

Do slovenských Tatier sa už salašníctvo nevrátilo, v poľských Tatrách sa obnovilo znovu v roku 1981 v podobe tzv. kultúrneho pasenia (wypas kulturowy) na zachovanie biodiverzity (URL 6). Od roku 1981 už 34 rokov pasenie považujú za obzvlášť dôležité. Aby plochy nezarastali prirodzenou sukcesiou čučoriedkami, malinami a neskôr lesom musia sa dodržiavať početné obmedzujúce pravidlá. Dôležitým dôvodom bola aj potreba zachovať po stáročia budovanú pastiersku kultúru. Kultúrne pasenie umožnilo návrat pastierstva do Vysokých Tatier. Bacówki na bývalých salašoch sú v súčasnosti už iba atrakciou pre turistov, slúžia ako reštaurácie a obchody na predaj salašníckych výrobkov. Vedú k nim náučné chodníky. Bukowski (2009) uvádza, že dynamika zarastania tatranských polian v TPN, zhotovená na základe leteckých ortofotomáp a satelitných snímok v rokoch 1955 až 2004, bola viac ako 46 % (URL 48; Bukowski 2009). V TNP je pri pasení kontrolovaný počet zvierat, aby nedochádzalo k nadmernému hnojeniu, degradácii krajiny a životného prostredia. Ukazuje sa, že prínos pasenia ovcami prevažuje nad jeho negatívnymi účinkami. V posledných rokoch dochádza v poľských Karpatoch k oživeniu pastierstva.

K najväčším a najstarším národným parkom na Slovensku patrí Tatranský národný park (TANAP) s najvyšším vrcholom v celých Karpatoch (Gerlachovský štít, 2 655 m n. m.). Národné parky vo Vysokých Tatrách v Poľsku a na Slovensku od roku 1993 tvoria medzinárodnú biosférickú rezerváciu Tatry, ktorú v roku 1993 vyhlásilo UNESCO pre plnenie programu „Človek a biosféra“. V rámci národného parku bola vymedzená NPR Bielovodská dolina. Tatry predstavujú chránené vtáčie územie a územie európskeho významu v rámci Nature 2000. V minulosti využívané pasienkové plochy bez pasenia a hnojenia exkrementami zarástli expanznými druhmi stromov, ktoré vytlačili typické horské a vysokohorské pasienkové druhy rastlín. Vtáky v dôsledku tejto sukcesie stratili na plochách zarastených náletmi drevín potravinovú základňu, pretože tu nenachádzali dostatok potravy (chýbajú mnohé druhy bezstavovcov a hlodavcov). Zarastené plochy pôvodných pasienkov znižujú turistickú atraktivitu regiónu, vysoké stromy zacláňajú pekné výhľady na krajinu.

Postupne pribudli Pieninský národný park (PIENAP), Národný park Malá Fatra s najvyšším vrcholom Veľký Kriváň (1 709 m n. m.) a výrazným vrcholom Rozsutec, Národný park Nízke Tatry (NAPANT) s najvyšším vrcholom Ďumbier (2 043 m n. m.), ktorý je rozlohou najväčším národným parkom nielen na Slovensku, ale aj v celej karpatskej oblasti. Hornú hranicu lesa znížili v minulosti pastieri, preto sa dnes

nachádza pod nadmorskou výškou 1 500 m. Salatín, Tlstá, Červený Grúň, Ďumbierske Nízke Tatry, Skribňovo a Kráľovoľské Nízke Tatry predstavujú územia európskeho významu pre ochranu biotopov a druhov európskeho významu.

V Bukovských vrchoch, na najvýchodnejšom cípe Slovenska, kde sa spája Slovensko s Poľskom a Ukrajinou, je Národný park Poloniny, založený v roku 1997, s dominanciou buka a najvyšším vrcholom Kremenec (1 221 m n. m.). Národné parky vo Východných Karpatoch na Ukrajine, v Poľsku a na Slovensku sú od roku 1992 súčasťou trilaterálnej Biosférickej rezervácie „Východné Karpaty“. V roku 2007 boli do Zoznamu svetového dedičstva UNESCO zapísané pôvodné karpatské bukové pralesy Stuzica, Rožok a Havešová ako významné prírodné unikáty. Národný park Veľká Fatra s najvyšším vrcholom Ostredok (1 592 m n. m.) je najmladším národným parkom (2002). Prevažuje v ňom buk, ktorý zaberá 90 % územia s hrebeňovými pasienkami. Vo Fatransko-tatranskej oblasti je navrhovaný Národný park Chočské vrchy s vrcholom Veľký Choč (1 611 m n. m.), ktorý je už vyhlásený za CHVÚ.

K prírodným parkom v Južných Karpatoch patria Munții Apuseni v oblasti Alba, Cluj a Bihor založenom v roku 1990, Munții Cindrel v oblasti Sibiu a Păltiniș, založený v roku 2000 a iné. K ďalším zaraďujeme Balta Mica a Brailei, Comana, Gradistea Muncelului-Cioclovina, Lunca Muresului, Portile de Fier, Vanatori Neamt a iné. Vo Východných Karpatoch sa nachádzajú Munții Bucegi s najvyšším vrcholom Omu (2 507 m n. m.) v oblasti Brașov, Dâmbovița a Prahova, založené v roku 1974. Táto oblasť tvorí hranicu medzi Východnými a Južnými Karpatmi. Na ukrajinsko-rumunských hraniciach v oblasti Maramureș bol v roku 2005 založený Munții Maramureșului s najvyšším vrcholom Farcău (1 962 m n. m.).

Na Ukrajine, kde bolo v minulosti intenzívne salašníctvo, k prírodným rezerváciám zaraďujeme Gorgany. V Poľsku, v Podkarpatskom vojvodstve, sa nachádzajú Park Krajobrazowy Doliny Sanu a Cisniańsko-Wetliński Park Krajobrazowy. Keď sa prísnu ochranou obmedzilo pasenie oviec v Tatrách, pre ovce v Podhalí zriadili nové pasienky na poloninách. V tomto vojvodstve je aj Jaśliski Park Krajobrazowy. V Malopoľskom vojvodstve je zriadený Popradzki Park Krajobrazowy, v Sliezskom vojvodstve Park Krajobrazowy Beskidu Małego, Park Krajobrazowy Beskidu Śląskiego a v Beskide Żywieckom Żywiecki Park Krajobrazowy. Prírodnými rezerváciami sú Barania Góra, Grapa, Muńcoł a iné.

Na Slovensku k CHKO okrem iných zaraďujeme horstvá Biele Karpaty, Horná Orava, Kysuce (Javorníky, Moravsko-sliezske Beskydy, Kysucké Beskydy, Kysucká vrchovina), Poľana, Východné Karpaty (Laborecká vrchovina), k národným prírodným rezerváciám (NPR) Belianske Tatry, Bielovodská dolina, Čergovský Minčol, Čierny kameň, Kľačianska Magura a Stebnická Magura. V katastrálnom území Tatranskej Javoriny zarastené plochy pasienkov v Prírodnej rezervácii Grapa a Prírodnej rezervácii Pod Črchlou pripomínajú už iba názvy. Súčasťou Národného parku Malá Fatra je viacero malopoľných chránených území ako NPR Chleb, NPR Rozsutec a NPR Šútovská dolina.

Doteraz bolo zistených viac ako 900 druhov vyšších rastlín. Z toho v NAPANT: Salatín, Tlstá, Červený Grúň, Ďumbierske Nízke Tatry, Skribňovo a Kráľovohoľské Nízke Tatry predstavujú územia európskeho významu pre ochranu biotopov a druhov. Vo Veľkej Fatre k NPR patria Borišov a Čierny kameň. Sú tu chránené vtáacie územia a územia európskeho významu siete Natura 2000. Osada Vlkolíne v ochrannom pásme NP je zapísaná do zoznamu svetového prírodného a kultúrneho dedičstva UNESCO. Vo Východných Karpatoch na Slovensku v priebehu valaskej kolonizácie vznikla rázovitá karpatská krajina. V súčasnosti okrem CHKO Východné Karpaty (vyhlásené v roku 1977) a NP Poloniny v Bukovských vrchoch predstavuje ľudová architektúra zo 17. a 18. stor. v Topoli, Uličskom Krivom, Ruskom Potoku a Jalovej (sakrálne drevené stavby gréckokatolíckej a pravoslávnej cirkvi) dôležité kultúrne dedičstvo. Územie je tiež zaradené aj do siete chránených vtáčích území.

V národných a prírodných parkoch Rumunska sa z chránených, príp. endemických druhov rastlín vyskytujú *Rhododendron kotschyi* (*myrtifolium*), *Trollius europeus*, *Gentiana lutea*, *Arnica montana*, *Campanula patula* subsp. *abietina*, *Soldanella hungarica* subsp. *hungarica*, *Hepatica transsilvanica*, *Pulsatilla alba*, *Crocus banaticus*, *Botrychia lunaria*, *Scorzonera rosea*, *Galanthus nivalis*, *Leucojum vernum* a iné (URL 49). V Maramureši sa nachádzajú endemické druhy, napr. z tráv *Festuca carpatica*, *Festuca porcii*, *Poa granitica* subsp. *disparilis*, *Trisetum fuscum*, byliny *Achillea schurii*, *Primula moldavicum*, *Armeria pocutia*, *Campanula carpatica*, *Campanula serrata*, *Cardaminopsis neglecta*, *Centaurea carpatica*, *Centaurea melanocalathia*, *Chrysosplenium alpinum*, *Cochlearia officinalis* subsp. *pyrenaica*, *Dentaria glandulosa*, *Dianthus tenuifolius*, *Doronicum carpaticum*, *Heracleum carpaticum*, *Hieracium kotschyianum*, *Phyteuma tetramerum*, *Phyteuma vagneri*, *Ranunculus carpaticus*, *Scabiosa lucida*, *Silene nutans* subsp. *dubia*, *Symhytum cordatum* a iné.

Na Ukrajine v Červenej knihe Ivanofrankivskej oblasti sú registrované okrem iných rastlinných druhov *Rhododendron myrtifolium*, *Arnica montana*, *Pulsatilla alba*, *Vaccinium microcarpum* a iné, k endemitom patria *Aconitum nanum*, *Centaurea carpatica*, *Viola declinata*, *Platanthera bifolia*, *Arnica montana*, *Galanthus nivalis*, *Colchicum autumnale*, *Crocus heuffelianus*, *Lilium martagon* a iné (URL 50). Na Svidovci z čeľade *Orchideaceae* sa nachádzajú *Corallorhiza trifida*, *Dactylorhiza fuchsii*, *Dactylorhiza fuchsii incarbata*, *Dactylorhiza fuchsii maculata*, *Dactylorhiza fuchsii viridae*, *Epipactis atrorubens*, *Epipactis helleborine*, *Goodyera repens*, *Gymnadenia conopsea*, *Listera cordata*, *Listera ovata*, *Malaxis monophyllos*, *Pseudorchis albida* a iné. Z endemitov nachádzame *Delphinium elatum* ssp. *nacladense*, *Minuartia verna* subsp. *oxypetala*, *Sileneanthe zawadskii*, *Nigritella carpatica* a *Saussurea porcii*, ktoré sú zaradené v Červenej knihe, trávy *Trisetum alpestre*, *Festuca carpatica*, byliny *Heracleum carpaticum*, *Erisimum wittmannii* subsp. *transsilvanicum*, *Thlaspi pawlowskii*, *Leucanthemum raciborskii*, *Ranunculus carpaticus*, *Trollius altissimus* subsp. *deyllii*, *Silene nutans* subsp. *dubia*, *Primula elatior* subsp. *poloninensis*, *Chrysosplenium alpinum*, *Pulmonaria rubra* subsp. *filarszkiana*, *Melampyrum saxosum*, *Phyteuma tetramerum*, *Centaurea marmarosiensis*, *Viola declinata* a iné (Čornej 2011).

V poľských Bieszczadach, napr. na pásienkoch Wielka Rawka sa vyskytuje *Viola dacica*. Ku karpatským endemitom sa zaraďujú *Dianthus carthusianorum* subsp. *saxigenus*. V pásme holí poľských Tatier je bohatá alpínska vegetácia, kde možno nájsť mnoho druhov rastlín, napr. *Gentiana lutea*, *Anemone alpina*, *Crocus discolor* a iné (URL 51). V NP Gorczański Park Narodowy sa z chránených rastlín vyskytujú: *Scilla bifolia*, *Cortusa matthioli*, *Veratrum lobelianum*, *Hepatica nobilis*, *Carlina acaulis*, *Cypripedium calceolus*. Bieszczadzski Park Narodowy zahŕňa 30 endemitov z ktorých sa na využívaných pásienkoch vyskytujú, napr. *Aconitum lasiocarpum*, *Dianthus carthusianorum*, *Silene nutans* subsp. *dubia*, *Melampyrum saxosum* a iné.

V NAPANT Nízke Tatry z endemitov nachádzame *Cyclamen fatrense*, ktorý sem zasahuje z NP Veľká Fatra, *Campanula carpatica*, *Dryas octopetala* a iné. V NP Veľká Fatra sú početné aj endemické druhy, napr. *Dianthus nitidus*, *Dianthus hungaricus*, *Carex sempervirens* subsp. *tatrorum*, *Festuca tatrae*, *Papaver tatricum*, *Pulsatilla slavica*, *Pulsatilla subslavica* a *Soldanella carpatica*. Endemitmi, ktoré rastú len na tomto území, sú *Cyclamen fatrense* a *Poa margilicola*. K druhom európskeho významu zaraďujeme druhy *Mannia triandra*, *Adenophora lilifolia*, *Campanula serrata*, *Cyclamen fatrense*, *Cypripedium calceolus*, *Dianthus nitidus*, *Pulsatilla slavica*, *Pulsatilla subslavica*. Z ohrozených druhov rastlín na pásienkoch sú druhy z čeľade *Orchidaceae* a zástupcovia rodov *Gentianella*, ďalšími sú *Botrychium lunaria* a iné (URL 52).

Na území NP Malá Fatra je 22 druhov západokarpatských endemitov, 14 karpatských endemitov, 15 karpatských subendemitov a endemity *Alchemilla sojakii*, *Euphrasia stipitata* a *Sorbus margittaiana*, ktoré sa vyskytujú len v tejto oblasti. Na vápencoch a dolomitoch možno nájsť viaceré zákonom chránené druhy, ako je *Pulsatilla subslavica*, *Aster alpinus*, *Gentiana clusii*, *Dryas octopetala*, *Delphinium oxysepalum*, *Trollius europaeus* a ďalšie. K významným patria *Cypripedium calceolus*, *Dianthus nitidus*, *Pulsatilla slavica* a iné (URL 53; URL 54).

NP Poloniny sa vyznačuje mimoriadnou koncentráciou endemických, vzácných a ohrozených druhov rastlín (*Ranunculus carpaticus*, *Scorzonera rosea*, *Dianthus barbatus*, *Viola dacica* a *Euphorbia sojakii*). Na pásienkoch, ktoré sa úplne prestali využívať, k najohrozenejším patria *Viola dacica*, *Campanula abietina* a *Dianthus barbatus*.

Kvitnúce bylinné druhy svojou farebnosťou od jari do jesene prispievajú k atraktívnemu vzhľadu krajiny. Z hľadiska zachovania biodiverzity sú výhodnejšie pásienky, pretože pri pasení nedochádza k takému radikálnemu premiestňovaniu živočíšnych druhov ako na lúkach. Po kosbe lúk a zbere nadzemnej fytozooce sa fauna, najmä drobné živočíchy, hmyz, vtáky a iné premiestňujú za potravou na susedné plochy a vracajú sa späť až po dostatočnom náraste nadzemnej fytozooce. Mnoho druhov motýľov, blanokridlovcov a iných živočíchov, nachádzajúcich sa v poloprírodných trávnych porastoch, je zapísaných v Červených knihách, čo potvrdzuje význam udržiavania a obnovy krajiny s výskytom poloprírodných trávnych porastov z hľadiska ochrany biodiverzity. Väčšina druhov motýľov je viazaná na trávovo-bylinné spoločenstvá pásienkov, ktorých existencia je podmienená

hospodárením človeka. Ako príklad zanechania hospodárenia na pasienkoch môže slúžiť vymiznutie niektorých druhov rastlín a živočíchov, napr. druhu európskeho významu motýľa *Parnasius apollo* z mnohých lokalít v dôsledku neobhospodarovania (Kizek 2011). Ohrozenie predstavuje aj premena na les. Otvorené a presvetlené plochy sú potrebné pre existenciu daného druhu. K zmenám využívania krajiny patrí aj výstavba dopravnej infraštruktúry, rekreačných a športových areálov. Tieto zásahy sa uskutočňujú na úkor trávnych porastov. Pozitívnym trendom je ich ekologická obnova. Po ustanovení Tatranského národného parku v roku 1949 sa pri absencii pastvy pozoroval úbytok motýľa *Erebia ephron* (Settele et al. 2009). Za ohrozenie možno považovať aj stratu otvorených biotopov v dôsledku opustenia pasienka (Spitzenberger 2002). Časť nízkosteblových trávnikov na karbonátovom podloží v supramontánnom až subalpínskom stupni vysokých pohorí Západných Karpát vznikla sekundárne na plochách uvoľnených po odstránení lesa, príp. porastov kosodreviny. Usmernené pasienie má značný význam. Javí sa tiež ako rozhodujúci faktor zachovania populácií ohrozených druhov živočíchov, najmä bezstavovcov (Settele et al. 2009).

Najcenejším druhom, ktorému vyhovuje pasienie na suchších pasienkoch je *Polyommatus bellargu*. Hostiteľskou rastlinou je leguminóza *Securigera varia*, syn. *Coronilla varia*, ktorú zvieratá nespásajú, pretože je jedovatá. Samičky kladú vajíčka na spodnú časť listov. Húsenice spolunažívajú s mravcami, poskytujú im sladké výlučky a mravce ich ochraňujú a strážia. *Maculinea arion* kladie vajíčka do vrcholových častí kvetenstiev druhov *Thymus* spp., hostiteľskými rastlinami *Argynnis niobe* sú *Viola* spp. Húsenice motýľov majú svojich hostiteľov aj na iných druhoch rastlín, ktoré rastú na eutrofných a ruderalných stanovištiach, napr. listy *Urtica dioica* obžierajú húsenice *Panaxia dominula*, *Inachis io* a *Vanesa atalanta*, ktorá obľubuje aj rastlinné druhy *Carduus* spp. a *Arctium* spp. Húsenice *Maniola jurtina* majú hostiteľské rastliny trávy, najmä *Poa* spp. Niektoré vzácne druhy sú viazané len na spásané plochy.

Z vtákov viazaných hniezdením na plochách pasienkov sa viaceré druhy dostali medzi ohrozené druhy, napr. *Saxicola rubetra*, *Galerida cristata*, *Anthus campestris*, *Lanius minor*, *Emberiza hortulana*, *Motacilla flava*, *Crex crex*, *Numenius arquata* a iné (Ružičková, Kalivoda 2007, s. 76).

Dominantné trávy (*Calamagrostis arundinacea*, *Deschampsia cespitosa*) nadzemnou i podzemnou expanziou vytlačujú menej odolné druhy rastlín (vrátane endemitov a relikto), čo spolu s tvorbou množstva opadu a následnou sekundárnou acidifikáciou pôdy vedie k výrazného poklesu diverzity spoločenstiev. Pôvodné druhovo bohaté fytocenózy sa menia na spoločenstvá tvorené len niekoľkými druhmi. Monodominantné vysokosteblové porasty po poľahnutí zrýchľujú povrchový odtok a uľahčením kĺzavého pohybu snehu zvyšujú možnosť vzniku lavín (Midriak 1993).

Cenné z hľadiska biodiverzity sú plochy trávnych porastov s vysokou prírodnou hodnotou (HNV), ktoré je potrebné chrániť. Poloprírodné biotopy môžu byť útočiskom významného počtu druhov v poľnohospodárskej krajine, mnohé sú vzácne. Na trávne porasty s HNV je možnosť získať finančné prostriedky v rámci spoločnej poľnohospodárskej politiky, ktorá je hlavným zdrojom verejného financovania

environmentálneho manažmentu poľnohospodárskej pôdy v EÚ. Rumunsko má 60 % poloprárodných trávnych porastov s vysokou prírodnou hodnotou. V Rumunsku a na Slovensku pri uplatňovaní agroenvironmentálnych programov a Natura 2000 boli poskytované dotácie, ktoré pomáhali zachovať niektoré biotopy v oblasti Karpát. Agroenvironmentálne platby slúžili na ochranu vtákov, napr. druhov *Crex crex* a *Falco vespertinus*, ale aj špecifických druhov motýľov, napr. *Maculinea* spp. Je potrebné tiež chrániť niektoré vtáky, napr. prepelice, bažanty, jarabice, spevavce a iné, ktoré potrebujú na obživu semená rastlín rastúcich na pasienkoch. Niektoré druhy vtákov spolu so žabami a netopiermi nás chránia pred hmyzom (URL 55).

Vďaka ich poloprárodným hodnotám sú pasienky zaradené medzi územia národného alebo európskeho významu. Svoju úlohu spĺňajú vtedy, keď sa udržiavajú extenzívnym spôsobom pasenia, avšak v posledných rokoch sme svedkami výraznej degradácie až zániku mnohých biotopov s vysokou prírodnou hodnotou a znižovania ich biodiverzity vplyvom nevhodného spôsobu využívania alebo opúšťania pôdy (Natura 2000). Zánik hôľ, horských polian, xerothermných porastov prispel k vymiznutiu mnohých cenných druhov rastlín a živočíchov. V priebehu času došlo k dominancii niekoľkých druhov, čo malo za následok stratu biodiverzity poloprárodného prostredia a nezvratné zmeny v krajine. Kvetnatým vysokohorským a horským psicovým porastom na silikátovom substráte zväzov *Nardion strictae* a *Nardo-Agrostion tenuis* dnes v Európe hrozí vyhynutie, pretože ich výskyt sa neustále redukuje. Ako biotopy európskeho významu, zaradené do NATURA 2000, ich treba chrániť, pretože majú nielen prírodnú ale aj kultúrno-historickú hodnotu ako starý, tradične obhospodarovaný archetyp krajiny (Novák 2015).

Najlepšia metóda ochrany spoločenstiev je návrat k tradičnej forme salašníctva so šetrným hnojením výkalmi a košarovaním, aby nedošlo k poškodeniu biotopu. V Programe rozvoja vidieka EÚ na roky 2014 – 2020 v jednotlivých krajinách karpatského oblúka pri ochrane horských a vysokohorských biotopov sa dôraz kladie na ochranu pôd pred disturbanciou (pedokompakcia, erózia). Na zachovanie biodiverzity prírodných a poloprárodných trávnych porastov sa pri košarovaní (minimálna plocha na 1 VDJ je 10 m² košiara) s pravidelným denným prekladaním košiarov sa odporúča minimálne zaťaženie 0,30 VDJ.ha⁻¹ (5 ks.ha⁻¹) a maximálne zaťaženie 1 až 1,90 VDJ.ha⁻¹ plochy (15 – 28 ks.ha⁻¹) v období od 1. apríla do 31. októbra. V rámci Natura 2000 sa odporúča 0,50 VDJ.ha⁻¹. Oplôtkové pasenie je povolené pri dodržaní stanoveného zaťaženia (Hejcman et al. 2002; MP SR, 2007). Na územiach Natura 2000, ktoré sú zaradené do 4. a 5. stupňa ochrany je v porastoch s vysokou prírodnou hodnotou (HNV) povolené len hnojenie pasúcimi sa zvieratami, pričom sa nesmie umiestňovať košiar, stavba alebo iné zariadenie (výnimka je možná len pre dočasné košarovanie so súhlasom orgánu štátnej ochrany prírody).

Usmernené a organizované pasenie extenzívnych pasienkov v nadväznosti na košarovanie nemá žiadny nepriaznivý účinok na povrchové vody. Prívod vody do napájadiel treba voliť tak, aby sa predišlo erózii pôdy, deštrukcii trávnych porastov a poškodeniu vegetácie pramenísk. Ovce pri pasení na plytkých pôdach strmších

svahov po dažďoch ich neničia tak výrazne ako oveľa ťažší hovädzí dobytok. K tomu dochádza pri častom prechádzaní väčších čried, najmä za daždivého počasia. Z hľadiska negatívnych vplyvov na vegetačný a pôdny kryt sú nesporne výhodnejšie ovce, ktoré v porovnaní s dobytkom pôsobia na pôdu približne trikrát menším tlakom paznechtov a tým spôsobuje aj menšie poškodzovanie mačiny. Tento spôsob pasenia uprednostňujeme v chránených oblastiach a na svahoch. Pri stanovení kvality povrchových vôd stekajúcich z pasienkových plôch môžeme konštatovať, že mačina zachytí prevažné množstvá nežiaducich látok, ktoré by mohli ohroziť kvalitu povrchových vôd. Biologické testy potvrdili vysokú kvalitu povrchových vôd stekajúcich po pasienku. Aj obsah nežiaducich koliformných baktérií bol v súlade s normou (URL 42).

Ukončenie pasenia na pasienkoch vedie k ústupu a vymiznutiu niektorých druhov rastlín alebo aj celých spoločenstiev (Lomnicki 1971; Miller et al. 1999). Preto snahou ochrany je zachovať vzácne spoločenstvá vysokohorských trávnych porastov, ktoré sa vyznačujú vysokým stupňom druhovej diverzity a výskytom mnohých kriticky ohrozených, ohrozených, zraniteľných a menej ohrozených druhov rastlín, ale aj živočíchov. Je zakázané preháňať a pásť zvieratá, najmä na strmých, eróziou ľahko ohrozených a podmáčaných plochách, v okolí prameňov, napájadiel atď. Treba striktne dodržiavať limity ekologickej únosnosti pri pasení (šetrná extenzívna pastva) a košarovani (šetrné košarovanie s primeraným zaťažením zvierat a pravidelným prekladaním košiaru), spojených s ochranou vodných zdrojov pred znečistením. Biotopy v (sub)alpínskom stupni v SR majú väčšinou zabezpečenú ochranu prostredníctvom národných parkov. Avšak niekedy ochrana, ktorá nerešpektuje základné princípy existencie biotopov vedie k ich degradácii (URL 56). Najprv sa rozrastá samotná *Nardus stricta* na úkor nižších druhov, ktoré potláča vrstvou ťažko rozložiteľnej stariny. Súčasne sa začínajú presadzovať konkurenčne silnejšie trávy ako *Calamagrostis arundinacea*, *Brachypodium pinnatum*, *Deschampsia cespitosa*, *Avenula planiculmis* a trávam podobné druhy (*Luzula luzuloides*, *Luzula sylvatica*) alebo kríčky *Vaccinium* spp. a *Calluna* spp., ktoré vytláčajú svetlomilnú *Nardus stricta*. Popri šíriacich sa drevinách *Juniperus communis* a *Rosa canina*, ktoré sa dokážu uchýtiť len počas pastvy je to v stredných a vyšších polohách stredného a severného Slovenska najčastejšie *Picea abies* (Ujházy 2003).

V dôsledku opustenia a zarastania pasienkov sa znížil počet bezstavovcov a hlodavcov, ktoré boli potravou pre dravce: sokoly, myšiaky, orly a iné. Stratili sa cenné druhy rastlín z čeľade *Orchideaceae*. Sporadicky sa vyskytujúce burinové a ruderálne rastlinné druhy, napr. *Rumex obtusifolius*, *Rumex alpinus*, *Urtica dioica*, *Cirsium arvense*, *Carduus* spp., *Tanacetum vulgare* a iné, ktorým sa zvieratá vyhýbajú, môžu byť ako hostiteľské rastliny prospešné pre niektoré druhy užitočných živočíchov, vrátane predátorov škodcov a parazitov v agroekosystéme (Novák 2015, s. 92).

Nedopasky predstavujú šancu pre prežitie živočíšnych druhov, ktoré konzumujú semená a kvety. Zanechané exkrementy oviec sú tiež potravou pre živočíchy viazané na takéto prostredie (Mládek et al. 2006).

CHAPTER 3

Pastures are the basis for sheep nutrition in sheep farming. FAOSTAT 2000 considers all areas with perennial grasses to be pastures, which cover 26 % of the terrestrial earth in the world. A pasture (Latin – pastures, English – pasture, German – die Weide, Spanish – pastos, French – pâturage, Russian – pastbišče, Polish – pastwisko, Ukrainian – pasovišče, Romanian – pășune, pășuni, Serbian – pašnjak, Czech – pastvina, Hungarian – legelő) is the land with grass area, covered mainly by low vegetation cover, overgrown by grass and other plant species. It serves for grazing by herbivores. In comparison with other vegetation a pasture is resistant to treading by pounces and hooves of the farm and wild animals. Pastures rank among the largest ecosystems in the world and they procure livelihood for more than 800 million people. Pastures are the significant part of the ecosystem, important for the global food provision (milk, meat) through herbivorous animals, which change grass cover into proteins for the human organism and energy.

From the 13th century the mountain pastures in the Carpathians, which were formed secondarily in the primary forest zone or dwarf pine zone or above this zone as the original grass covers, are related to the mountain sheep farming. At the deforested pastures the grazing has impact as the ecological factor on vegetation and it inhibits the development of ground woods. A man maintains artificially the ecosystem/agroecosystem by sheep and other animals farming. The ecosystem is in the balance between the biotic components (plants and animals) and abiotic (climatic and soil) factors.

The pasture cover as the biotic component consists of the complex plant community of the diverse plant species. It is formed by three botanic groups: grasses, the species similar to grasses, leguminous crops, other herbs, or fernwort; the rest is moss cover and empty localities. In the process of the plant communities formation at the sheep pastures the basis is created by the floristic group of grasses from elephant grass family (*Poaceae*), which contributes divot formation. Its proportion should be highest (from 50% to 60%). At the sheep pastures there the role of the dominant grasses is taken by less demanding supplementary species *Festuca rubra*, *Agrostis capillaris* at the dry locations or *Agrostis stolonifera* at more humid locations. One of the most valuable pasture grasses is *Poa pratensis*. Also the lower proportion (to 10%) of the basic sparse-clumpy high grasses, e.g. *Festuca pratensis*, *Phleum pratense* and *Dactylis glomerata* is possible. They are high grade species and improve the quality of fodder. The second significant botanic group, which enriches the pasture covers, is leguminous crops from the pea family (*Fabaceae*), predominantly *Trifolium repens*. The cover can be complemented by *Trifolium pratense*, *Lotus corniculatus* and others.

The botanic group of other herbs is created by the plants which belong to the different families. Many of them contain the mineral substances, valuable aromatic substances and the substances affecting dietetically digestion and supporting appetite. We tolerate the valuable species *Plantago lanceolata*, *Taraxacum officinale*,

Achillea millefolium, *Carum carvi*, *Alchemilla* spp. and others in the appropriate proportion (from 10% to 30%). The unwanted species are unvalued even harmful species which are avoided by animals, however, the occurrence of these plants depreciate the grass cover, e.g. *Cirsium* spp., *Carduus* spp., *Euphorbia* spp., *Equisetum arvense*, partially toxic species, e.g. *Ranunculus acer* even toxic species, e.g. *Colchicum autumnale*, *Veratrum album* and others. In the degraded covers and over-paddock manured pastures there the synantropic species occur, and among them mainly so called ruderal plants, e.g. *Rumex obtusifolius*, *Rumex alpinus* and *Urtica dioica*. Within the whole Carpathians the typical pasture communities for sheep are the communities rich in species of mountain mesophilic covers of unit *Nardo strictae-Agrostion tenuis* and *Festuco rubrae-Agrostietum capillaris* (in Romania).

The plants of the pasture cover are typical of the different dynamics of growth and development, the way of reproduction, durability, different productivity and fodder quality. The movement of sheep through pastures allows the seeds migration via wool and hooves from one area to another one. In this way the covers are being enriched by the plant species, often synantropic ones. The production of the cheap fodder from the aboveground phytomass as the renewable source is one of the basic functions of agroecosystems and it serves as the nutrition of the farm animals. The fodder potential means the supply by the direct usage of the plant species in grazing.

Plants have the different requirements for the content of nutritions in soil, moisture regime, temperature and soil conditions (abiotic factors). The geological substratum has the significant impact on the physical and chemical soil characteristics. The soils, formed on the calcium (carbonate) grounds, have more favourable physical and chemical characteristics, therefore, they are suitable for the diverse covers which are rich in leguminous crops and other herbs. The soils, formed on acid (silicate) grounds, have worse physical and chemical characteristics with lower content of the available nutrients and higher acidity, therefore, there less diverse covers occur with lower production ability and quality. The animal excrements supply soil with nutrients. Treading makes soil compact and contributes to maintain the typical pasture plant species which are resistant to the pressure. Treading encourages the process of divot forming. The high species of cover are comprised by nibble and treading.

The Carpathian mountain sheep milk farming is perceived in the different way today compared with the past. The pastures play also very important role from the extra-production aspect. They provide many regulative and supporting ecosystemic functions. The elimination of sheep farming results in the reduction and extinction of some plant species or the whole communities, and also animals. The biotopes in (sub)alpine zone in the Slovak Republic are protected by the national parks. However, sometimes the protection, which does not respect the basic principles of existence of biotopes maintained by grazing, leads to degradation. Firstly, *Nardus stricta* is growing wider and wider eliminating lower species. They are inhibited by the layer of dead straw decayed with difficulty. At the same time the stronger grasses begin

to dominate, like *Calamagrostis arundinacea*, *Brachypodium pinnatum*, *Deschampsia cespitosa*, *Avenula planiculmis* and others. Without the regular careful grazing the protected species disappear from the pastures, their biodiversity is decreased, they are grown by bushes and trees and a forest begins to grow.

Autor monografie pod Čiernym kameňom.

Foto Ján Nemeš 2004

4 Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch

4.1 Salašníctvo ako spôsob využívania krajiny a živobytia

Pastierstvo oviec do 13. stor. bolo rozšírené len v nižších polohách Karpát. Zvieratá sa chovali predovšetkým na mäso, vlnu i kožu. Od 14. stor. sa salašníctvo rozšírilo do horských až (sub)alpínskych oblastí a stalo sa typickým karpatským fenoménom, novým prvkom v krajine. Valaská kolonizácia výrazne ovplyvnila chov oviec a ukázala, že tento druh zvierat sa dá využívať na mliečny chov aj v takýchto drsných podmienkach. Z nadojeného ovčieho mlieka bolo možné priamo v kolibe vyrobiť ovčí hrudkový syr a iné mliečne výrobky (rôzne druhy syrov a žinčicu). Salašníctvo v Karpatoch sa riadilo valaským právom – pravidlami, ktoré súviseli s organizáciou pasenia, tradičným zužitkovaním ovčieho mlieka, potrebou stavebných objektov na salaši, ako aj spoločenským a duchovným životom pastierov.

Salašníctvo (salašné hospodárstvo), angl. *Carpathian milk sheep farming*, nem. *Almwirtschaft*, rum. *lactate alpine*, *pășune alpina*, ukr. *poloninske gospodarstvo*, poľ. *gospodarka szałasnicza*, čes. *salašnictví*, je karpatský systém chovu oviec, ktorý prenikol z Balkánskeho polostrova. Po trvalom usídlení sa pastierov a po prechode na roľnícko-chovateľský spôsob života sa vlastníci združovali do salašných spolkov s cieľom spoločne hospodáriť na ovčej farme. Je to jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch, ako organizované niekoľkomesačné letné pasenie na holiach (typ vysokohorský) a poľanách (typ stredohorský). Pôvodne sa ovce aj cez zimu ponechávali na horských zimoviskách, odkiaľ sa vyhánali do lesov na pasenie alebo krmili núdzovým krmivom: ihličnatými vetvami a sušenou letninou. Letnina – usušené vetvy listnatých stromov, napr. dubových, lipových, vrbových, lieskových a iných. Stromy sa obrúbali spravidla každé tri roky, vetvy sa viazali do snopkov, sušili sa a usušené uskladňovali v podstreší (Kopczyńska-Jaworska 1959, s. 321-329; Podolák 1966; Botík, Slavkovský 1995a, s. 306; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013; Łach, Musiał 2015, s. 88).

Salaš (košar) v karpatskom salašníctve je základná výrobná a hospodárska jednotka (ovčia farma) spojená s pasením hospodárskych zvierat a salašníckeho chovu oviec v letnom krmnom období na vzdialenejších horských až (sub)alpínskych pasienkoch. Sú to stavebné objekty na pasienku so všetkým živým (zvieratá a ovčiar) a neživým inventárom. Salaš tvorí valaská/ovčiarska drevená zrubová koliba, kde bača spracováva mlieko na salašnícke produkty a iné stavebné objekty: ohrady (košiare), prístrešky pre iné hospodárske zvieratá, ktoré sa chovajú na salaši (ošípané, teľce, kone, kozy, psy, hydina), klát na rúbanie dreva, žrdka na sušenie plátenných cedidiel (cietok), prenosné kolibky (strežiarne) pre ovčiarov a pod. V karpatskom oblúku sa pojem salaš (maď. *szállás*) okrem Slovenska a Čiech vyskytoval v minulosti aj na rumunskom území, napr. *sălașu*, *sălașu de jos* – dolný salaš, *sălașu de sus* – horný

salaš, do súčasnosti sa zachoval v podobe názvu obce Sălașu de Sus v Hunedoarskej župe (Sedmohradsko). Aj v Poľsku sa v minulosti, ale ešte aj v súčasnosti namiesto *gospodarka szałasnicza* používa pomenovanie *szałas* (Botík, Slavkovský 1995b, s. 137).

Kubijowicz (1930, s. 105, 101-110) delí salašníctvo na poľné, lúčne, prechodné poľno-lúčne, individuálne detvianske a hôľne. Hlavným cieľom poľného salašníctva bolo pohnojenie role majiteľa oviec košarovaním, preto sa salaš prenášal z jedného miesta na druhé, často niekoľkokrát za jednu sezónu. Takéto salaše sú prevažne v blízkosti osád a obcí. Stavby sú jednoduchšie a rozoberateľné. Poľné salašníctvo bolo z celých Karpát najviac rozvinuté na území Slovenska, najviac rozšírené vo východnej časti Slovenska pri hranici s Ukrajinou a Poľskom, východnej a strednej časti Slovenského rudohoria, na Spiši, strednom Považí, v Turčianskej, Liptovskej a Oravskej kotline, Hornej Nitre a od Trenčína na západ v Bielych Karpatoch. Salaše patrili pastierskym spoločnostiam gazdov, v zriedkavých prípadoch to boli individuálne salaše veľkostatkov. Pri lúčnom type salašníctva sa pri pasení a košarovaní prechádzalo z lúky na lúku. Tento typ bol rozšírený v oblasti strednej a západnej časti Slovenského rudohoria a na Pohroní. Poľno-lúčne salašníctvo sa vyskytovalo v okolí Dobšinej a detvianske individuálne salašníctvo na svahoch v okolí Detvy, Očovej a Hriňovej. Každý majiteľ oviec mal osobitný salaš. Košarovala sa roľa, lúka, mlieko sa denne po každom dojení odnášalo domov, kde bolo mliečne hospodárstvo. Závislé od väčšieho alebo menšieho rozptýlenia osád a lazov (Kubijowicz 1930, s. 105). V Poľsku, okrem hôľneho salašníctva v Tatrách, sa viac rozšíril lúčno-roľný salašnícky typ (Hołub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 113, 149). Poľné salašníctvo (*gospodarka polaniarska*) na pokosených lúkach bolo spojené s košarovaním a individuálnym salašníctvom (na jar a v jeseni). V letnom období sa presúvali do vyšších polôh vzdialených od usadlostí. V 20. stor. pribudli na hospodárstvach kravy, mlieko sa nespracovávalo v kolibách, ale odvážalo na spracovanie do miest trvalého osídlenia (Łach, Musiał 2015, s. 88).

Typické salašníctvo je vo vysokohorských polohách (poiana, poljana, poľana, polonina, hala, hoľa), ktoré je spojené s niekoľkomesačným letným pobytom oviec na prirodzených alebo vytvorených pasienkoch. Sú vzdialené od osád a obcí, pastieri sa zdržujú prevažne na jednom mieste. Tento typ salašníctva sa vyskytoval na území všetkých vyšších pohorí Karpát, kde boli ovce 2 až 3 mesiace, zjari na lúkach a v jeseni na pokosených lúkach, spojené s košarovaním. Kubijowicz (1935) rozlišuje dva typy salašníctva: typ huculsky (Huculi a bukovinskí Rumuni) a typ bojkovský (Bojkovia a sedmohradskí Rumuni). Pastieri a celé valaské rodiny po stáročia osídľovali Karpaty popri riečnych údoliach, stráňach a zakladali osady, z ktorých sa postupom času vytvorili obce, neskôr aj mestá. Postupne sa dostávali do vysokohorských až (sub)alpínskych polôh a ich hospodárstva boli často veľmi vzdialené od sídiel. V Podkarpatskej Rusi významnými oblasťami salašníctva boli Gorgany, Boržava, Krasna a Svidovec (Kubijowicz 1930, s. 101-110; Kubijowicz 1935, s. 65-67).

Drsným podmienkam v horách je prispôsobené plemeno oviec – valaška (*Ovis aries strepsiceros*), ktorá spása horské pasienky. Valaská ovca (valaška) sa od ostatných líši špiralovito stočenými rohami, ktoré sa rozprestierajú do bokov,

niektoré majú rohy dohora. Je vysoká 0,70 – 0,80 m, uši ma zvislé, na hlave a nohách krátku vlnu, rúno je zložené z dlhej vlny. Prevažne sú bielej farby, ale sú aj čierne, sivé, menej červené, chvost je široký, hrubý, zužujúci sa nadol. Vypelost' chovu sa prejavovala v spôsobe rozmnožovania čried, v technológii chovu (kŕmenie, liečenie, ustajnenie) i v rozlišovaní oviec podľa zovňajšku a vlastností (Podolák 1961c, s. 126). V súčasnosti je na salašoch v Poľsku rozšírená „polska owca górska“ a na Slovensku „zošľachtená valaška“, avšak znova nastáva renesancia tradičného chovu pôvodnej valašky. Oproti nížinnému chovu bolo salašníctvo popri využívaní vlny, mäsa a kože zamerané najmä na spracovanie ovčieho mlieka v kolibách na salašoch. Špecifickými salašníkymi mliečnymi výrobkami boli ovčie syry (bryndza, neskôr oštiepok a iné). Žinčica spolu s chlebom bola potravou ovčiarov počas celého pobytu na salašoch (Gajdošík et al. 1984; Novák 2008a; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013).

Pre organizáciu salašníctva v jeho začiatkoch bolo charakteristické, že čriedy oviec si pásli ich vlastníci vo vlastnej réžii. Po trvalom usídlení valachov sa vlastníci združovali do salašných spolkov s cieľom spoločne hospodáriť na salaši za dohodnutú mzdu a celé hospodárstvo riadili vo vlastnej réžii prostredníctvom salašníka. Na čele spolku bol salašník, zvolený „*gromadou*“, ktorá mala rozhodujúcu moc. Salašník stanovil deň miešania oviec a organizoval všetky práce spojené s fungovaním salaša. Salašníkom bol zvyčajne vlastník najväčšieho podielu pasienkových plôch. Musel to byť človek, ktorý sa tešil všeobecnej dôvere. Za svoju prácu nedostával odmenu, bola to čestná funkcia. Bača (*baciul, vaternik, baca*) zodpovedal za poriadok na salaši, v kolibe a na pasienkoch. Každý deň zapisoval množstvo dorobeného syra, ktorý na konci sezóny rozdelil medzi gazdov (podielnikov). V systéme horského salašníctva zostávali čriedy oviec s pastiermi na pasienkoch aj cez noc počas celého pasienkového obdobia. Niekoľkomesačný pobyt na pasienkoch a spracovanie mliečnych produktov na salaši si vyžadovalo budovanie pastierskych stavieb, ktoré slúžili ako prístrešie pre pastierov, na ustajnenie, dojenie oviec, spracovanie a uskladnenie mliečnych produktov. Pôvodne sa ovce aj cez zimu ponechávali na horských zimoviskách, odkiaľ ich vyhánali na pasienie lesných čistín, respektíve kŕmili ich ihličnatými vetvami a sušenou letninou. Na niektorých miestach sa zvyšky zimovísk zachovali až do polovice 20. storočia.

Chov oviec sa delil na obdobie zimného chovu a letného pasenia. Obdobie letného pasenia sa delilo na jarné (polovica marca), letné a jesenné pasenie (koniec novembra, do príchodu snehu). Jarné pasenie začínalo v marci, kedy ovce pásol sám majiteľ na vlastnom pozemku s dokŕmením v ovčine. Letné pasenie začínalo v máji a končilo v októbri. Karpatské salašníctvo – chov a pastva oviec pri extenzívnom využívaní otvorených plôch pasienkov v podhorských až (sub)alpínskych oblastiach podporuje udržiavanie kultúrnej silvopastorálnej funkcie krajiny. Pri dodržiavaní zásad pasenia a košarovania zlepšujú estetický vzhľad pasienkov ako krajinotvorných prvkov, ale aj životné prostredie bez negatívnych vplyvov.

Hospodárske zvieratá, predovšetkým ovce, za sedemsto rokov pôsobenia zmenili Karpaty po celej ich dĺžke a šírke, pričom pomáhali zachovávať charakteristický ráz a multifunkčnosť. Pravidelným využívaním pasienkov získavali kvalitný a lacný krm, počas pasienkového obdobia ich udržiavali v dobrom stave, bránili sukcesii a opätovnému prechodu do lesných spoločenstiev a zároveň podporovali krajinotvorbu. Salašníctvo v Karpatoch patrí k trvalo udržateľnému silvopastorálnemu systému využívania pôdy v horskej krajine a je jedinečným fenoménom v Európe (Päcalä 1915; Kračal et al., 1988; Novák 2008a).

Oddávna bol významný predaj oviec. Každoročne na jar prichádzali na Podkarpatskú Rus ovčiari zo Slovenska a kupovali v obciach alebo na trhoch ovce s jahňatami. Zakúpené ovce nazývané *maramurešské* alebo *valaské* potom hnali peši na územie Slovenska. Dedinčania v Podkarpatskej Rusi odpredajom získali finančné prostriedky v hotovosti a nahradilo im to náklady na prezimovanie. V období hospodárskej krízy (30. roky minulého storočia) začal obchod s ovcami upadať, pretože poklesli ceny vlny a ovčieho mäsa (Kubijowicz 1935, s. 75).

Salašníctvo prešlo počas stáročí rôznymi zmenami. Počet zvierat výrazne ovplyvňoval tento spôsob hospodárenia. Z lesov po odstránení stromov boli vytvorené veľké rozlohy pasienkov. V slovensko-poľských horských pohraničných oblastiach sa ovčie čriedy natolko rozrástli, že dochádzalo až k škodám spôsobených na lesných porastoch. V 16. stor. valaský chov oviec a kôz nadobudol také rozmery, že sa stal vážnym nebezpečenstvom pre zachovanie lesov. Komisia vyslaná kráľovskou komorou v roku 1563 na prehliadku lesov Horehronia, ktorá mala zistiť stav lesov pre potrebu baníctva a hutníctva, zaznamenala obrovské škody spôsobené pasením oviec a kôz v lesoch. V roku 1796 prišla osobitná komisia aj do Sliezska preskúmať spory a z protokolu vyplynulo, že ovčiari boli v nevýhode. Na základe týchto správ boli vydané rôzne nariadenia, ktoré zakazovali pasenie v lese a to dokonca pod trestom zhabania kôz pristihnutých v lese.

Prelomom bol rok 1756, kedy sa v lesnom zákone vyžadovalo racionálne salašníctvo, pretože *črchľovanie*, výrub a škody spôsobené zvieratami, najmä kozami, prinášali hospodárske škody. Salašníctvo začalo byť obmedzované po zrušení poddanstva v roku 1848 a reguláciou vlastníckych práv od roku 1853, keď pasienky zostali vlastníkom rozľahlých lesných plôch. Postupným usporiadaním pomerov v lesnom hospodárstve v 18. a 19. stor. začalo salašníctvo upadať. Jeho zánik vyvolala urbárska segregácia pôdy po rokoch 1853 a 1871. Vtedy zanikol nárok pastvy v lesoch zemepána a tým aj základná podmienka valaského chovu zvierat (Hartánský, Bystrický 2007, s. 86-88; Michałek 2010, s. 28).

Výrazne zmeny nastali po kolektivizácii, ktorá prebiehala v konkrétnej medzinárodnej a vnútropolitckej situácii. Začala intenzívnou kampaňou, ktorá zdôrazňovala výhody spoločného hospodárenia. Tradičné drevené gelety sa od polovice 20. storočia v období kolektivizácie nahradili nerezovými nádobami. Neskôr sa začali pri dojení používať kovové dojníky s filtrom, ktoré zabraňovali padaniu hrubých nečistôt do nádoby s mliekom počas dojenja a do praxe od roku 1965 sa

dostávalo aj strojové dojenie oviec. Uľahčovalo nielen potrebnú namáhavú ručnú prácu, ale aj zlepšenie hygienických vlastností surového mlieka. V minulosti bolo rozšírené hôľne salašníctvo oviec, v posledných desaťročiach uprednostňujú salaše v nižších polohách. V súčasnosti je chov oviec ovplyvnený trhovými podmienkami Európskej únie a prísnymi hygienickými normami (Horák et al. 2004).

V mnohých krajinách karpatského oblúka tieto tradičné znalosti postupne ustupujú novým trendom, čo spôsobí v budúcnosti straty aj v kultúrnej oblasti, pretože nie sú dostatočne finančne podporované. Našťastie v regiónoch niektorých krajín sa ešte zachovali. Nadmerná regulácia – byrokracia, prísne dodržiavanie hygienických zásad a ochranné opatrenia sú hlavnými prekážkami, ktoré bránia rozvoju a prežitiu tradičného salašníctva. Prenos informácií (vedomosti) skúsených bačov a pastierov začínajúcim mladým valachom sa preberal z pokolenia na pokolenie, od dedov na synov a vnukov. Toto povolanie priťahovalo rodiny svojou romantikou a možnosťou byť voľným (slobodným) v prírode. V minulosti mladí ľudia získavali skúsenosti a zručnosti od rodičov a starých rodičov, skúsených pastierov, boli zapojení do každodennej práce od svojho ranného detstva. Odovzdávanie vedomosti a skúsenosti bolo dané výchovou. Dnes už neexistuje vzdelanie v tejto oblasti, napr. na Slovensku už neexistuje bačovská škola. Väčšina mladých ľudí stratila záujem o takýto druh zamestnania, hľadajú si prácu menej náročnú na čas a finančne viac ocenenú. Ak sa chceme po opustení salašníctva opäť vrátiť k dedičstvu predkov, ich tradíciám a kultúre, ešte je čas, pokiaľ hole a poľany nezarástli, vrátiť ovce znova tam, kde niekoľko stáročí zohrávali dôležitú úlohu pri krajinotvorbe, pretože sú pamiatkou krajinnej architektúry (Rösch 1992; Michałek 2010).

Salašníctvo ovplyvnilo nielen hospodárstvo v horských a vysokohorských oblastiach, ale aj nížinný chov oviec a do značnej miery hmotnú a duchovnú kultúru ľudu (sociálnu štruktúru obce, ľudovú stravu, stavebnú a bytovú kultúru, tradičný odev, ľudové výtvarné umenie, zvyky a folklór). Pastieri boli v obciach a osadách vnímaní ako vysoko uznávaní ľudia. Mali vplyv aj na formovanie niektorých zložiek tradičnej kultúry a spôsobu života ľudu. Vznikli svojrázne a originálne pastierske piesne, tance, zvyky, pastierske ľudové umenie a pod. Takto sa pôvodne cudzie salašníctvo stalo významnou zložkou ľudovej kultúry. Tradícia salašníctva sa zachovala v Rumunsku, na Ukrajine a Slovensku, v Poľsku sa najdlhšie v pôvodnej forme udržala v Tatrách, na Podhalí a v Gorcach. Je pozoruhodné, že aj napriek tomu tento archaicky tradičný spôsob hospodárenia v horách spolu s valaskou terminológiou sa zachovali až dodnes. Dnešná situácia nepraje salašníctvu. Čím ďalej, tým viac dochádza k častejšiemu opúšťaniu, predovšetkým vzdialených od fariem vysokohorských pasienkov. V pásme lesov následkom drevinových náletov pasienky zarastajú a pustnú. Každým dňom sa stráca časť našich dejín. Zo života odchádzajú poslední pamätníci, nositelia vzácneho dedičstva.

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry
a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

Koliba v Sliezske. Neautorizované, nedatované

Na salaši (Mengusovce, Štôla).

Foto Karol Plicka 1925 – 1938,
SNM – Múzeá v Martine

Salaš v Suchej doline, pred kolibou
bača Jozef Slosiar a valach
(Kráľova Lehota).

Foto Andrej Polonec 1962,
SNM – Múzeá v Martine

Sviatočný odev pastierov oviec
(Žakarovce).

Neautorizované, 1953

Bača a valasi na salaši
(Bravčovo).

Repro Ján Dérer 1934,
SNM – Múzeá v Martine

Bača z Východnej so slovenským
čuvačom využívajú voľný čas
na oddych.

Neautorizované, nedatované

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

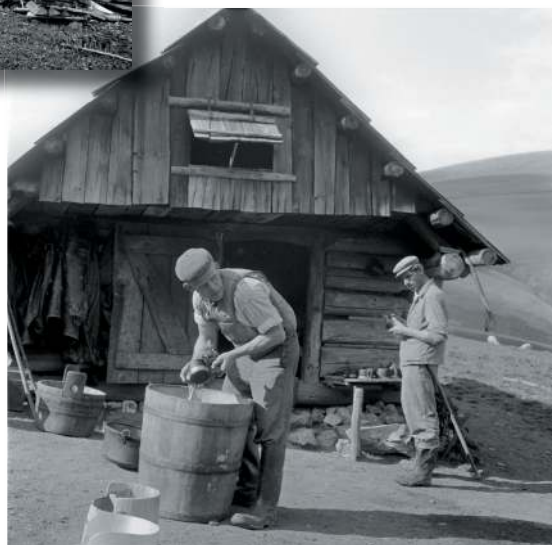

Salašníci z Važca.

Foto Pavol Socháň 1893 – 1912,
SNM – Múzeá v Martine

Umývanie salašníckeho riadu pred kolibou. Salaš na Kýškach (Liptovské Revúce).

Foto Ján Boďa 1963,
SNM – Múzeá v Martine

Bača Tadeusz Szczechowicz (75 rokov) pri príprave obeda v kolibe na salaši (Beskid Żywiecki, Soblówka, polana Lizokowa).

Foto Ján Novák 2016

Zavesené črpáky pri kolibe
„U Buczka“
(Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016

Črpák so žinčicou na salaši „U Buczka“
(Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016

Črpáky so žinčicou na salaši (Baranec, s. r. o., Liptovský Ondrej).

Foto Ján Novák 2016

4.2 Kolektívne a individuálne salašníctvo

S funkciou organizátorov salašného podnikania sa stretávame (s menšími odchýlkami v jej význame) takmer v celých Karpatoch. Je predpoklad, že funkcia organizátorov pasienkového hospodárstva sa vyvinula z lokátorov, ktorí mali v období kolonizácie na valaskom práve za úlohu osídliť určité plochy pastierskym obyvateľstvom (Podolák 1966, s. 207). V karpatskom salašníctve sa uplatňovali dva spôsoby pasenia – individuálne a spoločné. Pri individuálnom pasení zvieratá pásol sám majiteľ alebo najímal pastiera, ktorý si mohol k čriede pridružiť aj svoje ovce. Vo väčšej miere bolo zaužívané spoločné pasenie. Združovanie chovateľov oviec s cieľom spoločného pasenia si vyžadovalo osobitnú organizáciu, ktorej charakter závisel najmä od pomerov vo vlastníctve pasienkov a od veľkosti pasienkových plôch. Rozsiahle vysokohorské hole umožňovali v minulosti vytváranie salašných spoločenstiev – dobrovoľne organizované združenia chovateľov, s cieľom letného pasenia oviec v spoločných čriedach. Počet salašných spoločenstiev v jednotlivých obciach závisel od počtu oviec, od počtu chovateľov a od dostatku a rozloženia pasienkových plôch. Členovia jednotlivých salašných spoločenstiev sa označovali názvom *miešalníci*, novším názvom chovateľa alebo gazdovia. Hlavným kritériom pre príslušnosť k určitému salašnému spolku bolo delenie podľa ulíc, častí dediny (vyšný a nižný koniec) alebo osád. Chovateľ bol viazaný k svojmu salašnému spolku hospodárskymi podmienkami, najmä systémom košarovania pozemkov. Salašné spoločenstvo sa každoročne znovu zakladalo, prípadne dopĺňalo počet svojich členov. Výročné schôdze sa konali každý rok na jeseň po skončení pastierskej sezóny. Právo účasti na výročnej schôdzi mali všetci *miešalníci*. Zúčastňovali sa však obyčajne len bohatší gazdovia s väčším počtom oviec, ktorí boli viac zainteresovaní na hospodárskej prosperite salaša (Podolák et al. 1969, s. 19).

V Južných Karpatoch Rumunška v horách Apuseni salašné hospodárstvo spravoval salašný gazda (*gazda de turma, gazdă de păcurar*), ktorý bol na čele spoločenstva. Inštitúcia horských gazdov (*gazda de munte*) bola rozšírená aj v oblasti rumunských Východných Karpát, najmä v pohorí Rodnei (Munții Rodnei). Chovatelia platili poplatok za pastvu hlavnému nájomníkovi poľany. Niekedy sa spájalo dokopy aj viac rodín a každú zastupoval na salaši bača (*baci*). Každá rodina používala vlastný salašný riad, dojila určený počet oviec a nadojené mlieko aj spracovala v kolibe (Kopczyńska-Jaworska 1961, s. 62; Podolák 1961c, s. 121-123, 133). V minulosti bohatší chovatelia prenajímali poľany (*poiana*) od lesnej správy alebo od príslušného majiteľa a pribrali si do salaša niekoľko spoločníkov s určitým množstvom oviec, ktoré povolili úrady na vypásanie pasienkov. Boli vytvorené spolky pastierov a vlastníkov oviec. Spolky spoločne rozhodovali o pasení, využívaní lesa a pasienkov, poplatkoch za prenájom pasienkov a dreva v lese. Zo zápisnice z roku 1915 vyplýva, že takto vzniklo 15 spolkov v okolí obce Vaideeni. Pásli na južnej, ale aj severnej strane Karpát (Păcală 1915). V súčasnosti sú pasienky v Rumunsku vo vlastníctve obce (sú majetkom radníc) a prenajímané asociáciou spoločného pasenia oviec alebo si pastieri spravujú svoje vlastné čriedy a ovce od iných poľnohospodárov.

Formy vlastníctva polonín v jednotlivých oblastiach Zakarpatska vo Východných Karpatoch boli v minulosti rozdielne. Každá Krajina mala svojho *krajníka*, pod ktorého patrili kniežatá a vojvodovia. Dvakrát do roka sa schádzali na hromade (*gromada*) v určenom meste. Za *krajníka* bol zvolený jeden z kniežat (Kadlec 1916). V haličskej a bukovinskej časti huculského územia sa do 19. stor. zachovali prevažne len jej staršie formy, podľa ktorých mali *deputáti* charakter súkromných podnikateľov. Vyplývalo to z foriem vlastníctva polonín, ktoré mali v rukách prevažne bohatí jednotlivci (*duka, dukar*). Na území zakarpatských Huculov boli vo vlastníctve štátu. Polonina bola každoročne od štátu prenajímaná do užívania bohatým gazdom – *deputátom*, formou verejnej dražby. Štát za prijatie zvierat na pasenie požadoval od gazdov vysoké poplatky, čím sa značne obohacoval. Neskôr poloniny vlastnili lesné úrady, ktoré ich na huculskom území prenajíмали súkromným podnikateľom, inde pastierskym spolkom alebo obciam. V období pred kolektivizáciou organizačné formy hospodárenia na karpatských poloninách záviseli od foriem vlastníctva polonín, od plošnej výmery pasienkov, od počtu hospodárskych zvierat u jednotlivých gazdov a v obciach od vžitej tradície. Severné a východné svahy Karpát, patriace pred I. svetovou vojnou do Haliče a Bukoviny, mali odlišný hospodársky vývoj než poloniny na južných svahoch. V oblasti zakarpatských Huculov boli poloniny v dvadsiatych rokoch nášho storočia vo vlastníctve štátu, ktorý ich každoročne prenajímal do užívania huculským obciam. Pre oblasť Huculov bolo v celom doterajšom vývoji poloninského hospodárstva charakteristické, že na rozdiel od západnejších oblastí na huculských poloninách sa pásli v letnom období aj dojnú kravy, čo sa osobitne odrazilo v odlišnej organizácii pasenia a mliečneho hospodárstva na poloninách. Po prechode poľnohospodárstva na socialistickú kolektivizáciu bolo súkromne vlastníctvo polonín na celom území ukrajinských Karpát zrušené. Rozsiahle „salašiská“ s množstvom ohrád sa prekladali, plochy pasienkov sa čistili, ale boli aj také košiarne ohrady, ktoré zostávali po niekoľko rokov na jednom mieste, čím sa trávny porast polonín značne zaburiňoval.

Organizačné formy hospodárenia na poloninách boli pomerne jednotné. Štátna správa lesov zastúpená príslušným poľnohospodárskym inšpektorátom v Racheve mala záujem o ich užívanie. Pri prenajímaní sa uprednostňovali obce, v katastri ktorých boli poloniny a len v druhom rade sa uspokojili aj požiadavky vzdialenejších obcí, najmä ak ležali na území iného okresu. V zásade však každá obec, resp. menšie hospodárske organizácie v rámci obce, užívali tradične stále tie isté poloniny. Poplatky za užívanie polonín boli jednotné a určovala ich štátna lesná správa. Štátne vlastníctvo polonín na území zakarpatských Huculov umožňovalo majiteľom hospodárskych zvierat rozvíjať kolektívne formy poloninského hospodárstva.

V oblasti Čornej Tisy sa takáto skupina chovateľov oviec tiež nazývala *gromada*. Skupiny gazdov sa v obciach s roztrúseným osídlením utvárali podľa jednotlivých osád, podľa jednotlivých častí obce alebo podľa ulíc. Členstvo v spolku sa zásadne nemenilo, ak niektorý člen nebol spokojný s hospodárením spolku, mohol členstvo zrušiť a prejsť na iné poloniny. Za nových členov spoločenstva sa prijímali zvyčajne mladí osamostatňujúci sa gazdovia, ktorí patrili do príslušnej osady alebo ulice a len

ak spoločenstvo súhlasilo, prijali za člena aj gazdu z inej osady (Szuchiewicz 1902, s. 43, 61; Podolák 1966, s. 33, 200-203).

Hospodárske záujmy spoločenstva chovateľov zastával u Huculov jeho predseda, zvaný *deputat* alebo *deputat do polonini*. Za predsedu bol zvolený každoročne jeden z členov spoločenstva, ktorý sa vyznal v hospodárskych a finančných otázkach a dokázal spolok reprezentovať a brániť pred úradmi (Podolák 1966, s. 204). Pri výbere sa na túto funkciu však spravidla uprednostňoval bohatší gazda, ktorý mohol aj svojím majetkom poskytovať záruku za spoločné peniaze zverené do jeho opatery. Termín voľby predsedov hospodárskych spoločenstiev určoval v jednotlivých obciach obecný predseda, napr. v Jasinji oznámil voľbu predsedov na zhromaždení občanov, ktoré sa konalo na malej tribúne na námestí pred kostolom každú nedeľu po skončení bohoslužby. Na tomto verejnom zhromaždení predseda obce alebo jeho zástupca vyzval jednotlivé skupiny gazdov, aby si zvolili svojich predsedov, ktorí by prebrali zodpovednosť za hospodárenie na pridelených poloninách. V nasledujúcom týždni po takejto výzve gazdovia jednotlivých skupín vybrali spomedzi seba vyhovujúcich kandidátov, ktorých ako svojich reprezentantov vyslali na úrad vybaviť prenajatie potrebného množstva pasienkových plôch (Kubijovič 1935, s. 71). V niektorých obciach poloninské hospodárstvo síce organizoval podnikateľ označovaný ako *deputát*, no zvolil si spomedzi gazdov baču (*vatah*), ktorý sa ujal vedenia celého hospodárstva na polonine, pričom podľa zmluvy vlastníkom oviec zabezpečoval slúbenú kvótu mliečnych výrobkov a *deputátovi* čo možno najvyšší zisk z poloniny. Táto forma inštitúcie deputátov Haliče a Bukoviny bola totožná s deputátmi zakarpatských Huculov (Szuchiewicz 1902, s. 225).

Deputát organizoval letné pasenie na svojej polonine, vystupoval voči gazdom ako súkromný podnikateľ a jeho ziskom boli poplatky majiteľov oviec za pasenie na jeho polonine. Ak *deputát* nebol majiteľom poloniny, ale pasienok prenajímal ako samostatný podnikateľ, vtedy bol jeho ziskom rozdiel medzi poplatkom, ktorý vyplatil majiteľovi poloniny a poplatkami, ktoré dostal od majiteľov zvierat za letné užívanie poloniny. *Deputát* prijímal od chovateľov zvieratá, či už na svoju poloninu alebo na poloninu prenajatú od štátu. Spôsoby odmeny *deputáta* za prácu záviseli od upravenia vzťahu voči majiteľovi poloniny a gazdom. Majitelia zvierat dostávali mliečne výrobky v plnom rozsahu (Kubijovič 1935, s. 71).

Neskoršiu formu predstavovala funkcia *deputáta*, ktorý bol volený hospodárskym spoločenstvom a vystupoval ako zástupca všetkých členov skupiny. U západnejších Bojkov reprezentoval skupinu gazdov *poloninski gazda*, ktorého funkcia bola každoročne voliteľná a jej vykonávanie bolo čestné. V tejto oblasti majitelia dávali svoje ovce, ktorých chov tu nehral takú významnú úlohu ako u Huculov, na letné pasenie najatému bačovi, ktorý vydával jednotlivým chovateľom príslušnú kvótu mliečnych výrobkov (Reifuss 1939, s. 26).

Medzi hlavne povinnosti predsedu patrilo:

- prevziať od vrchnosti prídel polonín,
- vybrať od jednotlivých gazdov poplatky za pastvu (podľa počtu zvierat, ktoré hodlali vyhnat na poloninu),
- vybrať poplatky za čistenie pasienkov,
- zabezpečiť pastierov na celosezónne pasenie oviec a dohodnúť sa s nimi na pracovných podmienkach,
- po celý rok dozerať na prácu pastierov,
- určovať poradie gazdov pri odbere syra,
- cez celé obdobie chrániť záujmy gazdov tak voči pastierom, ako aj voči vrchnosti,
- na konci pastierskej sezóny podať spolku vyúčtovanie.

Keďže gazdovské spoločenstvá sa utvárali s cieľom kolektívneho užívania polonín, nederencovali sa podľa jednotlivých druhov zvierat, ale len podľa prenajatých polonín. Predsedovia jednotlivých skupín mali zodpovednosť za hospodárenie na všetkých poloninách svojej skupiny (Kubijovič 1935, s. 71).

Niekoľko rokov pred 1. svetovou vojnou lesné úrady pri hospodárení na poloninách namiesto dražieb vyberali poplatky za pasenie. Prevažná časť polonín bola v 30. rokoch minulého storočia štátnym majetkom. Na jar pred začiatkom pastierskej sezóny inšpektori pridelovali poloniny jednotlivým obciam a určili poplatok za ovcu. Okrem toho vyberali poplatok aj za čistenie pasienkových plôch od borievok (jalovcov) a kosodreviny, ktorými poloniny zarastali.

Po 2. svetovej vojne peniaze vyplácal *deputát* poloniny, ktorý ich vybral od gazdov. Mzda sa vyplácala na tri razy: preddavok (*avansa*) vo výške jednej tretiny zjednanej sumy dostali ovčiar prvý deň po príchode na poloninu, druhú tretinu im vyplatili po skončení prvého kola pri vydávaní syra gazdom (koncom júla) a poslednú časť im splatili na konci salašnej sezóny (pri záverečnom vyúčtovaní). Ak chýbali ovce z viny ovčiarov, na úhrade škody sa podieľali všetci pastieri z konečnej výplaty. Odmena pastierov za prácu v jednotlivých huculských obciach bezprostredne pred kolektivizáciou sa líšila rozsahom, ale aj formami vyplácania. Plat pastierov bol dohodnutý hneď pri ich najímaní na túto prácu. S bačom sa uzatvárala i osobitná pracovná zmluva. Mzda sa vyplácala v minulosti prevažne v naturáliách (*sembrila*), neskôr v peniazoch. Jednou z takýchto hlavných odmien bolo mlieko, ktoré získali dojením oviec v dňoch od skončenia prvého radu pri vydávaní mlieka gazdom do 1. augusta (niekedy to boli tri-štyri dni, inokedy sa ušlo každému pastierovi len po jednom pôdoji od celej čriedy oviec). Táto odmena sa poskytovala len so súhlasom celého kolektívu gazdov. Súhlas sa zásadne dával pri dojení na mieru, ale iba s podmienkou, že nároky gazdov na mliečne produkty v prvej polovici sezóny budú splnené. Takto získané mlieko sa použilo na výrobu syra, ktorý si medzi sebou rozdelili všetci dojčiar s bačom a honelníkom. Táto odmena sa volala *merinda*. Značný príjem pre pastierov znamenala možnosť pásť na polonine bezplatne svoje ovce (dojné i nedojné), tak ako uvádza Podolák (1966, s. 211).

S podobnými funkciami organizátorov salašných spolkov ako vo Východných Karpatoch sa stretávame aj v oblastiach Západných Karpát. Spoločné pasenie oviec v celoobecných čriedach bolo rozšírené už od stredoveku. Pasienky boli pred 1. svetovou vojnou vo vlastníctve veľkostatkov, miest a po vojne boli vykúpené prevažne do súkromného vlastníctva pastierskych spoločností (družstiev) vlastníkov obcí (Kubijowicz 1931, s. 117-126).

Salašné spolky sa v regionálnych nárečiach na Slovensku označovali ako *salaš*, *salašní spolok*, *ovčarski spolok*, *salašná spoločnosť*, *košar*, *košarna spoločnosť*, *košarní spolok*. Členovia spolku sa označovali ako *miešalníci* (Liptov, Horehronie), *gazdovia* a pod. Organizovanie spoločného ovčieho salaša patrilo ovčiarskemu, čiže salašnému spoločenstvu, skladajúceho sa z gazdov, ktoré hradilo potreby salaša z vlastnej pokladnice a na konci sezóny rozdeľovalo zisky a straty medzi svojich členov (Hoľub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 121).

Chovatelia oviec boli združení v dobrovoľných salašných spolkoch, ktoré vznikali na základe administratívneho usporiadania obcí, majetkových alebo rodových vzťahov, foriem zástavby a podobne (Zuzkinová 1999, s. 17; Zuzkinová 2001). Ak bolo v jednej osade málo oviec združilo sa niekoľko osád alebo obcí do jedného spoločenstva (Hoľub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 122). Salašníctvo v Nízkych Tatrách, čo sa týka plôch, malo prevahu nad salašníctvom Vysokých Tatier. V Nízkych Tatrách sa nerozvíjalo individuálne drobné salašníctvo, ktoré napr. prekvitalo v poľských Tatrách (Hoľub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 148). Na území Slovenska po 1. svetovej vojne boli v obciach v rámci pasienkových spoločenstiev organizované pasienkové komisie (pasienková správa) pod vedením pasienkového gazdu. Pri komposesorátoch bola pasienková komisia zložená zo zástupcov obce, komposesorátu (spoločenstvá), notára, zverolekára a okresného lesného kurátora (pasienkový výkonný výbor) pod vedením predsedu spoločenstva komposesorátu (Hoľub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 120).

Salašný spolok úzko súvisel s urbárskym majetkom, ktorý poskytoval spolumajiteľom pasienky na pasenie a zabezpečoval správne hospodárenie počas celého spoločného pasenia oviec. Členovia salašného spolku mali svoje práva a povinnosti. Ich hlavným právom bolo vyháňať ovce do spoločnej čriedy v rámci sezónneho pasenia mimo obce a poberať príslušnú časť produkcie syra. Člen spolku mal právo spolurozhodovať o všetkých otázkach spoločného hospodárenia, zúčastňovať sa na voľbách funkcionárov spolku a byť volený. Medzi hlavné povinnosti členov spolku patrilo starať sa o pasienkové plochy a o majetok spolku. S touto povinnosťou súviselo odpracovať určitý počet dní na čistení a údržbe pasienkov, na úprave ciest na salaš, na stavbe, prípadne premiestňovaní salašných objektov, na preprave a oprave salašného inventára a pod. (Zuzkinová 1999, s. 18).

Salašný spolok vlastnil a udržiaval stavebné objekty a ostatný inventár salaša a všetky náklady hradil zo spoločnej salašnej pokladnice. Na konci salašnej sezóny salašník rozdeľoval zisky medzi všetkých členov salašného spolku. Chovatelia sa podieľali na zisku alebo na strate podľa počtu vlastnených dojných oviec. Pri spôsobe pasenia za oštiepky bol salašným podnikateľom spolok chovateľov oviec.

Pri tomto type salašnej organizácie bača s valachmi dostávali pravidelnú odmenu v mliečnych produktoch alebo po druhej svetovej vojne v peniazoch. Výška odmeny na jednotlivých salašoch bola viac-menej tradične ustálená a menila sa len so stúpaním alebo klesaním počtu oviec na príslušnom salaši (Kopczyńska-Jaworska 1959, s. 392).

Na území Slovenska bola inštitúcia predsedu salašného spolku známa pod názvami *salašný gazda*, *salašník*, *košarník*, *šafar* alebo dávnejšie aj *šoltýs* ako salašný hospodár, ktorý mal na starosti celé salašné hospodárstvo. Za salašných gazdov boli volení spravidla rozumnejší a organizačne schopnejší členovia spolku, ktorí sa vyznali v hospodárskom podnikaní. Vedúci salašného spolku sa nazýval všeobecne *šoltýs*, novšie tiež *salašník* alebo *salašný gazda*. Najímali ovčiarov, zabezpečoval spoločné pasienky, reprezentoval spolok aj pred úradmi atď. (Podolák 1956, 1961b, s. 124; Zuzkinová 1999; Slavkovský 2002, s. 104-106).

Salašník bol váženým občanom v obci a pod jeho správu patrilo celé hospodárenie salaša. Vykonával všetky povinnosti súvisiace s vedením hospodárenia salašného spolku. Reprezentoval salašný spolok pred vrchnosťou. Po prevzatí funkcie bolo jeho prvou povinnosťou zabezpečiť pre budúcu sezónu dostatok pasienkov pre salašné ovce. Medzi jeho hlavné povinnosti patrilo vybrať vhodných pastierov do funkcie baču a valachov, v mene spolku podpísať s nimi zmluvu a určiť im podmienky hospodárenia. Na začiatku salašnej sezóny salašník spolu s bačom preberali od gazdov ovce na pastvu a po skončení sezóny ich vracali jednotlivým majiteľom. Cez celú salašnú sezónu vykonával salašník funkciu pokladníka spolku a hlavného dozorca nad celým salašným hospodárením. Už pred výhonom na salaš sa staral o opravu alebo vybudovanie salašnej koliby a košiara a o prípravu salašného riadu na spracovanie mlieka. Salašník raz týždenne navštevoval salaš, mal na starosti kontrolu manipulácie s mliekom, dozor nad rozdeľovaním produktov, starostlivosť o predaj prebytkov, aby sa tak získali peniaze do pokladnice spolku. Nakupoval soľ pre ovce, zabezpečoval prevoz salašného riadu pri sťahovaní salaša a určoval poradie pri košarovaní pozemkov. Cez celé pasienkové obdobie salašník dozeral na chod salašného hospodárenia, riešil problémy, zastupoval záujmy spolku voči bačovi i voči vrchnosti, reprezentoval a zastupoval spolok. Za prácu dostával odmenu v naturálnej podobe z výrobkov salaša, prípadne určitý počet košiarnych nocí. Po skončení salašnej sezóny podával na jesennom zhromaždení spolku správu (*počti, rachungi*) o svojej činnosti, najmä o hospodárskom stave salaša. Na väčších salašoch vykonávali uvedené povinnosti dvaja salašníci. Salašník bol za svoje povinnosti odmeňovaný syrom (prípadne oštiepkami) a košarovaním pozemkov. Výška odmeny závisela od veľkosti salaša, od rozsahu povinností salašníka a od miestnych zvyklostí (Podolák 1961b; Zuzkinová 1999, s. 18).

Okrem salašníka ďalšími funkcionármi spolku boli dvaja dôverníci, ktorí kontrolovali činnosť salašníka, najmä hospodárenie s peniazmi spolku a zapisovateľ, ktorý písal zápisnicu. Hospodárenie salaša vyúčtoval salašník v jeseni po skončení salašného obdobia alebo v zime pred Vianocami. V Liptovskej Tepličke musel urobiť *rachung*. Podstatou bolo výročné vyúčtovanie (*počti, rachunok, rachunki*,

komput). Okrem vyúčtovania za uplynulý rok volili tiež nového salašníka a určovali hlavné smernice hospodárenia pre nasledujúcu sezónu pasenia. Salašný spolok sa organizoval pod vedením salašného gazdu, ktorý bol volený na výročnej plenárnej schôdzi *miešalnikov* príslušného salaša. Verejným zhromaždením chovateľov bola schôdza, kde okrem vyhodnotenia hospodárenia salaša za uplynulé obdobie gazdovia volili aj salašníka. Ak bol salašník v predchádzajúcom období úspešný a salaš vyšiel dobre, zvolili ho znova do tejto funkcie, ak tak nebolo, stal sa salašným gazdom iný. Ak boli chovatelia spokojní aj s bačom, potvrdili ho do funkcie aj na ďalšie obdobie. V opačnom prípade salašník cez zimu našiel vhodného baču a valachov. Schôdza salašného spolku sa konala, napr. okolo Vianoc a jej konanie po gazdoch poohlasovali pastieri. Volali ju *poratúnok*, pretože sa na nej podávala správa o hospodárení salaša za uplynulé pasienkové obdobie. Zároveň volili salašníka a *zimovných valachov*, z ktorých vyberali baču. Keď v obci boli dva salašné spolky, každá strana ulice mala svoj spolok a svoj salaš, v obci sa vyberali dvaja bačovia, po dvaja *zimovní valasi* a po dvaja *prijednanci*, ktorých si už zjednával bača so salašníkom na letné pasienkové obdobie. Bačovia a ostatní ovčiarci sa zjednávali s predstaviteľom salašného spolku za určitú odmenu a výdavky salaša hradil spolok. Na Spiši sa zaužívalo zjednanie na výdaj, na ruku, keď *bača podujímateľ* dostal do hospodárskeho užívania čriedu oviec, od ktorej potom dával chovateľom dohodnuté množstvo produktov. Všetky výdavky salaša, soľ pre ovce, žalúdky na kľag, poplatok za požičanie salašného riadu a podobne, uhrádzal sám. Bača bol podriadený salašníkovi s ktorým gazdoval na vlastnú ruku – na výdaj (Zuzkinová 1999, s. 19-20).

Z hľadiska salašného podnikania na Slovensku rozoznávame dva základné typy salašnej organizácie, podmienené dvoma základnými spôsobmi najímania bačov. Pri prvom spôsobe sa bača a valasi najímali za stálu, vopred dohodnutú odmenu, ktorá sa vyplácala v mliečnych výrobkoch alebo vo finančnej hotovosti. Hlavným podnikateľom bol v tomto prípade salašný spolok, zastupovaný volenými funkcionármi. Po vyplatení mzdy pastierom a po úhrade spoločných salašných výdavkov sa rozdelila produkcia hrudkového syra medzi členov salaša podľa počtu oviec a podľa nameranej produkcie mlieka. Tento spôsob hospodárenia bol ešte v prvej polovici 20. storočia rozšírený v lokalitách s vyspelým chovom oviec (Liptov, Pohronie, Gemer, okolie Banskej Bystrice a inde). Na salašoch organizovaných touto formou mal hlavnú zodpovednosť za hospodárenie salašný gazda, čo sa odrážalo aj na výške jeho odmeny.

Druhú formu organizovania spoločných salašov predstavovalo hospodárenie hlavného ovčiara *na svoju ruku*. Pri tomto spôsobe si bača zobral do letného prenájmu ovce od chovateľov, za ktoré im vydal dohodnuté množstvo syra. Všetky salašné výdavky a odmenu pastierom uhrádzal bača z odpredaného syra. Zvyšok syra, ktorý zostal po uhradení všetkých výdavkov a záväzkov, zostával bačovi ako jeho mzda za prácu alebo zisk. Riziko salašného podnikania bolo na strane baču *podujímateľa*, ktorý mohol za pasienkovú sezónu dobre zarobiť, ale v zlom roku zaznamenať aj hospodársky úpadok. Tento spôsob hospodárenia bol rozšírený na väčšine územia

Slovenska. Bačovia z niektorých obcí, napríklad z Lendaku, výrazne ovplyvnili spôsob salašnej organizácie na území Spiša a v časti liptovských obcí. Všeobecne v Liptove mali pri voľbe prednosť miestni ovčiari a len zriedka prenikali do Liptova bačovia z iných oblastí, najčastejšie zo Spiša. Bolo to vždy len v krajnom prípade, keďže ovčiari z tohto regiónu nedosahovali požadovanú úroveň produkcie mlieka, vyrábali chuťovo odlišnú žinčicu a nepoznali výrobu oštiepkov a pareníc. Podmienky najímania pastierov na Spiši boli iné ako v Liptove (Holub-Pacwicowa 1931).

Okrem kolektívneho (spoločného) salašníctva existovala na Slovensku, najmä v oblastiach s rozptýleným osídlením, aj forma individuálnych salašov, kde každý hospodár pásol svoje ovce a ostatné zvieratá na vlastných, resp. prenajatých pasienkoch. Pri väčšom počte oviec si gazda najímal ovčiara na pasenie čried a sám sa venoval spracovaniu mliečnych výrobkov. Pri využívaní horských pasienkov a hôľ nebolo možné vracať čriedu každý deň do obce, preto ostávala spolu s pastiermi počas celej sezóny na pasienkoch, kam sa prenieslo aj ťažisko mliečného hospodárstva (Slavkovský 2002, s. 104, 106). V písomnostiach Liptovskej stolice nachádzame zmienku, že v roku 1769 sa v Jamníckej doline nachádzali dva panské salaše podliehajúce zemanom. Pod Ostredkom (1 674 m n. m.) bol vybudovaný salaš Františka Podturňanského. Druhý, ktorý patril Karolíne Spillenbergovej, vdove po Pavlovi Podturňanskom z majera v Jamníku, ležal v lokalite nazývanej Na Maselnom (Vítek, Martinický, Laučík 2016).

Do druhej svetovej vojny boli bačovia volení predovšetkým spomedzi miestnych pastierov. Obce založené na valaskom práve mali dostatok tradičných valaských a bačovských rodín, členovia ktorých nielenže stačili vykonávať pastierske povinnosti vo svojich obciach, ale odchádzali „bačovať“ a „valašiť“ aj do susedných obcí, príp. iných regiónov. Medzi bačami na salašoch v produkcii syrov bola tvrdá konkurencia a uplatnili sa iba najschopnejší. Salašný spolok volil na vykonávanie salašných prác okrem baču tiež valachov. Valasi sa najímali na vykonávanie salašných prác na celú sezónu pasenia (Podolák 1969).

Socialistická kolektivizácia poľnohospodárstva zasiahla aj do tradičnej organizácie pastierstva. Tradičné spôsoby salašníctva sa prispôbili novým miestnym hospodárskym pomerom. V období kolektivizácie v obciach s jednotnými roľníckymi družstvami bača s valachmi dostávali dohodnutý mesačný plat a z naturálií iba zemiaky. Na družstevnom salaši sa pásli aj ovce členov družstva a ovce súkromne hospodáriacich roľníkov. Majitelia dostávali od takýchto oviec dohodnuté dávky syra, podobne ako na nedružstevných salašoch, kde bol podnikateľom bača (Podolák 1982).

V Moravsko-sliezskych Beskydách pasienky (*javořiny*) prenajímala vrchnosť zámožným hospodárom (*vrchařům*). Od vrchnosti si prenajímali právo na pastvu v horách a za to odvádzali desiatok z čriedy. Tí ich opäť prenajímali chovateľom oviec, nazývaným *míšaníci* (na Těšinsku *miešaníci*). Ich označenie je odvodené od miešania oviec na začiatku pasienkovej sezóny, pri ktorom sa ovce rôznych majiteľov zmiešali do jednej veľkej čriedy. O rozdelení oviec rozhodovala valaská hromada a vychádzali zo zmlúv uzavretých medzi vrchnosťou a vrchárom.

Pôvodní valaskí kolonisti sa usadzovali v obciach a často sa stávali vlastníkmi pôdy. Po zániku valaského práva v 18. stor. sa tradícia zachovala. Po zrušení poddanstva v 19. stor. sa predchádzajúca jednotná organizácia rozpadla na rôzne formy hospodárenia. Na Těšínsku vznikali spolkové salaše. Ich užívateľmi sa stala skupina hospodárov (*miešanikov*), podiel každého z nich bol stanovený výsadou, t. j. právom na pastvu po celú letnú sezónu s určeným počtom kusov zvierat. Na Valašsku bolo možné sa stretnúť so salašmi, kde bačovia hospodárili vo vlastnej réžii. Prenajali si pasienok, najali personál, zjednali ovce od *miešanikov* a vydávali im dohodnuté množstvo syra (Štika 2007).

Na rozhraní 19. a 20. stor. boli spôsoby odmeňovania v celej oblasti Zakarpatska takmer totožné. Základ mzdy tvorili mliečne výrobky (neskôr finančná odmena v hodnote mliečnych výrobkov), vedľajšie príjmy tvorili naturálie na stravu pastierov a príspevky na oblečenie a obuv. Vo všetkých obciach sa rešpektovalo tradičné právo pastierov bezplatne pásť svoje zvieratá na polonine. Napokon jednotná bola aj obyčaj chovať si na poloninách ošípané. Tieto základné formy naturálnych odmien nachádzame na začiatku 20. stor. takmer vo všetkých oblastiach Východných a Západných Karpát (Štika 1962, s. 421).

Pastieri pri ovciach dostávali aj stravu (*kost, košť*). Pozostávala z naturálií, ktoré prinášali gazdovia pri odbere mlieka. Stravu tvorili hlavne slanina, kukuričná múka, chlieb, soľ a fajčivo. V rokoch pred 1. svetovou vojnou sa ovčiarom poskytovali v niektorých obciach aj príspevky na odev (vo forme dávok z vlny) a príspevky na obuv. Tieto formy odmeny postupne zanikli. U haličských Huculov a na Bukovine prevládali v odmeňovaní pastierov mliečne výrobky. Bača a starší ovčiar dostali na sezónu po 5 až 6 odmeraných nádob (*berbenica*) bryndze. Okrem toho každý dostal jedny krpce na mesiac a možnosť bezplatne pásť svoje ovce. Mladší ovčiar dostali po 3 až 4 *berbenice* bryndze okrem stravy (Szuchiewicz 1902, s. 227). Po 1. svetovej vojne sa tieto dávky znížili. Okrem toho im stále zostávala možnosť pásť na polonine svoje zvieratá. Pri chove kráv sa ovčie mlieko miešalo s kravským pri výrobe všetkých mliečnych produktov.

V kolchoznom poloninskom hospodárstve (*ferma*) sa ešte rešpektovali niektoré zo starších foriem odmeňovania pastierov. Za svoju prácu dostávali pastieri hlavne finančnú odmenu, ktorej výšku určovala pracovná zmluva. Okrem finančnej odmeny dostávali kolchozní ovčiar *košť* (múku, mlieko a zemiaky). Ďalej mali možnosť bezplatne pásť na polonine svoje ovce, pričom za dojnú ovce dostávali toľko syra koľko dával hlavný ovčiar za ovcu kolchozu. Okrem toho dostával prémie za dodávky vlny, ktoré presahovali zmluvnú kvótu. Oproti naturálnym dávkam v súkromnom hospodárení pastieri v kolchoze nedostávali syr. Napokon pastieri mali možnosť zakúpiť si pre svoje ovce na zimu potrebné množstvo sena z kolchoznej úrody (Podolák 1966, s. 213).

Valasi v Západných Karpatoch dostávali pravidelnú mesačnú odmenu od baču (ako v prvom prípade od salašníka), no bačova odmena bola až do skončenia salašnej sezóny neistá a jej výška závisela od hospodárskeho výsledku salašného podnikania v

bežnom roku. Pred začatím salašnej sezóny sa bača dohodol so salašníkom (obyčajne na výročnej schôdzke salašného spolku) na množstve syra, ktoré vydá gazdom na každú dojku (na dojku za sezónu 7 – 9 kg hrudového syra). Bača bol povinný zložiť pri podpisovaní zmluvy do salašnej pokladnice finančnú kauciu. Po skončení salašnej sezóny sa mu kaucia vrátila len v prípade, že chovatelia dostali prislúbené množstvo syra. Gazdovia dostávali syr obyčajne dvakrát do roka. Väčšiu časť si vybrali v lete a zvyšok v jeseni. Keď bača nevydal gazdom zmluvne určenú dávku syra, kaucia mu prepadla v prospech spolku, ktorý na konci sezóny rozdelil peniaze poškodeným chovateľom. Pri oboch opísaných systémoch salašného hospodárenia dostávali valasi s bačom okrem základných príjmov (vyplácaných v mliečnych produktoch alebo v peniazoch) aj vedľajšie odmeny, ktorých forma a výška závisela predovšetkým od miestnych zvyklostí. Vedľajšie odmeny nezáviseli od toho, či sa v príslušnom salaši pasie na výdavok alebo za syr. Prvou vedľajšou odmenou pastierov bolo *sviatočnô*, ktoré spočívalo v podarovaní koláča, prípadne aj v pohostení pastiera pálenkou. Pastieri dostávali od gazdov svojho salaša (bez ohľadu na počet oviec) klobásu a pečený posúch, inde tzv. *okvonku*, t. j. koláč, slaninu, pálenku a tabak. Tretí raz sa dávalo sviatočné na Vianoce valachom, ktorí pásli v uplynulej sezóne aj po skončení salaša v rámci tzv. „jesenovania“. Do tejto dávky patril, bez ohľadu na počet oviec od každého gazdu, biely koláč (*beluš*) a dve paličky domácej údenej klobásy alebo namiesto klobásy primeraná hodnota v peniazoch.

Ďalšou tradičnou odmenou pastierov bolo *miešanovô* alebo *víhonovô*, ktoré pozostávalo z pohostenia pastierov a z podarovania naturálií v deň miešania oviec a výhonu na salaš. Vo väčšine obcí dostávali pastieri pri výhone od každého majiteľa chlieb, slaninu, klobásu a pálenku. Základnú naturálnu odmenu valachov v období pasenia tvorili príspevky na stravovanie valachov, tzv. *tíždňovki*. Termíny odovzdávania *tíždňoviek* určoval jednotlivým chovateľom salašník. Každý člen salašného spolku dodal na stravovanie pastierov v rámci *tíždňovky* od 4 – 5 oviec na celú sezónu 1 chlieb, 1 kg slaniny (alebo masť) a 1 vahan múky (asi 4 – 5 kg). Niekedy sa tieto naturálie, najmä slanina a masť, vyberali od chovateľov už pri výhone na salaš a počas sezóny sa vyberal len chlieb a zemiaky. V obciach, kde bača s pastiermi začínali byť odmeňovaní mesačným platom, naturálne dávky sa postupne zmenšovali alebo sa začínali nahrádzať finančnými príspevkami na stravu pastierov. V hornom Šariši pod vrcholom Busov vo Fričke vyplácali pastierov vo výške 1 *korca* ovsu alebo jačmeňa za pasenie troch oviec, tzv. *zosyp* (*sipka*) a pod Minčolom v Hervartove najímali ovčiara za zrno (*zerno*), ktorého dostával od obce 10 gbelov (*gbolov*) ročne (Kopczyńska-Jaworska 1959, s. 399).

K tradičným viac-menej pevne ustáleným odmenám pastierov patril príspevok na obuv. Do prvej svetovej vojny dostával každý valach krpce a honelník podošvy na krpce. Po zániku nosenia tejto obuvi sa platil pastierom príspevok na krpce, ktorý bol na Slovensku všeobecne známy ako *bačkorové*. Napokon sa zachoval zvyk poskytovať pastierom aj niekoľko ďalších výhod a odmien, ktorých výška nebola pevne určená a ktoré sa nepraktizovali vo všetkých obciach rovnako. Patrilo sem najmä právo baču a valachov chovať si pri kolibe ošípané a kŕmiť ich salašnou žinčicou. Okrem toho

bača s valachmi mali právo pásť na salaši niekoľko kusov svojich oviec. Oneskorene vyliahnuté jahňatá (*cicaki*) na salaši sa stávali bačovým vlastníctvom. Pri košarovaní pozemkov v jarnom a jesennom období pastieri dostávali odmenu za prenášanie košiara a stravu od gazdu, ktorému sa košarovalo. Keď gazdovia – miešalníci prichádzali v nedeľu na salaš po prídel syra, nosili pastierom chlieb, slaninu, pálenku a dohán, zriedkavejšie aj slaninu, chlieb a iné. Gazda, ktorému pastieri košarovali pozemky, im dával stravu. Okrem potravín dostávali valasi aj vlnu pri strihaní oviec. V niektorých obciach bolo zvykom poskytovať pastierom aj pozemky, na ktorých si zasadili zemiaky. Tradičná salašná organizácia na Horehroní sa nelíšila od salašnej organizácie v iných oblastiach Slovenska. Oba uvedené systémy salašného podnikania nachádzame aj v iných pastierskych oblastiach. Inštitúciu salašníka podľa jej dnešnej náplne možno považovať na území Západných Karpát za špecifikum slovenskej pastierskej organizácie (Laurinčík et al. 1958).

Na Horehroní prvý typ je v tejto oblasti známy ako *paseňie na oštiepky* alebo *paseňie na sir*. Druhý typ salašnej organizácie predstavoval *paseňie na vídavok* (*na vídaj, na vídav*). Pri tomto spôsobe salašného hospodárenia bol podnikateľom sám bača, ktorý „bačoval na svoju ruku“. *Miešalníci* mu na jar odovzdali na pasenie ovce a on im v priebehu salašnej sezóny vydal na každú dojkú dohodnuté množstvo syra. Všetky salašné výdavky (včítane odmeny najatým pastierom za pasenie) uhradil bača z odpredaného syra. Zvyšok syra na konci salašnej sezóny zostával bačovi ako odmena za prácu. Základný rozdiel medzi dvoma spôsobmi salašného podnikania sa prejavil vo vzťahu medzi bačom a salašným spolkom vo forme odmeny za pastiersku prácu a vo výške prídelov syra na dojné ovce. Kým pri prvom systéme pasenia za syr alebo za oštiepky dostával bača (rovnako ako valasi) od salašníka pravidelnú odmenu, určenú pracovnou zmluvou, pri druhom spôsobe pasenia (na vídavok) bolo riziko z podnikania na bačovej strane (Podolák 1960, s. 268-322).

V Rumunsku bača (*baci, băcie*), tak ako inde v karpatskom oblúku, má na starosti výrobu mliečnych produktov z ovčieho mlieka. Nikdy neopúšťa salaš, každý deň priraduje pastierom pasienky na pasenie. Všetky ostatné práce na salaši spojené s pasením a dojením vykonávajú aj v súčasnosti pastieri oviec (*păstorul de oi, pastor, cioban*).

V Zakarpatsku je bača (*vatah*) vedúci celej pracovnej skupiny na ovčom salaši. *Vatah* je najstarší hlavný ovčiar na salaši, ktorý má viac ako 45 rokov. Medzi jeho hlavné úlohy patrí: vybrať si pastierov, s ktorými odíde na poloninu, dať do poriadku stavebné objekty na salaši (pri tejto práci mu vypomáhajú gazdovia), od gazdov prevziať do opatery ovce a po návrate z poloniny ich v poriadku odovzdať, zodpovedať za zdravie oviec, vykonávať potrebné magické obrady na zabezpečenie úžitku z oviec a hlavne dozerať na mliečnu produkciu, aby gazdovia dostali kvalitné výrobky. Zostáva v kolibe a spracováva mlieko na mliečne výrobky. Zodpovedá za celý pastiersky kolektív na salaši, vedie hospodárstvo, určuje denný chod na salaši, kde a kedy sa bude pásť. Určuje koľko ovčiarov bude dojiť, kto bude v noci strážiť zvieratá, kto bude nosiť vodu, rúbať drevo a nosiť na vatru atď. a musia ho všetci

počúvať. V minulosti trombitou (trembitou) zvolával na obed a večeru. Zodpovedá za prípravu mliečnych výrobkov, ktorá má svoje vlastné tradície a technológie. *Vatahovi* vypomáha pri vedení salaša prvý ovčiar – *virčar*, alebo *čaban*. Okrem toho, že zastupuje *vataha* v mliečnom hospodárení, má účasť aj na prácach ostatných ovčiarov, t. j. pasie ovce, zúčastňuje sa na ich nočnom strážení (*sokotit*), na dojení a stará sa o zdravie oviec. Okrem toho patrí do kolektívu ovčiarov *jančar*, ktorého úlohou je pásť čriedu jahniat a jariet a v noci strážiť pred zbojníkmi a divou zverou. Napokon posledným členom kolektívu na ovčom salaši je honelník – *pohonač*, ktorý naháňa ovce na dojenie ku strunge. Pomáha *vatahovi* pri príprave stravy pre celý kolektív, umýva kuchynský riad, kŕmi salašných psov a stará sa o salašné ošipané (kŕmenie a nočné zatváranie). V západnejších častiach Zakarpatska mládenca, ktorý sa učí pastierskemu remeslu, stará sa o poriadok v kolibe, pomáha pri pasení a predovšetkým zaháňa ovce k dojeniu, nazývajú *zahonilnik* alebo *strungar*. Jahňatá pasie *jahňatar*, čriedu baranov *baraňar* a kozy *kizlar*. Niekedy má bača pomocníkov pri práci. *Vatrár* pomáha udržiavať vatru, pripravuje a nosí drevo na oheň, prináša a varí jedlo, *terhár* vyhľadáva plochy na pasenie, robí dohody s vlastníkmi a zabezpečuje vodu a dovoz mliečnych výrobkov do obce, ďalej *bondar*, ktorý zabezpečuje alebo zhotovuje drevený salašnícky riad (Kubijovič 1935, s. 53).

Funkciu stáleho pomocníka pri kolibe vykonáva *vatrak* (v juhovýchodných obciach nazývaný *spuzar* od slova *spuza* – popol), ktorý ma za úlohu stále udržiavať vatru a starať sa o zásobovanie vodou (Szuciewicz 1902, s. 226). Na niektorých poloninách patrili k pastierskemu kolektívu aj nosič (*terchar*, *terčač*), ktorý na huculských koňoch dopravoval na poloninu stravu, potrebné predmety a z poloniny do obce znášal mliečne produkty. Počet pastierov na jednotlivých poloninách závisel od množstva oviec. Na ovčích salašoch u zakarpatských Huculov sa na každú stovku dojných oviec najímalo jeden valach (včítane *vataha*) a k celej čriede ešte honelník. K ostatným čriedam nedojných oviec sa najímalo po jednom pastierovi (k jahňatám, jarkám a baranom). Honelník a pastieri nedojných oviec sa nepočítali k dojčiarom, hoci patrili k pastierskemu kolektívu príslušného salaša a podľa potreby aj vypomáhali pri niektorých spoločných prácach (na dojení sa zúčastňovali len v prípade, že niektorý zastupoval neprítomného dojčiara). Na salašoch sa *vatah* nezúčastňoval pri pasení oviec, venoval sa iba dojeniu a spracovaniu mliečnych výrobkov, najmä ak nebolo zvykom, že si mlieko spracovávali sami gazdovia (Kubijovič 1935, s. 53).

V Poľsku všetky práce na salaši riadi bača (*bača*), ktorý bol v minulosti volený hromadou (*gromadou*) alebo vlastník pasienka. V regióne Beskidu Małego sa nazýva *owczorsz*, ktorému pomáhajú niekoľkí pastieri. Ich povinnosťou je trikrát za deň podojiť ovce. Na jar a v jeseni, keď je deň krátky a slabá pastva ovce sa doja len raz za deň (Hołub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 121; Kopczyńska-Jaworska 1958, s. 251; Łach, Musiał 2015, s. 135). Pastierov (*juhasów*) niekedy nazývali *wałachami*, honelníkov (*honelników*, *hójalników*) aj *owczarami*, mladé ovce pásol jaloviar (*jalowior*).

Na území Slovenska na salaši zastáva najdôležitejšiu funkciu hlavný ovčiar (bača), ktorý obyčajne ovce nepasie, zodpovedá za mliečne hospodárstvo a prevádzku salaša a stav zverenej čriedy. V minulosti do funkcie baču zvolili obvykle najstaršieho a najšikovnejšieho ovčiara. Dôležitú úlohu zohralo ovládanie výroby dobrého syra a iných výrobkov z mlieka. Bača musel byť šikovný, čistotný, poriadkumilovný, čestný a statočný. Vyžadovali sa prirodzená autorita v obci, dobré vodcovské a organizačné schopnosti, predovšetkým skúsenosti v spracovaní mlieka a výrobe syrov, ale aj ovládanie liečenia oviec. Bola potrebná znalosť pasienkov a rastlín, vyznať sa v počasi, veterinárstve a chove oviec. Bača sa venoval mágii, bol liečiteľ, poradca, zachovával dávne tradície a pre mladých mužov z obce bol vzorom. Od valacha sa vyžadovalo, aby bol šikovný, odvážny, dobrý spevák a tanečník. Vedomosti a zvyklosti, ktoré bača a valasi nadobudli počas dlhého pobytu na horských salašoch boli v kultúre obce ponímané ako všeobecne platná móda (Kaminský 1992).

Pasenie oviec majú na starosti ovčiari (valasi), ktorí sa diferencujú podľa charakteru práce (dojčiar, jarčiar, jahňačiar, baraniari, honelníci). Staré označenie valach sa postupom času zamenil aj termínom ovčiar. Skupina valachov sa delila na špecializovaných pastierov, ktorých postavenie v pastierskom kolektíve, odmena za prácu a názov závisel od charakteru vykonávanej práce. Dojčiar (*dojčare*) majú za povinnosť pásť dojnú ovce (*dojki*) a spolu s bačom ich aj dojiť, prípadne vypomáhať bačovi pri výrobe syra. Na veľkých salašoch jahňatá tvoria oddelenú čriedu, za pasenie ktorej zodpovedá *jahňačiar*. K personálu salaša patrí najmladší *honeľník*, ktorý vypomáha valachom pri pasení oviec alebo zostáva s bačom v kolibe poslúhovať pri bežných prácach (nosenie vody, zaobstarávanie dreva, udržiavanie vaty) alebo niekedy je povinný samostatne pásť jahňatá. Popri vykonávaní ktorejkoľvek z uvedených prác je honeľník vždy povinný pri každom dojení priháňať (*durit*) ovce ku strunge (Podolák 1969; Slavkovský 2002, s. 104-106).

Po bačovi mal najdôležitejšie postavenie starší valach *poubača*. Pastier, ktorý v minulosti zimoval pri ovciach na horských zimoviskách sa nazýval *zimovný valach*. V Liptove sa zaužívalo pomenovanie *zimový* alebo *zimovný valach*, ktorý spolu s bačom vykonával práce okolo oviec po celý rok. Pretože boli zjednaní na celý rok, volali ich aj *ročitými*. Ostatní boli len *prijednanci*, zjednaní len na letné obdobie. Zaužívanými pomenovaniami pre valachov boli *paselník*, *striščiar*, *dojčiar*, vychádzalo sa z názvov prác, ktoré valasi na salašoch vykonávali. Osobitné postavenie mali pastieri nedojných oviec, jariek a baranov. Volali ich *jarčiar* a *baraniar*. Ich hlavnou povinnosťou bolo pásť a v noci strážiť nedojnú ovce, ako aj pomáhať pri ostatných pomocných prácach. Funkciu pomocníka na salaši plnil *honeľník*, *holeľník* (*bojtár*, *hajčiar*, *naháňač*, *strungár*, *trškár*, *povara*), chlapec vo veku 10 až 15 rokov, často syn baču alebo brat valacha. Pri zaradovaní pastierov do funkcií bol stanovený určitý postup, ktorý sa prísne dodržiaval. Najskôr musel byť chlapec honeľníkom, okolo pätnásteho roku sa stal poldojčiarom, pásol jarky a barany a začínal sa priúčať dojiť. Až potom sa mohol stať dojčiarom – valachom, ktorý pásol a dojlil ovce (Zuzkinová 1999, s. 21).

4.3 Stavebné objekty na salaši

Pasienky v Karpatoch určené na pasenie oviec v letnom pasienkovom období sú vzdialené od stálych ľudských sídiel. Ovce sa nemôžu každodenne vracat' z pastvy do obce, preto sa na sezónny pobyt pastierov s ovcami priamo na pasienkoch budujú prechodne obývané hospodárske strediská, tzv. salaše. Výber miesta ovplyvňujú viaceré okolnosti. Rozhodujúci je dostatok pasienkových plôch, možnosť ľahkého prístupu k okolitým pasienkom pre zvieratá a pastierov a zároveň existencia komunikácií, ktoré umožňujú transport mliečnych produktov zo salaša do najbližšej obce (Szuchievicz 1902, s. 91; Král 1925b, s. 24; Podolák 1969, s. 27; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013).

Salaše sa umiestňujú na okraj lesa, kvôli potrebe dreva na výstavbu zariadení na salaši a na kúrenie. Pri výbere sa uprednostňujú skúsenosťami overené miesta. Na svahovitom teréne sa salaše umiestňujú v priehlbínach a miestach s najmenším sklonom, podľa možnosti orientovaných na južnú alebo východnú stranu. Výhodné sú miesta chránené od vetra (záveterná strana). Pre chod salaša je nevyhnutnosťou voda. Vyberá sa miesto v blízkosti silného prameňa vody, ktorý nevysycha ani v období letných horúčav, aby po celé obdobie letného pobytu poskytoval dostatok kvalitnej pitnej vody na prípravu pokrmov pre pastierov, na umývanie riadu a na napájanie zvierat v žľaboch. Podľa starej bačovskej tradície „salašiská“ sa nezakladajú na miestach, kde sa ovce plašia (cítia škodlivé sily) a kde niekto zahynul, pretože by mohol utrpieť hospodársku škodu (Szuchievicz 1902, s. 220; Šukevič 1901; Král 1925b, s. 12; Podolák 1966, s. 215; Mogitič 1978; Gajdošík et al., 1984). Miesto „salašenia“ na pasienku sa nazýva *salašisko*, *košarisko*, *kolibisko*, *stádlisko*, *poloninské košarisko* a pod.

Hlavným stavebným objektom na salaši je koliba (angl. *shepherd wooden hut*, rumun. *stâne*, *stîna*, *coliba*, ukr. *staja*, pol. *kolyba*, *bacówka*). V období pasienkovej sezóny slúži pre baču na bývanie, spracovanie ovčieho mlieka na mliečne výrobky a na ich uskladnenie. Typickou valaskou kolibou je masívna zrubová stavba, ktorá je budovaná natrvalo na jednom mieste v bezprostrednej blízkosti lesa, chránená pred vetrom. Pastierske koliby môžu byť neprenosné, prenosné skladacie, príp. na saniach (Szuchievicz 1902, s. 220).

Tradičná koliba v Rumunsku nemá okná. Z praktických dôvodov pred vchodom bývalo predĺžené podstrešie, ktoré chránilo vchod do koliby a tvorilo odkladací priestor pre bačovský riad. Na zadnej stene koliby oproti dverám sa nachádzala polica – *podišiar* (*podişor*), ktorá slúžila na odkladanie a zretie syra. Neskôr sa zadný priestor ohradil doskami a tak vznikol dvojpriestorový objekt, postupne sa začali stavať trvanlivejšie zrubové koliby. Pri kolibách sa môže nachádzať *comarnic* – jednoduchá otvorená drevená konštrukcia na dvoch alebo štyroch koloch so sedlovou strieškou, kde sa odkladá syr. Ohnisko (*vatra*), kde oheň horí počas celého pobytu na salaši, je umiestnené v strede koliby alebo napravo od dverí. Hák na kotol je upevnený na brvnách. Dym z ohniska vychádza otvorom v strede koliby. Vybavenie koliby je veľmi

chudobné, všetko sa zmesť na jednu zavesenú policu (*polița*) na kladenie riadu, napr. hlinené nádoby, soľničky z kôry brezy, drevenej lyžice, kapsy na živicu zhotovenú z jedľovej kôry na syr (Păcală 1915; Podolák 1961c, s. 128).

Na vysokohorských salašoch (juh až juhovýchod Rumunska) bola v minulosti strecha pokrývaná kôrou alebo šindľom. Koliby boli bez podlahy a základov, prípadne zapustené do kameňa. V subalpínskych polohách nad hornou hranicou lesa, na najvyššie položených vrcholoch rumunských Karpát, napr. Cotroana v pohorí Parâng (okr. Hunedoara), stavali pastierske koliby z kameňa. Postaviť v týchto podmienkach kolibu (úkryt pre pastierov) nebolo jednoduché, pretože chýbalo drevo. Najviac sa v nich zdržiavali pastieri jahniat, mladých oviec a baranov, menej pastieri dojných oviec. Kamenná pastierska koliba bola kónického tvaru s okrúhlym základom, pomerne malých rozmerov (priemer 1,50 – 2 m, výška 1 – 1,50 m), postavená z kameňa bez použitia tmeliacej zložky. Veľkosť a tvar koliby bola podmienená dostatkom kameňov (Milicescu 1992; Bale et al. 2004).

Salašnícke stavby v Zakarpatsku boli rozdielne v závislosti od polonín. Tradične sa rešpektoval zákaz budovať koliby a salaše na miestach, kde bol niekto zabitý (u haličských Huculov sa takéto miesto nazýva *sukrovište*). Ak cesty a staré pastierske chodníky prechádzali lúkami a poloninami, ktoré sa kosili, budovali sa okolo ciest drevené ploty. Oplotený priestor vyhradený na dopravné a transportné ciele nazývali Huculi *sutki* (Szuchiewicz 1902, s. 91, 220).

Poloniny so salašmi boli od osád vzdialené aj do 30 km. Rúbaním stromov a klčovaním sa ustavične znižovala horná hranica lesov a pribúdalo trávnych porastov. V celých ukrajinských Karpatoch sa na poloninách budovali letné stavebné objekty zvyčajne na hornej hranici lesného pásma. Ovčie salaše sa vyskytovali v priemere do výšky 1 370 m n. m. Horské poľnohospodárstvo úzko zviazané s polonínskym pastierstvom bolo v týchto obciach hlavným faktorom v procese osídľovania horských oblastí (Podolák 1966, s. 214-216). Koliba (*staja, kolyba*) sa zriaďuje v blízkosti vodného zdroja s čistou pitnou vodou na spracovanie mliečnych výrobkov a varenie. Zdrojom sú horské studničky a potoky, z ktorých voda tečie samospádom do vyhlbeného koryta zo smrekového dreva. Dĺžka žľabu závisí od počtu zvierat. Žľab s priemerom 0,40 až 0,60 m má dĺžku 3 až 8 metrov. V blízkosti sa umiestňuje koryto so soľou, príp. koryto na žinčicu pre psov (Kubijowicz 1935, s. 70; Mandibura 1978).

Tradičná zrubová koliba bola bez okien s jednými dverami, bez povaly a so strechou pokrytou jedľovou kôrou, smrekovými konármi, zriedka doskami. Podlaha bola tiež niekedy vystlaná kôrou a smrekovými konármi. Obvod pôdorysnej plochy koliby má rozmery 7,20 x 4,50 m. Základ budovy tvoria štyri silne pozdĺžne položené trámy (*poștorhonc*), podložené väčšími stavebnými kameňmi. Dva krajné trámy tvoria spodok pozdĺžnych stien zrubu, dva vnútorne slúžia ako podklad pre dlážku koliby. Na koncoch všetkých štyroch trámov sú krížom preložené dva trámy (*pidvalina*), ktoré tvoria spodok priečných zrubových stien. Dve pozdĺžne a dve priečne steny (*podoužna stîna* a *poperečna stîna*) koliby sú vybudované zo smrekových brvien (*berveno*). Vrch pozdĺžnych stien je zakončený na jednej i druhej strane silnejším

brvnom (*očepa*), na ktorom leží krov. Celá zrubová koliba je bez okien a len s jedným otvorom pre dvere na južnej pozdĺžnej stene. Dvere (*dveri*) sa pri otváraní smerom dnu otáčajú na silnejšom stĺpiku (*verija*), ktorý je upevnený na vnútornej strane futra (*odvirok*). Hlavnú konštrukciu strechy tvorí niekoľko párov krokiev (*kozel*), ktorých dolné konce ležia na vrchnom okraji pozdĺžnych stien zrubu. Pod vrchom sú každé dve krokvy spojené priečnym trámikom (*slimbena*). Na streche sú po tri rady šindľov (*dranica*) pribitých na latách (*lata*). Na hrebeni strechy je silnejší smrekový drúk, ktorý zastáva funkciu lát a okrem toho upevňuje jednotlivé rady krokiev (Podolák 1966, s. 218-219; Harasymczuk, Tabora 1938, s. 32).

Pôdorysne sa koliba delí na dve časti. Vstupnú časť tvorí vlastná koliba (*staja*), ktorá slúži na vykonávanie základných prác okolo mlieka, na prípravu stravy pre pastierov a na spanie ovčiarov, ktorí nemajú nočnú službu pri ovciach. Ústredným miestom koliby je ohnisko (*vatra*), umiestené na zemi tesne vedľa steny a obložené kameňmi. V jednom rohu ohniska pri zrubovej stene koliby je pripevnený otáčavý drevený *kumhár* na vešanie kotla, aby sa mohol vysúvať nabok doľava a doprava. Ohnisko je upravené na varenie stravy a na práce okolo prípravy mliečnych produktov. *Kumhár* na vešanie kotla pozostáva z otáčavého stĺpa, dolným koncom zasadeného do hniezda (*kahanec*) a horným koncom pripevneného húžvou (*hužva*, *huživka*) o stenu koliby. Zo stĺpa vyčnieva nad vatrou vodorovné pevné drevo (*verkluh*) na jeho konci so zvisle pripevneným hákom (*berfela*, *kužba*) na vešanie kotla. Na úpravu dreva a hrabanie popola v ohnisku sa používa drevený kutač (*kutač*, *spuzar*) položený vedľa ohniska (Podolák 1966, s. 253).

Podlaha celej vstupnej miestnosti okrem ohniska je vydláždená mostnicami (*mist*) zo štiepaného dreva. Mostnice sú pokladené a pripevnené krížom na spodných pozdĺžnych brvnách (*poštorhonc*). K vnútornému zariadeniu koliby na bočných stenách vaternyka sú dve lôžka (*prič*, *priči*), zhotovené vo forme vyvýšených širokých lavíc zo štiepaného dreva. Na širokej lavici (*lavica*) vystlanej ihličím alebo senom spáva *vatah*. Šatstvo pastierov býva uložené na lôžkach a nad lôžkami na klinoch alebo vo vreciach. Na odkladanie drobných predmetov slúžia police (*polica*) pripevnené do zrubu na hornom okraji stien. Na policiach bývajú misky, soľ a lyžice. Na stene visia trepačka, zberačka, varecha a na vešiakoch oblečenie ovčiarov. Hrádka (*dragar*) slúži na vešanie hrudiarky so syrom. V stene naproti vchodu sú drevené klíny (*čip*, *čopi*), na ktoré sa vešajú hrudiarky s čerstvým syrom. Celý priestor koliby je bez povaly, takže dym z otvoreného ohniska uniká voľne pod strechu a otvorom na priechlí koliby.

Zadnú časť koliby tvorí komora (*čeraľ*, *komarnyk*), ktorá slúži na uskladňovanie mliečnych produktov, drevených nádob, produktov na prípravu pokrmov pre pastierov, soli pre ovce a náradia. V tenkej zrubovej stienke (*stina*), priečne oddeľujúcej dva priestory koliby a siahajúcej po horný okraj zrubu, sú malé dvere s otváraním do komory. V komore pri zadnej stene je dlhá drevená polica (*polica*) na sušenie syrových hrúd a na odkladanie potravín. Podlaha komory je vydláždená mostnicami. Niektoré koliby majú jednoduchú drevenú konštrukciu so strieškou. Koncom 19. stor. sa vyskytovali ešte koliby jednopriestorové. V súčasnosti prevládajú na poloninách

zakarpatských Huculov dvojpriestorové ovčiarske koliby. Niektoré koliby majú na priechelnej strane výpust (*piddaše*) s doštenou povalou, kde sa sušia hrudy syra (*budz*). Doštená povala výpustu sa označovala aj názvom *podišar*. Pri nedostatku pasienkov a častom presúvaní sa zhotovovali prenosné malé koliby, ktoré mali rúčky na prenos za pomoci niekoľkých chlapov alebo dvomi ohnutými „podvalinami“ v tvare saní na presun koňmi (Szuchiewicz 1902; Podolák 1966, s. 232; Podolák 1967, s. 85; Mandibura 1978; Mogitič 1978).

Pobyt Bojkov na salašoch bol kratší než pobyt Huculov, preto ich koliby boli jednoduchšie. Niekedy stavali viac kolíb pre pastierov. V jednej bača (*staršyj vivčar*) vyrábali syr a zároveň v nej aj spal. Koliby boli zhotovené zo zrubových trámov pokryté šindľom, niekedy len kôrou zaťaženou kameňmi. Predok koliby bol otvorený. Koliby boli zhotovené z kmeňov stromov (zo zrubových trámov), niekedy na jednej strane pritesaných, so sedlovou strechou pokrytou prevažne šindľom, niekedy len kôrou zaťaženou kameňmi. Predok koliby bol otvorený. Koliba nemala okná, s dverami vpredu a v strede s ohniskom. Dym unikal dierami v streche a po stranách boli posteľe pre pastierov. Starší typ koliby (*staja*) pozostával z jednej miestnosti, novší z dvoch miestností a s komorou na uchovávanie syra a náradia. Pri kolibe býval postavený prístrešok na syr (*košarnyk*). Oheň sa zakladal aj pred kolibou (Kubijowicz 1935, s. 68-69).

V 20. stor. sa v niektorých kolibách začali používať na varenie pece, hovorovo tzv. „burzujka“. Na Vesnarke sa používajú prenosné košiare. Nachádzajú sa aj strechy pokryté azbestocementovou krytinou (Vesnarka, Hrohorivka), príp. z pozinkovaného plechu (Zakukul). Stavby na bývanie sú od primitívnych až po nové moderné dvoj- a trojizbové s pecami a komínmi, poschodovými posteľami, stolmi, stoličkami, skrinkami a pod. (Kornicke, Seredne). V nových stavbách sa viac dbá, aby boli dodržané hygienické podmienky. Salaše začínajú mať charakter rodinných fariem (Gudowski et al. 2001, s. 75, 79).

Na území poľských Karpát koliby (*bacówki*) boli často jednoduché drevené prístrešia bez podlahy a stropu. Väčšina salašov sa však nachádzala v pásme lesa alebo tesne nad jeho hornou hranicou. Základným stavebným materiálom bola guľatina zo smrekového dreva alebo rozpolené kmene stromov. Steny zrubových kolíb tvorili brvná uložené jedno na druhom a spevnené špeciálnymi zárezmi na rohoch. Škály medzi brvnami obyčajne neboli utesnené. Strechy, pôvodne dvojspádové, neskôr nahradené štvorspádovými, boli prikryté doskami, zriedkakedy šindľami. Pred nárazovými vetrami ich chránili jarmá vyrobené zo žrdí, dostatočne zaťažené kameňmi. Zrubové koliby nemali okná. Vchod sa nachádzal na užšej štítovej stene. Vo vnútri bola obyčajne jedna miestnosť s vymedzenou priečnou stenou (*komarnik*, *kumarnik*), kde dozrievali syry. Vo vnútri bola jedná miestnosť s priečnou stenou. V podlahe prikrytej hrubými drevenými kladami bol vyrezaný pravouhlý otvor v ktorom priamo na zemi horelo ohnisko – vatra (*watra*). Nad ním bol pripevnený druk s hákom na konci, tzv. *jadwiga*, na ktorú sa vešal kotol na varenie srvátky (*zyńtyca*). V kolibách nebola povala a dym unikal von otvormi v stenách a na streche. V miestnosti s

ohniskom sa nachádzala jednoduchá posteľ, lavice, nádoby a riad potrebný na výrobu syra. Na vysoko pribitých policiach na stene (*wedzarnik*) sa v dyme z ohniska údili syry. V komárniku (zadná stena alebo osobitný prístrešok) sa sušili syry a uchovávali drevené nádoby na mlieko, žinčicu a vodu, formy na tvarovanie syrov, potraviny a predmety patriace bačovi. V novších dvojpriestorových kolibách bola vstupná časť s ohniskom, lôžkami na spanie, lavicami na sedenie a komárnikom (zadná komora). V blízkosti koliby bol vodný zdroj – prameň s pitnou vodou, žľaby na napájanie oviec a krmenie psov (Kubijowicz 1931, s. 117-126; Jawor 2004; Szymik, Richter 2008; Łach, Musiał 2015, s. 38-39).

V Gorcach sa koliby nachádzali v nadmorskej výške 800 až 1 300 m., najčastejšie 1 000 až 1 200 m n. m., s orientáciou na východ. Salaše boli vzdialené 4 až 12 km, ale niektoré aj 30 km od obcí. Koliby boli z neotesaných brvien, otvory medzi nimi upchávali machom. Mali jednu alebo dve miestnosti, vpredu s lavicami na spanie, dvere viedli od kratšej strany. Strecha bola šindľová alebo z dlhých dosiek. V Beskide Małom boli *bacówki* najčastejšie s jednou miestnosťou s dvojspádovou strechou pokrytou šindľom. Košiare boli pletené, ľahko presúvateľné. Okolo košiara sa vyskytovala malá búdka s jednostrannou strieškou opretou na jednej strane o zem. Slúžila ako miesto nocovania pre pastiera strážiaceho ovce v košari. Pod vrcholom Babia Góra boli aj prenosné pastierske búdy (Kubijowicz 1927, s. 15-17, 34, 40).

Vo vysokohorských polohách, predovšetkým v Tatrách, kde bolo drevo ťažko prístupné, stavali prírodné skalnaté úkryty alebo kamunno-drevené koliby s dvojspádovou strechou. Kamenné jednokomorové stavby boli aj na poľanách v Beskide Małom, napr. Hroboza Łaka, Magurka, Kiczera a Jaworzyna. Niekedy aj ohrady pre zvieratá pod holým nebom bývali kamenné. Kamenné koliby sú vo vysokohorských oblastiach považované za posledných svedkov archaického salašníctva. Sú výnimočné a majú historický charakter. Prístrešky ešte možno nájsť v údolí Sola v oblasti Międzybrodzia a Czernichowa na svahoch Magórki Wilkowieckiej, Hrobaczej Łąki, Czupla, Suchego Wierchu, Kiczery, Jaworzyny, Żaru, Cisowych Grap a Przykrzycy nad Okrajnikom. Tieto stavby boli veľmi primitívne, postavené z pieskovcových skál spájaných bez malty a napriek tomu tesných a silných. Mali rámy pre okná, police, boli kryté dvojspádovou doskovou strechou zvyčajne obdĺžnikového tvaru, s pôdorysom najviac 2 x 3 m alebo 4 x 5 m. Vnútri bolo niekoľko kolíkov pre zavesenie riadu, regály na stenách, smrekový peň namiesto stoličky a pospájané žrdky na ležanie (Łach, Musiał s. 38-39). Strungy (*strągy*) s jednospádovými strieškami boli podopreté žrdami. Cez noc ovce strážili *juhási*. Používali prenosné prístrešky zo zbitých dosiek, pozostávajúcich z podlahy, troch stien a jednospádovej striešky.

V Západných Karpatoch na území Slovenska centrálnou stavbou salaša a základným stavebným objektom na salaši bola koliba (*valaská koliba*, *bačovská koliba*), ktorá slúžila ako sezónne obydlie pre pastierov, priestor na prípravu stravy a predovšetkým na spracovanie ovčieho mlieka na mliečne výrobky a ich uskladnenie. Vo vývoji pôdorysu ovčiarkej koliby možno na základe zachovaných objektov rozlišovať dve fázy. Staršie vývojové štádium predstavuje koliba jednopriestorová, v

novšej dobe prevládajú koliby dvojpriestorové. Obom vývojovým fázam je spoločná obdĺžniková forma pôdorysu. Nerozdelené jednopriestorové koliby mali pôdorysné rozmery asi 3 x 4 m a boli menšie ako koliby rozdelené. Dvojpriestorové koliby, na rozdiel od jednopriestorových, boli väčšie (pôdorysné rozmery 4 x 5, 4 x 6 až 5 x 9 m). Veľkosť koliby závisí od počtu pastierov a od rozsahu salašného hospodárenia. Bačovské koliby majú charakter stálych trvalých objektov. Za najstaršie koliby sa považujú jednopriestorové, ktoré postupne prechádzali do dvojpriestorových. Jednopriestorová valaská koliba na holi slúžila ako priestor na spracovanie mlieka, na uskladnenie syra a riadu a na ubytovanie baču. Okrem baču a honelníka spával v kolibe aj jeden dočiar a to na povalovom výpuste nad vchodom do koliby. Okrem toho slúžil tento výklenok aj na uskladnenie šatstva pastierov. Viac sa rozšírili dvojpriestorové valaské koliby, vzadu s oddelenou komôrkou.

Koliby sa stavali z dreva ihličnatých stromov, kresaných z jednej, prípadne z dvoch strán. Boli postavené bez základov, nerovnosť terénu pri stavbe vyrovnávali podložením rohových kameňov a obvykle základ nahrádzal pevnejší spodný veniec zrubu. Stavba bola bez okien, na vetranie slúžili „neupchaté“ škáry medzi brvnami a rozšírená škára v zadnej stene zrubu. Jediným otvorom v zrubu boli dvere, umiestnene spravidla v jednej zo štítových stien. Brvná posledného venca zrubu bývali hrubšie, pretože na nich spočívala váha krovu. Strecha mala sedlový tvar, ktorý pozostával z niekoľkých krokiev začapovaných spodnými koncami do bočných stien zrubu. Na krokvách bolo latovanie s pribitou šindľovou krytinou. Podstrešie nad vstupnou stranou zrubu vyčnievalo do priestoru, bolo predsunuté do tzv. výpustu, ktorý chránil vstup do koliby a zároveň vytváral skladovací priestor pre uskladnenie najrozličnejších predmetov. Koliby bývali bez povalového priestoru, aby dym z ohniska voľne unikal strešným otvorom do podstrešia. Štíty boli doštené, v staršom období vyhotovené aj z hrubých štiepaných brvien. Podlahu v kolibe tvorila len udupaná hlina, ktorú až v období druhej tretiny 20. storočia začali z izolačných a hygienických dôvodov nahrádzať drevenou podlahou z hrubších dosiek (Zuzkinová 1999, s. 31).

Valaské koliby boli dvojaké: zrubové, postavené trvalo na jednom mieste a doštené, ktoré sa dali rozkladať (v Lendaku *deskova koliba*, v Spišskej Belej *skladaca koliba*) a podľa potreby prevážať z miesta na miesto. Z hľadiska pôdorysného členenia predstavujú koliby v celej oblasti jednotný typ bez ohľadu na to, či sú zrubové alebo doštené (Podolák 1967, s. 81-83; Slavkovský 2002, s. 108; Zuzkinová 2014). Steny zrubových kolíb sú z masívnych smrekových (zriedkavejšie jedľových) brvien. Prenosné koliby sa zhotovovali z dosák upevnených v pevnejšom trámovom ráme. Konštrukciu strechy zrubových kolíb tvorilo asi päť párov krokiev (*rohi*), pospájaných latami a prikrytých šindľom. Nad vatrou v streche alebo v hornej časti priečelného štítu býval otvor na unikanie dymu zvaný *dimník*. Koliby mali iba jediný vchod, ktorý bol umiestnený v jednej z kratších stien orientovaný na východnú alebo južnú stranu, v strede alebo na boku. Nad dverovou stenou bývala predĺžená strecha (*vípust*). Toto otvorené prístrešie sa využívalo na uskladnenie niektorých pracovných nástrojov, vriec so zemiakmi, kusovej soli pre ovce a pod. (Podolák 1961b, s. 29).

Zvyk budovať koliby otvorom k východu slnka mal svoj pôvod v časoch, keď na salašoch nebolo hodín a keď sa bača riadil pri rannom vstavaní podľa slnka. Ústredným miestom koliby je otvorené ohnisko (*vatra*), ktoré býva spravidla v prednej časti koliby blízko dverí, vedľa jednej z pozdĺžnych stien. Miesto s vatrou sa nazýva *vatrisko*, priestor okolo slúži na spracovanie mlieka. Od steny a z bokov je *vatra* obložená kameňmi. Kotel sa nad oheň vešal na železný hák – *kumhár* na vodorovne vyčnievajúcim ramene, upevnenom na otáčavom alebo pevnom asi 1,50 m vysokom vertikálne upevnenom stĺpiku z prirodzeného samorastlého deformátu dreva alebo železa, postaveného vedľa ohniska pri stene koliby. Pri vatre býval *vatráľ*, dlhá palica na rozhrabávanie ohňa, slúžiaca dávnejšie aj ako zbraň proti divjej zveri. Za najstaršiu formu možno považovať drevený hák upevnený reťazou na krokve. Iným spôsobom bolo vešanie kotla na jeden koniec vodorovného drúka, upevneného vzadu v zrubu a reťazou nad vatrou. Dym z otvoreného ohniska sa využíva na údenie oštiepkov a baraniny. Priestor nad ohniskom na vodorovne zavesených dlhých drúkoch slúžil na sušenie dreva na kúrenie alebo ďalej od vetry aj šatstva (Podolák 1967, s. 84; Podolák 1969, s. 30; Zuzkinová 1999, s. 32).

V Tatrách sa salašné stavby vyskytovali od 600 do 1 500 m n. m. Koliby a košiare boli zhotovené z dostupných smrekov. Koliby, najčastejšie s jednou miestnosťou (niekedy aj s dvoma), sa zhotovovali z neotesaných brviem a strechy boli pokryté šindľom. Košiare sa stavali osobitne pre dojnú ovce, pre barany, jarky a jahňatá (Kubijowicz 1931, s. 117-126). Kamenné koliby sa nachádzali na najvyššie položených salašoch v oblasti Vysokých a Západných Tatier, na miestach, kde sa končilo pásmo lesov a začínalo pásmo kosodreviny (Szafer 1958, s. 174-178).

V kolibe (zadný ľavý kút za vatrou) bolo v minulosti umiestené bačovo lôžko – doštená *prič* vyvýšená nad zemou na štyroch pevných drevených koloch. Na Horehroní sa nazýva *lavica* alebo *postel*, v susednom Liptove *pryca*, na Kysuciach *lavička*. Na *priči* ležal slamený *strožlak*. Pod bačovým lôžkom bolo na zemi čečinou ustlané lôžko pre honelníka. Nad bačovým lôžkom v kúte na stenách viseli bačove predmety: kožená torba, tabak a kožuch. Nad nimi na zadnej stene visela drevená soľnička. Značnú časť vnútorného priestoru koliby pozdĺž pravej steny vyplňal drevený riad na spracovanie mlieka. V strede naproti vatre bola drevená *putina* na kľaganie mlieka, palica *trepárka* na miešanie mlieka, na putine býval „nalievak“ (*nalevák*) na nabranie žinčice. Vedľa putery na zemi sa nachádzala geleta na dojenie, *šochtarik* na srvátku a drevený *šafel* na staršiu žinčicu. Na prednej stene vpravo vedľa vchodu viseli na klincoch črπάky a varechy, v kúte bývala sekera.

Potrebám stáleho prekladania salaša v čase košarovania slúžili ľahko prenosné skladacie koliby. Na Horehroní boli dvojaké: doštené a rámové. Skladacie prenosné koliby prenikli na Horehronie zo Spiša (Ľubica, Lendak), odkiaľ prichádzali bačovia (Podolák 1969, s. 29). V súčasnosti sa používajú aj maringotky na štyroch kolesách. Pre potreby košarovania bola zrubová koliba, ktorá sa preťahovala z miesta na miesto vcelku, teda bez rozoberania a opätovného skladania na novom mieste. Príkladom takejto koliby je zrubová koliba v Spišskej Belej na pasienku pri Šarpanci. Dve spodné

brvná pozdĺžnych stien tvorili *vláky (vloki)* so silnejšími zadnými koncami vyhnutými smerom nahor do formy saní. Po vykošarovaní plochy na jednom mieste pretiahli celú kolibu (t. j. zrubové steny spolu so strechou) pomocou dvoch-troch párov koní alebo volov (v poslednom čase pomocou traktorov) na iné miesto, ktoré bolo bližšie ku košarovanej ploche. Vnútorne zariadenie tejto koliby sa prevážalo na voze. Takúto kolibu bolo možné použiť iba na rovnej pasienkovej ploche. Pri košarovaní polí sa používali iba skladacie doštené koliby (Podolák 1967, s. 82).

V dvojpriestorových kolibách je oddeľujúca časť komora (*komárňik, komarňik, komarnik, kumarnik, komarník*). Zadná časť koliby s policou na syr a priestorom na uskladnenie mliečnych produktov a náradia postupne vznikla z koliby jeho oddelením od ostatného priestoru zrubovou stienkou s funkciou komory. Na Horehroní sa slovom komárnik rozumie predovšetkým oddelený priestor koliby, slúžiaci na sušenie syra a na uskladnenie mliečnych výrobkov a riadu. Na stene komárnika sú drevené klíny alebo háky na vešanie hrudienok so syrom, niekde sušia aj vyprané hrudiarky. V hornom Liptove (Pribylina, Liptovská Kokava, Hybe, Východná, Važec) sa na salašoch s jednopriestorovými kolibami zachoval aj spôsob vešania hrudienok so syrom a na jeho sušenie na vyvýšenej polici, pod osobitným prístreším pred kolibou, prikrýtným šindľovou striedkou (Podolák 1969, s. 32; Botík, Slavkovský 1995a, s. 248).

V jednopriestorových kolibách býva polica, tzv. *podišiar (podišiar, podišiar, podišar, v spišských obciach podisar, v goralských podisorž alebo podvisorž)*, umiestnený pri zadnej stene alebo pri bočnej stene naproti vatre. V dvojpriestorových kolibách je v zadnom oddelenom priestore koliby, niekedy aj nad ohniskom (Podolák 1969, s. 31). Slúžil na odkladanie, sušenie a dozrievanie syra. Na podišiar sa dávajú predovšetkým hrudy syra po odtečení srvátky a v minulosti ich nechali dozrieť na výrobu bryndze alebo až do odvozu celotýždennej produkcie do bryndziarne. Časť je vyhradená na odkladanie drobného a väčšieho riadu, nádob so žinčicou, veľkých sudov, na uskladnenie potravín pre valachov pokladených na zemi alebo na podložených drevených drúkoch. Na stene býval mincier na váženie syra a iné drobné predmety, podobne ako v jednopriestorovej kolibe (Kubijowicz 1935, s. 69; Machek 1957, s. 216; Podolák 1967, s. 85; Podolák 1969, s. 32).

Medzi valaskými kolibami prevládala po 2. svetovej vojne na celom Horehroní tzv. rohová koliba, v ktorej zrub štyroch stien siahal asi do výšky 1,50 až 2 m po dolný okraj strechy. V priečelí nad vchodom bol *vípust*. Steny rohovej koliby tvoril pevný zrub so silnými spodnými brvnami ako základom a vrchnou platňou. Na bočných vrchných trámoch bola položená strecha (*dach*), zložená zo štyroch krokví, na ktorých je na každej strane pribitých 7 až 8 lát a na latách pripevnený šindel. Súkromné zrubové koliby mali oproti salašným kolibám menšie rozmery (Podolák 1969, s. 28).

V 20. storočí pri dverách bolo obvykle umiestnené samostatné lôžko pre baču a potom veľké spoločné lôžko ostatných valachov pri stene oproti ohnisku. Boli to drevené prične zhotovené z dosiek z mäkkého dreva, postavené na drevených stĺpkoch, mierne zdvihnuté nad podlahou. Na drevené lôžko si pastieri dali *strožliak* naplnený slamou (v staršom období si ho vystlali mäkkou čečinou). Ako prikrývku

slúžili ovčiarom väčšinou tkané deky zo súkna, prípadne teplé kusy vrchného odevu. Cez deň prikrývky uložili v záhlaví lôžka a využívali ho na sedenie. Ak bolo na salaši viac pastierov, niektorí spali aj na zemi. Vtedy si večer okolo ohniska vytvorili provizórne lôžka zo *strožliakov*, prípadne vriec naplnených slamou. Ráno sa tieto núdzové lôžka vyniesli von z koliby. Drobnejšie osobné veci bývali uložené na poličkách nad lôžkami, kde na klincoch viseli aj kusy odevov, valašky, pastierske kapsy, opasky a podobne. Postupne sa začal zadný priestor koliby oddeľovať od predného, ktorý mal charakter skladovacieho priestoru. Predelením daného priestoru doskovou priečkou vznikla komôrka, sklad hotových mliečnych výrobkov, tiež priestor na potraviny (Zuzkinová 1999, s. 32).

Na salašoch sa používajú aj ďalšie prístrešky alebo provizórne koliby (v súčasnosti maringotky) na nocovanie valachov s provizórnymi lôžkami. Za najstaršiu formu takéhoto miesta na spanie možno považovať úpravu lôžka nastlaním mäkkých vetiev z ihličnatých stromov. Na takto upravené lôžko si ovčiar prestierali vlnené koberce, ktoré zároveň slúžili ako prikrývka. Takáto úprava sa musela na deň odkladať, pretože obytný priestor koliby bol značne obmedzený. Pohodlnejšou formou núdzového spania boli prične (*prieče*), ktoré boli na salašoch všeobecne rozšírené. Archaickejšia forma pozostávala zo spodných nosných žrdok ležiacich na zemi, na ktorých boli upevnené kresané drevá (*drúčky*). Na takúto úpravu sa prestierala ččina, prípadne kládol slamník. Vyššou vývinovou formou boli lôžka (*prične*) zdvihnuté nad podlahou, pri ktorých dosková konštrukcia bola nesená drevenými stĺpovými nohami. Takáto konštrukcia umožňovala využitie priestoru pod lôžkom na uloženie rozličných osobných vecí ovčiarov (Zuzkinová 1999).

Na salašoch sa budovali aj iné stavebné objekty. Košiarne ohrady pre ovce prekonávali v celých Karpatoch pomerne rovnaký vývoj, od najstarších „zarúbaných“ košiarov, cez pletené, drevené ohrady rozmanitého typu až po ľahšie kovové trubkové prenosné ohrady. Ku kolibám pre pastierov sa pristavovali aj chlievy pre ošípané. Dodnes ich nachádzame na niektorých salašoch v rumunských Karpatoch a ojedinele aj na Slovensku. V rumunských Karpatoch bol za kolibou košiar, nekrytá ohrada pre ovce (*tîrla*). Vyliahnuté jahňatá sa zatvárali do oddelenej ohrady (*țarc*) vedľa košiara. V horách Apuseni ovčí košiar (*staul*) a v regióne Maramureș košiar (*seci, tîrla, nimăt*) bol zostavený z prenosných lies (*leasă*) alebo z drevených žrdí. V polovici košiara bolo prehradenie (*mezuină*) v ktorom sa nachádzala strunga (*strungă*). Košiar sa prenášal po troch nociach s cieľom hnojenia pasienka. Používali sa malé prenosné kolibky (*cramăb*) na stráženie oviec (Suchiewicz 1902, s. 220; Kopczyńska-Jaworska 1961, s. 58-60; Podolák 1961c, s. 128).

K stavebným objektom Huculov na polonine patrí aj ohrada (*košar*) a honelnica (*okil*), do ktorej sa zatvárajú ovce pred dojením. Ohrada pozostáva z drevených kolov (*kil*) pospájaných vodorovnými smrekovými drevami (*vorena, voreňe*) o dĺžke 5 až 7 m. Jedna časť tejto ohrady medzi dvoma párami kolov býva upravená na vchod (*vorota*). Cez jednu z nich, ktorá má funkciu strungy (*strunga*), napr. s tromi otvormi kadiaľ prechádzajú ovce pri dojení. Miesto na dojenie (*strungar*) bolo niekedy vyložené

smrekovou kôrou (*škura, lub*), aby sa pri dojení nevytváralo blato. Celý priestor strungy bol pokrytý strieškou zo šindľov a čiastočne zo stromovej kôry. Honelnica bola postavená asi vo vzdialenosti 15 m od koliby. Ak sa prekladala na iné miesto, zachovávala sa približne táto vzdialenosť, aby pastieri nemuseli ďaleko chodiť s nadojeným mliekom. Do košiarnych ohrád (*košara*) sa zatvárali jednotlivé čriedy oviec na noc. Ohrada košiarov sa líšila od honelnice spôsobom oplotenia. Jednotlivé dielce košiara boli zhotovené z latiek (na horných koncoch zahrotených) pribitých na dve vodorovne priečky. Jednotlivé dielce (je ich 8 až 10) boli na koncoch upevnené kolmi. Každý košiar mal jeden diel upravený na zdvíhaciu bránu, popod ktorú sa vpúšťali ovce. Košiare sa na pasienku podľa potreby prekladali, umiestnené v lese zostávali takmer celú sezónu na jednom mieste (Kubijowicz 1935, s. 68-69; Podolák 1966, s. 220).

Na Zakarpatsku v okresoch Tjačiv, Mižhiria a Chust obývaných Bojkami sa vyskytujú niektoré odlišnosti. Ovčiarci bývali len v jednoduchých, spredu otvorených kolíbkách s jednospádovou strieškou. Odlišnosti bojkovských pastierskych stavieb sa vysvetľovali etnickou odlišnosťou Bojkov od Huculov. Kubijowicz (1935) dáva vývoj bojkovských pastierskych stavieb do užšej súvislosti s vývojom pastierskych stavieb u Rumunov, najmä v pohorí Munții Rodnei a v oblasti Maramureș. Predstavujú iba iný stupeň vývoja, ktorý vyplýval najmä z odlišného postavenia salašníctva. Zatiaľ čo poloninské hospodárstvo u Bojkov tvorilo iba vedľajší zdroj obživy, u zakarpatských Huculov bolo poloninské hospodárstvo hlavným zdrojom obživy. Vplyvy rumunského pastierstva sa preto najsilnejšie prejavili v oblasti obývanej Huculmi (Kubijowicz 1935, s. 68; Podolák 1966, s. 233-234).

V oblasti východných Huculov sa používali predovšetkým ohrady vybudované okolo koliby. Miesto, na ktorom sa budovali takéto ohrady sa nazýva *stoišče*. Košiare (*košera, košier*) sa postavili hneď na začiatku sezóny aspoň dva: jeden na otvorenom priestore, kde boli ovce v teplých dňoch a jeden v lese počas obdobia dažďov. Košiare sa budovali z narúbaných a voľne na seba pokladených smrekov alebo zo smrekových tyčí pripevnených na koly. Na nižšie položených pasienkoch, kde sa košiar pravidelne prekladal, bola košiarna ohrada zhotovená z upletených lies. V každom košiarci pre ovce stála ovčiarska kolibka (*stajka, zavatra*), pozostávajúca z jednospádového prístrešia opretého šikmo na dve sošky. Bočné steny boli zapravené kôrou. Pred kolíbkou horela vatra. Priestor okolo nej bol ohradený plotom, aby ovce nemali prístup k ohňu (Suchiewicz 1902, s. 220; Falkowski 1938, s. 53).

Existovali tri druhy ohrád. V prvom type, ktorý patrí medzi najstaršie, boli ohrady postavené bez jediného klinca. Štvormetrové žrde sa dávali vodorovne tesne nad seba a uväzovali húžvami zo smrekového koreňa na koly zo smrekovej guľatiny, zahľbené 0,50 m do pôdy (výška cca 1,40 m nad úrovňou pôdy). Dnes sa už nepoužívajú. Druhý typ bola ohrada utvorená z lesov, v súčasnosti najviac používaný typ. Koly sa zakopávali do pôdy (hĺbka 0,50 m) na vzdialenosť 4 m od seba. Do troch vertikálnych žrdí s 50 mm otvormi sa vkladali s medzerami v 4 radoch nad sebou 4 m dlhé laty na výšku 1,30 m. Dvoma latami naprieč sa laty ešte spevnili. Lesy sa priväzovali húžvou

o koly zapustené v pôde. Tretí typ bol najviac spevneným typom ohrady, používal sa ako obrana pred vlkami. Pre zriedkavejší výskyt vlkov sa dnes používa menej. Koly sa zakopávali do pôdy (0,50 m) na vzdialenosť 4 m od seba. Na dve vertikálne uložené žrde sa upevnili v 3 radoch laty do výšky 2,50 m a pomedzi laty sa prepletali ohybné pásy z liesky. Húžvou sa jednotlivé diely uväzovali o koly zahĺbené v pôde, aby sa mohli odoberať a premiestňovať. Pri všetkých typoch ohrád sa počítalo aj s jedným vchodom (Mogitič 1978; Podolák 1966, s. 225).

V blízkosti košiarov sa pri prameňoch budovali drevené napájadlá. Pozostávali z masívnych válovo, do ktorých sa voda privádzala z prameňov drevenými korýtkami. Okrem toho sa všeobecne uprednostňovali miesta na južnej strane svahov, kde bol dostatok slnečného tepla a prirodzená ochrana od severných vetrov.

Na poloninách zvieratá dojili a nocovali pod šírým nebom. Ohrady (huc. *maržiny*, rum. *marginé*), boli rôzneho tvaru, obdĺžnikové, kruhové a polkruhové, so zatváracími brámkami na prechod. Rozmery ohrád záviseli od počtu zvierat a účelu, na aký sa chovali. Do dočasných košiarov sa zatvárali ovce na dojenie a po dojení dojčiacie ovce. Zhotovovali sa ohrady pre ovce na dojenie, dojčiacie ovce, jalové ovce (jalovníky), jahňatá (jahňatníky), osobitne pre chromé a choré ovce. Z pasienka boli dojnú ovce naháňané do ohrady pred strungou a po dojení ovčiar púšťali ovce do ohrady za strungou, kde odpočívali a zároveň po večernom dojení aj nocovali (Mandibura 1978).

V poľských Karpatoch na dojenie slúžili strungy (*strunka*, *strąga*). Boli podobné, ale líšili sa veľkosťou, najčastejšie s dĺžkou 4,50 m a výškou 1,20 m. Mali jednospádovú striešku pokrytú doskami, podporenú žrdami, aby v prípade nepriaznivého počasia boli dojčiar chránení pred dažďom. Niekedy sa používali aj prenosné prístrešky zo zbitých dosiek, pozostávajúce z podlahy, troch stien a jednospádovej striešky. Dojči sedeli na smrekových pňoch. Na dvierka niekedy umiestňovali visiaci kus kože, ktorý mal funkciu závesu. Ovce boli cez noc zatvorené v prenosných alebo neprenosných ohradách – košiaroch (*koszor*). Ohrady chránili ovce pred divou zverou, slúžili na zhromažďovanie pred dojením, ale aj na hnojenie tekutými a tuhými výkalmi zvierat. Za 2 až 3 dni valasi preniesli ohradu na nové miesto a tak v priebehu salašnej sezóny bola možnosť vyhnojenia pomerne veľkej plochy pasienkov. V minulosti bol košiar zostavený z tenkých prepletených latiek a žrdí, neskôr z dosiek a žrdí. Častým presúvaním ohrád na susedné plochy sa podporovalo hnojenie pasienkov (Jawor 2004; Szymik, Richter 2008).

V Západných Karpatoch na území Slovenska sa na holiach ovce zatvárali do neprenosných ohrád (*košiarov*, *honelníc*), ktoré stáli vedľa koliby. Miesto, kde tradične stal košiar sa nazývalo košarisko. Na niektorých tatranských salašoch v najvyšších polohách, kde bola núdza o drevo, boli honelnice so strungou vybudované z kameňa, napr. na východnianskych salašoch v Kamenistej a Žiarskej doline. V pásme kosodreviny sa vyrúbali potrebný priestor do hustej kosodreviny a na jednej strane sa upravil otvor. V lesoch budovali ohrady zo smrekov, ktoré vyrúbali a pokládali voľne na seba, potom ich z vnútornej strany obrúbali a čečinou poupchávali otvory. Takto zhotovená ohrada z kosodreviny alebo z celých smrekov sa nazývala *záruba*, *zaruba* (Spišská Belá,

Jakubany) alebo *zarúbaní košiar, zaťatí košar* (Huty). Vchod do takéhoto košiara tvorila *závora* (v Pribyline *zavorka*, v Lendaku *zovora*), zhotovená z priečne preložených drev, na koncoch zapravených medzi dvoma kolmi. Keďže zarúbaný košiar bol neprenosný, na veľkých salašoch s dlhším pobytom budovali dva-tri takéto košiare, aby sa ich používanie mohlo striedať (Podolák 1967, s. 86; Botík, Slavkovský 1995a, s. 159).

Zarúbané košiare predstavovali vývojovo najstarší typ košiarov pre ovce na našom území. Dojné ovce sa počas dojenia na holiach zatvárali do jednopriestorovej neprenosnej ohrady (*hoňelňa, hoľelňa, strunga*, v goralských obciach *stronga*), zhotovenej buď formou záruby alebo z tenších narúbaných smrekov voľne poukladaných vodorovne nad sebou a upevnených kolmi. Na niektorých salašoch bola honelnica ohradená plotom z haluzí. Jedna strana honelnice (na svahu vždy horná strana) bola upravená na prechádzanie oviec strungou k dojeniu. Priestor okolo strungy (*strungar*) bol odspodu vydláždený drevenými „drúčkami“, aby sa nevytváralo pri dojení blato a zhora krytý strieškou. V čase košarovania sa dojné ovce zatvárali na noc do košiara.

Košiare na rovnejších pozemkoch boli konštrukčne prispôbené pravidelnému prekladaniu z miesta na miesto. Zhotovené boli z niekoľkých žrdí, ktoré boli uložené nad sebou a upevnené na koncových koloch zarazených do zeme. Do začiatku 20. stor. boli žrde vypletané štiepanými doštičkami alebo prútím (*lesa*). Boli jednopriestorové, s oválnym alebo kruhovým pôdorysom. Keď sa ovčie čriedy začali využívať na košarovanie, zatvárali ich na noc a pri dojení do prenosných košiarov zložených z niekoľkých 3 až 5 m dlhých dielcov rozmanitých foriem a názvov (*lesa, lesica, ľesa, ľesica, staviaňec, bránica, drabina, priasmo, präsno, treslo, hurka, dranga, piatína*). Jeden z dielcov mal niekoľko otvorov. Tento, tzv. *strungár*, prispôbený na dojenie, tvoril súčasť strungy, ktorá bola zvyčajne krytá strieškou. Prenosné mali tvar obdĺžnika a obvykle boli rozdelené na dva priestory: do jedného sa zatvárali ovce pred dojením (*hoňelňa, hoľelňa*), v druhom zostávali po dojení a cez noc (*dojčiarika*). Ohrady sa skladali z ľahkých dielcov, ktoré mali rôzne tvary a názvy. Na vstup do košiara slúžila *bránka, bránica*. Pôdorysné členenie košiarnej ohrady bolo závislé od počtu oviec, polohy salaša a od miestnej tradície. Košiar pre dojné ovce bol najčastejšie rozdelený na dva priestory strungou. Pred dojením sa ovce sústredili v menšom priestore (*hoňelňa, hoľelňa*). *Honelnica* na holiach mala štvorcový pôdorys o rozmeroch 8 x 8 až 10 x 10 m. K dojeniu prechádzali cez otvor (*strunga*) a po dojení a cez noc zostávali vo vedľajšom priestore zvanom *košiar, košar*, v goralských obciach *kosor*. Pri otvoroch, ktorých bolo 4 až 6, podľa počtu dojčiarov, sedeli ovčiari na upravených klátičkoch *sedákoch* z vrchnej strany, odkiaľ ovce prichádzali. Ak boli v ohrade spoločne sústredené aj nedojné ovce, tieto dojčiari voľne prepúšťali. Priestor na dojenie bol proti nepriazni počasia často krytý šindľovou (drevenou) strieškou. Potrebná pravidelného premiestňovania košiarnej ohrady sa prispôbovala aj jej konštrukcia. Na niektorých salašoch JRD a ŠM sa používali košiarne ohrady kovové z ľahko montovateľných trubiek. Črieda oviec sa v košari držala pokope, ohrada zabraňovala jej rozídeniu a čiastočne poskytovala ochranu pred zlodejmi a dravou zverou (Podolák 1967, s. 86; Zuzkinová 1999, s. 35-36). Na Kysuciach sa ohrada

na zatváranie oviec pred dojením nazýva *strunka*, na Valašsku *hoňenica*, *hoňárna*, *naháňka* a na Tešínsku *holadnica* (Štika 1959, s. 4-74).

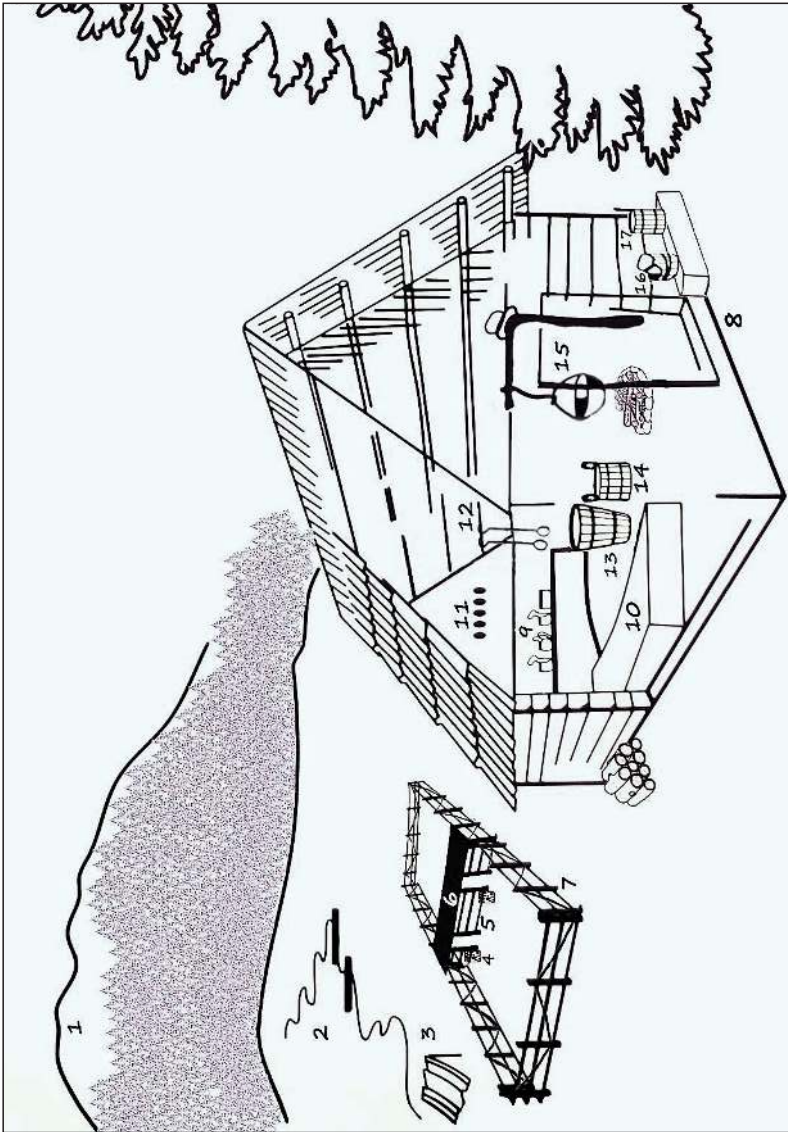
Ovčari spali cez leto aj voľne pod stromom alebo v malej kolibke, postavenej v bezprostrednej blízkosti koliby. Ich hlavnou funkciou bolo poskytnúť útulok pri strážení ovčích čried. Používali ich v horách, kde hrozilo nebezpečenstvo divjej zveri. Takéto prístrešie (*kolibka*, *podkolibka*, *dašok*, *postrieška*, *strežiareň*, *baraňiarka*) malo viaceré tvary, no prevládala dvojboká strieška s otvorom na jednu stranu. V minulosti boli kolibky častejšie umiestené vnútri košiara. Konštrukcia a vnútorné zariadenie bolo prispôbené podmienkam salašného života, najmä na vyššie položených pasienkoch a na holiach, kde sa salaš neprekladal. Neprenosná pastierska kolibka mala rozmery pôdorysu 1,80 x 2 m. Vrch kolibky tvorila jednospádová šindľová strecha (*dašok*), ktorej horný okraj bol opretý na dva sochovito rozvetvené koly, spojené priečkou. Zadný koniec striešky bol položený na zemi. Bočné stienky sa zhotovovali zo štiepaných smrekových polien alebo smrekovej kôry, strecha zo smrekovej kôry na ktorú sa ešte pripieňovali šikmé drúčky. Priestor kolibky bol upravený pre dvoch ovčiarov, ktorí spali na zemi, kde si prestierali čečinu, suché lístie, príp. slamník a prikryvali sa kožuchmi, dekou a starým šatstvom. Okolo z hornej strany bol vykopaný jarček na odvádzanie vody. Predný koniec striešky bol položený na dvoch „sochách“, cez ktoré preložili drúk. Predná časť kolibky bola otvorená, aby bol v noci umožnený priamy výhľad na ovce v košari. Pred vstupom bolo ohnisko, cez noc horel oheň, ktorý zamedzoval prístup studeného vzduchu do prístrešku a zároveň odpudzoval dravú zver. V chladnom počasí sa predný otvor zakrýval voľne opretými štiepanými drúkmi – *staviancami*. Na Spiši boli kolibky prenosné s drevenými rúčkami alebo zriedkavejšie na saniach (Podolínec). V Poľsku sa kolibky vyskytovali pomerne zriedkavo, pastieri v nich nocovali iba v jeseni, keď bolo treba dozeráť na inventár. Valaská kolibka predstavuje jeden z najstarších typov pastierskeho prístrešia nielen u nás, ale v celých Karpatoch a na Balkáne (Vakarelski 1956, s. 1-82; Koczynska-Jaworska 1959, s. 412; Podolák 1969, s. 33-34).

K vedľajším stavebným objektom na ovčích salašoch patria chlievy pre ošípané, prípadne malá ohrada pre choré ovce. Okolo kolibky sú budy pre psov, niekde prístrešky chýbajú. V blízkosti salaša sa umiestňuje *solisko* – rovné miesto vyložené plochými kameňmi, na ktoré sa ovciam sype soľ a žľaby na napájanie zvierat vodou. Môžu byť umiestnené aj napájadlá a válovy so zásobou pitnej vody pre ovce a podobne. Napájadlá sa umiestňovali v blízkosti vodného zdroja a na miestach, kde sa pásli alebo prechádzali ovce. Z prameňov v svahovitých terénoch stekala voda priamo do stupňovitých drevených (neskôr kovových, príp. betónových) válovo alebo sa privádzala žľabmi. Okolie napájadiel bolo niekedy spevnené brvnami, aby sa zvieratá nezabárali do vlhkej pôdy (Podolák 1967, s. 87; Zuzkinová 1999, s. 37; Botík, Slavkovský 1995a, s. 391).

O sťahovaní salašov rozhodoval predovšetkým dostatok trávneho porastu, v menšej miere aj počasie. Koliba a košiar sa na nové miesto preniesli alebo tam stáli stabilne. S podobným sťahovaním salašov je možné sa stretnúť v celých Karpatoch. Na juhu Valaška v Nedašove salašníctvo trvalo do polovice 20. stor. Koliba vybavená

saňami sa posúvala po plochách, ktoré sa týmto spôsobom hnojili (Štika 1959, s. 4-74).

V súčasnosti nachádzame na salašoch pred kolibami stôl a lavice pre návštevníkov salaša. Popri hlavných turistických cestách a v blízkosti navštevovaných kúpeľných a výletných stredísk sa budujú priestrannejšie koliby, ktoré majú byť pohostinnými strediskami pre turistov (agro-, ekoturistov). Tieto koliby sa stavajú podľa jednotných projektov a obyčajne nereprezentujú miestny charakter ľudovej architektúry. V snahe o zabezpečenie hygieny sa z takýchto kolíb odstraňuje otvorená vatra, čím tieto stavby nielen strácajú na príťažlivosti valaských kolíb, ale nevyhovujú ani potrebám salašného života (Podolák 1967, s. 87).

Salaš

1 pasienok (hoľa, hala, polonina), 2 drevené žľaby, 3 prístrešok, 4 sedák, 5 strunga, 6 strieška,
7 košiar, 8 koliba, 9 črpáky, 10 drevená lavica, 11 údenie oštiepkov, 12 varechy, 13 putera,
14 – šafel, 15 – kotol s kumhárom, 16 – geleta, 17 – odlievak

Ján Novák 2017

Detail zrubovej koliby
(NAPANT, Diel, 800 m n. m.).

Foto Ján Novák 1985

Koliba pod Klinom
(1 500 m n. m.).

Foto Ján Podolák
60. roky 20. stor.

Kolibka (strežiareň)
na salaši Mýto pod
Ďumbierom.
Neautorizované, 1960,
Ústav etnológie SAV

Koliba v oblasti Păltiniș
(1 300 m n. m.)
neďaleko mesta Sibiu.
Foto Ján Novák 2010

Zrubová koliba v pohorí Munții
Capațanei nad Vaideeni,
(1 900 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Koliba v Munții
Capațanei nad
Vaideeni,
(1 900 m n. m.).
Foto Ján Novák 2010

Zrubové koliby v pohorí
Munții Capașanei
nad Vaideeni (1 900 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Koliba v Munții Rodnei
nad mestom Borșa
(1 400 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Kamenná koliba v
pohorí Munții Parâng
(1 700 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

4 *Salaš a salašnictvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry
a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

Strunga
(ASTRA National
Museum
Complex, Sibiu).

Foto Ján Novák 2010

Strunga
(Mușii Făgărașului,
1 650 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Vchod do strungy
(Mușii Cindrel, Păltiniș,
1 550 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Tradičné košiare pre ovce (Munții Pietra Craiului, 1 000 m n. m.). Foto Ján Novák 2010

Otvorený vchod pre príchod oviec do tradičného košiara k obedňajšiemu dojeniu (Beskid Żywiecki, Soblówka, 800 m n. m.). Foto Ján Novák 2016

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

Drevený žľab pre ovce
(Munții Maramureșului, 1 600 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Betónový šľab
(Munții Capașanei,
1 800 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Prívod vody do dreveného
žľabu na napájanie oviec
(Jaworki).

Foto Stanisław Twardy,
nedatované

Opustená zrubová koliba po ukončení salašníctva (NAPANT, Nižná Boca, 900 m n. m.).

Foto Ján Novák 1989

Postupne chátrajúca zrubová koliba (NAPANT, Nižná Boca, 900 m n. m.).

Foto Ján Novák 2014

Zvyšok zo zrubovej koliby na salaši (NAPANT, Pod Košariskami, 1 420 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

Koliba v prevádzke
(NAPANT, Diel, 800 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Zrubová koliba na salaši Pod Košariskami
(NAPANT, 1 420 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

NP Veľká Fatra
– Kýšky (1 310 m n. m.).
Opustená koliba slúži ako núdzový
prístrešok na prenocovanie
pre turistov.

Foto Ján Novák 2012

Koliba pod Veľkým Chočom
(Stredná Poľana, 1 250 m n. m.).

Foto Ján Novák 1984

Košiar zhotovený z ľahkých kovových trubiek, v pozadí strunga (Pohansko, 750 m n. m., Mýto pod Ďumbierom).

Foto Ján Novák 2012

Strunga na salaši Mogury v NP Veľká Fatra, pod Čiernym kameňom, Liptovské Revúce (1 250 m n. m.).

Foto Ján Novák 2013

Prenosná kolibka na salaši (Beskid Żywiecki, Soblówka, 800 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

4.4 Začiatok salašnej sezóny

Začiatok salašnej sezóny v Karpatoch súvisí s výhonom oviec na salaš, tzv. redik (redikanie – premiestňovanie oviec so všetkým salašným náradím na miesto prvého salaša, príp. v priebehu vegetácie na nové pasienky, posledný redik je po ukončení salašnej sezóny spojený s návratom do obce) závisí od počasia. Začína na Juraja (24. apríla) a trvá do polovice mája. V Južných Karpatoch v okolí Sibiu vyhánajú ovce okolo 15. mája, vo vysokohorských polohách začína plná pasienková sezóna začiatkom júna. Vyháňanie oviec v Rumunsku, tzv. „meranie“ začiatkom mája pred ich odchodom na pasienky, je prastarý zvyk, ktorý sa zachováva až dodnes. Pozostáva z prvého dojenia, pri ktorom si majiteľ podojí svoje ovce za prítomnosti baču. Podľa množstva nadojeného mlieka po skončení sezóny dostane vlastník oviec mliečne výrobky vo forme syra. Na salašoch v Rumunsku sa meranie vykonáva pod dozorom kňaza, ktorý všetko posväťí. Večer sa pri ohni spieva a prebieha ceremoniál „obetovanie vlka“. Tento oheň sa považuje za posvätný a nemal by nikdy zhasnúť. Na salašoch, ktoré sú bližšie pri obciach je tento sviatok považovaný za najdôležitejšiu udalosť roka. Sviatok sa končí spoločným pohostením „na zelenej tráve“. Jeť sa začína až po posvätení kňazom. Je to rituál, ktorému predchádza strihanie oviec, prvé dojenie, značenie oviec, oprava a obnovenie salašov, oddelenie jahniat, získavanie pastierov, ako aj prenájom pasienkov. Keď mal pasienok malú rozlohu alebo bol veľmi ďaleko, hľadali sa najbližšie plochy trávnych porastov. Spoločenstvo obce (*comunitate*) si zvolilo baču a ten rozhodol, kde bude salaš. Bača si vybral ľudí na salaš, pastierov, ktorí musia byť spoľahliví a pracovití. Do čriedy boli zaradené len ostrihané ovce v dobrom zdravotnom stave, správne označené (číslami, farbou alebo farebnými brmbolcami). V regiónoch, kde boli pasienky vzdialené, „meranie oviec“ prebiehalo ešte v obci. Každý vlastník si sám podojil ovce. Množstvo nadojeného mlieka od vlastnej čriedy sa odmeralo za prítomnosti baču, ktorý si všetko zapísal. Podľa toho dostal vlastník oviec v jeseni mliečne výrobky vo forme syra. V Maramureși sa syr vydával na váhu, zvyšok syra si pastieri ponechávali ako zisk (Păcală 1915; Kubijowicz 1931, s. 117-126; Kubijowicz 1935, s. 72).

V určenom termíne sa konalo spoločné prvé dojenie oviec „dojenie na mieru“. Mlieko z večerného a ranného pôdoja sa zlialo a odmeralo jeho množstvo. Každý chovateľ prišiel na salaš pre svoj prídel s drevenou nádobou (*bărbînță*) v dohovorenom termíne a podojil svoje ovce. Prídel nedostal v tekutom, ale v hustom stave, keď sa uvarené mlieko zrazilo v hustú huspeninovitú hmotu (*lapte gros*). Mlieko zostalo konzervované v drevenej nádobe až do skončovania. Z nádoby sa vyberá tak, že sa stiahnu obruče a vyberie dno. Po vybratí z nádoby vydrží asi dva-tri týždne. Pri zlúčení čried sa v priebehu dňa konalo druhé „dojenie na mieru“ (*catatul laptelui*). Každý gazda podojil svoje ovce a mlieko preliat do špeciálnej drevenej nádoby (*budacă, cupă*), ktoré odmeral štvorhranným dreveným kolíkom (*carîmb*). Vrchnú hladinu mlieka v nádobe označil na rováši zárezom. Na základe tohto merania dostávali gazdovia prídel mliečnych výrobkov na svoje dojnú ovce. V regióne Maramureș každý vlastník mal svoje ovce v ohrade (*boteil*), kde sa merala mliečna dojnnosť oviec.

Na meranie používal hospodár (*lăptăris*) svoju nádobku (*cupă*) z jedného kusa dreva (*mosor*), ktorá mala obsah okolo 3 litrov. Hlavný gazda (*gazdă de munte*) si značil svoje množstvo mlieka na hranatú paličku (*carîmb*). Niektorí mali aj svoje vlastné paličky (*rabuș*), ktoré si brali domov (Podolák, 1961c, s. 130). (Kopczyńska-Jaworska 1961, s. 58-60, 74-75).

Na Zakarpatsku bolo meranie, tzv. „mírovania“ všetkých alebo iba „chybných“ oviec. „Mírovalo“ sa na drevený, sklenený alebo medený pohár („miertuk“, „rumplík“), primeraného objemu, s priehradkou alebo stupnicou, príp. sa vložil do črπάka drevený „rováš“, „liečnik“ s primeranou stupnicou (Hołub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 122).

V ranom stredoveku valasi pred písaným textom uprednostňovali symboly. Na odovzdávanie správ v negramotných vrstvách obyvateľstva slúžili drevené paličky (*rováše*). Dvojité rováše vznikli rozštiepením paličky na dve do seba zapadajúce časti. Používali ich zmluvné strany, pričom každá z nich držala polovicu rováša u seba. Na paličky sa zárezmi (vrúbkami, ryhami) zaznamenávali počet oviec majiteľa alebo množstvo nadojeného mlieka. Platili iba záznamy (zárezy) zhodné na oboch častiach rováša. Polovica rováša zostávala u baču alebo rovášnika (voleného obecného funkcionára), druhá u majiteľa oviec (Czajkowski 1999; Podolák 1966, s. 241-242). Rovášom bola štvorstranná palička, na ktorú sa na jednu stranu značil počet oviec po dvadsiatkach, na druhú stranu počet stoviek. Na konci boli vrúbkami poznačené *drobné* (Podolák 1966, s. 241-242).

V obci Rășinari na Juraja vyhnali ovce pod pásmo lesa, kde prečkali na pasienkoch do Turíc, potom sa presunuli do vysokohorských polôh (v čriede bolo okolo 1 500 až 2 400 kusov oviec). Miesto pasenia muselo byť vybraté tak, aby postačilo na celé leto. Prvou prácou, ktorú vykonávali pastieri v horách, bolo značenie a strihanie oviec, aby sa vlna neznehodnotila a ovce netrpeli v lete teplom. Každý dobre zorganizovaný salaš mal tri čriedy oviec: 1) dojnú ovce, 2) poranenú ovce, 3) mladú jahňatú a starú ovce. Podľa toho bol rozdelený aj pasienok na tri časti. Najkvalitnejšie porasty z južnej strany dostali dojnú ovce. Mladé jahňatá sa niekedy úplne odizolovali od ostatnej čriedy a stretli sa až na jeseň (Păcală 1915; Kubijowicz 1931, s. 117-126).

Pred vyhánaním oviec bača nespál celú noc, s ovcami a psami pozoroval oblohu a čakal na hviezdnu konšteláciu. Tá mu napovedala, aký bude nastávajúci rok na salaši. Pri tejto príležitosti bol salaš vyzdobený zelenými vetvičkami a obetované jahňa, narodené ako prvú v danom roku. Noví pastieri boli pohostení mladou jahňacinou až po zložení prísahy na „prastarý hák“ v kolibe. Prisahali, že budú svedomité opatrovať zverené ovce a dodržiavať všetky zachované zvyky. Nasledovalo prvú dojenie, bača musel byť obrátený na východ, hlavu nesmel mať zakrytú a odriekal modlitbu. „Geleta“, do ktorej dojil, bola tiež vyzdobená vetvičkami. Keď bača ukončil dojenie, pastieri mali preteky v dojení. Kto bol najšikovnejší, mohol byť bačov nástupca. Pri väčšej čriede (v oblasti Maramureș) bača zaúčal dvoch budúcich mladých bačov (Milicescu 1992).

Podľa prastarej tradície v Rumunsku sa večer založil oheň. Ovce museli prejsť cez najväčší dym a až potom bola črieda spojená. Keď meranie oviec bolo na salaši,

prítomný bol aj kňaz, ktorý všetko posvätil. Večer pri ohni sa spievalo a prebiehal ceremoniál „obetovanie vlka“. Oheň, založený v kolibe, bol považovaný za „živý oheň“, ktorý by nemal nikdy zhasnúť. Sviatok „merania oviec“ bol najdôležitejšou udalosťou roka. Všetci boli oblečení v ľudových krojoch. Gazdinky napiekli a navarili, gazdovia ponúkali alkohol. Po vrátení čriedy z prvého jarného pasenia a ich uzavretí v košari začala zábava. Pastieri urobili oheň, fakľami zadymili salaš. Po posvätení si každý gazda svoje ovce z čriedy vytriedil a osobitne podojil. Dojil do špeciálnej nádoby na meranie množstva mlieka. Klamstvo nebolo povolené. Neoplatilo sa podvádzať, pretože podvodníci ovce do čriedy nezobrali. Pohostenie na zelenej tráve bolo vyvrcholením tohto sviatku. Na koberčekoch a uterákoch bolo uložené jedlo od gazdiniek. K jedlu sa prichádzalo až po posvätení čriedy kňazom. Ponúkala sa pečená jahňacina, červené vajíčka a vykysnutý koláč podobný vianočke. Bača a pastieri na salaši pripravili prvý kaš (*caş*), syr z ovčieho nekľaganého mlieka. Tento sa rozdelil medzi hodujúcich. K nim sa pridal aj bača s pastiermi. Privolaní boli aj muzikanti. Tieto obyčaje boli svedectvom toho, že pastierstvo tu existovalo od pradávna (Bale et al. 2004).

Pred pasienkovým obdobím na zakarpatskej polonine sa bača zo salaša dohodol s majiteľmi pasienkov o ich využívaní ovcami tak, aby to bol obojstranný ošoh pre obidve strany. Vlastník pasienkov vyplácal najímaných v naturáliách alebo peniazoch. Niektorí vlastníci pasienkov bačovali sami. Termín výhonu na poloninu u Bojkov a Rumunov začínal okolo 6. mája, trval pol mesiaca. Ovce boli najprv v blízkosti zimoviska oviec za účelom košarovania (*vesnovyšče*), príp. bolo pasenie v lese. Na poloniny sa vstupovalo najčastejšie koncom mája (na Boržavu už 15. až 20. mája), bolo to dva týždne neskôr ako v Západných Karpatoch, pretože v tomto období výhonu bránili snehové zrážky a neskorší ústup snehovej pokrývky. Presnejšie sa určoval podľa počasia v príslušnom roku (Kubijowicz 1935, s. 64). Pred Turícami (do 20. mája), v určený deň sa strelbou, trúbením na trombitách a rohoch oznamovalo, že nastal čas ísť na poloninské salaše. Ženy oblievali ovčiarov vodou, aby ovce dávali veľa mlieka. Verili rôznym čarom. Bača s ovčiarimi a zvieratami absolvovali dlhú cestu na salaš. Huculi nazývali vyhánanie oviec a dobytky na poloninu na Juraja, tzv. „*poloninskij chid*“, ktorý bol sprevádzaný obradmi. U Huculov bolo zvykom, že každý gazda odprevadil svoje zvieratá až na poloninu, kde ich odovzdal do opatery pastierom.

Hlavnou prácou baču s valachmi po príchode na poloninu bolo založenie prvého ohňa, ktorý sa tradične získaval trojakým spôsobom. Za najstarší spôsob v tejto oblasti možno považovať trenie dreveného kyja a dosky pomocou remeňa (motúza) a zachytenie vzniknutej iskry do suchej hubky (*hupka*). V Jasinjí postupovali tak, že do zrubu vyhlúbili jamku, do nej oprel jeden valach koniec dreveného kyja, druhý koniec pritlačil doskou. Medzi dosku a koniec kyja vložil hubku. Bača okolo vodorovne držaného kyja okrátil suchý motúz alebo remeň, chytil ho za jeden koniec, druhý valach za druhý koniec a ťahali sem a tam dovtedy, kým sa trením kyja o dosku nezapálila hubka. Podľa iného variantu vložili kyj medzi rázsochovitý strom, pričom konce kyja boli zasadené do dreva rázsoch. Remeňom ťahali kyj sem i tam dovtedy, kým sa trením dreva o drevo nezískala iskra, ktorú zachytili do hubky.

Druhý spôsob zakladania ohňa predstavoval vyvrtanie diery do zrubu koliby, prevlečenie silného motúza alebo povrazu a ťahanie dvoch strún sem i tam dovtedy, kým nevznikla iskra, ktorou zapálili suchú hubku (*hupka sa ime*). Takto získaným ohňom podpálili vatru. Napokon tretím a na okolí Jasinje v posledných rokoch najrozšírenejším spôsobom zakladania ohňa, bolo kresanie ocielkou o kremeň a zachytenie získaných iskier do hubky.

Pri všetkých spôsoboch sa iskrou zapálená hubka rozduchala a ňou sa podpálila vatra (*živa vatra*), ktorej sa pripisovali magické vlastnosti. Z tejto vatry sa použil oheň jednak na založenie všetkých vatier na salaši, ale aj na obradné okiadzanie stavebných objektov a živého inventára salaša. Oheň zo živej vatry mal podľa viery pastierov očistnú a ochrannú moc. Hneď po získaní ohňa trením pastieri pokľakli, obrátili sa k východu slnka a odriekali za bačom cirkevné modlitby, zakončiac slovami: „Ako si nám, pane Bože, dopomohol túto živú vatru vznietiť, tak nám ju dopomôž koncom leta aj zahasiť.“ Potom bača „časť ohňa odniesol vo vode“, t. j. do vody vhodil niekoľko žeravých uhlíkov, čím pripravil vodu na obradné kropenie koliby, košiara a po príchode dobytky aj ostatného inventára celého hospodárstva na polonine. Zvyšok tejto vody zo živého ohňa odkladal bača do fľaše, aby ju mohol znova použiť na kropenie pri opúšťaní salaša na konci sezóny (Podolák 1966, s. 239).

Bača (*vatrak, čaban*) pred príchodom do dverí koliby začínal slovami: „Ďakujem ti pane Bože, že si nám dopomohol dobre prezimovať a pomôž nám zdarne prežiť aj leto!“ Prišiel do *vaternyka*, zaťal sekeru do steny, hodil na vatrisko podkovu pre šťastie a archaickým spôsobom trením dreva zapálil vatru. Po vytvorení pahreby hodil uhlíky do vody a touto vodou krstil strungu, košiare, zvieratá atď., pričom zvyšok vody nechal vo fľaši. Ovčiar zahnali zvieratá do ohrád, ktoré unavené po dlhej ceste odpočívali. Za ten čas, čo bača zariadil všetko potrebné v kolibe, varila sa vo vode alebo v mlieku *kuleša* – hustá kaša z kukuričnej múky (u Rumunov a Moldavcov pod názvom *mamaliga*). Na hlas trombity sa ovčiar zišli pri kolibe, aby si vypočuli príkazy baču (URL 57).

Na poloninách v Černej Tise vykonával obrad kropenia oviec sám bača. Rozkročil sa na stolci vo vrátnach košiara obrátený chrbtom dnu a kropil ovce, ktoré pod ním prechádzali smerom von z košiara. Pri kropení používal prhlavu dvojdomú (*Urtica dioica*), ktorú mali gazdovia počas dojenia v getetách. Po vykonaní obradu ju bača odniesol a zakopal na takom mieste, kde nikto nechodí a ovce nemajú prístup. Ak by sa ovce k prhlave dostali, zapálili by sa im vemená. Dojné ovce sa vyhnali na pastvu. Asi o 10. hodine dal deputát trúbou (*trembita*) signál, na ktorý sa valasi s ovcami vrátili z paše dojiť ovce „na mieru“. Všetky tri čriedy dojných oviec zatvorili do spoločnej honelnice (*košara*), na ktorej bola provízorna strunga, t. j. asi 20 m dlhý kolový plot. Každý majiteľ spravil v strunge otvor, ktorým pri dojení na mieru prechádzali jeho ovce. Keď boli všetci pripravení na dojenie, deputát vyzval prítomných k modlitbe, ktorú ukončili slovami: „Ščo bi nam Boh pomih tak merno izihnati, jak mi ich merno vihnali.“ Potom si každý gazda prisadol k jednému otvoru v strunge a vzal do rúk nádobu na dojenie. Deputát prešiel okolo a každú nádobu prevrátil, aby zistil, či v nej nezostala po umývaní voda. Potom dal každý gazda na dno vedra trochu prhlavy

(*kropeva*), aby ovce neochoreli na vemeno („ščo bi nebolili na merindu“). Napokon deputát rozostavil pri strunge troch-štyroch valachov (*vartaši*) s úlohou strážiť, aby nikto z prítomných neprilial do vedra vodu.

Deputát poloniny za ten čas pripravil pri kolibe potrebný riad na meranie mlieka. Nadojené mlieko meral spolu s bačom pod dozorom všetkých prítomných gazdov. Pri meraní sa používalo niekoľko základných nástrojov pracovného inventára. Základnou jednotkou na meranie množstva mlieka bol malý drevený črpáček, zvaný *cinivka*, o obsahu asi 3,50 dcl. Štyridsať *ciniviek* tvorilo jedno vedro, ktoré sa na rozdiel od ostatných vedier nazývalo *mirianne vidro* (jeho obsah bol asi 14 litrov). Mlieko sa meralo v drevenej putere, ktorej obsah sa odmeral vodou nalievanou *cinivkami*. Pri nalievaní vody do putery postavil sa do nádoby *mirtuk* (asi 1,50 m dlhá tenká tyč), na ktorý sa nožom vyrezávali vrúbky (*karbik*), označujúce jednotlivé hladiny vody až do obsahu 10 vedier. *Mirtuky* boli dva, jeden zostal u baču, druhý u deputáta poloniny. Bačovia mali vo zvyku zatĺcť do spodného konca *mirtuka* klinec, aby z neho nikto neodrezal. Množstvo mlieka od oviec každého majiteľa sa osobitne odmeralo *cinivkami* a počet *ciniviek* sa poznačil na rováš. Pri tomto číslovaní sa používali na rovášoch podobné znaky ako pri počítaní oviec. Okrem množstva mlieka bol na rováší poznačený aj počet oviec a vlastnícky znak alebo iniciálky gazdovho mena. Takýmto postupom sa odmeralo mlieko od všetkých oviec na polonine, pričom prvý v poradí pri odbere mliečnej produkcie bol gazda, ktorý nadojil najviac mlieka. Po skončení merania dojnosti oviec na polonine deputát zostavil na základe výsledkov dojenia poradie gazdov (*očirid*) pri odbere mliečnych výrobkov (Podolák 1966, s. 243, 272).

U Huculov sa dojnosť oviec na poloninách zisťovala skúšobným dojením, ktoré sa konalo bezprostredne po vyhnaní spoločnej čriedy na poloninu. Dojenie na mieru (*mira*, *udoj na miru*, *dojeňe na miru*) tvorilo vlastne súčasť rozsiahleho cyklu zvyklostí súvisiacich s prvým vyhánaním zvierat na poloninu. Priama účasť všetkých gazdov na dojení poskytovala v systéme kolektívneho poloninského hospodárenia záruku, že majitelia dostávali všetko mlieko od svojich oviec.

Tradičné spôsoby merania dojnosti oviec sa praktizovali v celých Karpatoch a to až do tridsiatych rokov nášho storočia, keď salašné podnikanie v niektorých hospodársky vyspelejších oblastiach prechádzalo postupne do rúk bačov, ktorí rozdeľovali syr podľa kvóty určenej vzájomnou zmluvou (Podolák 1966, s. 273).

V Haliči sa zisťovalo množstvo nadojeného mlieka podľa skúšobného dojenia, tzv. dojenie „na miru“. Množstvo mlieka nadojeného od ovce sa zistilo podobným spôsobom ako v iných oblastiach Zakarpatska. Do nádoby s mliekom sa vkladal rováš na ktorom bola zaznamenaná výška nameraného mlieka. Potom sa rováš rozštiepil, polovicu dostal pastier a druhú na kontrolu majiteľ oviec. Údaj sa niekedy aj zapísal. Odber mlieka sa robil trikrát, na jar, v lete na polonine a na jeseň (Kubijowicz 1935, s. 72).

Pred odchodom na poloninu sa zachovávali niektoré zvyky, ktoré tvorili súčasť príprav na spoločné pasenie. Takouto nutnou prácou bolo napr. značkovanie oviec. Každý účastník spoločného užívania poloniny mal na svojich ovciach svoj vlastnícky

znak, ktorý sa musel líšiť od znakov iných majiteľov. Ovce sa označovali predovšetkým na ušiach a zriedkavejšie na nose (najmä ak bol na salaši združený väčší počet majiteľov a ustálený počet znakov na ušiach nevystačoval).

V okolí obce Jasinja sa znaky na ušiach oviec vysekávali železným dlátkom a sekerkou (zriedkavejšie aj nožnicami). Na vypalovanie znakov na nose sa používal do žerava rozpálený drôt príslušnej formy. Najčastejšie používanými znakmi boli: zastrihnutie na okraji ucha (*zatinka*), vystrihnutie na boku ucha (*viščok*), vystrihnutie na konci ucha (*velka*), odťatie kúska ucha (*pretinok*), seknutie dierky (*ostroka*) alebo vyseknutie inej formy na uchu (napr. forma malej sekerky – *sokierka*). Vypálenie určitého znaku na nose sa volalo *petuch*. Používaním týchto znakov len na jednom uchu alebo len na určitom okraji ucha, príp. kombinovaním viacerých znakov vzniklo toľko variantov, že rovnaký znak oviec dvoch majiteľov na jednom salaši sa prakticky nevyskytoval. Opísané formy vlastníckych znakov na ovciach boli rovnaké v celom Zakarpatsku a v jednotlivých obciach alebo oblastiach sa odlišovali iba pomenovaním. Značenie oviec sa konalo asi 3 až 4 týždne pred odchodom na poloninu. Spôsobené rany sa za ten čas vyliečili a nehrozilo nebezpečenstvo, že by sa pre takúto chorobu znížila dojnosť oviec (Podolák 1966, s. 237).

Zatiaľ čo prvý gazda odišiel do obce pre potraviny a soľ, na polonine sa konali prípravy na spoločnú hostinu. Na poloninách zakarpatských Huculov bolo zvykom po dojení „na mieru“ konať obradne umývanie rúk a príprava čriedy na pasenie. Po podojení oviec si všetci gazdovia umývali ruky v spoločnej nádobe. Potom nasledovalo krátke spoločné pohostenie pastierov, ktorí odchádzali s ovcami na pasienky. Napokon došlo k vypúšťaniu oviec z košiara. Bača vzal vedro s vodou, ktorú použili na spoločne umývanie rúk, prešiel ku košiaru a tam vykonal obradne vypustenie oviec. Dvaja ovčiarci sa vyzliekli z nohavíc a rozkročili sa vedľa seba do vrát košiara, čím utvorili dva prechody pod svojimi nohami. Týmito prechodmi sa vypustili ovce z košiara. Vedľa vchodu stál bača s vedrom vody (použitej pri umývaní rúk), kropil prechádzajúce ovce a odriekal tajne zaklínacie formulky. Cieľom tohto obradu bolo zabezpečiť ovciam zdravie a dosiahnuť, aby črieda poslúchala ovčiarov, pod ochranu a moc ktorých sa dostala. Podľa iných bačov prepúšťanie oviec pod rozkročenými ovčiarimi malo za cieľ zaistiť ovciam čo najväčšiu tukovosť mlieka. Keď ovce vyšli z košiara pribehli ženy gazdov a prhlavou vyšľahali ovčiarov po holých nohách, aby boli zdraví a čulí. Bojkovia mali svoje tradície a poverby. Tam kde ovce prvýkrát prešli, zakopali do zeme svätenú vodu, ktorou kropili košiar s ovcami. Vianočný rituálny chlieb *kračun* zaviazali do tkaniny, dávali ho prvý deň pred košiar, aby sa ovce lepšie pásli. Vetvičky šípk (*Rosa canina*) zapichovali do zeme v košiar ako talizman.

Po výhone oviec na pasienky sa začala hostina, tzv. *hostina na miru*. Gazdovia poskladali zo sediel koní prinesené naturálie, rozložili ich po priestore okolo koliby a začali sa vzájomne častovať jedlami a nápojmi. Pri tejto príležitosti deputát oznámil výsledky dojenia a spýtal sa prítomných na ich mienku o bačovi a o pastieroch. Na niektorých poloninách oznámili pri tejto príležitosti aj výšku poplatkov a formy platu pastierom. Praktizoval sa zvyk, že každý majiteľ si musel pripíť s deputátom

a bačom na znak svojej spokojnosti s vedením salaša. Na poloninskej hostine sa z jedál konzumovali hlavne šunka, slanina a zriedkavejšie aj pečené kurčatá. Z nápojov nosili na poloninu predovšetkým pálenku (*horilka*) a v posledných rokoch aj víno. Pri samom hostení sa prítomní rozložili po zemi podľa skupín utvorených na základe príbuzenských zväzkov alebo podľa susedských vzťahov. Pri hostine nechýbalo ani spievanie poloninských piesní, sprevádzané tradičnými pastierskymi hudobnými nástrojmi. Hostina sa konala obvykle do večera, na vzdialenejších poloninách zostávali gazdovia na salaši až do nasledujúceho rána.

Výhonu zvierat na poloninu predchádzali v celej huculskej oblasti aj niektoré zvykoslovné úkony, ktoré mali podľa ľudovej tradície za cieľ chrániť zvieratá od choroby a uhynutia a zabezpečiť poloninskému hospodárstvu všestrannú prosperitu. V obciach na hornej Tise bolo zvykom preložiť z dvora reťaz cez prah maštale alebo bránu. Gazda sa postavil k bráne, kropil vychádzajúce ovce svätenou vodou a odriekal formulku, ktorá ich mala chrániť od urieknutia. Niektorí gazdovia dávali ovciam žrať vosk z jedného osieho hniezda, pomiešaný so soľou. Takouto praktikou sa zabezpečovalo, že ovce sa budú držať pospolu ako osí roj, budú bystré a čulé ako osy, pobežia vždy do najlepšieho porastu a do košiara sa vrátia s množstvom mlieka (okolie Rachiva). V obciach neďaleko Kolomyje kládli k prahu ovčiarne sekeru. Ovce, ktoré ju prekročili, mali byť na polonine zdravé ako železo. Niekde iba kropili zvieratá svätenou vodou a poháňali ich prútmi, ktoré po odchode čriedy odložili doma až do ich návratu. Pri odchode z dvora na salaš potierali ovce vareným vajcom, aby sa v jeseni vrátili zo salašov okrúhle ako vajce. Inde, napr. v Jasinji, dievčatá oblievali ovčiarov studenou vodou, aby ovce dávali veľa mlieka a ovčiarri boli čerství a nezaspávali pri strážení oviec.

Vlastný odchod so zvieratami z obce na poloninu tvoril u Huculov jednu z najvýznamnejších udalostí celého hospodárskeho roka. Dôležitosť tejto udalosti sa primerane odrážala nielen v zachovávaní určitého slávnostného obradu v rodinách pastierov a majiteľov zvierat, ale aj v účasti celých rodín na ich odprevádzaní a v posvätení kňazom. Ak výhon na poloninu pripadal na obdobie bezprostredne pred svätodušnými sviatkami, tvoril súčasť ich zvykoslovného cyklu. Sprievod pozostával zo sviatočne vyobliekaných gazdov a pastierov na čele s deputátom poloniny. Vpredu kráčali dvaja-traja významnejší gazdovia, za nimi kravy a voly, potom črieda oviec, ďalej kone naložené batožinou a pracovným náradím, nakoniec šli gazdovia so ženami a deťmi sprevádzajúcimi zvieratá na hranice obce. Na lúke za obcou kňaz vykonal krátky obrad posviacky zvierat. Potom sa ženy s deťmi vrátili a gazdovia so zvieratami pokračovali v ceste na poloninu. Sprevádzalo ich pritom strieľanie pastierov z poplašných zbraní, trúbenie na pastierskych trúbach a rohoch, pokrikovanie a vyspevovanie príležitostných huculských piesní (*poloninki*), ktoré sa ozývali až do príchodu na poloninské košarisko (*litovišče*). Keďže jednotlivé poloniny boli v rozličnej vzdialenosti od obce a v rôznej nadmorskej výške, odchod zvierat sa nekonal súčasne, ale podľa termínov príslušných salašných skupín. Podľa toho výhon na poloninu (*poloninskij chid*) trval niekde aj vyše týždňa (Podolák 1966, s. 238).

Kým gazdovia sprevádzali zvieratá na poloninu, bača s dvoma valachmi sa vybrali na salaš vopred, aby do príchodu oviec a iných zvierat pripravil na salaši kolibu a stavebné objekty pre zvieratá. Keď bača vkročil prvýkrát v roku do koliby, sňal klobúk, pokľakol a spolu s valachmi sa modlili za ochranu a božiu pomoc počas celého pobytu na polonine. Poskladal batožinu do kúta, sekeru zaťal do futra dverí a do popola starého ohniska hodil železnú podkovu, ktorá mala chrániť kolibu pred zásahom blesku. Zo živého ohňa založil vatru. Na spodok ohniska vložil podkovu, ktorú nikto nesmel počas celého roku brať z ohňa, ani ňou hýbať, pretože do koliby by mohol udrieť blesk. Vatra so živým ohňom v kolibe sa musela udržiavať bez vyhasnutia („oheň sa musel živiť“) až do konca salašnej sezóny. Napokon bača vzal z vatry horiacu drevenú fakľu a obchádzajúc s ňou celé „košarisko“ okiadal stavebné objekty, pričom odriekal niektoré modlitby a formulky. Napokon hodil fakľu do brány, kadiaľ mali prechádzať zvieratá a priložil na ňu drevo, aby oheň vydržal do príchodu čriedy na poloninu. Po týchto úkonoch urobil poriadok v kolibe. Keď sa gazdovia a pastieri priblížili so zvieratami k salašu, bača sa postavil do hlavného vchodu v ohrade, kadiaľ prechádzali cez horiacu fakľu a vítal ich slovami: „*Sčob maš garjače serce, jak vognišce, jakim prochodiš*“ („Aby si mal také horúce srdce, ako je vatra, ktorou prechádzaš“). Potom sa čriedy zavreli do pripravených ohrád na krátky oddych. Ak bol dostatok času, do večera sa ovce vyhnali na pasienok, kde ich sprevádzali nielen pastieri, ale aj gazdovia. Večer po návrate z pastvy si valasi upravili svoje lôžka v kolibkách okolo košiarov a založili tam na noc vatry. Opísané zvyky a obyčaje súvisiace s výhonom na poloninu sa nekonali vo všetkých obciach rovnako. Najdlhšie sa zachovávalo obradné zapalovanie (*nietenie*) ohňa, zvyky okolo „živej vatry“ a vo väčšine obcí aj okiadzanie košiarov. Modlitby a formulky sa odriekali v skrátenej znení. Na kolchozných salašoch zachovávali tradičné zvyky len starí pastieri. Mladí sa zúčastňovali na podobných úkonoch iba pasívne (Podolák 1966, s. 240).

Do rámca zvykov a úkonov v súvislosti s výhonom zvierat na poloninu patrilo v súkromnom hospodárení i počítanie zvierat a ich odovzdávanie do opatery pastierom. V Jasinji platila zásada, že len ten miešalník (*mišenik, hromadanin*) mohol vyhnať zvieratá na poloninu, ktorý vopred zaplatil deputátovi za pasenie a ovčiarov („*za pašu i vivčiri*“). Deputát hneď po príchode na poloninu zaplatil z týchto peňazí pastierom zálohu vo výške jednej tretiny zjednaného platu (*foršus, zavdatok*). Po príchode zvierat na poloninu gazdovia odovzdali svoje ovce bačovi, ktorý si poznačil ich počet na drevený rováš (*karboval na ravaš*). Každý majiteľ mal dva rováše: jeden na ovce (*ravaš na vivci*) a druhý na mlieko (*ravaš na moloko*). Rováš sa skladal z dvoch častí. Základnú časť tvorila *koloda*, menšiu časť *vidlupok*. Koloda zostala u baču, vidlupok si vzal majiteľ oviec. Na rováš sa značilo (*karbovalo*) tak, aby základný údaj bol na oboch častiach rozpolteného rováša. Kde boli dve časti spojené, na tej strane sa zaznačil počet oviec, ktoré bača prevzal do opatery od gazdu. Bača na vidlupok poznačil bežné číslo gazdu (*bižučij nomer*) a na kolodu vlastnícky znak. Ovce počítal po desať, pričom každú desiatu poznačili na tyč dreveného košiara rímskou číslicou. Osobitné znaky používal pri číslach 50 a 100. Číslo 5 a 1 označil rímskymi číslicami. Keď gazda mal na salaši napr. 68 oviec, bača mu poznačil na rováš znak na číslo 50 a k tomu

rímskymi číslicami 18. Všetky kolody z rovášov mal bača navlečené na špagáte alebo na drôte a mal ich stále v kolibe. Gazda si zakladal svoj vidlupok za pas a preukázal sa ním pri odbere syra a pri preberaní oviec zo salaša na konci sezóny. Takýto spôsob počítania oviec (*ličenje*) a značenia na rováše bol rozšírený v celej oblasti Zakarpatska (Podolák 1966, s. 241).

Preberanie oviec a miešanie do čriedy sa nazývalo *mišanje*. Samotné miešanie sa konalo tak, že ovce sa rozdelili do niekoľkých čried. Predovšetkým sa oddelili jarky, ktoré tvorili počas celého pasenia osobitná črieda (*botej*). Potom sa vyčlenili do ďalšej čriedy barany. Napokon sa dojné ovce rozdelili podľa majiteľov do troch čried (*tri boteji*) asi po 100 kusov. Dojné ovce zostali takto rozdelené len do večera. Rozdelené ovce sa vyhnali na polonínsku pastvu, kde s nimi odišli nielen ovčiarci (s každým botejom jeden), ale s dojnými ovcami aj gazdovia, aby dozerali na spôsob pasenia pred odmeraním dojnosti oviec. Večer po návrate z paše zatvorili každý *botej* do osobitného provizorného košiara, kde ich valasi za prítomnosti gazdov podojili. V niektorých huculských obciach dali toto prvé mlieko kňazovi, inde z neho spravili syr, ktorý večer pred spánkom spoločne zjedli. Cez noc zostali gazdovia (podaktorí aj s manželkami) na salaši, kde spali v kolibe a v kolibkách s pastiermi, príp. voľne pod stromami zakrútení do kožuchov (Podolák 1966, s. 242).

V poľských Karpatoch v Beskide Małom (Śląsko) vyhánali ovce na hole až keď nastali vhodné poveternostné podmienky, keď teplota prekročovala 10 °C a objavili sa prvé trávy (Kubijowicz 1927, s. 15-17). V dokumentoch z roku 1830 sa uvádza, že valasi (*walasi*) v Sliezkych Beskydách chovali len ovce. Podľa starých zvykov na jar pred výhonom zvierat do hôr mali vstupnú „gromadu“, kde sa zišlo salašnícke spoločenstvo a vojvoda s lesníkmi rozdelili plochy pasienkov podľa množstva zvierat a prideliť ich valachom na pastvu. To bolo zapísané do špeciálneho registra na tešínskom zámku (URL 58).

Jarný sviatok miešania oviec (*miyszanie owiec*) bol najdôležitejším dňom pre pastierov. Bača (*bača*) pred vyhánaním na pastvu (poľ. *redyk*), pripínal ovciam zvončeky vyrobené z medi, zavesené na koženom opasku, často s ozdobnou sponou. Zvuk zvončekov slúžil ako rituál, chránil zvieratá pred zlými duchmi, zabezpečoval im plodnosť a všeobecne znamenal vstup do posvätej sféry. Urobil kríž na ceste valaškou (*ciupaga*) a výhon mohol začať.

Prvý deň po príchode na hoľu (*hala*), pred príchodom do koliby urobil bača veľa magických úkonov. Najprv musel „odraziť zlo“ modlitbou a znamením kríža. Do koliby (*bacówka*) prichádzal prvý, vntrajšok koliby okiadal svätenými bylinami a kropil svätenou vodou. Podobne sa správal pred prvým podpaľovaním ohňa (*watra*), ktorý mal planúť nepretržite až do ukončenia salašnej sezóny. Zhasnutý oheň bol vnímaný ako nepriaznivé znamenie. Začiatok pastvy sa oslavoval za sprievodu hudby. Pred prvým dojením boli ovce tiež kropené svätenou vodou a okiadané svätenými bylinami.

Na tretí deň prichádzali gazdovia na salaš, aby zistili množstvo syra získaného z pastvy. Každý z nich dojil svoje zvieratá a mlieko zlieval do špeciálnej nádoby.

Množstvo sa zaznačilo na mieru (*rováš*), podobne ako v celom karpatskom oblúku. Bača bol hospodárom na salaši, opatrovníkom čried oviec, mal vedomosti a ovládal zručnosti v oblasti medicíny a ľudovej mágie. Spôsob života na salaši a tradícia bačov v Poľsku tiež prechádzali z otcov na synov (Olszański 2000; Łach, Musiał 2015, s. 135; URL 59).

Predsedia salašných spolkov na území Slovenska určovali termín jarného vyhánania oviec na salaš (redik) a pripravovali na túto udalosť nielen valachov, ale aj jednotlivých chovateľov, pre ktorých vyplývali z tohoto rituálu určité povinnosti. S prípravami na prvý jarný výhon súviselo značkovanie oviec. Každý chovateľ mal tradíciou ustálený vlastnícky znak, ktorým označil všetky svoje ovce, aby ich mohol rozoznať v spoločnej čriede od oviec ostatných chovateľov. Väčšinou sa značili už malé jahňatá trvalými znakmi, ktoré nebolo treba každoročne obnovovať. Značenie oviec tradične vykonávané na Veľký piatok patrilo k povinnostiam zimných valachov; kde nebolo zimných valachov, vykonávali túto prácu samotní chovatelia. Pri značení sa rešpektovali znaky, ktoré evidoval predseda salašného spolku. Medzi najčastejšie vlastnícke znaky patrilo zastrihovanie a vybíjanie dierok na ušiach oviec. Najpoužívanejším spôsobom označovania bolo značenie na ušiach zvierata nastrojenými nožnicami, vysekaním dlátom, sekerou alebo vybíjaním dierok prázdnyimi nábojnicami. Každý gazda používal na označenie svojich oviec osobitný tradičný znak, ktorý bol v príslušnom salašnom spoločenstve len jeden. Vlastnícky znak na ovciach sa nemenil a dedil z pokolenia na pokolenie. Rozdelení synovia rodiny používali základný znak prevzatý po otcovi, ku ktorému pridávali rozličné znamienka. V prípade potreby sa určil nový znak, aký sa ešte nevyskytoval. Kombinovaním znakov na jednom alebo oboch ušiach vzniklo toľko rozmanitých variantov, že dva rovnaké vlastnícke znaky v obci sa prakticky nevyskytovali. Podľa znaku sa ovce rozlišovali nielen v čase výhonu na salaš, ale aj pri meraní dojnosti, pri strihaní, pri rozdeľovaní čriedy na konci pasienkového obdobia, no najmä ak ovca uhynula, o čom musel bača podať vlastníčkovi ovce dôkaz, odovzdať hlavu alebo aspoň ucho so znakom (Podolák 1967, s. 93; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013).

Vo Vysokých Tatrách, najmä na spišských salašoch, sa vopred stanovilo isté množstvo syra od ovce. „Miera“ (*mira*) sa nepoužívala a nevyrábali ani oštiepky a parenice. V okolí Banskej Bystrice, na Pohroní sa praktizovalo celkové rozdeľovanie syra. Po predaji prvého syra, na Jána (24. júna), na trovy salaša sa robil rozpočet a vypočítal sa podiel syra pre majiteľov, pretože sa „mievalo“ podľa zle dojených oviec (Hoľub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 123, 138).

Najviac zvykov spojených s mágiou sa viaže na obdobie miešania a vyhánania oviec na salaše. V Rumunsku počas *nocí oviec* (noc predchádzajúca otvoreniu salaša), ktorou sa končí zimovanie oviec a začína veľké vyhánanie oviec na letné obdobie, bača bdie celú noc, čaká na zjavenie konštelácie na nebi, kedy je pre *baču s ovcami* a psami najvhodnejší čas na na dobrý začiatok nového pastierskeho roka. Na tento účel bol salaš večer vyzdobený zelenými vetvičkami, ovce a jahňatá boli prehnané cez plamene „živého ohňa“ prineseného z obce alebo zapáleného trením suchých

jedľových triesok. Bača obetoval prvé narodené jahňa v tom roku a oboznamoval nových pastierov, ktorí museli prisahať na starodávny hák v kolibe, že budú strážiť starý pastiersky zákon a dávať pozor na majetok salaša. Potom bača pridelil každému svoj pasienok.

Nasledovalo prvé dojenie, rituál, ktorý vykonával bača. Nemal pokrytú hlavu, odriekal otočený tvárou na východ verš na vyvolanie dobrých duchov, pre zdravie a prospievanie čried. Vedro do ktorého bača dojil, ako aj prvá podojená ovca boli vyzdobené zeleňou. Arumuni ešte vkladali do vedra aj *ruženec* z farebných korálikov, ktorý mal chrániť čriedu pred zlými duchmi. Po bačovi začali dojiť aj ostatní pastieri. Ten, ktorý podojil najrýchlejšie a najviac, stával sa nádejným nasledovníkom baču. Potom bača preskočil *živý oheň*, pre očistu kožených krpcev, s ktorými stúpал po tráve určenej jahňatám. Ohňom prešiel aj hák, vedro, sekeru, ktorú potom zasadil do zeme, obojok psa a zvonec barana vodcu. Nakoniec cez *živý oheň* preskočili aj ostatní pastieri zo salaša, vyslovujúc dobrorečenie. Prvé podojené mlieko sa dávalo hadovi ochrancovi, pod základy salaša a na pamiatku mŕtvym. Ovce boli pokropené svätenou vodou, potom sa rozdala „torta vlka“ (*turta*), aby chránila čriedu pred napadnutím divých zvierat. Rituál bol ukončený hostinou na čerstvo vyrastenej tráve. Predtým ako si sadli k stolu, pastieri sa umyli rosou, potom vošiel do salaša baran-vodca s ozdobenými rohami a za ním jedno jahňa, ktoré symbolizovalo striedanie generácií. Nasledovala *babalaka* alebo *babana*, stará ovca, babica jahniat a ďalšie ovce (Bucurescu 2013).

Výhon na salaš na Zakarpatsku bol oznámený pastierskym rohom a trombitou. Pochod z obce na poloninu – *poloninskij chid* trval niekedy aj niekoľko dní. Pred odchodom sa bača pripravoval na tieto dni. V dňoch 6. mája (sv. Juraj), 9. augusta (sv. Matúš) a 9. decembra (sv. Katarína) pastieri postili a nepracovali, aby lasička nepriniesla škody na hospodárskych zvieratách (strata mlieka), ale aj 23. augusta, aby čriedu nenapadli vlci, 11. septembra, aby bol salaš ochránený od uhryznutia hadmi a 14. decembra, aby dravé zvieratá nenapadli ovce počas pasenia. Mimoriadny význam mal pôst v polovici Turíc (v stredu, 4. deň po Veľkej noci). V tento deň pred svitaním majiteľia oviec dávali zvieratám na tvrdo uvarené vajcia, aby zabezpečili ich zdravie a ochranu pred kúzlami a sami jedli až po západe slnka. Na tzv. „*Didovú sobotu*“ (pred Turicami) prinášali do kostola obetovať produkty vyrobené po zimnom období a pod.

Výhon sa nesmel uskutočniť v piatok, ani vo sviatok. V deň výhonu majiteľia zvierat a pastieri držali prísny pôst a nepili vodku. Majiteľ v ten deň skoro zrána a pri sviečke odriekal modlitbu. Po skončení rituálu odišiel do maštale a spýtal sa zvierat či sa im dobre spalo a dal si sám sebe pozitívnu odpoveď. Ovce dostali včelí vosk, aby držali pokope, v čase dojenia dali veľa mlieka a priniesli toľko zisku ako včely. Majiteľ pridal ovciam do pastvy rozotreté na prášok osie hniezdo zmiešané so soľou, aby boli ostrí a zlí ako osy, aby im to zabezpečilo najlepšiu pastvu. Majiteľ vypúšťal ovce popod nohy, zároveň ich počítal, až kým posledná neprekročila prah. Keď zvieratá ešte boli v ovčine, urobil pred budovou oheň, do ohniska dal kosák, kosu, aby zvieratám

neuškodili čary a tiež kľúče od komory, aby zavrel ústa predátorom. Zvieratá prešli týmto ohňom a majiteľ im odriekal modlitbu veriac, že všetko jeho bohatstvo bude ochránené pred zlom. Bača podával zvieratám svätenú soľ a okiadal ich kadidlom, ktoré zobral z kostola. Pokropil žeravé uhlíky svätenou vodou, ktorú mal v hlinenej nádobe (musela byť nová). Zvieratá kropil svätenou vodou a pravou rukou urobil znak kríža.

V deň odchodu na salaš nebolo možné čistiť ovčín, predávať alebo dávať mliečne výrobky. Po vykonaní všetkých obradov majiteľa vyhnali zvieratá na cestu kadiaľ mali ísť na *poloninskij chid*. Čriedu viedli statní pastieri so sprievodom hudby a spevu. Keď cesta trvala dlhšie majiteľa zabezpečili a zaplatili pastierom ubytovania. Cestou sa živili nadojeným mliekom. Po príchode na poloninu bača sňal klobúk, aby sa privítal s miestom, kde bude hospodáriť nasledujúcich niekoľko mesiacov so slovami: „*Daj Bože sčastia*“. Pri vstupe do koliby a po prechode cez prah odriekal modlitbu a prosil Boha o pokojnú sezónu. Po modlitbe zasekol sekeru do steny koliby, na popol z predchádzajúcej vetry hodil podkovu a znova odriekal modlitbu, aby sa oheň znova rozohrel a aby všetci mali na salaši šťastie. Potom zapálil „živý oheň“. V minulosti zapalovali vatru kresadlom a hubkou. Keď sa prvýkrát objavil plameň vetry bača a pastieri sa obrátili k východu slnka a odriekali modlitbu, prosiac Všemohúceho, aby sa na jeseň, keď sa budú vracat späť zo salaša do obce, mohli vatru, tak ako ju zapálili, spokojne zhasiť. Pri ďalšom dôležitom rituáli bača vliadol vodu do nádoby na žeravé uhlíky vybrané z ohniska. Táto voda bola považovaná za ozdravujúcu a oslobodenú od čarov. Bača ňou kropil salaš a zvieratá, zvyšok zostal počas celého pasienkového obdobia až do jeho ukončenia v kolibe. Na starom ohnisku kládol uhlíky na podkovu. Tento rituál mal chrániť kolibu a poloninu pred krupobitím. Vatra mala horieť celú sezónu a nesmela zhasnúť, pretože to mohlo viesť k nešťastiu. Bača vybral horiacu fakľu a obchádzal ňou okraj salaša a prišiel do košiara cez vchod, kadiaľ mali prejsť zvieratá. Urobil poriadok a odriekal modlitbu, aby sa zvieratám nič nestalo. Vo vchode do košiara zapálil fakľou ohnisko zo zapálenej vetry v kolibe. Bača hlasom trombity oznámil, že zvieratá prichádzajú a po príchode ich vítal. Zvieratá museli prejsť ohňom. To malo zaručiť ochranu pred mágiou. Bača odriekal modlitbu a želal zvieratám, aby boli také ostré ako plameň, aby im to zabezpečilo lepšiu pastvu a ochránilo pred nebezpečenstvom. Keď sa na oblohe objavil orol, bolo to dobrým znamením, ak sa objavil havran, ohlasoval nešťastnú sezónu pasenia na polonine (Melika 2017).

Prípravu na pasienkovú sezónu v poľských Karpatoch bača začínal pred výhonom na pastvu. Najprv zbieral rôzne druhy magických predmetov, ktoré neskôr použil vo svojej praxi. Nevyhnutne potreboval okrem iného aj byliny posvätené 15. septembra na deň Sedembolestnej Panny Márie (*Matki Boskiej Zielnej*), nôž, ktorým sa krájal chlieb na Štedrý deň, soľ posvätenú na deň sv. Agáty, kadidlo a kriedu posvätenú na Troch kráľov. Tiež vykonal množstvo úkonov, aby zabezpečil úspech na salaši. Napríklad počas Štedrej večere kládol reťaz pod stôl, aby ovce držali pokope. Štedrý večer naznačil deň v týždni, ktorý mal byť najvhodnejším dátumom začatia pasenia. Streda, štvrtok a sobota sa považovali za najpriaznivejšie dni výhonu na salaš. Ďalšie

magické praktiky boli spojené so samotným začiatkom pasienkovej sezóny. Krátko po príchode na salaš bača zakopal nôž, ktorým rozrezal štedrovečerný chlieb. Mal tým „prerezat“, zničiť kúzlo uvalené na salaš. Keď sa ovce nachádzali v košiari, pastieri (juhási) obehli trikrát okolo jedličky v strede košiara. Keby sa zvieratá dotýkali jej vetvičiek, predpovedali by ťažký rok a nedostatok pastvy. Následne bača nasypal posvätené byliny do nádoby vyrobenej z kôry, zmiešal ich so smolou alebo živicom zo smreka a trikrát okiadzal košiar. Niekedy nasypal byliny do malých ohnísk v rohoch košiara. Tento úkon mal ochrániť ovce pred chorobami a zabezpečiť dostatok mlieka. Pred zlými kúzлами ich mala chrániť voda posvätená soľou sv. Agáty, ktorou bola črieda napájaná v prvom dni pasenia. Po okiadzaní bača kropil ovce svätenou vodou a trikrát opísal celý košiar kriedou posvätenou na Troch kráľov. Zároveň kráčal „v smere slnka“ a odriekal špeciálnu modlitbu. Nakoniec okiadzal a posvätil kolibu, v ktorej mal žiť spolu s pastiermi a pomocníkmi počas celej sezóny. Prvý oheň v kolibe bol zapálený pomocou kameňa a hubky (Buczec 2017).

Od jesene do jari bola koliba zavretá. Bača po príchode na hoľu išiel k prvému zdroju vody z ktorého potom po celú sezónu čerpal vodu, naberal do gelety a nosil do koliby a kropil svätenou vodou. Predtým ako vstúpil do koliby sprevádzaný najstarším *juhasom* urobil znamenie kríža a prežehnal sa, obaja pokľakli a pomodlili sa. Potom bača pokropil kolibu zvnútra svätenou vodou. Až potom sa začalo čistenie a opravovanie škôd spôsobených zimou. Ďalším krokom bolo zakladanie vatre. Na vyhasnutom ohnisku z predchádzajúcej sezóny bača nakreslil znak kríža. Keď sa objavili prvé plamene povedal: „*Nech będże pochwalony Jezus Chrystus*“ („Nech bude pochválený Ježiš Kristus“). Obrátil sa k ohňu a prosil, aby po celú dobu pobytu na salaši nevyhasol a bol k pastierom a čriede láskavý. Potom okiadzal zvnútra kolibu svätenými bylinami v smere pohybu slnka. Svätené bačovské byliny, príp. vosk bača zakopal v kolibe. Uhlíky získané z vatre a byliny, ktoré používal na okiadzanie zakopal vo vchode do košiara pre ovce. Na salaši pastieri nesmeli prekľínať čerta, ani vyslovovať jeho meno, aby potom neublížoval pastierom na salaši (Jamnicka-Krzywdą, Cekląrz 2014).

Na Slovensku výhon bol slávnostný začiatok spoločného jarného pasenia po zimnom kŕmení, príp. jarnom pasení. Bezprostredne pred výhonom na salaš sa konal súpis oviec. Na tejto práci sa zúčastňoval salašník príslušného salašného spolku s bačom, niekedy aj s valachmi, ktorí chodili z domu do domu, počítali ovce, kontrolovali vlastnícke znaky oviec jednotlivých majiteľov a triedili podľa krdľov. Pred prvou svetovou vojnou bolo zvykom značiť počet oviec jednotlivých chovateľov na drevený rováš, ktorého polovicu si ponechával bača a druhá polovica zostala u salašníka, novšie ich zapisovali do zošitov. V niektorých obciach spisovali ovce až pri vyhánaní do spoločnej čriedy. Napríklad v Jakubanoch oznámili termín a miesto súpisu bubnovaním; každý chovateľ prihnal svoje ovce, dal ich zapísať a skontrolovať vlastnícke znaky a odovzdal ich valachom, ktorí ich rozdeľovali do jednotlivých čried na dojnú ovce, jarky a barany. Súčasne so súpisom sa zhromažďovali aj potraviny pre pastierov. Niekde vyberal potraviny po domoch sám bača, inde mu v tom pomáhala manželka alebo valasi.

Cudzí bačovia prichádzali do obce už pred výhonom. Priniesli so sebou zvonce, valašku, koženú valaskú kapsu, veľkú vlnenú kapsu (*cedídlo*), črpáky a iné drobnejšie predmety dennej potreby. Na noc sa ubytovali u salašníka. V Brezne a v okolitých „handelských“ obciach sa deň pred miešaním oviec konal deň *viberaňia*. Bača s valachmi chodili z domu do domu a vyberali od gazdov *víhonovô* v naturáliách. Gazda mohol hodnotu naturálií vyplatiť v peniazoch (*suchá paleta*). Po skončení vyberania sa konala u salašníka hostina pre valachov. V mnohých horehronských obciach sa výhonové v naturáliách (potraviny) vyberalo súčasne s miešaním oviec. Odlišný zvyk vyberania výhonového bol v Polomke, kde si bača s valachmi podelili všetkých gazdov svojho salaša do rovnakých skupín. Každý pastier mal pridelených svojich 5 až 8 gazdov (honník mal polovičný počet), ktorí pre neho sadili zemiaky na svoje pozemky a starali sa o nich v čase letného pasenia. Odpoľudnia alebo večer pred miešaním oviec každý pastier ponavštevoval rodiny určených gazdov, vybral od nich výhonové a u jedného z nich zostal na spoločnej hostine (*miešaňia*), usporiadanej všetkými gazdami v skupine na jeho počesť. U gazdu si valach uskladnil aj pozbierané naturálie, po ktoré si prišla na druhý deň valachova žena.

Najviac magických praktík sa vzťahovalo na odchod oviec z dvora a pri miešaní do spoločného krdľa. Na Jána, sypali soľ do gelety pred dojením, aby strigy ovciam neškodili a mlieko neodoberali. Termín miešania oviec a výhonu na salaš určil salašník po predbežnej dohode s miešalníkmi. Začiatok salašnickej sezóny „salašenia“ sa oznámil aj bačovi a valachom. Mal obradný (rituálny) charakter a jedným z najkrajších každoročných rituálov bolo miešanie oviec. Jarný výhon oviec na salaše bol významnou udalosťou hospodárskeho roka, tento deň bol vždy slávnostný. V deň výhonu boli valasi s bačom slávnostne oblečení, so znakmi pastierskeho stavu. Mali široké viacprackové opasky, s bohato zdobenými pastierskymi kapsami, valaškami a podperenými klobúkmi. V deň výhonu na salaš sa konalo miešanie oviec (*miešaňie*, *miešaňia*, *miešačka*). Po zamiešaní oviec sa konalo pohostenie valachov u salašníka a len potom sa vyhnali krdle na pastvu. Bača ich odprevádzal za hranice obce a vrátil sa k salašníkovi u ktorého sa konalo rozlúčkové pohostenie. Používalo sa množstvo tradičných magických úkonov, ktoré mali za cieľ zabezpečiť dojnosť a zdravie oviec, ochranu pastierov pred škodlivými silami a pod. Čo región to boli iné úkony, avšak podstata typická pre celý karpatský oblúk sa zachovala. Dominovala mágia, ktorá mala zabezpečiť dobrú dojnosť oviec, ochranu salaša pred zlými silami, urieknutím atď. (Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013).

Valasi od včasného rána obchádzali celú obec, plieskali bičmi (plieskanie bičom podľa povier zaháňalo zlo), trúbili na trúbach či rohoch. Keď preberali ovce z domu, oblievali ich gazdiny vodou, aby bolo veľa mlieka. V Pribyline pastieri len stáli pred domami a gazdovia si vyhánali svoje ovce na ulicu. V Liptovskej Tepličke dávali pod prah ovčina reťaz, aby sa ovce držali v krdli pokope. Rovnako aj vo Važci ovce prechádzali cez reťaz, aby sa vraj tak spolu držali, ako ohnivká v reťazi. Gazdiné oblievali pastierov vodou, aby ovce dobre dojili. Valasi niekedy hnali ovce na určené miesto miešania. Niekde to bývalo uprostred obce, najčastejšie však na okraji smerom

k pasienku. V Liptovskej Porúbke zhromažďovali ovce do ohrady za obcou. Vo väčšine hornoliptovských pastierskych obcí sa miešanie robilo tak, že bača vošiel do stredu čriedy a valasi okolo neho hnali ovce do kruhu. Verilo sa, že týmto úkonom sa ochráni črieda od škôd. Do kruhu ich vrah hnali preto, aby sa im hlavy zakrútili a skôr zabudli na ovčín a jahňatá. Bača v strede nasypal tri kôpky soli, zaťal valašku do zeme v tvare kríža, kľakol si na kolená, klobúk zložil z hlavy a povedal: „*Tak nám Pánboh pomáhaj!*“ (Podolák 1967, s. 99; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013).

Vo Východnej mieste na miešanie oviec posýpali soľou a kropili svätenou vodou, aby ovciam nič neuškodilo. Keď zamiešané ovce prechádzali cez most, valach pred nimi hádzal soľ do vody; verilo sa totiž, že ak zvieratá prechádzajú cez vodu a nehodí sa do vody soľ, mlieko odíde dole vodou. Pri výhone oviec nehnať čriedu cez Ľubicu bača, ale valasi. Bača ju prevzal až za obcou, pričom mal v tejto súvislosti osobitné poslanie. Deň pred výhomom zakopal na okraji krížom cez cestu reťaz spojenú v strede kladkou. Inokedy stačil na to povraz od hrobára (kúpený alebo ukradnutý), ktorým však musel byť predtým spustený do jamy aspoň jeden mŕtvy. Keď črieda prechádzala cez reťaz alebo cez povraz, bača vedľa strážil, aby sa ovce nerozutekali, pretože v opačnom prípade by ich ani na paši neudržel pospolu. Pri zakopávaní povrazu nesmel baču nikto vidieť. O tomto mieste vedela len bačova žena, ktorá po odchode čriedy na salaš prišla v noci a reťaz vykopala (Podolák 1967 s. 100).

Podobný zvyk sa zachoval aj v iných pastierskych obciach (Lučivná, Važec, Štrba). Pri výhone sa dbalo, aby pred čriedou neprešla žena a aby na konci čriedy nešla čierna ovca. Pri prechode čriedy obcou gazdiné oblievali valachov i ovce vodou, aby bolo na salaši veľa mlieka. V Mengusovciach na *víhoňe* (t. j. na prechode z obce do chotára), pastieri preložili biče, cez ktoré sa prehnali zvieratá. Pri prechádzaní zvierat pastieri kľáčali, odriekali modlitby a kropili čriedu svätenou vodou. Dominovala mágia, ktorá mala zabezpečiť dobrú dojnosť oviec, ochranu salaša pred zlými silami a urieknutím. Ovce sa poplúvali a prežehnali krížom. Pri ceste na salaš sa strieľalo, trúbilo a silno kričalo, aby sa odohnali zlé sily od zverených oviec a aby sa črieda udržala pohromade. Dbalo sa, aby posledná nešla čierna ovca a aby sa celý sprievod (črieda, pastieri, majitelia oviec a hostia) vrátil a išiel inou cestou, ak im žena skrížila cestu. Prvým aktom miešania na horskom salaši (rovné miesto v blízkosti koliby) bolo obháňanie okolo do zeme zarazeného smriečka (jedličky) trikrát v smere dráhy slnka. Bača jedľovú vetvičku namáčal v gelete a kropil ovce svätenou vodou (Podolák 1967 s. 100).

Dávnym zvykom v Liptovskej Tepličke, tradovaným asi do prvej polovice 20. stor. bolo, že gazda pri odchode svojich oviec dal pod prah ovčína reťaz, aby sa mu ovce držali v čriede a neoddeľovali sa od nej (Švorc 1973). V Pribyline za obcou valasi založili oheň, zapálili slamu, ktorú zobrali z niektorého humna. Oheň musel dobre dymiť, až potom pridali „čertovo lajno“ s tymiánom a hnali ovce dookola. Čertovo lajno (*Ferula asa-foetida*) je koreň, ktorý sa používal na okiadzanie. Bačovia verili, že je to silný prostriedok na zaklínanie diabla, zlých duchov, démonov a čarodejníc. Je to aj prostriedok s účinnými látkami na upokojenie a odbúranie depresí a stresov. Používa sa ako silné aromatické korenie do pokrmov v Iráne, Afganistane a Indii.

Ovce v kruhu bača posýpal soľou v tvare kríža. Odchod na salaš mal presne zaužívaný postup a poriadok. Samotný odchod oviec na pasienky sa nazýval *redik*, *redikaňie*. Salašník s bačom naložili na voz salašný riad a spolu s niekoľkými chovateľmi šli s *redikom* na salaš. Čriedu oviec sprevádzal okrem baču a valachov aj salašník a najatý furman, ktorý „odvážal redik“, t. j. pracovné náradie a potraviny pre pastierov. Na čele sprievodu kráčal bača so salašníkom, za nimi išli valasi s muzikou a ovce. Za čriedou boli vozy so salašným riadom, pracovným náradím, osobnými vecami valachov, potravinami a soľou pre ovce. Za vozmi išli gazdovia, ktorí sa vybrali odprevadiť ovce až na salaš, manželky ovčiarov, ktoré šikovali ošípané. Cestou na salaš nesmela prejsť pred čriedou žena, aby striga nemohla odobrať ovciam mlieko. Keď ovce prechádzali cez vodu, bača išiel prvý a aby voda neodplavila ovciam mlieko bača hodil do vody za hrst' soli a urobil za sebou znamenie kríža, aby škodlivá moc bosoriek zostala v obci a nesiahala za vodu smerom na salaš.

Cestou na salaš valasi popásali ovce a bača s redikom sa ponáhlal vopred do koliby. Hole od trvalých sídiel boli najďalej vzdialené, napr. v Turčianskej kotline a z Liskovej (15 až 20 km), najbližšie 3 až 5 km z Liptovských Revúc (Kubijowicz 1931, s. 117-126). Pri príchode na salaš bača rukou naznačil kríž na dverách koliby, otvoril dvere a svätenou vodou vysvätil všetky kúty koliby. Na severovýchodnom Slovensku na ohnisko zavesil kotol, rozložil oheň (*večni oheň*, *živí oheň*), tzv. *vatru*, ktorá nesmela vyhasnúť až do odchodu zo salaša. Do 40. rokov 20. storočia sa podľa tradičného zvyku na získanie prvého ohňa používalo práchnivé drevo (*práchno*), t. j. *hubka*, získaná z choroša – huby rastúcej na dubovom alebo čerešňovom strome, ktorá sa už predtým doma uvarila a utĺkla na mäkkú špongióvu hmotu. Na Horehroní hubu varili tri dni vo vode (s popolom – Polomka), príp. najskôr namočili na týždeň do močovky (Šumiac) a po usušení ju rozdrvili na prach (Botík, Slavkovský 1995b, s. 365). Do takto pripraveného suchého práchna bača zachytil iskry, ktoré získal trením kameňa (*žabica*) s ocieľkou. Začiatkom nášho storočia sa prvý oheň, tzv. *suchý oheň* na horehronských salašoch roznecoval archaickým spôsobom – trením dvoch kusov dreva. Pripisovali mu ochranné, očistné a liečivé účinky. V neskoršom období sa oheň rozkladal pomocou kremeňa o ocieľku. Otvorené ohnisko (*vatrisko*) bolo v kolibe umiestnené v kúte vedľa vchodu, izolované ploškými kameňmi. Na kutanie ohňa sa používal drevený kutáč (*vatráľ*, *vatrák*, *pohrebáč*).

Bača vzal z vatry žeravú fakľu alebo drobné žeravé uhlíky, dal na ne byliny, ktoré mal v hlinenom hrnci, príp. živicu zo smreka, niekde aj v obchode kúpené „čertovo lajno“, poobchádzal košiar a ostatné stavebné objekty a *okiadzal* (okuroval) ich. Až potom sa ovce pustili do košiaru, pričom ich bača kropil trojkráľovou svätenou vodou (Ľubica). V Pribyline bača posýpal čriedu aj soľou a do štítu koliby pribil smriečok. V Jakubanoch sa používala *trojkráľová krieda*, ktorou trikrát *opísal* stavebné objekty salaša. Ak bol salaš založený na novom mieste, pred kolibu dal čečinový veniec. V Liptovskej Kokave po príchode na salaš okiadzal ovce živicom pozbieranou na šiestich miestach. Magické zvyky podobného druhu sa v minulosti vyskytovali v celej oblasti a boli neoddeliteľnou súčasťou ľudových náboženských predstáv a rituálov (Podolák 1967, s. 101).

V niektorých kútoch Slovenska sa spomína aj zvyk, keď na Juraja (24. apríla) musel bača chytiť hada, zabiť ho a zakopať pod prah dverí v kolibe alebo jeho kožu pribiť nad dvere. Tento úkon urobil, aby mu ovce počas celého roka dobre dojili a aby nestrácali mlieko. Vo Važci po príchode do košiara, dal bača pokyn valachom, aby žehnali ovečkám. Žehnal ich čečinou, ktorú namáčal v šechtári vo vode, fíkal ich, aby nemali vplyv zlé sily. Bolo zvykom oheň naklást' v košiar, obvykle sa vyberalo miesto s mraveniskom. Oheň musel dobre dymiť. Valach *strišciar* obehol košiar s chlebom v ruke, aby ovečky chodili len za ním. Sypal soľ do gelety pred dojením, aby strigy ovciam neškodili a mlieko neodoberali (Zuzkinová 1999, s. 28-29).

Po okiadzaní salašných objektov bača postavil do košiara stromček (cca 3 m dlhú jedličku alebo smriečok). Pred ňu si kľakol salašník, bača, valasi a všetci sa pomodlili. Niekde si valasi pokľakli k ovciam zakrytí huňami, aby ich vlci nevideli. Modlili sa, aby mali pokoj od vlkov, zdravie a dostatok všetkého na salaši. Bača položil žeravé uhlie na trojnohú rajničku (*paveň*), zobral do ruky horiacu kostolnú sviecu, spoločne so salašníkom a valachmi trikrát obišiel okolo košiara a kropil ovce trojkráľovou svätenou vodou. Inde bača nechodil pri tomto obrade okolo, ale vnútri košiara. Trikrát prehnali ovce okolo ohrady, na každom rohu košiara sa zastavil a okiadzal ovce a ohradu, prosiac Boha o ochranu čriedy proti medvedom, vlkom, strigám a iným škodlivým silám. Honelníci plieskali bičmi ponad ovce.

V Telgarte na Jána sa na okiadzanie používali posvätené byliny (*sviatenô zjela*): *romančok, čiernobil, krutamjatka, kolovratik, cibuľa* a iné. Byliny zaobstarával pre baču salašník, ktorý sa zúčastňoval na celom obrade. Takto upravenou zmesou bylín a iných posvätených predmetov sa okiadzal stavebné objekty celého salaša, predovšetkým kolibu, pastiersku kolibku a košiar. Najväčšia ochranná moc sa pripisovala *sviatenej vode*, ktorú kňaz na Troch kráľov posviacal v potoku a ktorú si brali ženy do fliaš na celý rok. Bača robil trojkráľovou kriedou znaky kríža na soli pre ovce, na koloch v košiarnej ohrade a na kolibe. V Polomke okiadzal najskôr ovce pri vchádzaní do košiara a len potom všetky salašné objekty. Na záver uhlíky zakopal pod strungu, kde mali funkciu chrániť ovce pred chorobami a nečistými, škodlivými silami, najmä proti hromobitiu a aby oheň pôsobil očistne na ovce prechádzajúce pri dojení cez strungu. Po týchto verejných obradných úkonoch niektorí bačovia vykonávali aj tajné obrady, s cieľom pričariť mlieko ovciam (Podolák 1961 s. 23-24).

Po vykonaní opísaných magických obradov sa začalo prvé poludňajšie dojenie oviec. Pred dojením sa všetci prítomní žehnali. Po podojení poslednej ovce si bača pleskol do dlaní a zvolal: „*Dost, u boha viac!*“ Z nadojeného mlieka vyrobil v kolibe syr, uvaril žinčicu a dával z produktov ochutnať salašníkovi a prítomným chovateľom, aby ohodnotili jeho umenie a aby sa presvedčili o jeho schopnostiach pri spracovaní syra. Potom si všetci vypili, valasi vyhnali ovce na pastvu, gazdovia so salašníkom sa vrátili domov a bača s dojčiarom vykonával bežné práce v kolibe (Podolák 1961, s. 23-24).

V Moravsko-sliezskych Beskydách sa so zvykmi začalo ešte v obci a v usadlostiach, kde prebehlo odstavenie jahniat od matiek, pokračovalo redikom

alebo redikaním, t. j. vyhnaním zvierat na horské pasienky a zavŕšilo sa zmiešaním (*míšaním*) oviec niekoľkých majiteľov do jednej spoločnej čriedy. Prvý deň na salaši sa viazal s množstvom archaických zvykov, s ktorými sa možno stretnúť v celých Karpatoch. Mágia mala chrániť zvieratá predovšetkým pred urieknutím. Ovce sa opľuli, prežehnali krížom a niekde im k chvostu priviazali červenú mašľu. Redik bol sprevádzaný strieľaním, trúbením, krikom, jednak aby sa odohnali zlé sily od zverených oviec, ale aj na udržanie čriedy pokope. Dbalo sa, aby posledná nešla čierna ovca a keď im skrížila cestu žena, celá črieda, pastieri, majitelia oviec, aj hostia, sa vrátili a šli inou cestou.

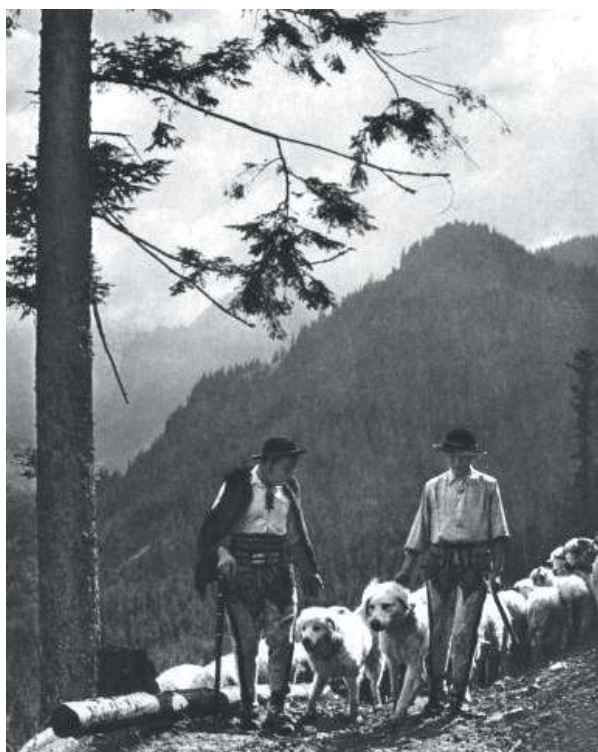
Prvým aktom na horskom salaši bolo obháňanie čriedy okolo stromu. K tomu sa našlo rovné miesto blízko koliby a črieda sa prehnala trikrát v smere dráhy slnka okolo jedličky (stromčeka), ktorá sa k tomu účelu zarazila do zeme. Ovce postupovali v rovnakom poriadku ako cestou na pastvu: pred nimi kráčal jeden pastier (*pasák*) so psom, za čriedou ostatní pastieri. Dookola stáli míšaníci a ostatní hostia, na ovce pokrikovali, strieľali do vzduchu a bača ich kropil jedľovou vetvičkou so svätenou vodou. Podobne prebiehalo miešanie čriedy na Těšínsku. Jedličku priniesol z lesa najmladší z hospodárov. Pastier, ktorý kráčal pred čriedou, po tretej otáčke sňal klobúk, obuškom prežehnal čriedu a hlasno sa modlil za to, aby Boh ochránil salaš. Hospodári sa modlili spolu s ním, potom niektorí hádzali na ovce hlinu z krtincov, iní ich *okuřovali* bylinami. Potom sa črieda zahнала do ohrady (košiara) cez oheň založený vo vrátnach. Okolo ohrady všetci pokľakli na biele ľanové šatky a znovu sa modlili. Niektorí si zahalili hlavu tradičným kabátom z hrubej hune, pokľakli, hlavu položili až na zem a ešte si zakryli tvár rukami. To vraj malo uchrániť salaš pred vlkmi a urieknutím.

V kolibe sa v ten deň starodávnym spôsobom roznietil oheň, ktorý bača udržiaval po celých päť mesiacov salašníckej sezóny. Keby vyhasol, musel osobne prísť pre nový oheň na susedný alebo dokonca až na tretí salaš a ešte bol povinný svojich pastierov pohostiť syrom. Oheň sa zakladal tradičným spôsobom, tak ako inde v Karpatoch. Dôležitým organizačným a obradným úkonom bolo sčítanie oviec. Týmto aktom sa bačovi odovzdal konkrétny počet oviec a rovnaký počet musel bača gazdom odovzdať na jeseň. Používali sa podobné praktiky ako v celých Karpatoch. Meranie dojnosti u oviec *průba* slúžila na určenie množstva syra podľa celkového objemu nadojeného mlieka, ktoré značil bača na štvorhrannú palicu (*rováš, vrubovnice*).

Od prvého dňa na salaši museli pastieri zachovávať zvyky, niektoré z nich výrazne ovplyvnili spôsob ich života, napr. zákaz odchodu zo salaša po celú dobu pobytu na horách, teda po dobu 20 týždňov. Ešte v 19. storočí sa striktnie dodržiavalo tiež ustanovenia nosiť po celý čas „salašovania“ jedinú košeľu z hrubého plátna. Neprala sa, ale na začiatku sezóny sa napustila masnotou, niekedy priamo urdou, riedkym ovčím maslom. Významným zásahom do spôsobu života pastierov bol pôst. Dodržiavali ho dvakrát týždenne, v stredu a v piatok; najstaršie ojedinelé záznamy dokazujú, že k nim patril aj pondelok. V týchto dňoch jedli len raz denne, napoludnie si dali ovčí syr a žinčicu (Štika 2013).

Výhon oviec (redyk owiec) na salaš v poľských Tatrách.
Foto Zbygniew Kamykowski 50. roky 20. stor

Príchod oviec na salaš
(Poľské Tatry).

Foto Zbygniew
Kamykowski
50. roky 20. stor.

Vývoz salašnickeho
riadu na salaš
pod Kýškami
(Liptovské Revúce).

Foto Ján Dérer
1963

Príchod ku kolibe so psami
a s vozom na salaš
pod Kýškami
(Liptovské Revúce).

Foto Ján Dérer 1963

Značenie oviec na rováš po príchode
na salaš (Poľské Tatry).

Foto Zbygniew Kamykowski
50. roky 20. stor.

Miešanie oviec (mieszanie owiec) v Ochotnici Górnej.

Foto Ján Novák 2016

Redyk oviec v sprievode baču Jaroslawa Buczka (Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016

Redyk oviec na salaš „U Buczka“ (Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016

Koliba (bacówka) na salaši „U Buczka“
(Jamné, Ochotnica Górna, 900 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

4.5 Pasenie oviec, košarovanie a iné práce na salaši

Po 700 rokoch zostali pravidlá a rozdelenie práce takmer nezmenené. Odchodom valachov s čriedou oviec na salaš sa začal ich takmer päťmesačný pobyt mimo trvalého sídla. Hlavným cieľom niekoľkomesačného pobytu pastierov na holiach je pasenie oviec. S pasením a nočným strážením oviec súvisí najviac pracovných povinností. Vykonávanie každodenných prác na salaši a ich rozdelenie medzi členov pastierskeho kolektívu sa prispôsobuje potrebám salašného hospodárstva. Denný harmonogram života a práce ovčiarov bol prísne podriadený starostlivosti o zverenú čriedu a spracovaniu mlieka, ktoré dodáva salašníctvu jedinečnosť a osobitosť oproti iným formám pastierstva. Prácam súvisiacim s dojením a spracovaním mlieka sa prispôsobuje sled všetkých ostatných činností vykonávaných na salaši.

Na spoločných ovčích salašoch je denný program bohatší. Ťažisko každodennej práce spočíva v pasení oviec a v dojení. Termínom dojenia sa prispôsobujú na salaši všetky ostatné práce. Ráno sa vstáva okolo pol štvrtej. Prvý sa zobúdzba bača, ktorý budí aj ostatných. V minulosti odhadovali čas podľa vychodu slnka, v súčasnosti sa orientujú podľa hodín, príp. rádia. Prvou bačovou prácou je rozduchať oheň, priložiť naň drevo a dať zohriať vodu na vatru. Valasi sa po úprave lôžok umývajú a čakajú na odchod k dojeniu. Bača vypláchnie teplou vodou puteru a gelety a pripraví puteru na cedenie mlieka. Potom všetci odídu k dojeniu, ktoré trvá podľa počtu oviec a dojčiarov jednu-dve hodiny. Najobvyklejšie obsadenie strungy a priestoru na dojenie, podľa starých ovčiarov bývalo takéto: uprostred strungy sedeli dvaja valasi chrbtami k sebe, na pravom okraji strungy obvykle sedával bača a na ľavom ďalší dojčiar. Dojenie trvalo priemerne dve hodiny, jeho dĺžka závisela od počtu oviec a od ich dojnosti. Jeden ovčiar podojil priemerne osemdesiat oviec. Ovce k strunge naháňal honelník brezovým prútom alebo bičom.

Najviac výskumov sa uskutočnilo v kontaktných regiónoch Východných Karpát medzi rumunským a slovanským obyvateľstvom. V Rumunsku (oblasť Borša) salašníctvo bolo po stáročia výlučne mužskou záležitosťou. V jarnom období pastieri (*păcuar*) pomocou psov začínajú pásť na údolných lúkach v chotári (*hotar*). Jarné pasenie oviec na jarnom salaši v Rumunsku trvalo v období od 1. mája do 1. júna. Na jarnom salaši sa ovce zlúčia do spoločnej čriedy (*lăptărie*), kde býva najviac 150 oviec. Každá črieda tvorí osobitný salaš s kolibou a košiarom. Ovce pred dojením zatvárajú v prenosných ohradách (*poartă*). Jarky pasie *sterpar*, *sterparui*. Po mesačnom jarnom pasení, od 1. júna do 14. septembra, sa tri-štyri čriedy spoja do veľkej čriedy, ktorú vyhánajú na hôľny letný salaš (Kopczyńska-Jaworska 1961, s. 58-60, 74-75; Podolák, 1961c, s. 130).

Každodenný všedný život na polonine Zakarpatska bol vyplnený povinnosťami okolo zvierat. Denný program sa prispôboval potrebám pasenia, stráženia zvierat a spracovaniu mliečnych produktov. V letnom období sa začínal pracovný deň pastierov na polonine už okolo 3. hodiny, keď bača budil pastierov k rannému dojeniu. Táto práca trvala asi jeden a pol hodiny (za predpokladu, že

na dojčiara pripadalo 90 až 100 oviec). Na väčšine polonín bolo zvykom vstávať podľa svitania, t. j. keď bača zistil, že „na zori sy zavodyt“, čiže keď „choče dnyňa buti“. Bačovia zvyčajne budili pastierov zvolaním „obuvajte sy!“, načo všetci vstali, obuli sa a po umytí vzali gelety a spoločne odišli k honelnici dojiť. Honelník s jedným ovčiarom zatiaľ prehnal ovce z nočného košiara do honelnice a začalo sa dojiť. Keď dojčiari podojili, priniesli mlieko do koliby, naraňajkovali sa (*snidanok*) a vyhnali ovce na pašu. Okolo 11. hod. sa pastieri s ovcami vrátili z pasienka na poludňajšie dojenie a na obed (*poludenok*). Po dojení ovce nechali prežúvať (v Jasinji *rumegati*). Popoludňajšie pasenie oviec trvalo asi do 17. až 18. hod. Nasledovalo večerné dojenie (Podolák 1966, s. 245).

Na väčšine huculských polonín bolo zvykom po večernom dojení vyhnáť ovce znova na pašu. Na jasinjských poloninách trvalo večerné pasenie asi do 23 až 24. hod. Ak sa okolo čriedy túlala divá zver, príp. bolo zlé počasie, večerné pasenie sa skracovalo alebo sa vôbec nekonalo. Na noc sa ovce už nedojili, ale po príchode z večernej pastvy sa zatvárali do košiara. Na východných huculských poloninách sa predvečerné dojenie oviec konalo o niečo skôr a po ňom sa ovce vyhánali pravidelne na pašu. Toto večerné pasenie sa nazývalo *pornala* alebo vyhánanie „na povernik“ (*na povirnik*). Večerné pasenie sa všeobecne praktizovalo len v období najdlhších dní. Keď sa večerné pasenie skončilo, pretiahlo sa popoludňajšie pasenie a tým sa posunul aj termín večerného dojenja oviec na 19. hodinu. Na večeru sa ovčiari schádzali po večernom dojení. Tento základný denný program sa zachovával na huculských poloninách cez celú sezónu. Na sklonku leta bol pracovný deň kratší a ovce sa dojili iba dvakrát denne.

O delbe práce medzi pastiermi na poloninách sa už hovorilo v súvislosti s pastierskou organizáciou. Možno dodať len toľko, že rozdelenie pracovných povinností na salašoch bolo tradične pevne ustálené a rešpektovalo sa aj v kolchoznom poloninskom hospodárstve. Najmä autorita baču, ako hlavy pastierskeho kolektívu, sa udržiava až po súčasnosť. Delenie základných pracovných povinností bolo na všetkých huculských poloninách rovnaké. Určité odchýlky sa vyskytovali iba v oblastiach s rozdielnymi formami vlastníctva polonín. Na huculských poloninách Zakarpatska sa odlišne formy prejavovali v povinnosti pripravovať stravu pre pastierov. Zatiaľ čo na východných poloninách vykonával túto prácu osobitne určený pastier, v Zakarpatskej oblasti sa staral o kuchyňu vždy gazda, ktorému sa v ten deň pripravovala produkcia syra. Určité odchýlky v delbe práce sa vyskytli medzi poloninami. Salašníctvo bolo najrozvinutejšie u Huculov. V ostatných, najmä v západnejších častiach Zakarpatska, bola špecializácia ovčiarov v poloninskom hospodárstve podstatne chudobnejšia. Vplyv valaskej kolonizácie z rumunského územia tu postupne slabol a formy karpatského salašníctva sa stále viac prispôbovali miestnym hospodárskym podmienkam (Podolák 1966, s. 246).

Na pasenie oviec príslušného salaša sa využívala pridelená polonina ako celok, pričom plochy na pasenie jednotlivých čried určoval na celú sezónu deputát a na jednotlivé dni prideloval bača. Na lepších porastoch sa pásli kravy, pre dojnú ovce

boli určené horšie plochy, aj v ťažšie prístupnom a sklanatom teréne. Na pasenie koní sa ponechávali plochy so suchou a tvrdou trávou, príp. močaristé miesta v blízkosti horských prameňov a okolo potokov. Ošípané sa vyhánali do lesa alebo na zamokrené pasienky. Každodenné pasenie usmerňoval bača tak, aby sa plochy vypásali postupne a každé pasenie (*zapas*) bolo na inom mieste, aby sa striedali aspoň porasty ranného a popoludňajšieho pasenia. Na poloninách sa nekošarovalo, hnoj bol splavovaný dažďovou vodou, hnojilo sa iba v blízkosti mrazníc. Žiadne iné úpravy sa nerobili. Štát čistil trávne porasty od *Juniperus communis*, *Pinus mugo* a *Alnus viridis*, ktorými poloniny zarastali. Tieto druhy chránili svahy pred zosuvmi. Pasenie v lesoch bolo silne obmedzované (Kubijowicz 1935, s. 74).

Bača na poloninskom hospodárstve druhý deň vstal skoro ráno, išiel k strunge, zaťal trikrát sekerou do obruby a hovoril: „Tak ako mojej sekere nikto nemôže nič urobiť, pretože je železná, tak mojím zvieratám s mojimi ovčiarimi sa nič nemôže stať po celé leto, pretože moje zvieratá sú tvrdé ako moja železná sekera“. Potom zvukom fujary trombity zobudil ovčiarov, aby vstali a išli dojiť ovce, kozy, ale aj kravy. Po dojení vyhánali zvieratá na plochy pasienkov. Psy aj so strážcom strážili v noci zvieratá, aby sa do ohrád nedostali vlci alebo medvede. Na pastvu s ovcami odišli aj psy, ktoré zavracali ovce, aby sa vrátili do čriedy. Za ten čas, čo sa zvieratá pásli, bača spracoval mlieko z raňajšieho dojenia na syr a na poludnie sa po zvuku trombity vracali ovčiari so zvieratami z pastvy obedovať do koliby. Každý dostal od baču po kúsku syra so slovami: „Nech nám Boh pomáha pri starostlivosti o zvieratá“. Bača podobne aj večer, trúbiac na trombite, zháňal ovčiarov, aby nezmeškali dojenie. Keď prišli, sadli na sedáky na strunge, kde dojili ovce a po dojení znášali mlieko do koliby. Košiare pre ovce boli ako dočasné oplotenia, ktoré sa presúvali, čím sa plochy pasienkov zároveň aj hnojili (URL 61).

Ovce jednotlivých majiteľov na poloninách sa pri počítaní rozlišovali nielen podľa vlastníckych znakov, ale aj podľa svojich fyzických vlastností, čo sa odrážalo i v špecifických ľudových názvoch. Pomerne bohatá terminológia bola zistená v obciach a okolí Rachiva. Na označenie fyzických vlastností oviec sa používali najmä tieto názvy: *mjakovolna* (s mäkkou vlnou), *vološka* (valaška), *biluša* (biela ovca), *očkana*, *okana* (biela ovca s čiernymi okuliarmi), *poloninka* (poloninská ovca valaská), *rohula*, *rohata* (ovca s rohami), *kurnuta* (s veľkými rohami), *krutoroha* (s malými rožkami), *šuta* (bez rohov), *spudzanka* (popolavo sfarbená ovca), *bilobudza*, *murgana*, *bistrula*, *bukulajka* (biela s čiernymi bodkami), *čorna* (čierna), *ribuška* (biela s malými čiernymi bodkami), *vakeška* (biela so žltými bodkami), *jafina*, *čuľka* (s malými ušami). Barany označovali názvami: *vakiš*, *tarko*, *bukulaj*, *rohač*, *šutak*, *havlak*, *čulak*, *krutak*. Väčšina z uvedených názvov sa vyskytovala aj v iných častiach Zakarpatska a v celých Západných Karpatoch. Značnej časti ovčiarskej lexiky možno pripísať rumunský pôvod, niektoré názvy majú pôvod balkánsky a prenesené boli prostredníctvom rumunských pastierov.

Za názvy prenesené z južnejších Karpát sa považovali: *bilobudzka* (rum. *buza*), *bridza* (rum. *breaz*), *brinduša* (rum. *brandusa*), *bukulaja* (rum. *buculaie*, *bucalau*), *jafina* (rum. *jafina*), *kačura* (rum. *cacior*), *murgana*, *murga* (rum. *murg*), *olačina*

(*alaciu*), *pintonoha*, *pintuša* (rum. *pintenog*), *spudzanka* (rum. *spuza*), *kurnuta*, *kornuta* (rum. *cornută*), *šuta* (rum. *șută*), *čula*, *čulka* (rum. *ciuli*), *vakeša* (rum. *uachișe*) a iné. V tejto súvislosti je pozoruhodné, že hoci značná časť špeciálnej ovčiarkej lexiky v poloninskej oblasti má pečať rumunských a balkánskych vplyvov (čo svedčí o balkánsko-rumunskom charaktere pastierskej kolonizácie v tejto oblasti), zatiaľ základné názvy oviec na Zakarpatsku (*vivca*, *jahna*, *jarka*, *dojka*, *jalivka*, *baran*) majú slovanský pôvod, čo svedčí o tom, že ovčiarstvo bolo v tejto časti rovnako, ako aj v iných slovanských oblastiach Karpát, známe už pred valaskou kolonizáciou, ako jeden úsek chovu hospodárskych zvierat (Podolák 1966, s. 250).

Pastieri boli najhustejšie rozmiestnení na úbočiach Svidovca (50 až 75 pastierov na štvorcovom kilometri, t. j. 5 % z počtu obyvateľov v najbližších usadlostiach). Na poloninách pásli ovce pastieri zo susedných obcí. Nezamestnávali cudzích bačov a pastierov ako napr. na Slovensku. Najviac pastierov bolo zaznamenaných v huculských obciach Jasinja a Rachiv (Podolák 1966, s. 55-58). Vzďialenosti od osád a obcí na poloniny hlboko v horách boli väčšie ako v Západných Karpatoch v Poľsku alebo na Slovensku. Údolím Teresvy to bolo niekedy viac ako 50 km. K salašom viedli cesty a chodníky na preháňanie oviec a transport mliečnych produktov a materiálu potrebného na salaši. Dĺžka pasenia závisela od nadmorskej výšky a poveternostných podmienok na polonine. U Bojkov a Rumunov trvala pastva dlhšie ako u Huculov (Kubijowicz 1935, s. 61-64).

Organizácia práce na horských salašoch v Poľsku prebiehala po celý deň, pri dodržiavaní presne stanoveného časového rozvrhu, ktorý určoval bača. Deň začal skoro ráno po dojení oviec. Juhási odchádzali s ovcami na pasienky a v tomto čase sa bača zaoberal spracovaním mlieka na syry. Bača oboznamoval svojich pastierov, ako sa budú jednotlivé plochy pasienkov spásať, kde sa bude pásť ráno a kde poobede. Na rovnakom mieste sa mohli ovce pásť až po troch týždňoch. Na poľanách v poľských Karpatoch sa rozlišovali 3 etapy pasenia: 1. a 3. etapa – stále miesta jarného a jesenného pasenia v nižších polohách, ktoré trvali tri až štyri týždne na jar a 5 týždňov v jeseni; 2. etapa – pasenie na holiach v trvaní dva a pol mesiaca (Łach, Musiał 2015, s. 87; Hołub-Pacewiczowa 1930, s. 89-121).

V Beskide Sądeckom „*salašnictwo owcze*“ súviselo s pasením na holiach. Celý pobyt na holi trval 16 až 19 týždňov, plochy pasienkov sa košarovali. Ovce mali na krkoch zvonce (*dzwonki*), ako uvádza Kubijowicz (1927, s. 15-17, 31). V Beskide Małom prvotné lesy po vyklčovaní slúžili ako pasienky, avšak s rozvojom intenzívneho lesného hospodárenia sa ukázala potreba ochrany plôch na pasenie oviec. Pri nedostatku museli kupovať plochy na pasenie od lesných spoločenstiev. Dokonca nastávali spory medzi vlastními pasienkov a lesnými spoločenstvami, ktoré bojovali proti paseniu a ničeniu lesa. V Gorcach boli najviac odlesnené plochy v okolí Ochotnice. Na holiach (*halach*) sa páslo, na poľanách kosilo (Kubijowicz 1927, s. 19, 32).

Po príchode na salaš ovce boli vyhnané do košiara (*koszara*) – uzavretého priestoru, kde sa dvakrát denne dojili. Plán sa zmenil len pri extrémnej horúčave, vtedy sa na poľudnie ovce nepásli. V noci vždy jeden z pastierov strážil čriedy oviec, ktoré

ležali a spali pod šírým nebom. Vatra plnila praktickú úlohu: dávala teplo, osvetľovala vnútorné priestory koliby, slúžila na prípravu jedla, prípravu žinčice, v noci slúžila aj na odháňanie zveri. Bača v kolibe okrem bryndze vyrábala z ovčieho syra aj oštiepky „*oscyпки*“. Hygiena pastierov pozostávala z umývania v potoku, zuby si čistili žuvaním živice (Antoniewicz 1959).

V Podhalí sa pripravovali mládenci na pastierstvo už od detstva. Chlapci od desiatich rokov („*honelníci*“) naháňali ovce k dojeniu, pásli jahňatá pri kolibe, rúbali drevo, umývali riady a robili ďalšie pomocné práce na salaši. Po dosiahnutí 17 rokov sa stali juhásmi a plnili povinnosti spojené s pasením čried oviec. Bača pomocou dohovorených signálov pomocou trombity informoval pastierov o začiatku a konci pasenia, o večernom dojení, o príchode na obed, rovnako o útokoch divých zvierat na čriedu. Neoddeliteľnou súčasťou života a práce pastierov bolo miestne plemeno psa – tatranský ovčiak. Vzhľadom bol bojového charakteru, jeho úlohou bolo brániť ľudí a čriedy. V obdobiach vysokej ohrozenosti od vlkov a medvedov týmto psom dávali obojky s ocelovými hrotmi. Dôležitú úlohu plnili kone na ťahanie vozov s mliečnymi výrobkami po zlých a neupravených horských cestách, ale aj bez vozov, len s koňmi so zavesenými vecami (materiálom) po oboch stranách (Olszański 2000; Łach, Musiał 2015, s. 135).

Sezónne pasienkové obdobie na území Slovenska sa začalo výhonom oviec. Pasenie oviec možno rozdeliť na etapy podľa polohy pasienkov, ktoré sa vypásali. Prvú etapu tvorí pasenie oviec na lúkach, ktoré trvá od výhonu na salaš až do zákazu pasenia na lúkach. Vtedy už pastieri nocujú s ovcami na lúkach, ktoré zároveň košarujú pravidelným prekladáním košiara. Ako prístrešia pre pastierov slúžia koliby alebo senníky, ktoré patria majiteľom lúk. Druhá etapa začína po *zahájení lúk*, to znamená po vydaní zákazu pást' na kosných lúkach. V tomto období sa salaš prenáša na podhorské pasienky, kde zotráva približne po dobu jedného mesiaca, od začiatku mája do začiatku júna. Na Jána (24. júna) sa salaš presťahuje na vysokohorské pasienky – *na holi*. Tretiu etapu pastierskej sezóny tvorí pasenie na holi. Pre pobyt na holi sa využíva obdobie vrcholného leta, keď je predpoklad ustáleného a teplejšieho počasia. Je to obvykle od polovice júna až do polovice, prípadne do konca mesiaca augusta. Dĺžka pobytu je závislá od ustálenosti počasia a dostatku pastvy. Na holi je tiež vybudované stále obydlie pre pastierov. V niektorých prípadoch ovce nocujú len voľne bez košiara pri kolibe. Košiar bol v minulosti prenosný, častejšie vymurovaný zo skál na sucho, prípadne len tzv. *zaťatý* z narúbaných ihličnatých stromov (Zuzkinová 1999, s. 30).

Tak ako na salašoch v celom karpatskom oblúku, aj na území Slovenska sa chovali valaské ovce pochádzajúce z juhovýchodnej Európy a priľahlých ázijských krajín (najstaršie nálezy, staré 11 000 rokov, pochádzajú z východného Turecka a Iránu). Valaská ovca dlhochvostá, rohatá, s hrubou vlnou, vhodná do hornatých oblastí je starým plemenom. Má bielu alebo čiernu vlnu, je nenáročná a najmä otužilá, so všestrannou predovšetkým mliekovou úžitkovosťou, ktorá prevláda.

Vhodná je na tzv. košiarový systém chovu, pri ktorom sa na jar vyháňa na horské pasienky, kde zostáva pod holým nebom, často vo veľkých nadmorských výškach, bez ohľadu na počasie. Valaská ovca je schopná spásat' strmé a ťažko prístupné pasienky, k čomu je dokonale prispôsobená. Je malého telesného rámca, výška v kohútiku je 510– 550 mm. Živá hmotnosť bahníc je 30 – 35 kg a baranov 40 – 45 kg. Ročná produkcia mlieka je nevyrovnaná a pohybuje sa od 60 do 120, maximálne 150 litrov. U Huculov prevláda regionálny typ valašky, známy pod označeniami „stará ovca“ alebo „huculská ovca“ (Simonjenko 1957, s. 365). Ovca tohto plemena je skromná, otužilá, pohyblivá a celým svojím organizmom prispôsobená podmienkam niekoľkomesačného letného pasenia (v niektorých oblastiach aj zimovania) na poloninách. V Poľsku sa na salašných hospodárstvach chová poľská horská ovca „polska owca górská“. Má silnú konštitúciu, bielu vlnu zloženú z dlhých pesíkov, ktoré sú rozložené na chrbte a rovnomerne visia na oboch stranách trupu. Je veľmi dobre prispôsobená na drsné podmienky v horských oblastiach, odolná voči chorobám a nenáročná na krm. Môžu byť aj s tmavými škvrkami na hlave a na spodných častiach končatín. Barany majú hmotnosť 60 – 70 kg a bahnice 45 – 55 kg. Valaské ovce na Slovensku sa začali zušľachťovať v roku 1959, uznaním nového plemena zošľachtená valaška sa tento proces skončil v roku 1982. Pri tvorbe nového plemena najväčší význam malo plemeno lincoln. Hmotnosť barana je 65 až 75 kg a bahnice 45 až 50 kg (Margetín 2013, s. 245-270).

Ovca pri pasení rastliny uchopí a nízko nad zemou odhryzne, preto je porast veľmi nízko spasený na výšku okolo 20 až 30 mm. Ohrýza často aj odnožovacie uzly, ale aj nízko ležiace nadzemné výbežky a časť rastlín môže aj vytrhnúť z pôdy. Najradšej spása nízke porasty s mladými šťavnatými listami, tzv. „ovčie pasienky“ s prevahou *Festuca rubra*, nevyhýba sa ani rastlinným druhom s vyšším obsahom vlákniny, aj takým, ktoré žiadne iné zvieratá neprijímajú, napr. *Nardus stricta*, dokonca aj miestam s vlastnými exkrementami, hrubšie a staršie rastliny obchádza. Vylúčené exkrementy sú rozmiestňované plošne po pasienku, preto nehrozí ich nahromadenie a tvorba prehnojených miest ako pri hovädzom dobytku (Novák 2008b).

Pasenie závisí predovšetkým od fenologického vývoja vegetácie. Ovce od jari do jesene spásajú trávne porasty v nižších polohách a postupuje prechádzajú až do (sub)alpínskych podmienok. Pastva môže trvať v závislosti od regionálnych podmienok od 15. apríla až do 30. novembra. Platí zásada, že so stúpajúcou nadmorskou výškou umiestnenia salaša, stúpajú aj výškové rozdiely a tiež plošné vzdialenosti, ktoré je nutné prekonať počas denného pasenia čriedy a predlžuje sa tým čas pasenia. Opačný efekt má tento cyklus v jesennom období. Postupne ako dochádza k úbytku vegetácie vo vysokohorských oblastiach, ovčie čriedy sa vracajú naspäť po tých istých trasách na zmladené porasty dvojkosných a jednokosných lúk (Gajdošík et al. 1984).

Pasenie ma byť organizované tak, aby sa ovce vždy dostatočne nasýtili. Valaský spôsob karpatského salašníctva predpokladá trvalo zabezpečiť toľko pastvy, aby salaš na jednom mieste zotrval čo najdlhšie. Techniku pasenia nemožno jednoznačne

určiť. Spôsob pasenia sa určuje až v deň pasenia. Predovšetkým sa musí zohľadniť aké sú v daný deň poveternostné podmienky. Je rozdiel v spôsobe pasenia v horúcich letných dňoch, počas chladných vlhkých dní, v nižších polohách a vo vysokohorských oblastiach. Pri organizovaní pasenia treba dbať na to, aby ovciam nesvietilo slnko do očí, pretože ovce sa neradi pasú proti slnku. Pri pasení proti slnku črieda nedrží určený smer, ovce sa rozchádzajú a hľadajú si úkryt. Z toho dôvodu je potrebné ovce po vypustení z košiara pásť západným až severozápadným smerom. Počas dňa, keď uschne rosa, sa môžu ovce nechať pásť v tieni ktorýmkoľvek smerom. Ráno a pred západom, keď je slnko najnižšie, ovciam najviac dráždi oči. Slnko ovce veľmi rýchlo unaví, preto treba počas dňa určiť poludňajšiu prestávku a nechať čriedu v tieni oddýchnuť. Pri dojení by sa mali ovce čo najmenej naháňať. Aj do strungy, prípadne do dojárne sa nesmú hnať. Pri trpezlivom privykaní, si samé zvyknú pokojne chodiť k dojeniu (Laurinčík et al. 1958).

Približne po dvoch hodinách pasenia je potrebné čriedu napojiť. Pastier priženie čriedu k napájadlu s vodou a po napojení ďalej pokračuje v pasení. Má mať ovce stále pod dohľadom, ide pred nimi a udáva smer a tempo pasenia. Črieda oviec sa pasie v široko rozvinutom tvare. Spásanie tých istých plôch treba viackrát za deň striedať. Pasienky sa zvyčajne rozdelia na niekoľko honov, ktoré sú často na rozličných svahoch a majú rôzne zloženie a kvalitu porastov. Dojné ovce sa u nás v podhorských a horských regiónoch pasú ešte stále tradičným valaským spôsobom – voľným pasením za neustálej prítomnosti pastiera. Výhodnejšie je však honové pasenie. Progresívnejším spôsobom je pastva v ohradených oplôtkoch v blízkosti s dojárnou a spracovaním syra (Gajdošík et al. 1984).

Účasť na pasení oviec rozdeľuje bača tak, aby aspoň jeden valach zostával s ním v kolibe. Ovce podelené na čriedy sú pridelené jednotlivým valachom. Rozlišuje sa hlavne medzi zodpovednosťou za dojné ovce na jednej strane a za jarky a baranov na strane druhej. Hlavný dôraz sa kladie na správne pasenie dojných oviec, pretože svedomité vykonávanie tejto povinnosti sa odráža na dojnosti oviec a na celej prosperite mliečneho hospodárstva. S čriedou dojných oviec obyčajne chodievajú na pašu dvaja ovčiar; jeden z nich vedie čriedu a usmerňuje jej pasenie, druhý kráča vzadu. Pri vypúšťaní čriedy z košiara vypomáhal v minulosti aj bača, ktorý pred čriedou urobil znamenie kríža, aby ho na paši nestihlo nič škodlivé. Pašu pre jednotlivé čriedy určuje bača hneď po príchode na salaš. Pre dojky sa vyberajú suché slnečné miesta, kde rastie sladká drobnejšia tráva. Jarky sa vyhávajú do vyšších polôh, skôr na neprístupné skalnaté miesta a na porasty údolných vlhkejších pasienkov. Pasenie na močiaroch sa považuje pre ovce za veľmi škodlivé. Pri pasení na strmých svahoch prechádzajú ovce svojimi chodničkami (*prt'*, na Spiši *pirit'*). Pri pasení v oblasti tatranských jazier boli pastieri v minulosti povinní mimoriadne strážiť čriedu, aby neprichádzala k hlbokkej vode; podľa starej viery v morských okách žijú veľké ryby, ktoré sú schopné stiahnuť čierne ovce do vody (Podolák 1967, s. 105).

Hlavnou podmienkou úspešného salašného hospodárenia sú kvalitné pasienky a ich správne využívanie. Pri výbere pastvy pre ovce sa vychádza zo skúseností, že

ovca skonzumuje aj podradnejšie rastliny. Pri pasení sa uprednostňujú miesta suché, na výslni, pasenie na mokrých plochách sa považuje za škodlivé. Miesta na pasenie každodenne určuje bača. Dbá na to, aby dojnú ovce nechodievali na strmé a kamenisté úbočia, aby namáhavou ďalekou chôdzou nestrácali mlieko. Pravidlom je, aby sa dvakrát za sebou nešli pásť na tie isté pasienky. Na veľkých, otvorených plochách pasienkov pastieri chodia pred čriedou. V lese a na úzkych chodníčkoch (prtiach), ide jeden valach vpredu a jeden vzadu. Valasi „paselníci“ sa pri pasení striedajú. Ráno, keď valach vypúšťa ovce z košiara, otvorí „lesu“ a urobí kyjakom kríž na zemi, kadiaľ majú ovce prechádzať. Dopoludnia sa ovce chodia pásť na vzdialenejšie pasienky, aby tak mali dlhší čas na pasenie, popoludní sa pasú v blízkosti salaša. Úlohou pastierov pri pasení je nielen usmerňovať ovce na zdravotne vhodné pasienky, ale zároveň dbať na to, aby nezašli na také miesta, kde by spôsobili škody na úrode, lesnom poraste, prípadne nezašli na cudzí pasienok. V minulosti sa stávalo, že poškodená strana zajala časť čriedy, prípadne odobrala valachovi ako zálohu nejakú cennejšiu vec (Zuzkinová 1999, s. 39).

Na všetkých salašoch, kde sa majú pastieri možnosť striedať pri pasení, vypomáha bačovi v kolibe pri spracovávaní mliečnych produktov vždy jeden z dojčiarov alebo aspoň honelník. Na malých salašoch vykonáva všetky salašné práce v kolibe sám bača. Za pasenie a stráženie oviec zodpovedajú valasi. Na pasienkoch so 100 až 120 ovcami sa pasú všetky dojnú i nedojnú ovce v spoločnej čriede, za ktorú zodpovedá dojčiar a pomáha mu jarčiar alebo honelník. Pri pasení ich nikto nevymieňa. Pri vyšších počtoch zvierat, sú ovce rozdelené do dvoch alebo viacerých čried, o pasenie dojok sa starajú dojčiari a o pasenie jariek s baranmi jarčiari a baraniari. Ak je na salaši napr. 300 dojok a 150 jariek s baranmi, pracujú na salaši okrem baču dvaja-traja dojčiari, jeden-dvaja jarčiari alebo baraniari a jeden-dvaja honelníci. Dojčiarov býva spravidla toľko, aby pripadlo „na chlapa“ najviac 100 dojok. Okrem baču a dojčiarov vypomáha niekde pri dojení aj jarčiar (poldojčiar), ak to má v pracovnej zmluve. Baraniari obyčajne nedoja salašné ovce, iba svoje dojky, ktoré pasú v spoločnom krdli s baranmi. Honelníci pri dojení iba priháňajú ovce ku strunge. Na pastvu odchádzajú s dojnými ovcami obyčajne dojčiar s honelníkom (druhý dojčiar zostáva s bačom v kolibe). Jarky pasie jarčiar. Barany a jahňatá sa pasú spoločne s jarkami, iba na veľkých salašoch má každý druh nedojných oviec svoju spoločnú čriedu a osobitného pastiera. Na veľkých salašoch sa dojčiari vymieňajú pri pasení oviec každodenne, jarčiari (ak sú aspoň dvaja) sa striedajú týždenne. Valasi, ktorí zostávajú cez deň s bačom v kolibe, sa nazývajú *prepasení valasi*.

Pracovné povinnosti pastierov na ovčom salaši sa delia na dva hlavné úseky: na pasenie spojené so strážením oviec a na spracovanie mliečnych produktov. Pri určovaní a plnení pracovných úloh sa zachováva tradičná deľba práce. Zodpovedný za hospodárenie na salaši je bača. Je povinný zúčastniť sa na dojení a jeho hlavnou činnosťou je spracovávať mlieko na syr a iné mliečne výrobky. Bača sa v nijakom prípade nezúčastňuje na pasení a nočnom strážení oviec. Denný program na salaši je presne ustálený. Termíny jednotlivých prác sa viažu najmä na termíny dojenja,

ktoré sa nemôžu meniť. Povinnosti valachov určuje bača. Ranné vstávanie býva okolo tretej hodiny. Hneď sa koná ranné dojenie a asi o štvrté sa ovce vyhánajú na pastvu. Bača zostáva v kolibe spracovať nadojené mlieko. Predpoludňajšie pasenie trvá asi 6 hodín. Ovce sa vrátia na salaš okolo 10. až 11. hod. Do 13. hod. je oddych, v rámci ktorého sa obeduje. O 13. hod. je dojenie oviec, ktoré trvá asi hodinu a pol. Potom sa ovce vyženú na pastvu, kde zostanú tri až štyri hodiny. Bača opätovne spracováva nadojené mlieko. Večerné dojenie sa koná asi o 7,30 hod. Po ňom je večera a nočný oddych pastierov. Bača po zakľaganí ovčieho mlieka zbiera večer syr do hrudy, žinčicu z večerného mlieka varí až ráno. Program každodenných prác na salaši sa presne zachováva cez celé salašné obdobie a odchyľuje sa iba v tom, že ranné vstávanie je v jarnom a jesennom období neskoršie a že koncom salašnej sezóny sa ovce doja len dvakrát denne. Voľného času je na salaši málo, poludňajšia prestávka sa využíva na oddych, pretože nočného spánku je nedostatok. Pomerne viac oddychu majú pastieri zostávajúci v kolibe, najmä ak sa na salaši nevyrábajú oštiepky.

Hlavnou podmienkou úspešného salašného hospodárenia je výdatná pastva, správny spôsob pasenia a ošetrovania oviec. Pastieri sa na salaši starajú o ovce aj po zdravotnej stránke. Predovšetkým dbajú, aby nedochádzalo k úrazom pri pasení a aby ovce nechorľaveli v dôsledku zlej pastvy. Chorobám oviec sa predchádza predovšetkým správnym pasením. Najbežnejšie choroby oviec liečia pastieri tradičnými praktikami, popri ktorých sa začínajú ujímať aj liečebné metódy moderného zverolekárstva. V minulosti bola pozoruhodná starostlivosť o zdravie zvierat. Pri ochorení sa používali tradičné ľudové praktiky, v ktorých nechýbali ani neracionálne spôsoby magického charakteru.

V období predkolchozného hospodárenia nebolo zvykom volať k chorému zvieratú na poloninu zverolekára. Vážnejšie ochorenia liečili ľudoví zverolekári: v každej huculskej obci boli starší pastieri alebo skúsenejší gazdovia, ktorí si osvojili niektoré zverolekárske znalosti počas vojenskej služby (najmä znalosti o liečení koní). Choroby oviec a bežné ochorenia hovädzieho dobytku liečili všetci starší pastieri. Medzi tradičnými liečebnými metódami boli racionálne praktiky, ku ktorým sa dospelo stáročným pozorovaním a skúsenosťami odovzdávanými z generácie na generáciu. Vyskytovali sa aj úkony magického charakteru. V období kolchozného hospodárenia magické liečebné praktiky ustúpili, resp. sa obmedzili len na liečenie súkromných oviec a hovädzieho dobytku, aj to iba vo veľmi ojedinelých prípadoch. Z ovčích chorôb, ktoré môžu vážne ohroziť mliečne hospodárenie na polonine, treba spomenúť ochorenie vemena, najmä hnisavé zápaly. Za najúčinnější liek na ovčie vemeno sa považovala *slimačia slina*. Po príchode na poloninu pastieri zbierali slimáky s ulitami okolo potokov, pri jelšových porastoch a v daždivom období aj po lese. Nazbierané živé slimáky poznávali na plochu poloniny okolo koliby, kde sa potom zdržiavali cez celé leto. Keď ochorela ovca mali slimáky vždy poruke. Keď ochorela ovca choré vemeno ovce bača liečil tým spôsobom, že sa dotkol prstom slimáka, ktorý vylúčil na okraj ulity slinu, nabral slinu na prst a potieral ňou choré miesta vemena dovtedy, kým ovca nevyzdravela. Chorobu v začiatočnom štádiu bolo

možné týmto spôsobom vyliečiť za dva dni. Podobné účinky sa pripisovali aj sline psa (Podolák 1966, s. 250).

Z etnografického hľadiska si v Zakarpatsku zasluhuje pozornosť vrtohlavosť (červak u holovi), spôsobená *Coenurus cerebralis*. Podľa ľudových predstáv chrobáka nosila v hlave každá ovca, s tým rozdielom, že niektorá ho premohla, iná mu podľahla. Zväčšením vrtohlava sa ovca prestávala pásť, trela si hlavu o rozličné predmety, bola nepokojná, behala, krútila sa, stala sa *bezsovisna*, *balamuta*, dostala *blazna*, až napokon oslabla a uhynula. Bačovia túto ovčiu chorobu neliečili, ale ovcu zavčasu zarezali, mäso dali majiteľovi a mozog vypitvali, aby sa presvedčili o štádiu choroby. V spomienkach huculských bačov žije však presvedčenie, že v minulosti liečili túto chorobu operáciou lebky. V oblasti rumunských Karpát liečili postihnuté ovce ľudovým operatívnym zákrokom – trepanáciou lebky, ktorú vykonávali starší bačovia jednoduchým pastierskym nožíkom. Znalosť tohto dômyselného zákroku bola známa aj medzi pastiermi iných oblastí juhovýchodnej Európy. Poznali ju aj na území Slovenska pod názvom *vrtohlav*, *ošal*, *vartoglov*. Ovca pri tomto ochorení dostáva *chrobaka do hlavi*, údajne *stratí rozum*, najmä keď sa chrobák začne v mozgu hýbať; vtedy sa ovca začne vrtieť, je nepokojná, stráca rovnováhu, odlúči sa od čriedy, zabľúdi a pod. Takej ovci údajne niet pomoci, preto ju treba zarezať. Starí bačovia, ktorí pred prvou svetovou vojnou chodievali na nákupy oviec do Zakarpatska, Marmaroša a Banátu, spomínajú, že na svojich cestách počuli o spôsobe liečenia tejto choroby trepanáciou lebečnej kosti a zneškodnením chrobáka v mozgu. O liečebnej metóde v ľudovom zverolekárstve, ktorú poznali v Rumunsku, Podkarpatskej Rusi a východnom Slovensku rumunský etnograf Dunare (1961) napísal v Slovenskom národopise o trepanácii oviec ako o ľudovej liečebnej praktike. Trepanácia (*trepanum* – vrták) sa vyskytovala u oviec v oblasti Spišskej Magury. Liečebná metóda bola založená na odstránení parazita otvorením lebky vyškrapaním asi 30 mm otvoru na temene alebo čele lebky (Podolák 1966, s. 157; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013, s. 39).

Z chorôb oviec sa často vyskytovali *motolice*. Motolice dostali ovce pri pasení na vlhkých a močaristých miestach. Výskyt motolíc zisťovali starí gazdovia už na jeseň pri výbere oviec na zimovanie. Všeobecne ich liečili pokrýjanou cibuľou a chrenom, pričom chren postrúhali a podávali ovciam s kyslým mliekom (v Jakubanoch pokrýjanú cibuľu s chrenom podávali 3 až 4-krát denne). V Haligovciach liečili ovce odvarom zo spodnej kože vrby zmiešaním s kapustnicou. V Osturni v novembri po návrate zo salaša dali ovciam na lačno do dreveného válovca upražený ovos (*prepalene žarno*) zmiešaný s bukovými pilinami (*trotšine*), so soľou a s kolomažou (*dehč*). Potom do večera im dávali krm bez vody. Nasledujúce ráno podali ovciam na lačno kapustnicu (*var*) so silnou dávkou štiplavej papriky. Tie, ktorým to nepomohlo, zarezali. Niektorí pridávali do spomenutých prídavkov aj *kamenní uhel*, na prach roztlačené kamenné uhlie. Z infekčných chorôb sa vyskytovala najčastejšie slintačka (*Apthae epizooticae*), z ďalších bežných ochorení krívačka, v dôsledku ktorej dochádzalo k hnilobným zápalom paznechtov, prejavujúcim sa krívaním (*chrapak*,

kulhavka). Hnisavé miesta na paznechtach očistili nožíkom, posolili a obviazali bielou handrou, príp. paznechty natierali sadlom zo svišťa. Pravidelným čistením a izoláciou oviec sa dosiahlo vyliečenie aj bez pomoci zverolekára. Pri zdutí vložili ovci do pysku vkus dreva, ktorý jej pripevnili tak, aby mala stále otvorený pysk, čím sa jej umožnil odchod plynov. Počas sezóny sa pastieri starali aj o bežné ochorenia oviec. K častým chorobám, ktoré sa oddávna liečili ľudovými praktikami, patrili zlomeniny nôh. Keď si ovca zlomila nohu, napravili ju, natreli ovčím maslom, ovinuli do handry, vložili do doštičiek vystrúhaných z dreva (*u lekšita*) zo smrekovej kôry a pevne obviazali motúzom. Ak vlk napadol ovcu a roztrhal jej brucho, pastieri ju liečili tým, že jej vnútornú časť rany vyčistili a natreli ovčím maslom a potom ranu zašili cvernou (Podolák 1967, s. 127).

Nebezpečenstvom pre ovce je ešte vždy dravá zver. V noci robia škodu medvede a vlci, cez deň rysy. Stav oviec na salaši kontroluje spravidla bača. V minulosti sa ovce počítali po 50 kusoch, pričom každá päťdesiata sa poznačila zárezom na strungu, na drevenú ohradu alebo sa jednotlivé päťdesiatky značili na drevený rováš. Stav oviec kontroloval salašník, ktorý dbal, aby sa neprijímali na salaš cudzie ovce. Ovčiar zodpovedajú kolektívu chovateľov iba za krádeže oviec. Za choroby a za škody spôsobené divou zverou nezodpovedajú.

Okrem základných denne sa opakujúcich povinností, ktoré vyplývajú z pasenia oviec a produkcie výrobkov z ovčieho mlieka, sa na salašoch vykonávajú aj niektoré zriedkavejšie práce, ktoré súvisia so spoločenským životom pastierov. Bezprostredne so salašným hospodárstvom súvisí hlavne strihanie oviec, ktoré sa koná dvakrát ročne, na jar a v jeseni. Jarné strihanie sa robí v čase výhonu na salaš, ale až po oteplení, jesenné strihanie pred ochladením. Pred strihaním (*strižnica*) sa ovce vykúpu. Každý chovateľ strihá svoje ovce. V niektorých obciach vykonávali túto prácu špeciálne určené ženy, ktoré za odmenu strihali celú čriedu. Pri tejto príležitosti bolo zvykom pastierov pohostiť, ba niekde valachov obdarovali vlnou.

Dôležitými a cennými pomocníkmi pastierov pri pasení oviec sú psy. Pastieri majú cvičených psov, ktorí sú ich vlastníctvom alebo od gazdov. Za požičanie ovčiarskeho psa platili bačovia gazdovi na letnú sezónu takým množstvom syra, ako bolo určené na dojnú ovcu. Ovčiar uprednostňujú na salašoch veľkých bielych ovčiarskych psov. Najrozšírenejšie sú plemená bielych ovčiarskych psov – karpatského valaského a tatranského ovčiarskeho psa. Salašné psy sú vlastníctvom baču, zriedkavejšie valachov. Krotkých psov berú so sebou aj na pasienky, nebezpečných majú cez deň priviazaných v blízkosti koliby a púšťajú ich len na noc. Na salašoch sa najviac používali veľké psy bielej farby známe pod menom slovenský alebo tatranský čuvač, ktoré slúžili ako strážne psy pri pastierskej kolibe a košiari, ale pri pasení len zriedkavo.

Na tento účel najlepšie vyhovovali malé psíky na zavračanie. Podľa starých bačov sa pes pri pasení na holi nepoužíval, aby nesplašil ovce. Proti dravej zveri boli psy chránení krčným obojkom s vyčnievajúcimi ostrými klincami. Ak pes zabieha za vysokou zverou, zavesili mu na retiazku na krk drevený klátik (*klepec, kolot*). Psy sa na salaši krmia menej kvalitnou žinčicou (*psiarka*). Salašný spolok v minulosti poskytoval

majiteľovi prenajatého psa dávku syra, ktorá sa rovnala prídely na dojnú ovcu. V zimnom období plnia psy funkciu domácich strážnych psov pri hospodárskych usadlostiach, na letné obdobie sa prenajímajú na salašné služby.

Významnú úlohu pri pasení oviec plnia zvonce, ktoré sa pripievňujú ovciam na krk remeňom. V minulosti, keď boli remene vzácne, používali sa na vešanie zvoncov valcovitého tvaru (*šuliarov*) doštičky vystrúhané z rakytového dreva, ktoré sa ovci na krk ohli a upevnili kolíkom, aby sa neotvorili (lubky, húžvice). Zvonce patria do skupiny predmetov, ktoré si pastieri sami nevyrábali, ale si ich objednávali alebo kupovali u zvonkárov. Zvonce upevnené na krku signalizujú ich polohu, príp. udržiavajú čriedu pokope. Pozostávajú z lievikovitého plášťa a v ňom zaveseného srdca. Zvonce sa rozozvučujú údermi srdca o steny plášťa. Výška a sila tónu závisí od materiálu, hrúbky, tvaru a veľkosti plášťa. Podľa materiálu sa delia na liatinové, plechové a drevené. Liate zvonce nazývané liatovce, spiežovce, sa zhotovovali zo zvonoviny – spieže (zliatina medi a cínu) a vážili 0,25 kg. Plechové zvonce (klopáre) sa vyrábali zo železného alebo mosadzného plechu. Plech sa vystrihol a spojil nitovaním a letovaním. Plechové vážili 0,50 kg (Botík, Slavkovský 1995b, s. 356).

Ovce nosia dvojaké zvonce: plechové (*zvonek, zvonik*), ktoré sa častejšie používajú a liate spiežovce (*spiežovec, spiežak, špižak, špižok, špiezar*), ktoré sa vyskytujú na ovciach zriedkavejšie. Pastieri dávajú prednosť plechovým zvoncom, ktoré sa vyskytujú v niekoľkých druhoch. Pomenúvajú sa podľa formy a veľkosti. Na tvrdších, skalnatých terénoch majú plechové zvonce niekoľko predností: na skalách sa nerozbijú, nepokrivia, dajú sa vyrovať a v priehlbine (jame) je ich dobre počuť. Po obvode širšej spodnej časti bývajú zdobené rastlinným alebo geometrickým ornamentom, neraz s datovaním uprostred. V Liptove boli najobľúbenejšie klopáre jelšavských zvonkárov. Podľa veľkosti sa rozdeľovali na *klopáre, polklopáre, klopáriky, štvrtklopáriky*. V jednej čriede bolo napríklad 50 klopárov a 30 polklopárov. Jahniatám sa dávali klopáriky a polklopáriky.

Snahou každého baču bolo mať všetky zvonce v čriede ladené na jeden *hlas do bandy*. Hlas na zvonci sa hľadal na boku zvonca pri žliabku. Niektorí bačovia si kupovali zvonce v Zázrivej, tzv. *dolniaky*. Mali predĺžený úzky tvar a nazývali ich aj *húčele*. Ešte začiatkom storočia sa zvonce cenili tak vysoko, že často hodnota jedného zvonca sa vyrovnala hodnote ovce. Kvalitné zvonce boli u pastierov veľmi hodnotené, preto si ich označovali vlastnými znakmi a vrubmi. Na zimu ich ošetrovali proti hrdzaveniu vymastením ovčím lojom alebo maslom z ovčieho mlieka. Zvonce jedného krdla mali naladené „na jeden hlas“, podľa ktorého bača svoje ovce už zďaleka poznal (Podolák 1969, s. 128-130; Zuzkinová 1999, s. 41).

Cieľavedomé zatváranie oviec v čase nočného a denného odpočinku v prenosných ohradách je tzv. košarovanie (*košarovaňie*) a miesto košarovania „košarisko“. Ohrady (*košiare*) z prenosných drevených a kovových dielcov (*lesov*) sa presúvajú každý druhý deň, v daždivom období každý deň. Košarovaním sa hnojí pôda pod pasienkovými porastmi pomocou ovčích tuhých výkalov a tekutého moču. Tento spôsob hnojenia organickým hnojivom zlepšuje fyzikálne vlastnosti pôdy a

pôsobí kladne na zmenu a kvalitu trávneho porastu.

V košiarnej ohrade sa kladie kamenná kusová soľ na rózsošku zvanú socha (na Spiši *soha* alebo *paroháč*), sypká soľ sa dáva na plochý kameň. Miesto so soľou sa nazýva „solisko“ (Podolák 1967, s. 111; Zuzkinová 1999; Novák 2008b).

Denný program práce na salašoch sa v minulosti prísne dodržiaval. Na systematické plnenie zverených úloh všetkých ovčiarov dozeral bača, ktorý kontroloval a rozdeľoval prácu, rozhodoval o termíne a mieste pasenia. Zvlášť dôležité bolo zachovanie presných termínov dojenia, ktoré sa museli dodržať za každého počasia. Ovce sa dojili trikrát denne (ráno o 4,00 hod., na obed 12,30 hod. a večer 18,30 hod.). Raňajšie a večerné dojenie sa posúvalo podľa vychádzania a zapadania slnka, obedňajší termín sa v priebehu sezóny nemenil. Trikrát denne sa však dojilo len do Michala. Bača mal na starosti spracovanie mliečnej produkcie a zodpovedal pred salašným spolkom za celé hospodárenie a chod salaša. Preto pri voľbe baču sa vždy dával dôraz na to, aby túto funkciu vykonával ovčiar s autoritou, schopný udržať si na salaši poriadok a pracovnú disciplínu (Zuzkinová 1999).

Dopoludňajšie práce na salaši pozostávali najmä zo spracovania nadojeného mlieka, umývania salašného riadu – geliet, putery, kotla, upratania koliby, nachystania dreva, nosenia vody, kŕmenia ošípaných a psov, prekladania košiarnych ohrád, prípadne výroby parených a údených syrov. Obed spravidla pripravoval bača. Poludňajší odpočinok trval približne dve hodiny. Počas neho ovčiar obedovali a odpočívali. Obedňajšie dojenie sa začínalo okolo pol druhej. Popoludní sa zopakoval celý dopoludňajší program prác okolo koliby. Určení valasi ihneď po dojení odchádzali s čriedou na pasienky, odkiaľ sa vrátili až k večernému dojeniu. V lete to bolo až okolo dvadsiatej hodiny, v jeseni o jednu či dve hodiny skôr. Pri určovaní času sa pastieri v minulosti riadili zásadne podľa slnka. Po večernom dojení bolo potrebné znova vykonať všetky práce spojené so spracovaním mlieka a umytím nádob, ovčiar sa navečerali, urobili poriadok v kolibe a uložili sa na nočný odpočinok. Posledný vždy chodil spať bača, ktorý vždy skontroloval čriedu v košiari a tiež valachov, ktorí cez noc mali povinnosť strážiť ovce (Zuzkinová 1999, s. 38).

Na väčších salašoch zostával v kolibe s bačom aj honelník. Pomáhal bačovi pri prácach okolo spracovania mlieka. Ak sa na salaši vyrábali oštiepky, zostávali s bačom v kolibe viacerí valasi. Ovce sa vracali z paše okolo obeda. Nezatvárali ich do ohrady, ale ponechávali na voľnom priestranstve. Na vysokohorských salašoch zháňali ku kolibe iba dojnú ovce, kým jarky ponechali bližšie k pasienku v zarúbanom košiari v kosodrevine. Po príchode do koliby bol spoločný obed a po ňom hodina oddychu, ktorú niektorí využili na spánok. Bača opäť pripravil riad na mlieko (puteru na cedenie a gelety na dojenie). Okolo pol druhej hodiny sa začalo obedňajšie dojenie. Ovce prihnal do honelnice valach, ktorý predtým pásol (Podolák 1967, s. 103).

Po dojení sa ovce opäť vyhnali na pastvu, kam s nimi odchádzali určení valasi. Po raňajšom dojení valasi s honelníkom sa narychlo naraňajkovali. Obvykle iba postojacky vypili črpák žinčice s kúskom chleba a už vyhánali ovce. V letnom období sa ovce vyhánali z košiara medzi piatou a šiestou hodinou. Snažili sa odísť na pastvu

čo najskôr, aby dopoludňajšie pasenie trvalo aspoň 5 hodín. Ostatní zostali s bačom v kolibe. Striedanie valachov pri pasení sa určovalo podľa miestneho zvyku a potreby salaša. Niekde sa striedali raz týždenne, inde každodenne, na niektorých salašoch jeden dojičiar pásol týždeň predpoludním, nasledujúci týždeň popoludní. Poobedňajšie pasenie trvalo asi do 19. hod. Po návrate z pastvy valasi prišli do koliby, kde mali chvíľu oddychu. Vtedy obyčajne večerali tí, ktorí pásli. Po večernom dojení, ktoré trvalo opäť asi pol druhej hodiny, niektorí vypomáhali bačovi okolo mlieka, ostatní (najmä tí, ktorí mali ráno odísť s čriedami na pastvu) odišli spať. Denný program v kolibe sa končil okolo 23. hod., keď ako posledný odchádzal spať bača.

Valach, ktorý zostával v kolibe pomáhal bačovi pri všetkých prácach. Okrem prác súvisiacich s mliečnym hospodárením (výroba syra, odváranie žinčice, výroba oštiepkov) patrilo k týmto prácam predovšetkým udržiavanie ohňa. Z tejto povinnosti vyplývalo zaobstarávanie dreva, jeho pílenie a rúbanie, ako aj stále prikladanie na oheň. Vatra musela podľa starej bačovskej tradície horieť cez celú sezónu a ani na chvíľu nesmela vyhasnúť. Kto by spôsobil vyhasnutie vetry (*živého ohňa*), musel by sa v kolektíve vykúpiť zarezaním barana, jahňata alebo iným darom pre pastierov; v opačnom prípade by salašné hospodárstvo utrpelo škodu. Zásoba dreva sa pripravovala aspoň na týždeň dopredu. Porúbané drevo sa sušilo v kolibe nad vatrou na polenicich. Pri košarovaní plôch zaobstarávali drevo na kúrenie majiteľa pozemkov, ktorým sa košarovalo. Valasi s honelníkom sa starali aj o zásoby vody na pitie a na umývanie riadu. Do koliby prinášali vodu v getetách (v rukách alebo na váhe), z väčšej diaľky nosili vodu v oboňkách, ktoré dopravovali na chrbte alebo na koňoch (Botík 2004, s. 162).

O poriadok v kolibe sa stará bača s prideleným valachom a honelníkom. Na tomto úseku sú povinnosti hlavne pri udržiavaní hygieny, pri kŕmení ošípaných (kŕmia ich riedkou *zvarnicou*, zvanou *psiarka*, ktorú im lejú do válovo vedľa chlieva), pri kŕmení a ošetrovaní teliec, pri ošetrovaní chorých oviec, ako aj pri príprave pokrmov pre pastierov. Vzhľadom na množstvo povinností majú valasi na ovčích salašoch pomerne málo času na oddych, najmä na spánok. V noci spia iba okolo päť hodín a cez deň majú čas na oddych, iba ak nepasú ovce, po vykonaní všetkých prác v kolibe. Značné pracovné zaťaženie sa prejavuje na salašoch, kde sa vyrábajú oštiepky a parenice. V noci spia valasi s bačom väčšinou v kolibe. Ak treba strážiť ovce, zostávajú určení pastieri cez noc v malých kolibkách v blízkosti čriedy oviec. Honelník spáva vždy s bačom v kolibe. Voľného času majú valasi málo. Ak sa nevyrábajú oštiepky, majú chvíľu voľného času len tí valasi, ktorí zostávajú v kolibe, pred obedňajším a večerným dojením. Denný program na družstevných salašoch bol v podstate rovnaký ako na salašoch súkromných chovateľov (Podolák 1967, s. 104).

Na salašoch je potrebná aj ochrana proti prirodzeným nepriateľom – dravej zveri (vlk, medveď) a pred zlodejmi, pretože pastieri majú hmotnú zodpovednosť za zverenú čriedu. Nočnú ochranu ovciam poskytujú psy a pastieri, ktorí v prípade nebezpečenstva spávajú pri košari v prístreškoch umiestnených v bezprostrednej blízkosti košiara. Hmotná zodpovednosť pastierov za starostlivosť sa prejavuje v tom, že ak ovca uhynie musí ju alebo aspoň kožu z nej, odovzdať gazdovi. Ak ovcu

roztrhá dravá zver, musí pastier o tom doniesť dôkaz, odovzdať majiteľovi podľa možnosti hlavu s ušami alebo uši na ktorých sú viditeľné vlastnícke znaky. Ak sa pastierovi pri pasení zatúla ovca alebo mu ju ukradne zloděj, musí dať svoju ovcu chovateľovi za náhradu alebo zaplatiť príslušnú finančnú čiastku. V minulosti valasi riešili odškodnenie ukradnutím ovce na cudzom salaši. Napokon medzi valachmi boli krádeže aj prejavom šikovnosti a mužskej zdatnosti. Nebezpečenstvom boli aj zbojníci – väčšinou valasi z najbližších salašov, ktorí si navzájom kradli ovce, aby si mohli priliepiť jednotvárnou bezmäsitú stravu alebo preto, že chceli nahradiť gazdom chýbajúce ovce (Podolák 1967, s. 109).

Z tohto dôvodu bolo potrebné na salaši pravidelne ovce počítat' raz týždenne a pri pasení na holi dvakrát týždenne. Ovce počítali tak, že ich zatvorili do košiarnej ohrady a úzkym otvorom ich po jednej vypúšťali. Na vysokohorských salašoch počítali ovce v skalných útesoch a na úzkych chodníkoch, kadiaľ prechádzali v rade za sebou. Bača ukázal na prvú so slovami: *Prvá božia* a potom už len druhá, tretia, až po tridsaťdeväť. Všetci starší valasi používali pri počítaní namiesto slova štyridsať slovo *meru* a potom ešte počítali do päťdesiat. Každú päťdesiatku značili vrúbikom na lesu košiaru. Na Spiši zvykli počítat' z praktických príčin iba do dvadsať, pričom každú dvadsiatku značili na rováš (*rovás*) vrúbkami (*karbiki*). V spôsobe počítania oviec vrubmi sa zachoval veľmi starý kultúrny jav na našom území. Pri rozoznávaní oviec sa valasi orientovali nielen podľa vlastníckych znakov, ale aj podľa fyzických vlastností oviec a s tým súvisiacich pomenovaní.

V pomenovaní oviec prevláda starý valaský spôsob rozšírený na väčšine slovenského územia. Pastieri rozoznávajú a pomenávajú ovce podľa veku, výzoru, sfarbenia a iných vlastností. V podtatranských a spišsko-magurských salašoch bola biela ovca *belica, biela, bielica, bilka, bilica*; biela s hnedými alebo čiernymi škvrkami okolo očí *bakeša, okuna, vakeša, okalisto, okausta, vakaista, vakuša, okuľarka, okuliarka*; biela ovca s hnedými škvrkami alebo čiernymi bodkami na pysku a na hlave *mucha, murganista, bistrula, bystrula, muška, murcula, murca, murcana, murcatá*; biela ovca s čiernymi flakmi na hlave *rapa*; biela ovca s hnedými škvrkami po tele *strakuľa, tarkosta*; čierna ovca *lajka, uajka, čarna, corna*; čierna s bielymi škvrkami po tele *strokuľa*; čierna s bielou tlamou *strokuľa, lisa, liska*; hnedá ovca *liška, burá, siva*; s krátkymi ušami *čulka*; ovca s rohami *kornuta* alebo *rohuľa, rogula, rogata*; s rovnými rohami *rohata*; so širokými rohami *širona*; ovca bez rohov *šuta, šuta ovca*; ovca bez chvosta *kurta* a baran bez rohov *šutak, šuták, šutinbaran* (Podolák 1967, s. 110; Zuzkinová 1999, s. 41).

Pastieri niekedy chovali na salaši v chlieve vlastné ošípané a krmili ich odpadovou žinčicou. Do jesene ich chovali na salaši a po dokrmení ich buď zabili pre potreby domácej kuchyne alebo odpredali na jarmoku. Kŕmenie mal na starosti honelník. Ak ich bolo viacej a žinčice bolo málo, jeden člen kolektívu ich pravidelne vyhánal na pašu do lesa (Hoľub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 118).

Na salašoch Moravsko-sliezskych Beskýd do 16. a 17. stor. sa pásli predovšetkým ovce valašky s hrubou vlnou a tiež kozy. Kravy boli na salašoch len ojedinele, až v 18.

stor. sa stali jeho súčasťou. Výnimočne bolo možné sa stretnúť na Valašsku s kravskými salašmi, avšak so špeciálnym vybavením a odlišnou technológiou (*bačuvka, komorka*). Bača mal na starosti celé salašnícke hospodárstvo, valasi (*valaši*) pásli ovce a honelník (*hoňák*) priháňal ovce k dojeniu na strunge. Na Těšínsku v 19. stor. nahradil baču „bačujonci“, jeden z podielníkov salaša, ktorí sa v tejto činnosti striedali. Podobne ako inde v Karpatoch salašníctvom sa zaoberali výhradne muži, aj na salaši sa zdržiavali len muži (s výnimkou niekoľkých málo dní, ktoré boli presne stanovené, kedy mali na salaš prístup ženy).

Hoci každodenný program pastierov na salaši vyplňajú najmä práce súvisiace s pasením oviec a so spracovávaním mliečnych produktov, niektorí pastieri využívajú chvíle voľného času (oddych cez obed, čas pri pasení oviec) aj na vedľajšiu činnosť, ktorá je pri pastierskom zamestnaní charakteristická ako činnosť doplnková. Dostatok voľného času závisí od počtu ovčiarov a od charakteru mliečneho hospodárstva na príslušnom salaši. Pri výrobe oštiepkov je času málo. Voľný čas využíval na denný oddych a na zhotovovanie rôznych predmetov z dreva a z iných materiálov, ktoré poskytuje okolité prírodné prostredie. K tradične vyrábanému drevenému riadu na salašoch sa zaraďuje výroba predmetov potreby každodenného salašného života – črpákov, foriem na oštiepky, pastierskych palíc, pastierskeho dreveného riadu, napr. variech, drevených lyžíc a pod. (Podolák 1967, s. 140).

Drevená salašnícke riady vyrábali pastieri na salašoch v celom karpatskom oblúku. Na poľských salašoch to boli salašnícke riady výlučne z dreva (smrekové, javorové, jaseňové alebo limbové). Na mlieko slúžili *gielety, puciere, beczułki, konewki, rajtoki* a na pitie žinčice *črpáky (czerpaki)*. Na meranie mlieka sa používalo drievko *miara*, drevená lopatka na rozbíjanie hrudiek a miešanie *cioska*, ďalej *graca (gracka), warzecha, matewka, solničky solniczki*. Mliečne výrobky z týchto nádob mali podľa starých bačov lepšiu chuť (Kubijowicz 1927, s. 19).

Na Slovensku sa na výrobu bačovského dreveného riadu – súpravy prevažne drevených nástrojov a pomôcok používaných v tradičnom salašníctve pri spracovaní ovčieho mlieka na výrobu mliečnych výrobkov a ich uskladňovaní, používalo drevo z lipy, liesky, javora, buka, smreka, jaseňa a pod. (Botík, Slavkovský 1995a, s. 26, 79). Okrem črpákov, ktoré používali na žinčicu, pastieri zhotovovali aj črpačky na pitie vody. Boli malé, z jedného kusa dreva vyrezané nádoby s obsahom jeden až dva decilitre, ktoré sa používali na pitie vody. Pastieri si ich zväčša vyrezávali sami z kusa dreva listnatých stromov. V minulosti zhotovovali aj putery a gelety – nádoby na prenášanie mlieka a žinčice a uskladnenie bryndze. Z rúk pastierov pochádzali aj solničky, varešky a iné, ale aj hudobné nástroje, najmä píšťaly.

Pri pasení najčastejšie používajú pastieri palice, ktoré si tiež sami zhotovujú. Palica bola odpradávnou oporným a obranným nástrojom a tvorila základnú výbavu pastiera pri pasení. Rozlišujú sa podľa špeciálneho pracovného zaradenia pastierov. Nosia predovšetkým rovnú palicu, zvanú *kij, kijak*, zhotovenú z javorového, lieskového alebo bazového dreva. Zriedkavejšie majú palice formu *osekanca*. Okrem toho za starú valaskú palicu sa považuje *kvaka, kvačka, kvakuł'a, kuł'a a baguł'a* zohnutého tvaru, ktorá

sa používa na zavracanie, priťahovanie k dojeniu a chytanie oviec za nohu. Niektoré palice majú zohnutý tvar ako samorasty, iné zohýbajú pastieri na salaši upevňovaním pomedzi koly. Pomôckou na ľahšie ovládanie zvierat, na zaháňanie oviec pri pasení, boli popri prútoch a paliciach aj biče. Ľahké biče, ktoré si pastieri robievali prevažne sami z ľahko dostupného materiálu a ťažké biče, zhotovené z remeňa. Pastiersky bič má dve hlavné časti: drevenú rúčku, najčastejšie nazývanú bičisko a vlastný bič, ktorý je rozlične pletený z dvoch, troch, piatich i ôsmich remencov (*šmihľov*). Niekedy ním dával bača znamenie ovčiarskemu psovi, aby zavrátil ovce. Biče sa pri pasení používali len zriedkavo a svojím tvarom sa podstatne nelíšili od bičov používaných pri pasení hovädzieho dobytku. Valasi a honelníci pri pasení oviec používali spravidla prút.

Tradičnou pomôckou valachov pri práci bola oddávna valaská sekera – valaška. Prvý historický doklad o valaške je v cenníku remeselníckych výrobkov pre Zvolenskú stolicu z roku 1692. Pôvodne sa používala pri pasení oviec ako zbraň a ako pracovná pomôcka. Bežne k paseniu nosili valasi jednoduché nezdobené valašky, príp. drevené, ktoré plnili funkciu palice na podopieranie pri chôdzi. Pre baču sa popri jeho opasku a klobúku stala symbolom jeho hodnosti. Nosieval ju vždy, keď išiel medzi ľuďmi, no najmä pri jarnom vyhánaní na salaš a pri ukončení salašnej sezóny. Postupne dostávala funkciu doplnku k sviatočnému odevu. Dnes ju nosia bačovia a valasi pri sviatočných príležitostiach a pri návštevách v obci, pretože je symbolom ovčiarskeho zamestnania. Narábanie s valaškou pri tanci bolo prejavom šikovnosti tanečníka. Biče sa pri pasení používali len zriedkavo a svojím tvarom sa podstatne nelíšili od bičov používaných pri pasení hovädzieho dobytku. K pastierskemu výstroju patrila aj špeciálny nôž. Na úschovu a nosenie suchej stravy pri pasení sa používali dávnejšie plátenné kapsy (v Jakubovanoch *cidilko*). Kožené kapsy si pastieri zaobstarávali (Kopczyńska-Jaworska 1959, s. 414; Podolák 1967, s. 108; Botík, Slavkovský 1995b, s. 285; Zuzkinová 1999, s. 40).

Pastier oviec v Munții Capațanei
(archív obce Vaideeni).
Neautorizované, nedatované

Pastieri oviec v typických ovčích
kožuchoch (cojoc) v Munții Capațanei
(archív obce Vaideeni).
Neautorizované, nedatované

Pastieri pri pasení oviec v typických ovčích
kožuchoch (cojoc) v Munții Capațanei
(archív obce Vaideeni).
Neautorizované, nedatované

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

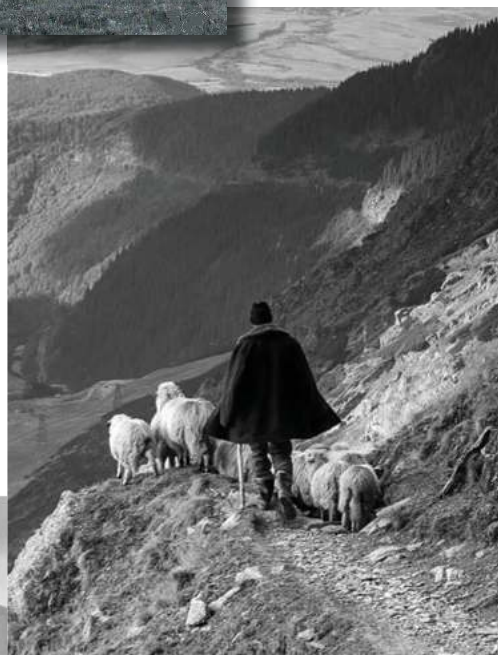

Pasenie oviec v
Munții Capățanei
(archív obce
Vaideeni).

Neautorizované,
nedatované

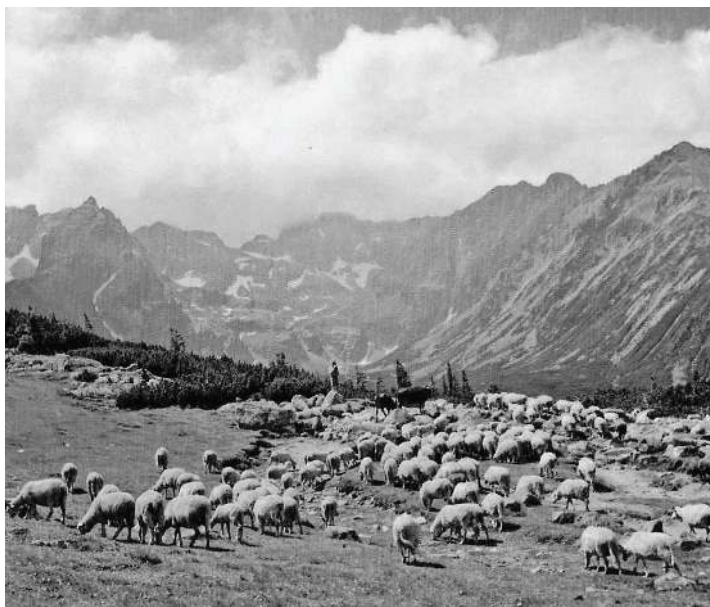
Návrat z pastvy v Munții Capățanei
(archív obce Vaideeni).

Neautorizované, nedatované

Návrat oviec z pastvy
v poľských Tatrách.

Foto Zbygniew Kamykowski
50. roky 20. stor.

Pasenie oviec v poľských Tatrách.

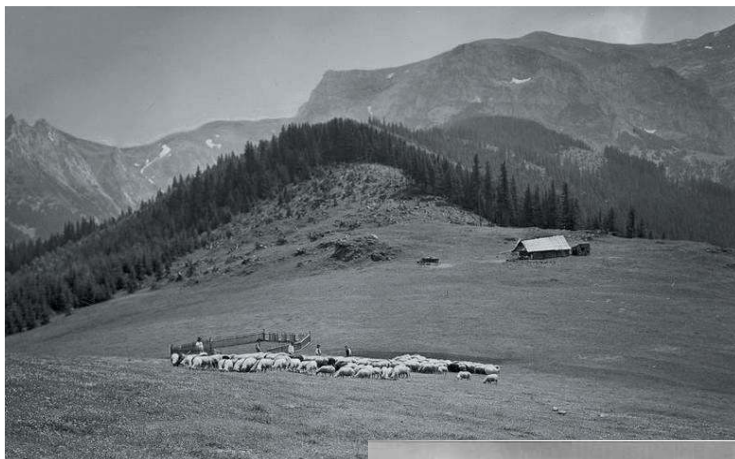
Foto Zbigniew Kamykowski , 50. roky 20. stor.

Ovce v košiari pred kolibou pod Bliznicou v masíve Svidovca (1 500 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

4 *Salaš a salašnictvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

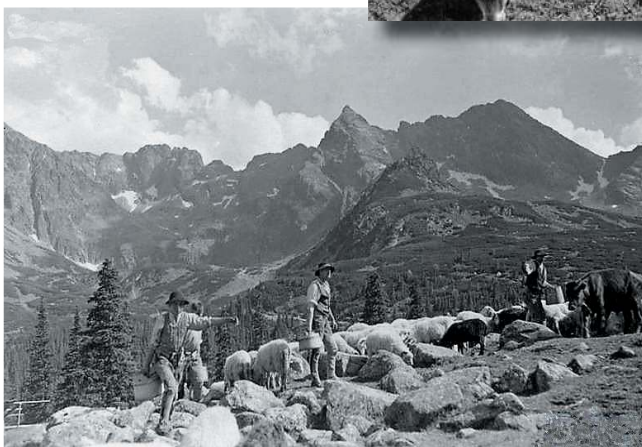
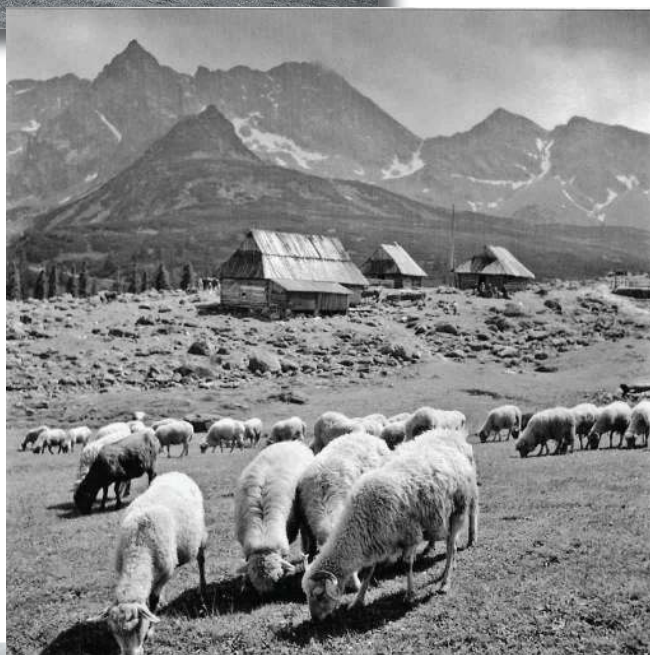

Salaš s kolibou, ovcami a košiarom v poľských Tatrách.

Foto Narodowe Archiwum Cyfrowe 30. roky 20. stor.

Salaš s ovcami v poľských Tatrách.

Foto Zbigniew Kamykowski 50. roky 20. stor.

Ovce a gorali s geletami na Hali Gąsienicowej.

Foto Narodowe Archiwum Cyfrowe. 30. roky 20. stor.

Pasenie pri sklabiňskom salaši pod Ploskou.

Foto Ján Podolák 1965,
SNM – Múzeá v Martine

Črieda oviec pri kolibe
(salaš pod Kýškami,
Liptovské Revúce).

Foto Ján Boďa 1963,
SNM – Múzeá v Martine

Pastieri pri pasení oviec na holi pod Ďumbierom v Nížkych Tatrách
(Veľký Gápeľ, 1 776 m n. m.). Horehronské múzeum Brezno. Neautorizované, nedatované

Pasenie oviec medzi kosodrevinou v Národnom parku Munții Retezat (Stâna de Râu, 1 563 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Salaš s kolibou a košiarom v blízkosti transfagarašskej magistrály prechádzajúcej pohorím

Munții Făgărașului
(1 650 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Zhromažďovanie oviec pred obedňajším dojením (Munții Cindrel, Păltiniș, 1 550 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

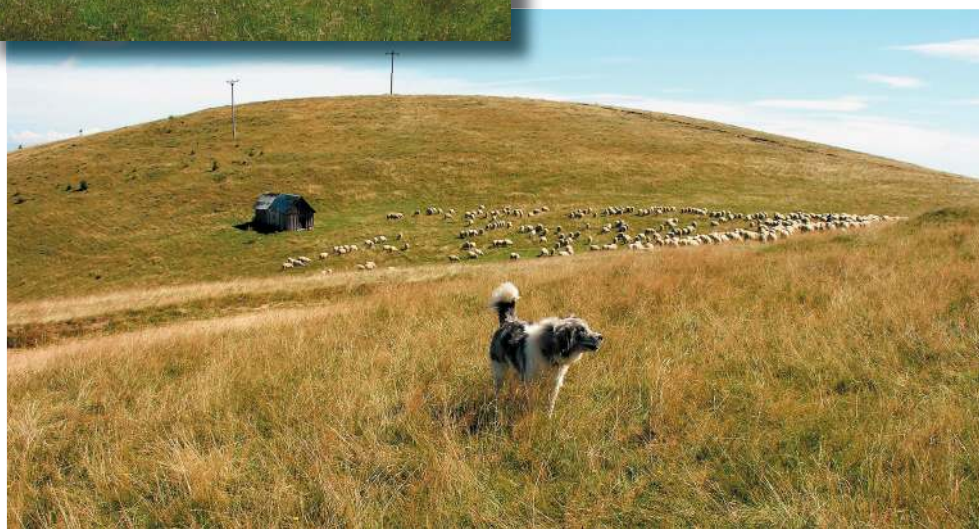
Ovčiar s pasúcimi sa ovcami
v skalnatom teréne pri
transfagarašskej magistrále
prechádzajúcej pohorím
Munții Făgărașului
(Lacul Bâlea, 2 100 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Pasenie oviec na pasienkoch v pohorí
Munții Maramureșului (1 500 m n. m.
v pozadí Pasul Prislop a Munții Rodnei).

Foto Ján Novák 2011

Psi veľmi dobre strážia ovce a je problematické sa priblížiť k pasúcemu sa stádu
(Munții Rodnei, Pasul Prislop, 1 416 m n. m.). Foto Ján Novák 2011

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

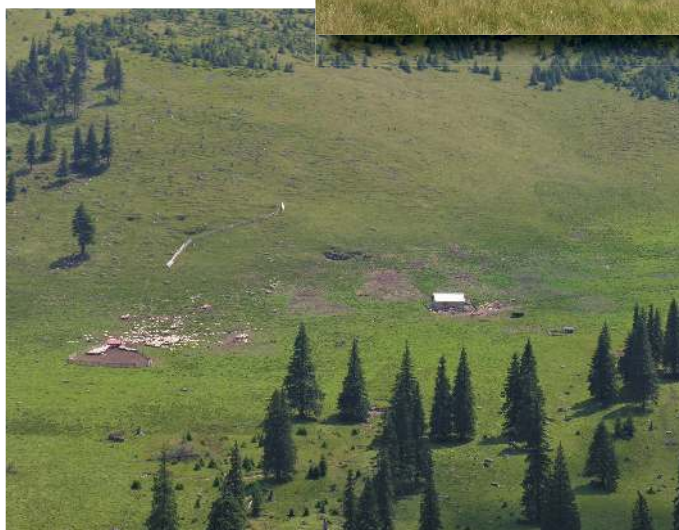

Salaš s košiarmi
(Munții Maramureșului,
1 650 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Salaše v blízkosti seba
(Munții Rodnei,
Poiana Știol,
1 600 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

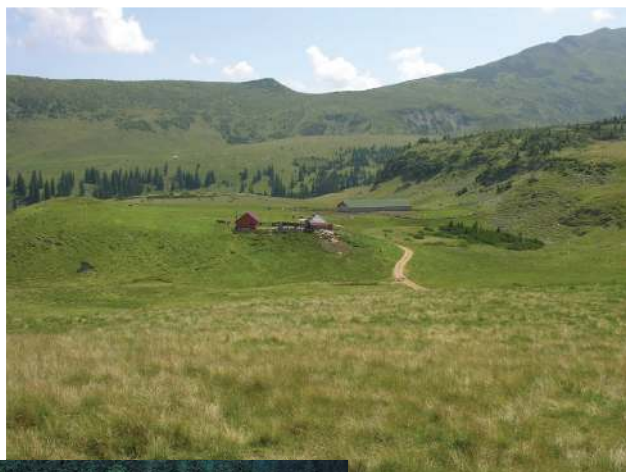

Koliba s košiarom na salaši
(Munții Rodnei,
Poiana Știol, 1 600 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Typ salaša s rodinným domom
(Munții Rodnei, Poiana Știol,
1 600 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Košiar s ovcami
a vykošarované
plochy (Čornogora).

Foto Igor Melika 2014

Usadlosť so salašom v Munții Rodnei (Cascada Cailor, 1 550 m n. m.). Foto Ján Novák 2011

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

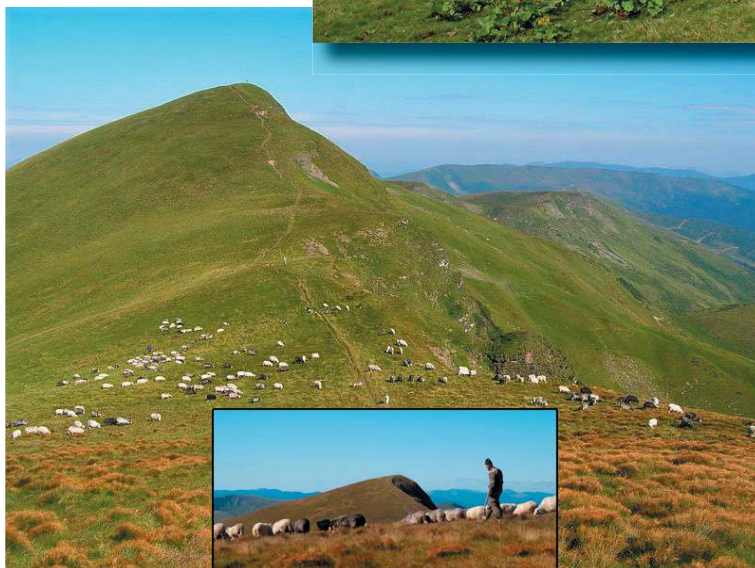

Akonáhle sa objaví zelený trávny porast ovce sú na poloninách (Svidovecký masív)

Foto Igor Melika 2014

Odlesnené plochy polonín s kolibami dlhodobo slúžili na využívanie pasiením (Čornogora).

Foto Igor Melika 2012

Pasenie oviec na polonine (Svidovec, Bliznicja juh, 1 881 m n. m.).

Foto Daniel Baránek 2008 a vložené foto Igor Melika 2013

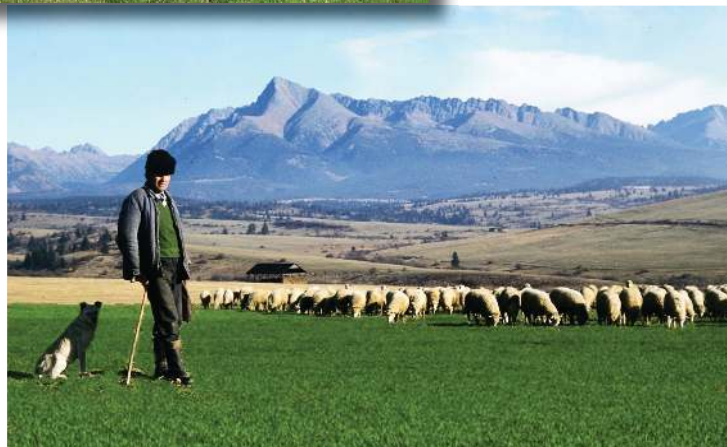

Pasenie oviec na lesnej
čistine medzi stromami
(Národný prírodný park
Začarovaný kraj
v Iršavskom rajóne,
1 002 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Pasenie oviec
pod Kriváňom
(Hybe, 700 m n. m.).

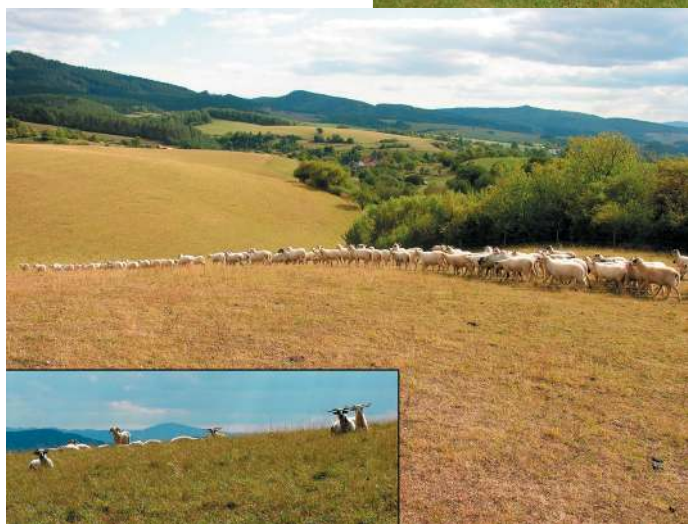
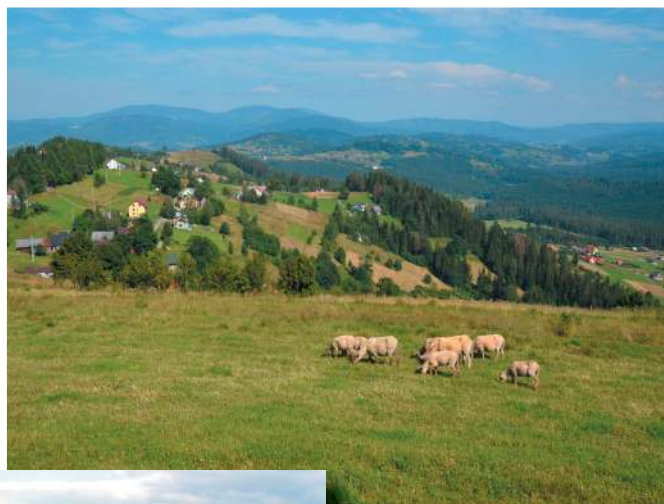
Foto Ján Novák 1982

Pasenie oviec (Jaworki). Foto Stanisław Twardy, nedatované

Časť oviec zo stáda na pasienkoch nad obcou Koniaków (Ochodzita, 850 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Autochtónne valašky smerujú za pastvou na priľahlý pasienok pod Poľanou (Poniky, 600 m n. m.).

Foto Ján Novák 2014

Pasenie oviec na pasienku (Nižná Boca, pod Okrúhlym grúňom a Soliskom, 900 m n. m.).

Foto Ján Novák 1982

Pasenie oviec v Sedle Ploskej
(NP Veľká Fatra, 1 400 m n. m.,
v pozadí Červený kameň).

Foto Ján Novák 2004

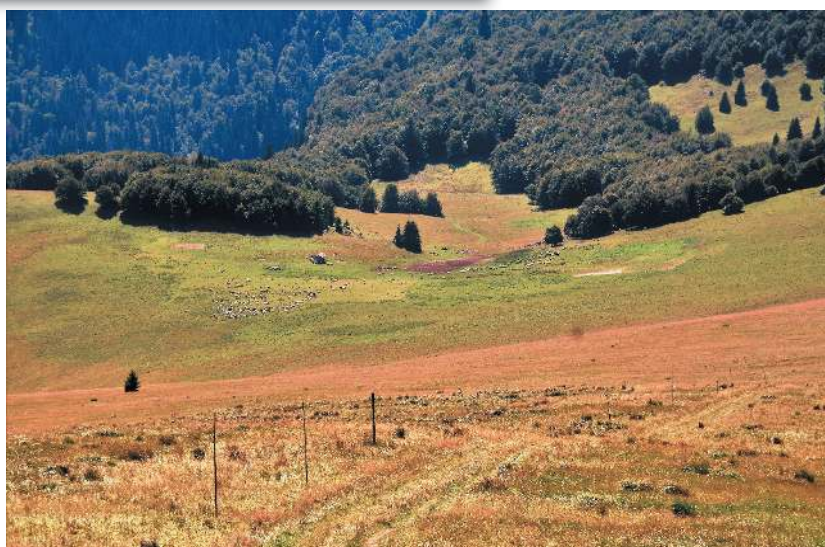

Črieda oviec pri paseni na
pasienku v blízkosti salaša
(NP Veľká Fatra, Mogury,
1 250 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Pasenie oviec
v blízkosti salaša
s kolibou a
košiarmi
(NP Veľká Fatra,
Kýšky,
1 250 m n. m.).

Foto Ján Novák
2016

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

Pasenie oviec pred obedňajším dojením (Mýto pod Ďumbierom, Pohansko, 725 m n. m.).

Foto Ján Novák 2014

Pôvodné (autochtónne) valašky pri pasení (Poniky).

Foto Ján Novák 2016

Zošľachtená valaška s tradičným zvoncom (Pohorelá).

Foto Ján Novák 2017

Ovce smerujúce
k obedňajšiemu dojeniu
do košiara
z kovových trubiek
(medzi Šuňavou
a Liptovskou Tepličkou,
1 100 m n. m.).

Foto Ján Novák 2008

Bača Tadeusz
Szczechowicz vedie
600 kusov oviec na
obedňajšie dojenie
do košiara
(polana Lizokowa,
800 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Ovce v košiari čakajúce na obedňajšie
dojenie
(pod Strimbou, 1 500 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

Ovce v košiari čakajúce na obedňajšie dojenie (Soľanka, neďaleko Liptovskej Tepličky 1 100 m n. m.).

Foto Ján Novák 2008

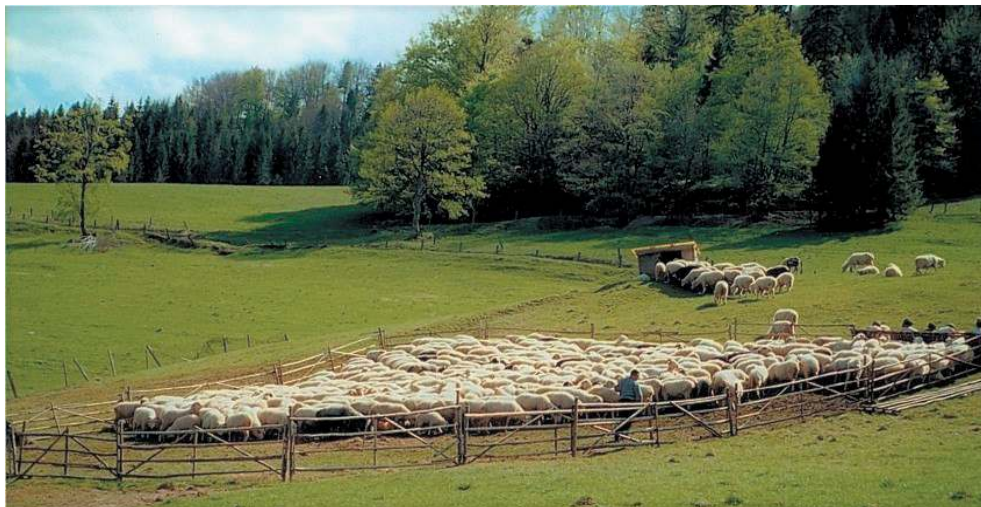
Ovce v košiari v období dojenia (Spišská Magura, Magurské sedlo, 940 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Ovce v košiari čakajúce na obedňajšie dojenie (Mýto pod Ďumbierom, Pohansko, 725 m n. m.).

Foto Ján Novák 2014

Hnojenie pasienkov košarovaním (Jaworki).

Foto Stanisław Twardy, nedatované

Vyhnojená plocha po premiestnení košiara (Jaworki).

Foto Stanisław Twardy, nedatované

4.6 Produkcia ovčieho mlieka a jeho tradičné spracovanie v kolibe

Mliečne hospodárstvo v rámci karpatského salašníctva si uchovalo archaické črty, rozšírené vo všetkých krajinách juhovýchodnej Európy. Technológia výroby ovčieho syra mala svoje analógie vo všetkých oblastiach Karpát. Menšie odchýlky valaských názvov nachádzame v terminológii (Slavkovský 2002, s. 114).

V Rumunsku na salašoch (*sălaș*) od Turíc do augusta sa ovce doja trikrát denne v malej ohrade (*strungă*), ktorá je súčasťou veľkého salašného košiara (*seci, coșar*) do drevenej nádoby gelety (*găleată, canița in găleată*) s nádobkou a vloženým sitkom. V geletách sa nadojené mlieko preniesie do koliby, kde sa zleje do nádoby „putery“ (*putină, budacă*), zhotovenej zo smrekového alebo jedľového dreva, ktorá má kónický tvar a smerom nadol je rozšírená. Bača (*cioban, baci, baci*) mlieko scedí cez plachtu ušitú z domácky vyrobeného ľanového plátna (*strecuratoare*). Plachta je prestretá na putere a upevnená drevenou obručou, ktorá musí pevne priliehať k putere. Pred liatím sa na prestretú plachtu z ľanového plátna, ktorá je pevne uchytená obručou na putere, položí vetvička z jedle, aby sa na ňu pooberala vlna z mlieka. Ak nemá správnu teplotu (ako pri dojení) mlieko sa naleje do medeného kotla, kde sa ohrieva na teplotu 30 až 35 °C, aby sa mohlo ďalej spracovať. V putere sa mlieko zakľagá a roztrepe varechou (*jintalău*). Na zrážanie mlieka sa pridávajú asi 2 až 3 lyžice kľagu (*cheag, cheagul*) na 50 litrov mlieka. Mlieko sa nechá odstáť a asi za pol hodiny sa zrazí. Správnosť zrážania zisťuje bača ponorením prsta do mlieka alebo drevenou lyžicou.

Kľag sa vyrábal archaickým spôsobom zo žalúdka jahniat, teliat a kozliat zabitých v období cicania. Bačovia si ho robili sami. Čerstvý žalúdok (*rinză de miel, rănză*) sa dal sušiť aj s vnútorným obsahom, ktorý tvorili pozostatky posledného skonzumovaného mlieka. Po vysušení sa vložil celý žalúdok – *rincka* na 2 až 3 hod. do teplej slanej vody. Keď žalúdok vo vode zmäkol vybral sa z neho vnútorný obsah, zmiešal so slanou vodou, precedil cez sito a získal kľag. Odkladali ho na celú sezónu do drevenej kľagovnice (*tegornița*). Kože žalúdkov sa po vybratí vnútorného obsahu znova namočili do slanej vody, čím sa získal slabší, menej účinný kľag. V oblasti Bukoviny sa do jahňacieho žalúdka nalialo ovčie mlieko, ktoré sa zrazilo na mastnú hmotu (*chiag*), ktorú používali namiesto *rincky*. V Moldavsku (oblasť Iași) sa na kľaganie používala rastlina *stative gmelini*, ľudovo nazývaná *incheгатоare* (Păcală 1915; Koczynska-Jaworska 1961, s. 58, 72, 76; Podolák 1961c, s. 134; Bale et al. 2004; Padureanu 2008).

Zakľagané (zrazené) mlieko sa roztrepe drevenou palicou s otvormi. Mliečna hmota sa prekráj dreveným nožom, potom sa rozmieša trepákom. Keď syrovina klesne na dno a srvátka vystúpi, bača si sadne na lavicu, puteru nakloní k sebe a rukami vytláča odspodu syr do hrudky. Potom sa husté mlieko zberá rukami, dáva sa do plachty (*strecura*) a zavesí sa pred kolibu na drevený kríž, kde sa necháva asi tri hodiny odtiecť. Po odtečení srvátky sa kladie syr v kolibe na policu (*polița, podișiar*) alebo do komárnika (*comarnic*), kde sa necháva sušiť. Pre urýchlenie odkvapkania od srvátky zvykne sa syr v hrudienke zavalit veľkým, čistým kameňom na niekoľko hodín, až potom zavesiť. Vysušený syr (*caș*) sa ukladá do drevených súdkov (*budacă*).

Správny „kaš“ (*caş oi*) má mať hladký povrch a tenkú elasticnú kožu, hmota je mäkká, s veľkým počtom fermentačných dierok. Syr sa váži na drevenej váhe (*cumpănă*). Zriedkavejšie sa vyrába aj maslo. Kysnuté syry majú veľmi dlhú tradíciu hlavne v Sedmohradsku, odkiaľ zásobovali celý východ Balkánskeho polostrova, vrátane Istanbulu.

Syr sa pri dozrievaní musí pravidelne ošetrovať, utierať a prikrývať. Správne vyrobený „kaš“ má hladký povrch s tenkou elasticnou kožou. Hmota je mäkká a žltkastá s množstvom malých fermentačných dierok. Po dozretí (fermentácii) sa „kaš“ očistí od kôry a spracováva na bryndzu. Pokrája sa na veľkosť 0,25 až 0,50 kg, posolí, rozdrobí pomocou mlynčeka a riadne vymiesi. Takto upravená hmota sa natlačí do „burdufa“ (kože žalúdka z ovce alebo kozy), zašije, poprepichuje, vytlačí všetok vzduch a srvátka, potom sa uloží do komárniku na jedľovú čečinu. Takto zabalený syr sa uskladní do chladnej miestnosti na dozretie pri teplote 14 až 16 °C a primeranej vlhkosti na 10 až 14 dní. Hotový syr má trvanlivosť maximálne 3 mesiace pri teplote uskladnenia 2 až 5 °C. Chuť a kvalita takéhoto syra je rôzna, závisí od kvality pasienka, je obvyčajne chutnejší a obsahuje menej tukov ako syr z nížiny. Správne vyzretá bryndza má žltkastú farbu, je kompaktná, bez dierok, jemná, s jemne slanou príjemnou chuťou a typickou vôňou. Nesmie sa drobiť, ani mať horkú chuť. Obvyčajne sa pripravuje v oblastiach Moldova, Dorna, Ludus, Focsani, Bistrița a patrí medzi syry miesené, solené a vyzrievané, ktoré sa z organoleptického hľadiska odlišujú spôsobom uskladnenia a obalom. Kulinárskou špecialitou v Južných Karpatoch je bryndza v ovčom žalúdku (*brânză de burduf*). V minulosti sa bryndza uskladňovala aj vo vreci zhotovenom z kozľacej alebo ovčej kože obrátenej nakrátko ostrihanou vlnou smerom dnu. Takto zakonzervovaná vydržala aj niekoľko rokov. Po naplnení a zaviazaní sa ukladá v komore (*celar*). V obale z jedľovej kôry, po zošití špagátom, má bryndza špecifickú vôňu a chuť živice a nazýva sa „syr z putiny“. Tieto druhy syra sa podávajú spolu s husacinou a kukuričnou kašou, tzv. mamaligou. Syr predávajú na trhoch. Na bukovinských salašoch robia aj maslo (Păcală 1915; Kopczyńska-Jaworska 1961, s. 58, 72, 76; Podolák 1961c, s. 134; Vuia 1964, s. 205; Caragea 2007).

Po vybratí syra sa srvátka alebo „žinčičník“ (*jintuiala, zăr, zer*) preleje do čistého kotla (*caldare*), zavesí na kumhár (*vrtej*) nad vatru a dá sa na priamom ohni zovrieť na teplotu 60 až 70 °C, až pokiaľ nezačne „kašiť“. Pri varení sa obsah kotla mieša palicou (*șterț*), aby prudko nezovrela. Keď sa začne pri varení utvárať navrchu pena (*spuma*), príleje sa do kotla mlieko a uvarí spolu so srvátkou. Zahustený obsah sa zvrchu zberá drevenou varechou (*găvăn*) do plachty, ktorú zavesia pred kolibu na križ. Po odtečení srvátky zostane v plachte riedky syr, tzv. urda (*urdă*) a v kotle po zobrať urdy nekvalitná zvrška (*izvarnița*), ktorú dávajú na salaši ošípaným. Ak pri varení prvej srvátky urdu nezberajú, ale ju zmiešajú spolu s ostatným obsahom kotla a nechajú vychladnúť, získavajú sladkú žinčicu (*jintița*), ktorou krmia ošípané. Na transport žinčice používajú súdky (*bărbința*). Zo žinčičníka sa po 2 až 3 dňoch vytvorí „balmoš“ – tekutina na okyslenie polievok namiesto octu (Păcală 1915; Kopczyńska-Jaworska 1961, s. 58, 72, 76; Podolák 1961c, s. 134; Bale et al. 2004; Padureanu 2008).

Chov hospodárskych zvierat, na poloninách prináša Huculom mnohoraký úžitok. Ovce poskytujú mlieko, vlnu a mäso a okrem toho ich možno využiť aj pri košarovaní poľnohospodárskej pôdy. Ťažisko poloninského hospodárstva Huculov spočíva v chove valašiek a produkcii ovčieho mlieka. Poloninské mliečne hospodárenie predstavuje úsek pastierskeho života s mnohými archaickými formami. Totožnosť celokarpatských foriem sa prejavuje v pracovných postupoch (najmä dojenie, kľaganie, spracovanie hrudového syra a bryndze, využitie srvátky) a v terminológii používaného pracovného náradia (Podolák 1966, s. 259).

Pracovné náradie (*posuda*) v mliečnej výrobe má prevažne tradičný charakter. Väčšinu nádob a ostatných pracovných pomôcok zhotovujú z dreva priamo na poloninách tamojší debnári (*bodnári*) alebo v obci príslušní remeselníci. V Jasinji vyrábajú takéto náradie debnári, pričom každá väčšia osada alebo salašná skupina má svojho debnára (*stelmach*), ktorý si svoje výrobky označuje vypalovaním iniciálok a niekedy aj dátumom zhotovenia predmetu (Podolák 1966, s. 260). Nádoby na mlieko sa zvyčajne neoznačujú nijakými vyrezávanými ornamentmi s odôvodnením, že na hladké boky nádoby sa nezachytáva nečistota a ľahšie ich možno umývať. Jednou z hlavných nádob v salašnom mliečnom hospodárstve je geleta (*dijnica, vidro*) používaná pri dojení oviec, jej obsah sa pohybuje od 7 do 12 litrov. Drevené gelety sa dávnejšie zhotovovali z jedného kusa dreva, v posledných rokoch prevládajú gelety z dúžok (*duha*) stiahnutých drevenými húžvami alebo železnými obručami. Na niektorých kolchozných salašoch sa používali kovové gelety. Na kľaganie mlieka a na zberanie syra slúži drevená putera (*putera, putina*) s obsahom asi 50 až 100 litrov, v hornej časti trochu rozšírená. Na uskladnenie srvátky sú vhodné šafle a vedrá (*vidro*) rôznych foriem a rozmanitej veľkosti, na bryndzu drevené geletky (*berbenica*) zhotovené z bukových alebo smrekových dúžok. Na úschovu bryndze slúžila aj *brindzianka*. Maslo sa mútilo v *zbuške* alebo v *maslanke*. Z nástrojov na miešanie a na zberanie sa používajú *zbytela* alebo *betelev* (trepák na rozdrobenie zakľaganého mlieka), *kočerha* (ohrebielko na miešanie žinčice), *viška* (palica na miešanie žinčice, na konci rozštiepaná vo forme metličky, aby sa pri miešaní nepoškodilo dno v kotli), *čerpak* (varecha na zberanie urdy), *polonnik* (varecha na zberanie smotany z mlieka) a palica, ktorou sa meria obsah putery a zároveň sa mieša mlieko *miertuk* alebo *mirtuk* (Podolák 1966, s. 261).

Prvým významnejším úkonom na úseku salašného mliečného hospodárenia je dojenie. Ovce na polonine sa doja pri strunge (*strunga, strunka*), tak ako uvádza Suchiewicz (1902, s. 224-225). Dojčiar pri dojení sedia na stolcoch (*stolec, sidec*), na ktoré si podkladajú pod seba kus ovčej kože. Vedľa každého otvoru sedia dvaja dojčiar (*dijnar*) obrátení chrbtom ku strunge a mlieko doja do geliet. Pri dojení si obliekajú pracovne nohavice z hrubšieho materiálu alebo si chránia nohy od otvoru strungy okrúcaním ovčej kože obrátenej vlnou navrch (Harasymczuk, Tabor 1938, s. 48). Dojenie oviec sa označuje termínom *hurkati* na rozdiel od *dojeti*, čo sa používa vo význame dojenia kráv. Ovce sa doja odzadu, čo sa považuje za huculský spôsob. Pri dojení sa postupuje tak, že dojčiar chytí vemeno do oboch rúk a chvost ovce prehodí

na ľavú ruku. Najprv prstami podnieti dojenie stláčaním ceckov, aby ovca prepustila mlieko. Potom stlačí vemeno (*merinda*) obidvoma rukami a vytláča mlieko ceckami. Napokon znova vytláča mlieko z každého cecka oddelene, pričom dbá na úplné vydojenie, pretože posledné mlieko sa považuje za najhustejšie. Správne vydojenie ovce si vyžaduje silu dojčiaru. Preto túto prácu vykonávajú len dospelí ovčiar, obyčajne od 18. roku, ktorých zaúča bača alebo starší ovčiar. Začiatočník si najprv sadne ku strunge a prizerá sa na prácu baču. Postupne mu bača dá podojiť niektorú ovcu a vyskúša, či bola podojená správne. Pri dojení vypomáha dojčiarom mladý honelník, ktorý naháňa ovce do strungy. Poháňa ich zeleným prútom a pokrikuje: „*Hijst' u strungu!*“ Dosiaľ nepoužívajú na túto prácu psov. Keď dojčiar nadojí plnú geletu, zapraví strungu, vezme dve gelety mlieka a odnesie ich do koliby. Gelety s nadojeným mliekom odnášajú na drevenej váhe (*koromeslo*) alebo v rukách (Podolák 1966, s. 262).

Na dojenie oviec sa vzťahujú aj niektoré tradičné zvyky. Predovšetkým pred dojením a po skončení dojenia sa každý dojčiar prežehná. Počas dojenia bača chvíľami pokrikuje na dojčiarov: „*Vidojajte dobre!*“ Ak sa v čase dojenia cudzí človek priblíži k honelnici, najprv zavolá: „*Dijte bohato moloka!*“, načo všetci odpovedia: „*Dojimo, koby davaly*“ a len potom príchodiaci pozdraví: „*Slava Izusu Christu, bože pomahaj!*“, oni odvetia: „*Na viky slava bohu svitomu, dekuvat*“ a len potom sa začne bežný rozhovor. Počas dojenia oviec nesmie pastier hvízdať ani spievať, lebo podľa presvedčenia pastierov by prišiel vlk a roztrhal by ovcu. Pri dojení sa uprednostňujú čierne a hnedé ovce a až nakoniec sa ponechávajú ovce biele, aby nebolo zlé počasie. Po skončení a odnesení mlieka do koliby sa pastier nesmie priblížiť s neumytými rukami k vatre – ovce by stratili mlieko a napuchli by im vemená (Harasymczuk, Tabor 1938, s. 49-50).

Nadojene mlieko donesú v geletách do koliby a prelejú do putery. Pri prelievaní sa súčasne precedí (*cižeňie*) cez tri cedidlá. Prvé cedidlo utkané z hrubej vlny zachytáva iba najhrubšiu nečistotu. Pod ním je druhé, zhotovené z riedkeho plátna (*polotno*) a napokon naspodku je tretie z bavlneného hustého plátna. Všetky tri vrstvy tkanín sa uviažu cez horný okraj putery *na zaščipku*. Na vrchné cedidlo sa kladie vetvička čečiny (*čítana*), aby sa mlieko pri prelievaní nerozprskalo. Po preliatí mlieka do putery bača odmeria *mirtukom* obsah nádoby, pričom zisťuje nielen množstvo nadojeného mlieka, ale podľa neho aj kvalitu pasenia oviec. Ak sa na väčších salašoch používa viacej putier, každá má osobitnú mieru (*mirtuk*), na ktorej sú zaznačené vedrá (*vidro*) a polvedrá (*pouvidro*). Keď sa skončí cedenie mlieka a jeho odmeranie (*miraňie moloka*), ovčiar poumývajú gelety a poukladajú ich hore dnom na lavicu z vonkajšej strany zrubu pod prístreším koliby.

Z ovčieho mlieka sa pripravujú na poloninách niektoré základné druhy výrobkov, hrudový syr (z neho sa robí bryndza), urda, žinčica a husté kyslé mlieko nazývané *husľanka*. Okrem hustého kyslého mlieka všetky ostatné výrobky sa získavajú zo zakľaganého mlieka. Precedené mlieko v putere sa zráža pomocou syridla získaného zo žalúdkov mladých jahniat, kozliat alebo teliat, pokiaľ sa živili iba cicaním (*plekati*). Pri výrobe syridla v Jasinji a na okolí sa zo zabitého ciciaka (*sisak*) vyberie žalúdok,

ktorý sa pri jednom otvorení nareže a jeho obsah vyberie do čistej plátennej cietky. Vnútro žalúdka sa vymyje najprv teplou a potom studenou vodou a napokon vnútorná stena sa vydrhne mletou soľou. Do takto pripraveného žalúdka sa naloží pôvodný obsah žalúdka, t. j. zrazené mlieko (*ser*) očistené od vlny, ktorú jahňa dostalo do žalúdka pri cicaní matky. Okrem syrenia sa vleje do žalúdka asi 1 liter sladkého mlieka a asi 1,50 dcl ovčej smotany a pridajú tri-štyri hrste mletej soli. Napokon otvor naplneného žalúdka sa uzavrie a zaviaže špagátom. Takto pripravený žalúdok (*kaluch*) sa zavesí na suché a teplé miesto (doma ku komínu alebo v kolibe do dymu), kde sa nechá asi dva mesiace. Zakonzervovaný obsah žalúdka sa volá *rendza* alebo *rindza*. Pri konzervovaní v dyme časť soli preniká cez steny žalúdka a na povrchu sa usádza vo forme malých kryštálikov. Ak sa žalúdok zle zakonzervuje, zapácha zhnitými vajcami (Podolák 1966, s. 263).

Zo žalúdkov ciciakov sa vyrábalo vlastné syridlo. Dva mesiace starý obsah žalúdka sa vybral, vložil do dreveného vedra a prilialo sa asi 1 až 2 litre teplej vody. Na druhé vedro sa prestrela plátenná cietka a obsah žalúdka, v rukách dobre rozdrobený a vyžmýkaný, sa preliat cez cietku. Tekutina, ktorá pretiekla cez cietku sa nazýva *kľag* alebo *gľag*. *Rincka*, ktorá zostala v cietke sa vložila späť do žalúdka, pridal sa asi 1 liter mlieka, soľ a smotana, otvor žalúdka sa opäť uzavrel a zavesil do dymu. Z druhého obsahu žalúdka sa získal *kľag* už o mesiac a z tretieho použitia rincky bolo možné vyrobiť syridlo o ďalšie dva týždne. Potom sa žalúdok už odhodil, pretože začínal zapáchať a mlieko by bolo cítiť dymovou príchuťou. Získané tekuté syridlo uskladňovali v špeciálnej drevenej nádobke zvané *kľegovac* alebo *kľegovec*. Pri výrobe *kľagu* sa najlepšie osvedčili žalúdky kozľacie, menej jahňacie a teľacie. Najsilnejší *kľag* sa získaval z kozľacej rincky, pretože 3 lyžice tohto *kľagu* sa účinnosťou rovnali 4 lyžiciam *kľagu* z jahňacieho žalúdka. Všeobecne platila skúsenosť, že čím viacej vody dali do rincky, tým bol *kľag* slabší a viacej ho bolo treba použiť pri *kľaganí*. *Kľag* sa pri uskladnení usádzal na povrchu tekutiny, preto sa musel pred použitím zamiešať.

Syridlo z rincky sa vyrábalo v niektorých obciach aj podľa iného postupu. Niektorí Huculi pripravovali *kľag* už na jar pred odchodom na poloninu. Keď zabili teľa, vybrali mu žalúdok, starostlivo ho vymyli a vložili do studenej vody, aby nezoschol. Po otelení ďalšej kravy alebo po okotení ovce vydojili prvé mlieko – mledzivo (*moloživo*), ktoré vliali do pripraveného prázdneho žalúdka. Dnu nasypali upraženú a vychladnutú soľ a napokon rovnaké množstvo obyčajnej kuchynskej soli. Obsah doliali vodou, žalúdok zaviazali motúzom a zavesili nad ohnisko, kde sa žalúdok zaúdlil a vysušil. Obsah žalúdka v suchom stave sa volal *ryndza*. Z nej sa získaval *kľag* tým spôsobom, že z vnútorného obsahu žalúdka sa vybrala suchá syrová hmota, ktorá sa rozotrela na prášok, rozpustila v mlieku alebo v troche vody a potom sa dala do studeného mlieka. Takto získaný roztok sa nazýval *gľeg*. Robilo sa vždy len také množstvo, aké bolo treba na zakľaganie nadojeného mlieka (Podolák 1966, s. 264).

Kľag je potrebný na zrážanie ovčieho mlieka, z ktorého sa vyrába hrudový syr. Bača nadojené mlieko precedí do putery. Pri *kľaganí* má mať mlieko teplotu ako po dojení. Ak vychladlo, prihreje ho v kotle a len potom začne *kľagať*. Do putery

s mliekom vleje potrebné množstvo kľagu (do 50 až 60 litrov mlieka vleje asi za tri lyžice kľagu), potom mlieko rozmieša *mirtukom* a nádobu prikryje dreveným vekom (*vičko*). Mlieko sa zráža podľa počasia 20 až 40 min. Keď sa na hladine mlieka utvorí asi 20 mm hrubá vrstva priesvitnej tekutiny, mlieko sa považuje za zrazené. Potom bača trepačkou (*zbitela, betelev, betelej*) rozbíja zrazené mlieko (*bije moloko*). Mieša dovtedy, kým trepačka nezostane úplne čistá, t. j. kým sa neprestane zrazené mlieko lepiť na varechu a na vnútornú stenu putery. Bača vloží ruky do putery a stláča syr do hrudy na dne nádoby. Srvátku (*dzer – nevarka*) preleje do kotla a hrudu preloží do inej nádoby. Tam hrudu znova roztrepe a keď sa srvátka oddelí od syra, opätovne zberá syr do hrudy. Srvátku z druhej hrudy (*dzer – žentičik*) preleje do oddelenej nádoby. Napokon sa hruda znova rozbije a po odstránení ďalšej srvátky zberá syr opäť do hrudy, ktorá sa ponechá odtiecť (asi 25 minút) v putere, potom ju vyberie do plátennej hrudiarky (*cidilo, cidelo*), zavesí na klin a nechá visieť tri dni a tri noci (*tri sutki*). Hrudu syra (*budz*) bača vyloží na policu (*polica, stil, podišer*), kde dozrieva asi týždeň (Podolák 1966, s. 265). Opísaný postup pri výrobe hrudového syra sa zachovával na huculských poloninách a na kolchozných salašoch. V iných oblastiach Karpát a na Balkáne sa získava hrudový syr podobným spôsobom a menšie odchýlky sa vyskytujú iba vo formách získavania kľagu. Takmer celá produkcia hrudového syra u Huculov sa v minulosti používala na výrobu bryndze (Kaindl 1894, s. 64-65).

Vedľajším produktom pri výrobe ovčieho syra je srvátka (*dzer*). U Huculov na Zakarpatí rozlišujú dvojakú srvátku: po prvom zberaní hrudy zostáva *nevarka*, z ktorej sa ďalším procesom vyrába *urda*, po druhom zberaní zostáva *žentyčyk*, z ktorého sa vyrába ovčie maslo.

Urdu získavajú z prvej srvátky tak, že po prvom zbere syra zostane v putere *nevarka*, ktorú prelejú do medeneho kotla (*kotel*) zaveseného na kumhár (*berfel*) a dajú variť nad vatru. Keď sa srvátka zohrieva, začnú ju miešať varechou (*miška*). Keď sa začnú vyhadzovať na povrch bubliny (*metati horoški*), vlejú do kotla asi tri litre sladkého mlieka a opäť miešajú, až kým sa srvátka zahreje asi na 80 °C. Keď sa srvátka začne na dne kotla variť (*bojiti*) a vyhadzovať na povrch drobné kúsky syra (*vykidaje na verch vurdu*) vlejú do kotla asi 2 litre kyslej žinčice a odstavia kotol na chvíľu vedľa vatry. Kyslá žinčica urýchli proces oddelenia vrchnej hustej syrovej vrstvy (*urda*) od riedkej spodnej žinčice. Potom kotol znova dajú nad vatru a varia žinčicu, pričom obsah kotla miešajú ohrabiakom (*kočerha*). Keď všetka *urda* vystúpi na povrch kotol odstavia a vrstvu *urdu* na povrchu žinčice zberajú varechou (*polonnik*) na plátenné cedidlo (*cidelo*), kde sa ponechá dva-tri dni odtiecť. Takto získaný produkt sa nazýva *urda* alebo *vurda*. Formou i chuťou sa podobá hrudovému syru, no oproti *budzu* je menej trvácna a obsahuje menšie množstvo tuku. Na väčšine salašov *urda* bola hlavným jedlom pastierov, ktorí ju používali ako omastu pri varení cestovín a zemiakov alebo ako základný pokrm konzumovaný s chlebom. Na poloninách, ktoré patrili Jasinji, bačovia odovzdávali produkciu *urdu* spolu s hrudovým syrom majiteľom oviec.

Na niektorých salašoch zvykli vyrábať z čerstvej *urdu* aj ovčie maslo. *Urdu* dali do berbenice, priliali asi 2 litre teplej vody, rozmiešali trepákom a potom kolísaním

berbenice získali maslo. Ovčie maslo získavali aj zo staršej tekutej urdy: čerstvú urdu zberali a odlievali do *berbenice* a asi po dvoch týždňoch mútením vyrobili maslo. Na odkladanie urdy sa používala aj špeciálna drevená nádoba *serbanka*. Po uvarení nevarky a po zobrať vrchnej urdy, zostala v kotle spodná riedka tekutina *žentica*, v Jasinji nazývaná tiež *zvarka*, ktorú konzumujú zriedkavejšie ako pokrm pre pastierov, zostáva ako nápoj pre psov a ošípané (Podolák 1966, s. 266).

Okrem nevarky možno získať ako vedľajší tekutý produkt aj druhú srvátku, pri druhom stláčaní hrudy. Táto srvátka sa volá *žentičik* alebo *žentiček*, ktorý sa v poloninskom mliečnom hospodárstve využíval dvojako: buď sa po uvarení užíval ako pokrm pre pastierov alebo sa z neho vyrábalo ovčie maslo. Pri výrobe ovčieho masla surový žinčičník uvaria na žinčicu, z ktorej mútia maslo hneď po vychladnutí alebo ju zlievajú do „bočky“, kde sa z nej po niekoľkých dňoch zberá vrchná kyslá smotana (*smetana*). Z kyslej smotany mútením získajú ovčie maslo (mútiť označujú slovom *kolotiti*). Spodok kyslej žinčice (kvasna žentica) pastieri konzumujú ako výživný nápoj alebo ako omastu. Ovčie maslo (*vivče maslo*) sa konzumuje priamo na salaši alebo sa znáša z polonín do domácností, kde sa užíva zväčša ako liečebný prostriedok. V ľudovom liečiteľstve je ovčie maslo účinným liekom pri zlomeninách, pri liečení hnisavých rán, pri chorobách srdca (natieranie hrude), pri bolestiach hlavy (masírovanie spánkov) a pod. Podobne aj kyslej žinčici pripisujú Huculi liečivé účinky, najmä proti pľúcnej tuberkulóze. Napokon pri výrobe masla zostáva v nádobe odpadová tekutina – cmar, ktorý sa používa ako pokrm na salašoch i v domácnostiach.

Na Zakarpatsku sa už dávnejšie používala na mútenie masla špeciálna nádoba, podobná ako inde v celých Západných Karpatoch. Aj bukovinskí Huculi mútili maslo (*maslo, pina*) prevažne v uzavretej nádobe, zavesenej v kolibe. Menšie množstvo smotany mútili kolísaním a potriasaním nádoby v ruke. Bojkovia a Lemkovia výrobu masla na poloninách nepoznali (Podolák 1966, s. 270-271).

Hlavným cieľom tradičného mliečneho hospodárstva na poloninách v minulosti bola produkcia bryndze. Tento druh syra sa získaval ďalším spracovaním dozretého hrudového syra. Celý postup pri výrobe bryndze sa nazýval *bryndziti brindzu* alebo *biti brindzu*. Na poloninách Huculov sa bryndza vyrábala vo väčšom rozsahu aj priamo na salašoch. Hrudový syr (*budz*) bača položil na policu, aby bol v prievane a na slnku. Správne vykysnutý *budz*, ktorý má pomerne hrubú kožu, vytvorenú na slnku, pokrájal alebo rozlamal v rukách, hodil do putery a tlačil dreveným tlkom (*braj*). Jeden koniec tohto pracovného nástroja bol na okrajoch ozubený (na drobenie syra), druhý koniec hladký (na miesenie syra v druhej fáze spracovania). Keď ozubeným koncom tlačiar rozdrobil syr na drobné kúsky, posolil ho a premiešal s kúskami pokrájanej vyzretej urdy. Potom dvaja muži hladkými koncami tlačiarov miesili bryndzu (*biut brindzu navcrest*) a krútením tlkov povedľa stien roztierali bryndzu dovedy, kým sa z nej neutvorila mäkká cestovitá hmota. Keď bol hrudový syr dobre zmiešaný s urdou a najmä dobre vymiešaný a zakonzervovaný soľou, vybrala sa bryndza z putery a natlačila do drevenej geletky (*berbenica, brindzanka*) alebo do menšieho súdka (*bočka*). Na uskladnenie bryndze používali najradšej novú nádobu (*posuda*), aby

bryndza neplesnivela. Keď bola dobre natlačená a zhora priložená dreveným dnom a kamenným závažím, vydržala aj dve zimy. Starí bačovia v Černej Tise uvádzajú aj prastarý a v súčasnosti na tomto území už zaniknutý spôsob uskladňovania bryndze „v miešku z kozľacej kože“ (v súčasnosti takto robia už len Rumuni). V ostatných oblastiach bryndzu vyrábajú hlavne v domácnostiach majiteľov oviec a na poloninách v menšom rozsahu, zväčša pre vlastnú potrebu.

Malá časť hrudového syra na huculských poloninách sa používa aj na výrobu parených syrov, ktoré sú v tejto oblasti známe vo forme rozličných figúriek a obradného koláča. Parené syry sa zhotovujú z čerstvého hrudového syra, ktorý pokrájajú na potrebné kusy a vložia do horúcej vody. Jednotlivé kusy syra potom miesia (*žmu*) v rukách, až kým sa z neho neutvorí jemná ťahavá hmota. Takto pripravený parený syr vkladajú do drevených alebo plechových foriem, ktoré zobrazujú figúrky (*figľi*) zajačikov, kráv, oviec a pod. Hotové figúrky sa vložia do roztopeného masla, čím získajú žltý lesklý povrch. Pastieri vyrábajú figúrky z parených syrov ako darčeky pre rodinu a návštevníkov salaša. Zriedkavejšie ich nosili v minulosti aj na trhy. Figúrky jahňaťa (*barančok*) majú obradnú funkciu na Veľkú noc (*na pasku*). Okrem figúr vyrábajú z pareného ovčieho syra na celom huculskom území aj obradné koláče. Aj v tomto prípade kusy hrudového syra vkladajú do horúcej vody a miesením v rukách vytvorí okrúhly koláč (*kolač*) s otvorom v strede. Z jednej hrudy syra zhotovia 12 až 16 takýchto koláčov, z ktorých si každý pastier ponechá pre seba jeden kus, ostatné rozdadajú. Koláče z pareného syra zvyčajne nejedia, ale odkladajú v domácnostiach a používajú na svadbách ako obradné pečivo (Podolák 1966, s. 267).

Všetky dosiaľ opísané mliečne produkty sa získavali zo zakľaganého ovčieho mlieka. Na huculských poloninách i v domácnostiach sa však používalo ovčie mlieko aj vo forme hustého kyslého mlieka, známeho pod názvom *husľanka*. Tento druh kyslého mlieka pripravujú z čerstvého mlieka, ktoré uvaria v kotle, potom odstavia, dajú vychladnúť a napokon ho zlejú do drevenej berbenice, ktorá nebola umytá od predchádzajúcej husľanky. Nádobu naplnia až po vrchný okraj, uzavrujú horným dnom, prikryjú čistou plachtou a ak je chladné počasie, zahalia ju do kožucha. Mlieko v nádobe sa od zvyškov predchádzajúceho kyslého mlieka skýši za 10 až 12 hod. a zhustne ako huspenina (Podolák 1966, s. 268). Podľa iného spôsobu vychladnuté prevarené mlieko vlejú do čistej nádoby, ale primiešajú do neho niekoľko lyžíc kyslej smotany alebo husľanky. Kyslé huspeninovito husté mlieko vydrží v nádobe až do nasledujúceho leta. V zimnom období bola husľanka jedným z najhlavnejších pokrmov huculského ľudu (Suchiewicz 1902, s. 130). Hoci v ukrajinských a Západných Karpatoch sa tento druh kyslého mlieka vyskytuje predovšetkým u Huculov, nemožno ho považovať za špecifikum huculského mliečného hospodárstva, pretože podobné mliečne výrobky sú známe aj u rumunských pastierov (*lapte gros*) a na Balkáne bulharské *kiselo mleko* (Podolák 1961c, s. 130).

V druhej časti salašnej sezóny, t. j. od 1. augusta približne do konca septembra, účasť na prídele mlieka mali opäť všetci majitelia oviec. Vychádzalo sa pritom zo

skúsenosti, že najtučnejšie mlieko je na konci sezóny; z neho dostal prídel gazda, ktorý bol v prvom kole v poradí prvý, ktorý bral z jarného mlieka považovaného za menej kvalitné. V druhom kole sa pridelovalo mlieko gazdom nie podľa množstva mlieka zisteného dojením na mieru, ale podľa počtu pôdojov. Pretože ku koncu sezóny dojnoscť oviec stále klesá takýmto spôsobom sa zaručovalo, že po plnom pridelení mlieka v prvom kole dostali aj v druhom kole všetci gazdovia príslušné množstvo mlieka. Takýto ustálený systém zaväzoval pastierov čo najdlhšie dojiť ovce trikrát denne a termín skončenia salašnej sezóny určiť až po vydaní potrebného množstva mlieka všetkým členom salaša. Napriek uvedenému postupu sa niekedy stávalo, že pre zlé počasie alebo z viny pastierov sa neušiel plný prídel mlieka všetkým gazdom. Ak bol takýto nedostatok spôsobený vinou pastierov, pri záverečnom vyúčtovaní deputát odpočítal hodnotu vzniknutej škody z ich výplaty. Takto získané peniaze sa však nerozdelili poškodeným gazdom, ale sa nimi vyplatili v nasledujúcej sezóne pastieri, ktorí vyhnali ovce o niekoľko dní skoršie a z mliečnej produkcie dostali prídel poškodení gazdovia. Ak sa pobyt na polonine skončil predčasne pre zlé počasie, poškodení gazdovia dostali chýbajúce množstvo mlieka začiatkom nasledujúcej sezóny, pričom úhrada sa získala zmenšením prídelu mlieka pre celý spolok.

Opísaný systém rozdeľovania mlieka na spoločnom poloninskom hospodárstve, známy u zakarpatských Huculov pod názvom *mira na vidra*, bol rozšírený na hornej Tise od počiatku 20. stor. Predtým bol v tejto oblasti rozšírený spôsob rozdeľovania mliečnych produktov systémom, označovaným ako *mira na vahe, rjed na vahe*. Aj podľa tohto systému sa ovce na začiatku sezóny podojili na mieru a zistené množstvo mlieka sa poznačilo každému majiteľovi na jeho rováš. Prídel mliečnych produktov dostal vo forme hrudového syra, ktorého váha bola dvanásťkrát väčšia než váha mlieka nadojeného pri skúšobnom dojení. Okrem hrudového syra dostal ešte hotovú urdu, ktorá sa váhou rovnala jednej tretine prideleného syra. Prakticky sa váženie konalo tak, že ak niekto nadojil 2 litre mlieka, vyvážil ho na drevenej váhe vodou. Výsledok váženia sa zapísal na rováš. Keď gazda prišiel pre syr, položili na váhu dvanásťnásobok tohto množstva vody a vyvážili ho hrudovým syrom, ku ktorému potom pridali ešte tretinu urdy. Tento starší systém pridelovania syra sa považoval medzi Huculmi za výhodnejší, pretože gazdovia dostávali už hotový syr, na výrobe ktorého sa nemuseli osobne zúčastňovať. Na druhej strane nevýhodou tohto systému bolo, že bačovia nevyrábali syr tak kvalitne, ako keď na ich prácu dozerali gazdovia (Podolák 1966, s. 274).

V kolchoznom hospodárstve na poloninách spomenuté systémy rozdeľovania mliečnych produktov zanikli. Kolchoz uzatváral s bačom každoročne pracovnú dohodu, podľa ktorej bača bol povinný za každú dojnú ovцу vyrobiť pre kolchoz určité množstvo hrudového syra a urdy. Výška tejto dávky nebola presne ustálená a menila sa podľa špecifických okolností. Za dodávky syra mimo plánovaného množstva dostali ovčiari mimoriadne odmeny. Za súkromné ovce zaradené do kolchoznej čriedy dostávali gazdovia o niečo menšie množstvo syra a urdy, pretože syrom vyrovnávali poplatky za pasenie a pastierov.

Prevládajúcou formou transportu na poloninách bolo nosenie predmetov na huculských koňoch. Na väčších poloninách zabezpečoval všetky práce súvisiace s transportom osobitne poverený pastier, nazývaný *terchač*. Z polonín dopravoval na koňoch mliečne produkty a cestou na poloniny vynášal prázdne nádoby alebo potrebné predmety, produkty, napr. potraviny pre pastierov, soľ pre dobytok a pod. Na zakarpatských poloninách bolo zvykom, že každý gazda dopravoval svoje mliečne výrobky na vlastných koňoch. Pri transporte pripevňovali na chrbát koňa drevené sedlo (*tarnicja*), zložené z dvoch pozdĺžnych bočných doštičiek (*pochrebtina*) a zo spojovacieho predného a zadného oblúka (*obluk*). Pod sedlo na chrbát koňa prestierali kus súkna z kože srsti (*pidklad*) a sedlo pripevnili konopnými popruhmi. Na sedlo sa prestrela malá vlnená deka *prisidka* (Suchiewicz 1902, s. 95-96). Hrudy syra a urdy naložili do vrecúšok (*mich*) alebo do vlnenej kapsy (*besaha*), čerstvejší syr do geletky a žinčicu do berbenice. Z pomôcok na nosenie si zasluhujú pozornosť najmä dvojité súkenné torby (*besaha*), ktoré Huculi používali najčastejšie. Okrem mliečnych výrobkov nosili v nich aj potraviny, šatstvo, jahňatá a pod. Tieto kapsy nosili nielen na koňoch, ale aj na pleci, pričom jednu polovicu mali prehodenú vzadu a druhú vpredu. Ak sedeli na koni, *besahu* mali prehodenú cez chrbát koňa. Tento typ kapsy patril k najcharakteristickejším javom tradičnej pastierskej kultúry v Karpatoch. Z iných transportných prostriedkov u Huculov vrece zhotovené z prevrátenej kože (*bordiuch, borduch*), poukazuje na vplyv zo susedných pastierskych oblastí v Rumunsku. V posledných rokoch sa vybudovali k niektorým poloninám nové schodné cesty, ktoré umožňujú dopravu mliečnych produktov zo salašov na traktoroch (Podolák 1966, s. 275).

Deputát včas oznámil príslušnému gazdovi termín, kedy si má ísť vybrať na poloninu svoj prídel mlieka. Príslušný gazda sa vybral na poloninu s nádobami na mliečne produkty, ktoré dopravil na koni. Cestou na poloninu vyniesol toľko ciniviek soli pre ovce, koľko ciniviek mlieka mu namerali pri skúšobnom dojení. Po príchode na poloninu gazda zostal v kolibe dovtedy, kým sa pre neho pripravovala produkcia mlieka od celej čriedy. Za ten čas živil pastierov zo svojich potravín, ktoré priniesol na poloninu, staral sa o udržiavanie vaty a vypomáhal bačovi pri spracovaní mliečnych výrobkov, konkrétne pri výrobe hrudového syra, urdy a pri varení žinčice. Ak gazda mienil vybrať časť mlieka vo forme husľanky, asistoval aj pri výrobe tohto produktu. Bača bol povinný poskytnúť gazdovi lôžko v kolibe. Keď gazda dostal produkty z príslušného množstva mlieka, odišiel z poloniny. Do koliby prišiel podľa poradia ďalší majiteľ, ktorý bral mlieko z nasledujúceho pôdoja (*udoj*). Takýmto postupom sa vystriedali v prvom kole všetci členovia salašného spolku. Na pridelo vanie mliečnych produktov dozeral deputát, ktorý prichádzal na poloninu podľa potreby, no najmenej raz týždenne. Ak sa prvé kolo odoberania mliečného prídelu skončilo pred odhadovaným termínom, t. j. pred 31. júlom, produkciu mlieka za zvyšujúce dni do konca mesiaca si so súhlasom deputata rozdelili pastieri medzi sebou. Skončenie prvého kola pred týmto termínom bolo totiž zárukou, že aj v druhom kole sa ujde mlieko všetkým gazdom v salašnom spolku. Ak sa prvé kolo skončilo po tomto termíne, vznikli obavy, že mliečne hospodárstvo bude neúspešné (Podolák 1966, s. 273).

Tak ako inde v Karpatoch aj na poľskom území sa používala podobná technológia výroby syrov z ovčieho mlieka. Na salašoch (*szałas*) dojili na *strąge*, v kolibe bača (*bača*) a *juhasi* precedili ovčie mlieko donesené v *gieletach* cez hrubo tkané ľanové plátno *powazka*, *sata*, *plachta do puciery*, kde pridali *klag* (*klaganie*). Hrudku (*gruda*, *bundz*, *udoj*) vyberali z putery do ľanovej plachty (*grudzianka*). Syry chránili pred muchami a komármi v komárniku. Bača vkladal oštiepky (*oscypky*) do rosolníka, kde sa niekoľko hodín máčali v soľnom roztoku a potom ich údil v údiarni (*wędzarnik*). Srvátku varil nad vatrou (*watra*, *watrisko*), z nej získal žinčicu (*żętyca*). Z fermentovaného syra v minulosti vyrábali aj bryndzu (*bryndza*). Najprv nechal syr fermentovať najmenej 8 dní, potom pomletý a posolený miesil rukami a ubíjal v drevenej *fasce*. Na ubíjanie masla slúžila *maśnica* (Kubijowicz 1927, s. 19).

Oscypek – symbol Pohalia má charakteristický vretenový tvar, váhu 800 g, dĺžku 220 mm, priemer 80 až 90 mm, ornamente na povrchu, žltohnedej farby, špecifickej vône, niekoľko dní údený nad ohniskom. *Bundz* je kľaganý v putere mäkký syr v tvare bochníka, formovaný v šatke (*grudziarka*) po prirodzenom odvapnutí srvátky zavesený v kolibe. Po dvoch až troch dňoch je spracovaný na bryndzu. Bryndza podhalańska vzniká dozretím *bundzu* v kolibe. Bača v minulosti syr rozdrobil na kúsky, vypracoval ručne na homogénnu zmes s prídavkom 2 až 3 % soli a vkladal do drevených nádob. V súčasnosti sa kúsky syra melú na mlynčekoch v mliekarni. *Redikołky* sú malé syry získané zaparením masy a tlačené do drevených foriem v tvare zvierat alebo miniatúrnych oštiepkov. Obdarovávajú sa nimi priatelia po redyku. Na poľskej strane Tatier robia figúrky posledný deň pobytu na salaši a bača ich dáva ako pozornosť gazdom preberajúcim ovce (Kopczyńska-Jaworska 1959, s. 404; Drożdź 2007; Łach, Musiał 2015, s. 70).

Značná časť pracovných povinností na slovenských ovčích salašoch súvisí s mliečnym hospodárstvom. Ovčie mlieko v porovnaní s kravským mliekom má vyšší obsah tuku, bielkovín, je hodnotnejšie a výživnejšie. Má vysokú výživnú a biotechnickú hodnotu. Hlavným produktom z ovčieho mlieka je hrudový syr, ktorý sa spracováva tradičným valaským spôsobom. Hoci výroba hrudového syra je predovšetkým bačovou prácou, ak treba vypomáha pri mliečnom hospodárstve celý kolektív valachov. Na dojení oviec sa zúčastňujú všetci dojčiar, niekedy pomáhajú aj iní valasi, ako aj honelník, ktorý priháňa ovce ku strunge. Delba práce na úseku mliečneho hospodárstva závisí od počtu pracovných síl na salaši a od počtu oviec. V prvých salašných mesiacoch (v máji a júni), keď sa nadojí väčšie množstvo mlieka a keď je salaš umiestený bližšie k obci, chodia v prípade potreby vypomáhať pri dojení aj iní chlapi. Rovnako aj pri výrobe oštiepkov a syrových figúrok sa zúčastňujú všetci členovia valaského kolektívu, pokiaľ nevykonávajú v tom čase inú prácu. Na niektorých veľkých salašoch bolo zvykom, že bačovia na začiatku sezóny najímali na dojenie osobitných valachov, ktorých platili mesačne (Podolák 1961b, s. 53).

Bačovia si veľmi potrpeli na dodržiavanie presných termínov dojenja. Už večer sa dala na ohnisko hriať voda, aby bola k dispozícii ráno pred dojením. Pahreba sa obsypala, aby oheň nevyhasol. Ráno sa gelety poplachovali teplou vodou a išlo

sa dojiť. V staršom období na salaši pomáhali aj pomocní pastieri – honelníci (10 až 15 roční chlapci, ktorí v tom čase nechodili do školy). Vo vrcholnom lete sa dokonca začínalo dojiť o tretej ráno tak, aby ovce boli už o piatej na paši. Na obed sa dojilo o jednej popoludní s tým, aby o tretej odchádzali na pasienky. Večer sa dojilo o siedmej. Podľa informácii skúsených ovčiarov sa najviac mlieka nadojilo ráno, menej na obed a najmenej večer. Na dojení sa zúčastňuje bača s dojčiarimi, prípadne pomáha poldojčiar. Nad strungou pri košiaroch trvalejšieho charakteru sa robila striedka proti dažďu a inej nepriazni počasia, aby boli ovčiar pri dojení aspoň čiastočne chránení. Honelník durí ovce ku strunge. Ovce sa doja pri otvoroch strungy (cca 100 oviec na chlapa). Pri dojení sa používajú drevené nádoby gelety (obsah asi 10 až 13 litrov). Vnútri gelety pri hornom okraji je priečne upevnená rúčka (*úrazok, uvraska, lamač*). V celom karpatskom oblúku majú rovnaký tvar, iba na spôsobe zhotovenia sa prejavujú vývojové stupne. Najstaršou formou geliet sú drevené nádoby zhotovené z jedného kusa dreva. Novšiu formu predstavujú gelety zhotovené z dŕžok (Podolák 1961b, s. 56). V súčasnosti sa vyskytujú aj kovové a nerezové gelety.

Pred dojením si všetci ovčiar, ktorí sa podieľajú na tejto práci umyjú ruky a povyplachujú gelety vodou. K dojeniu obliekajú staršie plátenné nohavice. Sedia na nízkych klátiakoch okresaných zo všetkých strán alebo na stolčekoch nazývaných *sedák (sidak, šedok)* a ovce doja pri otvoroch strungy. Pri najobvyklejšom pracovnom obsadení salaša dojili štyria ovčiar. Na pravom okraji strungy sedával bača a na ľavom druhý dojčiar. Pri dojení sedia dvaja dojčiar vedľa každého otvoru strungy, pričom na Spiši sú obrátení chrbtom ku strunge, na niektorých salašoch v hornom Liptove sedia oproti sebe. Dojenie sa považuje za namáhavú a neľahkú prácu; každý dojčiar podojí trikrát denne 80 až 100 oviec. Mladí valasi sa zaúčajú do dojenia oviec pod dozorom baču, ktorý kontroluje či správne „dodávajú“. Dojčiar sediaci na nízkej sedačke, primerane vysokej podľa veľkosti oviec, chytá a priťahuje ovce ku gelete. Ľavou rukou drží vemenó a pravou vykonáva samotné dojenie. V prvej fáze dojčiar navlhčí cecky vemenó mliekom a postupne začína z nich „oddávať“. Vlastné dojenie začína rozdojovaním oviec vytláčaním prvých strekov mlieka z ceckov, potom vytláčaním mlieka súčasne z obidvoch mliečnych cisterien stláčaním celého vemenó obidvoma rukami a končí dodávaním posledných strekov mlieka z ceckov. Starší ovčiar to opisovali takto: „najprv sa vycvíka po dva streky, potom sa rozbúri a nakoniec sa dodáva“. Pri dojení jeden ovčiar podojí priemerne osemdesiat oviec. Ovce k strunge naháňa honelník brezovým prútom alebo bičom. Pri prvom úkone dojič jednou rukou drží vemenó a prstami druhej ruky niekoľkokrát stisne cecek odhora nadol, pričom sa uvoľnia ceckové zvierače a vystreknú prvé podiely mlieka. Pri druhom úkone vemenó chytí obidvoma rukami a stláčaním odhora nadol sa vytláča mlieko súčasne z obidvoch polovic vemenó do nádoby. Napokon sa zvyšky mlieka vydoja stláčaním ceckov tromi prstami, palcom ukazovák a prostredným prstom. Pri dojení sa má postupovať primerane rýchlo, ale šetrne, najmä pri vytláčaní mlieka z vemenó, aby ovca príliš netrpela bolesťami a mohla sa pripraviť na spúšťanie mlieka. Nevýhodou dojenia odzadu do otvorených geliet je nadmerné znečisťovanie mlieka (Laurinčík 1958, s. 423; Zuzkinová 1999, s. 55-56).

V minulosti po skončení dojenia bača zvolal: „*Dost' u Boha viac*“ (horný Liptov) alebo: „*Nahodeno*“ (Spiš). Každý z dočiarov si svoje mlieko odnáša do koliby. Gelety nesú v rukách alebo pri väčšej vzdialenosti na pleciach (*na váhe*). V kolibe mlieko prelejú z geliet do veľkej drevenej nádoby *putera* (*puťera, putira, putina, putina, zberačka*) o obsahu asi 60 až 80 litra, určenej na kľaganie mlieka a zberanie syra. Steny sú z dúžok (*dúhi*), ale puteru zhotovovali z kusa vyhnitého lipového alebo jedľového kmeňa, ktorého prostriedok vybrali, z bokov opracovali hladké steny a vsadili doštené dno. Navrchu putery je pripevnená štvorboká plachtička ušitá z doma vyrobeného konopného alebo ľanového plátna rozmerov 1 x 1 m na cedenie, tzv. *cedidlo* (*cietka, ciedka, ceďienka, ceďielko, cedilko, cecka, lužanka, cička, šata*), ktoré sa upevňuje obručou z lipového prúta (veko), aby sa nešmýkalo. Cedenka nesmela byť napnutá, aby mlieko nefírkalo okolo putery. Na plátenné cedielko sa kladú čečinové vetvičky z jedle alebo smreka (*čeťina, borovňak*), ktoré zachytávajú pri cedení mlieka väčšiu nečistotu, najmä napadanú vlnu. Už v 50. rokoch 20. storočia sa začali používať hygienické kovové filtračné gelety so sitkom alebo dojenie z boku v dojárničke, kde je umiestnená aj nádržka s vodou na umytie rúk. Dojárnička bola v podstate klietka opatrená dvoma dvierkami na vpúšťanie a vypúšťanie oviec (Laurinčík 1958, s. 423; Podolák 1961b, s. 53-55; Podolák 1967, s. 112-113; Zuzkinová 1999, s. 57).

Precedené mlieko pred ďalším spracovaním muselo mať určitú potrebnú teplotu. Bačovia najčastejšie skúšali teplotu mlieka tak, že ponorili prst do mlieka alebo si kvapli na žilu na zápästí ruky. Ak bolo mlieko príliš studené, muselo sa zohriať, pri teplom sa muselo ochladiť. Spravidla sa ochladzovalo tak, že sa putera pred cedením mlieka dobre vypláchla studenou vodou. Osvedčilo sa to najmä v horúcich letných dňoch. Precedené mlieko sa v putere zráža pomocou prírodného syridla kľagu (*kľag, kľaga, kľak klog, klok*). Na prípravu syridla podľa tradičného valaského spôsobu sa používal roztok z teľacieho, jahňacieho alebo kozľacieho žalúdka, ktorý sa v regiónoch Slovenska nazýva rôzne, napr. *ríncka, roncka, rincka, rynncka, ryndza, rinzga, renska*. Na tento účel sa môže použiť iba žalúdok zabitých cicajúcich teliat (najstarších do 4 až 5 týždňov, ktoré sa ešte nezačali kŕmiť senom), zriedkavejšie z jahniat alebo kozliat. Usušený žalúdok sa volá *ríncka*. Bača pred upotrebením rincky odreže žilnaté konce, z povrchu zdriape loj a žily, umyje v letnej vode, potrebný kus z nej odreže a zaleje rôsolom do špeciálnej nádoby, kde ju necháva 3 až 5 dní. Z čerstvej rincky sa takýmto spôsobom získa kľag za 24 hodín. Kľag sa uskladňuje v drevenej asi 5 litrovej nádobke (*kľagovnica*), príp. v hlinenom glazúrovom krčahu (*rajtopík*), ktorý sa uskladňuje v kolibe na tmavom a suchom mieste. Bačovia na Spiši dávali usušený a vyčistený žalúdok do prevarenej vychladnutej vody, do ktorej pridali soľ a cesnak a nechali asi týždeň v roztoku. Na družstevných salašoch sa používalo väčšinou umelo vyrobené syridlo. Pripravený prírodný kľag alebo chemicky vyrobené syridlo vliali do mlieka, rozmiešali a nádobu prikryli dienkom alebo plachtou. Asi 1 deciliter kľagu je potrebné na zrazenie 70 až 100 litrov mlieka (Podolák 1967). Zuzkinová (1999) uvádza 30 až 40 litrov mlieka. V chladnom počasí sa mlieko prihrieva priliatím teplej vody a len potom sa kľagá (fermentácia kľaganím). Pri kľaganí musí mať mlieko teplotu nadojeného mlieka. Ak je medzi dojením a kľaganím dlhší časový odstup, prilieva

sa do mlieka horúca voda. V jesennom chladnom počasí sa studené mlieko pred kľaganím prihrvieva v kotle. Zakľagané mlieko sa roztrepe palicou alebo ohrebielkom (*palica, palica, treparka, trepak, miešačka, feruľa*), nechá sa asi 20 až 30 minút ustáť. Mlieko v putere sa zráža (*sadňe sa*) po zakľaganí asi za 10 až 20 minút (Podolák 1961b, s. 56; Podolák 1967, s. 114; Zuzkinová 1999, s. 57-58).

Po zrazení mlieka (asi o 20 až 30 minút) v hustú syreninu sa obsah putery najprv prekróji dreveným nožom, potom sa roztrepe dreveným trepákom (*trepák, trepačka, veslo, habarec, tržepacka*). Pri zberaní syra bača sedí na stolčeku, nachýli puteru nabok (*nadváži*), podloží si pod ňu dvojnohý šikmý stolček (*capko, capek, koňík*) a keď sa rozdrobená syrenina zleje na jednu stranu, bača rukami v putere zberá a stláča syr. Keď je syr v ucelenej hrude, bača ho podoberie bielou plachtou hrudiankou (*hrudianka, hrudanka, hrudienka, hrudzanka, grudžanka, grudianka, šmata*) veľkosti asi 0,80 x 0,80 m a zavesí za *trački* (*frumbie, trački*) na hák (*hak, klin*) na stenu v zadnej časti koliby alebo do komárnika na hák a nechá odtečť. Syr v hrudienke má byť obľý. Po odtečení sa odklada na podišiar (dosku s priehradkami, aby sa nerozlieval), kde sa dosúša. Správne dosušený musí mať dierky ako dobre upečený chlieb. Na Horehroní je pri zberaní syra odlišný postup v tom, že po stlačení syra na dne putery sa najskôr zleje srvátka z putery do kotla a len potom sa zoberie syr do hrudianky, pričom sa hrudianka prestrie na širokú drevenú nádobu (*chladňica*). Valasi ju podržia a bača do nej vyklopí (*vikidá*) z putery hrudu syra. Len potom sa tračky zviažu a hrudianka so syrom sa zavesí na klin. Kľaganie a zberanie syra je najdôležitejší pracovný úkon pri celom spracovaní syra, pretože od zachovania správneho postupu závisí kvalita syra. Túto prácu vykonáva bača. Syr v hrudianke sa necháva otiečť asi pol dňa (obyčajne do nasledujúceho zberania syra). Pod hrudianku sa podkladá drevená nádobka s jedným uchom (*odľevák, odlievak*). Z hrudianky odtečie srvátka, ktorá sa používa na kŕmenie ošípaných a psov (*psiarka*). Potom sa zhustnutý a zo srvátky stečený syr (*hruda, hrudka*) prevráti z hrudianky na drevenú policu podišiar (*podišiar, podišar*) v komárniku, kde sa nechá sušiť niekoľko dní. Ak bača chce vyrobiť ovčí hrudový syr čo možno s najmenším obsahom tekutiny, po vybratí hrudy z putery vyleje srvátku, hrudu v putere znova roztrepe a opäť zberá do hrudy, čím získa kvalitnejší syr. Takto spracovaný neslaný syr vo forme hrudy sa rozdeľuje chovateľom alebo sa posieľa na ďalšie spracovanie do bryndziarne.

Kvalita hrudového ovčieho syra sa zisťuje viacerými spôsobmi. Bača pichne do hrudy nôž. Ak po vytiahnutí zostane zalepený, syr je masný, ak je nôž suchý a čistý, syr obsahuje málo tuku. Iní bačovia skúšajú kvalitu syra vložením kúska syra na horúcu rajničku; ak sa syr roztopí ako maslo, považujú ho za kvalitný, ak sa stiahne a zostane ťahavý ako guma, považujú ho za nekvalitný. Ovčí hrudkový syr má tvar poglobule o hmotnosti 5 až 15 kg. Je mäkký, ľahko roztierateľný, bielej farby, na reze s malým počtom dierok veľkosti zrna a na povrchu má kôru (Laurinčík 1958, s. 440; Podolák 1961b, s. 58; Podolák 1967, s. 112).

Takmer všetka produkcia hrudového syra sa využívala v minulosti na výrobu bryndze, ktorá bola základným produktom z ovčieho mlieka. Na výrobu bryndze

zobrali z podišiara hrudu zrelého (vykysnutého) syra. Obkrájali vrchnú tvrdú kôrku, potom hrudu pokrájali na kusy, v rukách rozmiesili, posolili a natlačili (*nabili*) do geletky alebo do dreveného súdka (*džeski*). Prikryli handričkou a navrch dali drevené dienko, ktoré priložili kamenným závažím. Na suchom mieste v komore alebo na povale takto spracovaná bryndza vydržala v gelete 6 až 8 mesiacov. Na Spiši po okrájaní vrchnej kôry (*skurka*) pokrájali hrudu na kúsky, nechali na miske „spučať“ a až potom miesili, posolili, pridali papriku, natlačili do drevenej dieže (*džeska*) a uskladnili na suchom mieste. Niekde zvykli zaliať povrch natlačenej bryndze bravčovou masťou. Po správnom zakonzervovaní a uskladnení v drevených nádobách (geleta, geletka, súdok) bryndza vydržala ako kvalitný pokrm do nasledujúcej jari. Na Spiši sa medzi pastiermi traduje aj uskladňovanie bryndze až do 19. stor. v hermeticky uzavretých kožených vreciach (*temlov*) zo suchej ovčej alebo kozej kože prevrátenej vlnou dnu (Podolák 1967, s. 121).

Profesor Libor Ebringer dáva bryndzu, ktorá sa niekoľko storočí spracúvala tradičným salašníckym spôsobom, na úroveň farmaceutík, ktoré nás chránia pred civilizačnými chorobami. Spolu s ovčím mliekom je bohatá na vápnik, bielkoviny, cukor, vitamíny, obsahuje aj vyše 60 enzýmov, 50 hormónov a rastových látok, fenoly, flavonoidy, terpenoidy, steroly, esenciálne mastné kyseliny a iné bioaktívne látky, dôležité z hľadiska zdravia. V pravej bryndzi (stopercentná, bez pasterizácie) sa premnožujú mliečne baktérie, ktoré produkujú rôzne kyseliny a látky podobné antibiotikám, zabíjajúcim choroboplodné baktérie. Mliečne baktérie a kvasinky majú probiotické vlastnosti s blahodarným účinkom na ľudský organizmus. Podľa najnovších výskumov má bryndza zásluhou mliečnych baktérií a kvasiniek pozitívne účinky pri prevencii rakoviny, napr. rakoviny hrubého čreva, cievnych ochorení (infarkt myokardu, mozgová príhoda), zažívacích problémov, rednutí kostí, cukrovke, posilňuje imunitu a znižuje krvný tlak, kazenie zubov a hladinu cholesterolu. Tepelne spracovanie mlieka pasterizáciou a termizáciou bryndzu do značnej miery znehodnotí. Pasterizované výrobky sú mŕtve, bez potrebných živých mliečnych baktérií, avšak na oživenie sa môžu opäť pridať (URL 62; URL 63; URL 64; URL 65).

Z ďalších salašných mliečnych produktov si zaslúžia pozornosť údené syry a z nich hlavne oštiepky. Oštiepok (*oštipok*) je tvrdý, mierne parený, solený a údený ovčí syr tvaru šišky alebo súdka s vypuklými ozdobami v prostriedku, charakteristickými pre príslušný kraj. Na povrchu je lesklý, voskovožltej až bronzovohnedej farby o hmotnosti ½ až 1 kg; v súčasnosti vyrábané oštiepky vážia približne 0,70 až 0,80 kg. Už pri zbieraní sa oddelí časť syra určená na oštiepky. Pri výrobe oštiepkov čerstvý ovčí syr vybraný priamo z putery sa najprv miesi v rukách, potom sa natlačí do drevenej nádoby bez ucha (*tlačiar*) s malým otvorom na spodku, ktorá je súčasne mierou na množstvo syra, a veľkosť oštiepka. V tlačiar sa zo syra prstami povytlačá srvátka, potom sa syr v rukách formuje, napokon vloží do kotla s horúcou vodou, odkiaľ sa po chvíli už ako parený syr vyberie varechou. Na nej sa rukami opätovne formuje a vyhladzuje, potom sa vloží do drevenej formy, zloženej z dvoch častí stiahnutých drevenou obrúčkou. Forma slúži na vyzdobenie povrchu oštiepka.

Skladá sa zo stredovej časti tvaru obruče, v ktorej je vyrezané zdobenie v tvare hviezdíčiek pupčekov a rôznych iných tvarov, zoradených v pásoch po obvode. Na konce oštiepkov sa prikladajú koncovky. Najviac sa na formách používajú vzory *paprčkové*, *krížikové* a pod. Po takomto spracovaní sa vloží sformovaný oštiepok vajcovitého tvaru do studeného rôsolu aspoň na dvanásť hodín (max. 24 hodín), kde stvrdne a nasiakne *zvánovou soľou*. Na desať litrov vody sa pridáva asi 2 kg soli. Nádoba s oštiepkami v rôsole sa prikryje bielou plachtou (oštiepky nesmú sadať na dno). Po vybratí z rôsolu sa uložia na poličku nad vatru alebo vložia do objímok z lieskového lyka, príp. zo šnúrok (*putko*) a zavesia do dymu pod strechu koliby, kde sa nechajú asi týždeň údiť (nie nad horúcim dymom, najlepšie z bukového dreva). Pravidelne sa obracajú, aby sa rovnomerne vyúdili. Môžu sa natrieť slaninou, aby mali lesklý povrch. Vyskytujú sa značné rozdiely v chuti, ale aj vo forme. Zvolenské oštiepky majú súdkovitú formu, sú mäkšie a primerane slané, naproti tomu liptovské a oravské oštiepky sú pretiahnutejšieho (šiškovitého) tvaru, tvrdšie a viac solené. Na Spiši sa oštiepky nevyrábajú. Dobře vyúdené oštiepky sú trvanlivé a vydržia dlhý čas v poživatelnom stave (Laurinčík 1958, s. 440-443; Kopczyńska-Jaworska 1959, s. 404; Podolák 1961b, s. 60; Podolák 1967, s. 121; Zuzkinová 1999, s. 59).

Popri oštiepku druhým typickým ovčím syrom vyrábaným na salaši je parenica z pareného a vykysnutého syra, konzervovaná parením, ktorá sa nikde inde nevyrába iba na Slovensku. Kusy syra, za tepla vytiahnuté do pásov sa zvinujú od koncov proti sebe do tvaru pripomínajúceho staroslovanské ozdoby. Obidva sú previazané tenkými páskami alebo retiazkami spletenými z pareného syra. Parenice sa vyrábajú vo váhe ½ až 1 kg, sú bielej až žltkastej farby so slabo údenou vôňou. Pri spracovaní pareníc sa postupuje v počiatočnej príprave syra podobne, ako pri výrobe oštiepkov. Z pozberaného čerstvého syra sa po kúskoch drobí a súčasne tlačí do tlačiaru. Množstvo takého nesoleného, srvátky zbaveného syra, sa nazýva *tálik*. Každý tálik sa aj po vybratí z tlačiaru naďalej miesi v rukách. Potrebný počet tálikov (10 až 15) sa vloží do plátenného vrecka a postaví na hradu alebo na dosku za vatru. V bezprostrednej blízkosti ohňa sa syr na parenice, zabalený v handre, nechá pariť a kysnúť od obeda do nasledujúceho rána, t. j. asi 18 hodín. Syr je potrebné pravidelne kontrolovať, aby neprekysol. Vykysnutý syr sa naďalej vypracúva prihrievaním v horúcej vode, miesením, roztieraním a vyťahovaním do dlhých asi 5 cm širokých pásov. Pásky sa vyťahujú v rukách na 3 až 5 m dlhej doske. Vytiahnutý pás sa vloží na 5 až 10 minút do teplého rôsolu, potom sa opäť vytiahne na dosku, kde sa začne z dvoch koncov smerom do stredu skrúcať. Pri skrúcaní sa každý koniec zvíja na opačnú stranu, takže sa získajú dva spojené valčeky esovitého tvaru. Takéto dva valčeky pareného syra – parenice sa zviažu spolu retiazkou (syrovým motúzikom) upletenou z pareného syra. Hotová parenica sa dáva asi na 2 až 3 hodiny namočiť do studeného rôsolu. Potom sa mierne zaúdi viac pre chuť ako pre farbu. Trvanlivosť parenice je podstatne kratšia než oštiepka, pretože má vyšší obsah vody a nie je konzervovaná ani údením ani dlhším solením v rôsole. Rozdielnosti pri výrobe sa javia najmä v dĺžke doby párenia syra, v časovom rozsahu ponechávania v rôsole a v spôsoboch údenia. Opísaná výroba pareníc sa považuje za špecifikum pohronskej strany Nízkych Tatier, najmä okolia

Brezna. Tento horehronský spôsob výroby sa rozšíril aj do priľahlých oblastí Liptova a Gemera. (Laurinčík 1958, s. 440; Podolák 1961b, s. 61; Podolák 1967, s. 121; Zuzkinová 1999, s. 60).

Ovčiar si na salašoch v minulosti pripravovali z urdy aj maslo. Najtučnejšia urda, ktorá sa zbiera ako hustá vrstva pri prvom odváraní žinčice, odloží sa do osobitnej nádoby a po niekoľkých pôdojoch sa zmúti v putere alebo v drevenom mutovníku s rúčkou (*dbanka, zbuška, zbelka*). Sú zaznamenané dva spôsoby prípravy masla. Hustá smotanová hmota, ktorá sa usádza na povrchu kyslej žinčice v súdke sa precedí cez „cietku“ a to, čo na nej ostane, nechá sa odtiecť a usadnúť. Potom sa všetko v putiere premrví a zaleje zvarnicou. Takáto tekutina sa trepe trepákom tak dlho, až sa zrazí na maslo. Ovčie maslo z urdy slúžilo ako pokrm, aj ako liek (na zahojenie rán, proti bolestiam v uchu a na natieranie stvrdnutých dlaní). Iný druh masla sa pripravoval z kyslej žinčice, kedy sa zobrala vrchná vrstva do putery a trepala sa trepákom dovtedy, kým sa neutvorilo maslo. Takéto maslo sa na salašoch využívalo len na mastenie obuvi, remeňov zvoncov, opaskov a podobne (Zuzkinová 1999, s. 58).

Zo zvyškov spracovaného syra, ktorý zostáva pri výrobe oštiepkov robia ovčiar „syrové figúrky“ so zoomorfným motívom. Najčastejšie je to jelenček, ale aj páv, kohútik, kačička, srdiečko a iné. Takéto figúrky sú vzácnym darčekom pre deti ovčiarov, ale sa aj dobre predávali na trhoch a jarmokoch spolu s oštiepkami. Formy na syr sa skladajú z dvoch častí, ktoré sa spájajú kolíčkami. Z vonkajšej strany sú ploché a z vnútornej strany s plastickou rezbou zobrazovaného zvieraťa a priehlbinkou na vytekanie srvátky. Syr sa natlačí do vyrezaných dvojdielných drevených foriem a po vybratí vysolí v rôsole a vysolí.

„Klenovecký syrec“ sa vyrábal priamo na salaši v okolí Klenovca (Slovenské rudohorie, Gemersko-malohontská oblasť). Prvý písomný materiál pochádza z roku 1850. Mohol byť neúdený alebo údený, v tvare bochníka s priemerom 100 až 250 mm alebo hranola veľkosti 100 až 140 x 120 príp. 160 x 80 až 120 mm s hmotnosťou 1 až 4 kg. Ornametika symbolizuje zem, vesmír, slnko (kruh a vnútri kríž alebo štvorlístok). Z čerstvého teplého plnotučného ovčie mlieka sa po zakľaganí vytvorí syrenina (cca 2 až 4 kg), ktorá sa v zavesenej syrárskej plachietky nechá odkvapkávať. Pritom syr postupne prekysne v teple a v plachietke sa otáča a stláča. Po dosiahnutí pevnej konzistencie sa takáto hrudka syra aj s plachietkou vkladá do horúcej vody, kde sa syr na povrchu naparuje a naďalej sa v plachietke stláča. Akonáhle sa získa na povrchu syra tvarovateľná konzistencia, syr sa preniesie do formy s mozaikovou ozdobou, v ktorej sa nechá vychladnúť. Následne sa syr solí v solnom roztoku asi 24 hodín. Po vysolení sa uloží na policu, kde dozrieva 2 až 4 týždne pri teplote cca 15 °C. Počas zrenia sa musí každý deň kontrolovať, utierať a otáčať. Po vykysnutí možno vytvarovaný syr údiť. Zvláštnym, v minulosti obľúbeným tvarom, boli syrce v tvare srdca, vo výzdobe ktorého sa uplatňovali solárne motívy. V minulosti sa im pripisoval ochranný význam. Z pareného syra sa plietli aj korbáčiky, spracované podobne ako pri výrobe pareníc (Laxa 1924, s. 363-365; Laurinčík 1958, s. 444; Zuzkinová 1999, s. 59).

Najväčšie množstvo hodnotnej srvátky, ako vedľajší produkt, zostane v putere po vybratí ovčieho syra. Odpadová srvátka žinčičník (*levárka, ňevarka, ľevarka, spodhrudki*) obsahuje hodnotné výživné látky (najmä zvyšky tuku a drobné kúsky syreniny), preto sa používa ako surovina na spracovanie ďalších produktov – sladkej a kyslej žinčice, urdy, masla a najmenej kvalitného odpadu, tzv. *zvarnice*. Žinčičník sa po zobratí syra preleje z putery do medeneho kotla (*kotol, kotal*) a varí sa z neho žinčica (*žinčica, ženčica, žentica*). Na dne kotla sa usadzujú zvyšky syreniny nazývané „rak“ alebo „baran“, ktoré sa vyberú a slúžia ako pokrm pre honelníka a pre psov. Varí sa v kotle zavesenom na kumhári (*hák, klin*) nad vatrou. Pri varení sa mieša ohrabiakom (*ťieščik, počesk, čosk, čosek*), aby neprihorela. Keď sa asi o hodinu (pri 90 °C) ukáže na hladine prvá bublina (*keď vihodí prví kochol, čiže keď začne urdiť*) kumhar s kotlom sa otočí vedľa vaty a širokou varechou (*varecha, vareka, varžeha, zberačka*), zoberie sa zvrchu asi do hĺbky dvoch dlaní hustá bielkovitá hmota (*urda*) do pripravenej putery alebo šafla. Keď sa *zakepi*, odstaví sa, vrchná urda sa zoberie a ešte teplá zje, zatiaľ čo spodná žinčica sa dá ošípaným. Prvá hustá žinčica (*sladká žinčica, urda*) je najkvalitnejšia a slúži ako hodnotný čerstvý pokrm pre pastierov a ako omasta na zemiaky a iné jedlá. Zvyšok sladkej žinčice, ktorý sa neskonzuje, sa vyleje späť do kotla a spolu s ostatnou žinčicou sa druhý raz varí (*zvára*). Znova sa zbiera zvrchu varechou do širšej drevenej nádoby (*chladňica*). Takto sa získa druhá sladká žinčica, menej kvalitná (*tenká žentica*). Prebytky sladkej žinčice sa po vychladnutí nechávajú samovoľne skysnúť, po ochladení sa zleje do súdka (*bočka, geňiec*), kde sa nechá kysnúť, čím sa z nej utvorí *kyslá žinčica*. Kyslá žinčica je osviežujúci napoj príjemne kyslej chuti. Po odčerpaní kyslej žinčice sa súdok stále dolieva čerstvou sladkou žinčicou. Žinčica sa vyberá zo súdka drevenou naberačkou (krivá kvaka), pričom sa začiera odspodu, aby sa spotrebovala najprv najstaršia žinčica. V Liptove sa vrchná urda zoberie do putery, varechou sa za horúca dovedy prelieva (chladí), kým z nej nezostane cmaru podobná biela tekutina zvaná žinčica. Na spodku v kotle zostane zelenkavožltá riedka tekutina (*zvarňica, zvarnica, psiarka*), ktorá sa používa ako krm pre ošípané a psov. Čerstvá žinčica je sladká a ako kvalitný nápoj slúži aj ako pokrm pre valachov. Po ochladení sa vlieva do nádoby s kyslou žinčicou. Na pitie žinčice sa používajú drevené hrnčeky – črpáky. Na Spiši postupujú tak, že pri vyhodení prvých bublín sa na povrch vlieva do kotla časť srvátky (nakvapkanej z hrudianky) a nechá sa naďalej variť. Až po opätovnom vyhodení bublín sa kotol odstaví z vaty nabok a varechou sa zberá vrchná vrstva (*hustá urda*) do šafla bez toho, že by sa chladila prelievaním. Takto sa nezíska riedka tekutina, ale hustá zrazenina, premiešaná zelenkavou riedkou uvarenou srvátkou. Získaná polohustá tekutina (podobná hmote pri získavaní tvarohu) sa nazýva *žentica*. Tento druh žinčice nemožno piť, ale iba jesť lyžicou. Hustá sekaná žinčica, tzv. *spišská žinčica* je rozšírená v prevažnej časti Spiša (Laurinčík 1958, s. 437–438; Podolák 1961b, s. 58; Podolák 1967, s. 116).

Po odstátí sa na povrchu kyslej žinčice utvára hustejšia vrstva, ktorú sa nazýva „urda“. Urda je srvátkový syr vyrábaný po odvarení srvátky. Postup prípravy urdy je ten istý ako pri odváraní žinčice, len s tým rozdielom, že sa nepripravuje tekutý nápoj (žinčica), ale bielkovinová hmota (podobná tvarohu), ktorá sa nechá odkvapkať v

plachtické, podobne ako hrudka syra. Urda je sladkastej chuti, má krátku trvanlivosť, preto sa musí za 3 až 4 dni zužitkovať. Používa sa na posypanie halušiek ako tvaroh.

Syr vyrobený pred Jánom je májový syr, po tomto termíne *jesienka*. Pri preberaní v kolibe sa váži mincierom vo vážnej plachte. Gazdovia chodili po syr spravidla na voze alebo na ťažko prístupné salaše prichádzali pešo. V období do Jána chodili na hole v sobotu, tradične v nedeľu. Súčasne so syrom dostal gazda aj žinčicu, kyslú na jedenie, príp. zvarnicu pre ošípané. Pri preberaní syra bolo zvykom, že gazdovia priniesli valachom pálenku. Salašnícke produkty si domov odnášali v košoch na chrbte alebo odvážali na vozoch. Z vysokohorských salašov znášali syr aj na koňoch v špeciálnych vreciach s dvoma vakmi (*bisahy, visahy*, lat. *bisaccus* – dvojrrece) z „nevalaného súkna“ (vlnené) alebo plátenné, prehodené cez sedlo. Valasi ich nosili prehodené na pleci jedným koncom dopredu, druhým dozadu. V podobných dvojitých vreciach znášali aj drevené nádoby v tvare plochého súdka, tzv. obone (ľagvica, oboňka) s objemom do 25 litrov. Používala sa na transport žinčice zo salaša do trvalého obydlija. Slúžila aj na nosenie a uskladnenie pitnej vody na horských salašoch. Dvojité vrecia možno považovať za prastarý transportný prostriedok, ktorý bol rozšírený u nás, podobne ako v celých Karpatoch i na Balkáne (Kopczyńska-Jaworska 1959, s. 419; Podolák 1967, s. 124; Botík, Slavkovský 1995a, s. 42, 420; Zuzkinová 1999, s. 61).

Oštiepky nemali v minulosti v ľudovej strave taký význam ako bryndza. Na zimné obdobie si zhromažďovali zásobu oštiepkov predovšetkým bačovia a valasi. Odbyt oštiepkov a iných mliečnych výrobkov v značnej miere prispel k dosiahnutiu vysokého stupňa rozvoja výroby rozličných druhov syra, ktoré sa v takom množstve nevyskytovali v iných oblastiach Karpát. Podobne aj parenice sa vyrábali predovšetkým na odpredaj v mestách. S oštiepkami a parenicami obchodovali predovšetkým ženy bačov a valachov, ktoré ich chodili predávať na trhy a jarmoky, neraz do vzdialených miest (Hołub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 141).

Množia sa fámy o nákaze kliešťovej encefalitídy z ovčieho mlieka a mliečnych výrobkov. Zmenou klímy a postupným otepľovaním sa kliešte dostávajú aj do horských oblastí, kde v minulosti neboli. V počte nákaz, ktoré spôsobujú kliešte máme na Slovensku prvenstvo. Napádajú človeka, ale aj hospodárske zvieratá. Kliešť sa prisaje kdekoľvek na tele. Ovca je chránená rúnom, cez vlnu sa kliešť ťažko dostane a navyše mu v tom bráni lanolín, ktorý je prirodzenou ochranou ovčej vlny. Môže sa však prisáť na pysky, končatiny, príp. dolnú stranu brucha okolo vemena. Ak sa na salaši pravidelne kontroluje prítomnosť kliešťov na tele oviec a mliečne výrobky sa robia poctivo, nemusíme sa obávať ochorenia kliešťovej encefalitídy (URL 66). Štátna veterinárna a potravinová správa (ŠVPS) SR potvrdila, že ani v jednom prípade sa po laboratornej analýze nezaznamenala prítomnosť vírusu kliešťovej encefalitídy v ovčom mlieku, bryndzi, syroch a žinčici, získaných zo salašov. Aj Ministerstvo pôdohospodárstva a rozvoja vidieka (MPRV) SR potvrdilo, že ide o bezpečné a zdravé výrobky (URL 67).

Dojenie oviec pod
Ďumbierom.
Neautorizované,
1960.
Ústav etnológie SAV

Odnášanie mlieka zo
strungy do koliby (Mýto
pod Ďumbierom).
Neautorizované, 1960

Odnášanie mlieka
(Mýto pod Ďumbierom).
Neautorizované, 1960.
Ústav
etnológie SAV

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry
a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

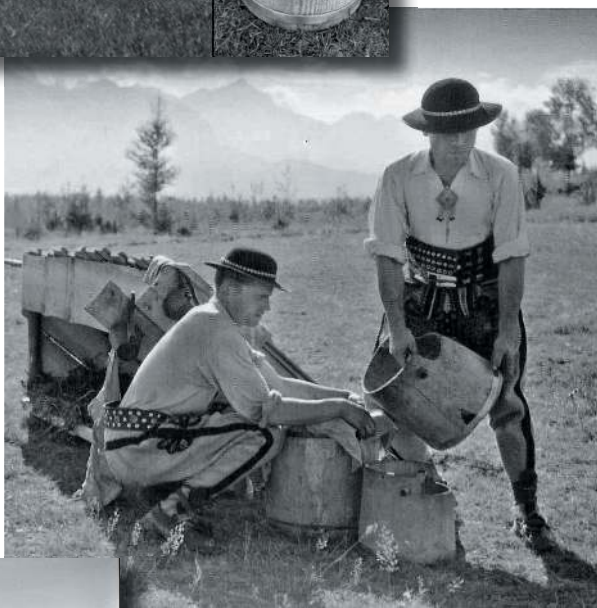

Nosenie geliet.
Salaš na
Kýškach
(Liptovské
Revúce).

Foto Ján Boďa
1963,
SNM – Múzeá
v Martine

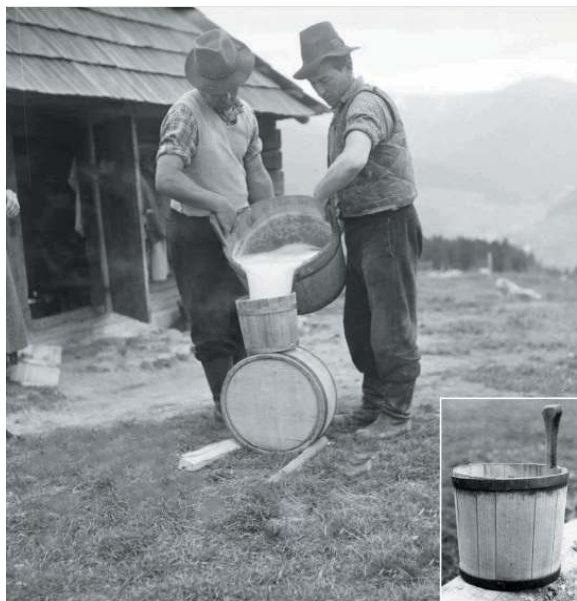
Prelievanie mlieka (Poľské Tatry).

Foto Zbigniew Kamykowski
50. roky 20. stor.

Výroba oštiepkov na salaši
(Ohnište, Michalovské sedlo,
Nízke Tatry).

Foto Ján Halaša 1948,
SNM – Múzeá v Martine

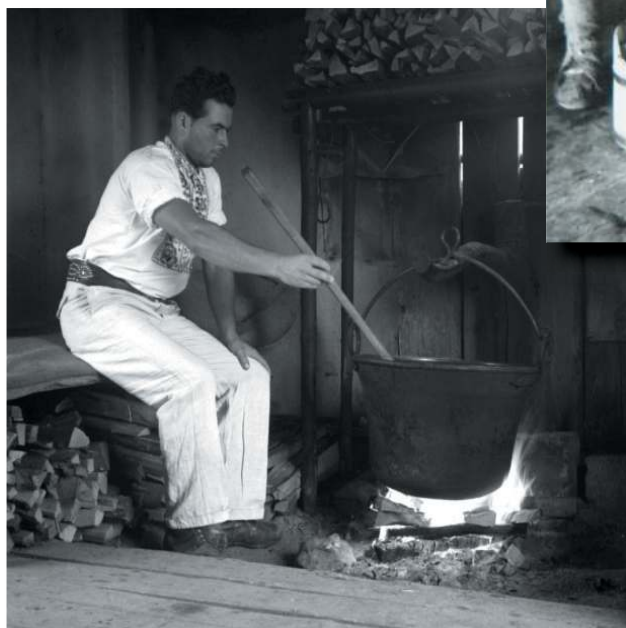

Prelievanie žinčice do odlievaka
(Mýto pod Ďumbierom).

Neautorizované, 1960.
Ústav etnológie SAV

Prelievanie mlieka z putery do kotla (Poľské
Tatry).

Foto Zbygniew Kamykowski
50. roky 20. stor.

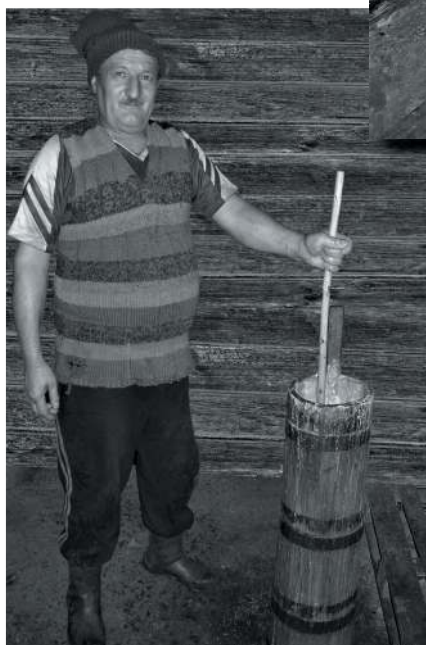

Varenie žinčice na salaši (Partizán-
ska Ľupča).

Foto Ján Halaša 1957,
SNM – Múzeá v Martine

Miesenie syra na výrobu
bryndze v kolibe nahradené
mletím na mäsovom mlynčeku
(Munții Piatra Craiului).

Foto Ján Novák 2010

Mútenie masla z ovčieho mlieka v drevenom
mutovníku s rúčkou
(Munții Piatra Craiului).

Foto Ján Novák 2010

Zašívanie ovčieho žalúdka
s bryndzou („brânză de burduf“)
(Munții Piatra Craiului).

Foto Ján Novák 2010

Príprava na výrobu pareníc.

Neautorizované, 1960, Horehronské múzeum Brezno

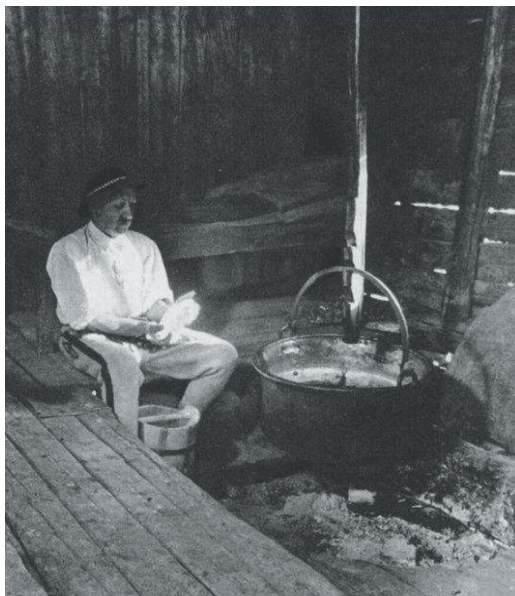

Výroba pareníc.

Výroba pareníc.

Neautorizované, 1960
Ústav etnológie SAV

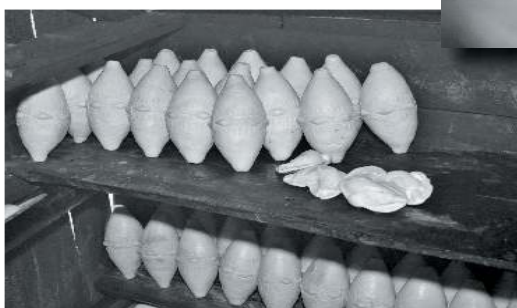

Výroba oštiepkov (Poľské Tatry).

Foto Zbygniew Kamykowski
50. roky 20. stor

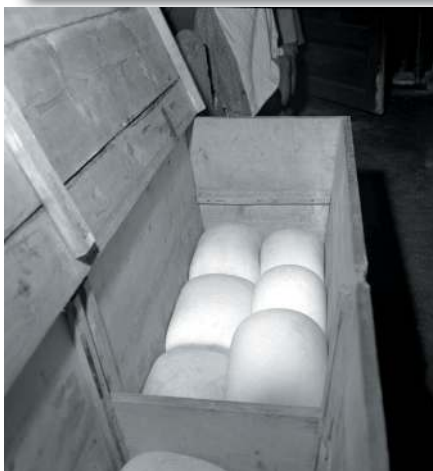
Formovanie oštiepka
(Poľské Tatry).

Foto Zbigniew Kamykowski
50. roky 20. stor.

Oštiepky a redykolky pred údením
na podišiari v kolibe (Soblówka).

Foto Ján Novák 2016

Zrejúce hrudy syra pripravené na
odvoz (Liptovské Revúce).

Foto Ján Boďa 1963,
SNM – Múzeá v Martine

Transport syra v košoch na
koňoch vo Veľkej Fatre (Sklabiňa).

Foto Ján Podolák 1965,
SNM – Múzeá v Martine

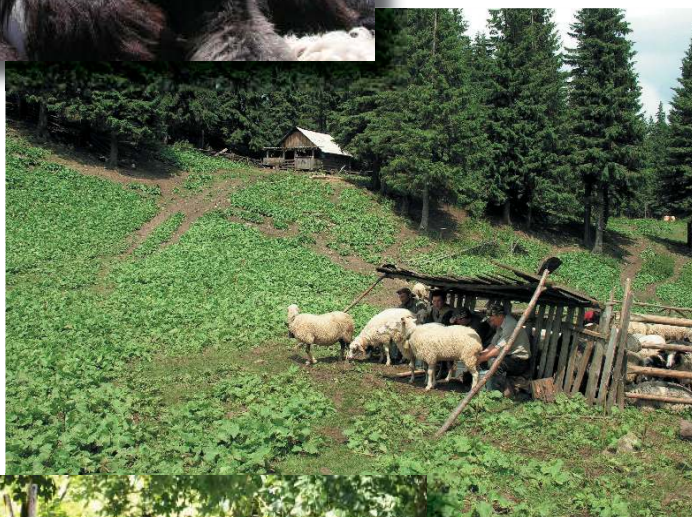

Dojenie oviec na strunge
(Gorgany, pod Strimbou,
1 400 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Dojenie oviec na strunge
(Svidovec, pod Bliznicou,
1 500 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Bača Tadeusz
Szczehwicz
(75 rokov) so synom
Tadeuszom
(30 rokov), budúci
bačom, doja ovce na
salaši (polana
Lizakowa, 750 m n. m.,
Soblówka).

Foto Ján Novák 2016

4 *Salaš a salašnictvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

Dojenie oviec na salaši
Pasul Prislop, 1 400 m n. m.
(Munții Rodnei).

Foto Ján Novák 2011

Ovce v košiari
v období dojenia
(Svidovec,
pod Bliznicou,
1 450 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Dojenie na strunge
(NP Veľká Fatra,
salaš Mogury,
1 300 m n. m.,
Liptovské Revúce).

Foto Ján Novák
2013

Dojenie oviec na strunge. Magurské sedlo (940 m n. m.)
v hlavnom hrebeni Spišskej Magury.

Foto Ján Novák 2016

Dojáreň pod Minčolom (800 m n. m.) nad Dolným Kubínom.

Foto Ján Novák 2016

4 *Salaš a salašnictvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

Uloženie nádob na dojenie po umytí
na salaši Pasul
Prislop, 1 400 m n. m.
(Munții Rodnei).

Foto Ján Novák 2011

Príprava na spracovanie mlieka na
salaši Pasul
Prislop, 1 400 m n. m.
(Munții Rodnei).

Foto Ján Novák 2011

Putery pripravené na mlieko
(salaš Soblówka, 750 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Kľaganie mlieka (salaš Soblówka,
750 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Spracovanie mlieka
v kolibe
(Munții Cralului).

Foto Ján Novák 2010

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

Odváranie žinčice – vedľajšieho produktu pri výrobe ovčieho syra, v kotle nad vatrou v kolibe (NAPANT, Diel, 800 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Príprava žinčice (NAPANT, Diel, 800 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Kľaganie mlieka na salaši
Pasul Prislop, 1 400 m n. m.
(Munții Rodnei).

Foto Ján Novák 2011

Príprava žinčice (Gorgany, pod Strimbou,
1 400 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Varenie žinčice na salaši Pasul Prislop,
1 400 m n. m. (Munții Rodnei).

Foto Ján Novák 2011

Zavesené hrudy na odtečenie v komárniku pri kolibe
(Munții Rodnei, Poiana Știol, 1 600 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Syr v cietkach zavesený v kolibe
(salaš Pohansko, 750 m n. m.,
Mýto pod Ďumbierom).

Foto Ján Novák 2012

Stlačanie hrudy ovčieho syra na salaši Pasul Prislop, 1 400 m n. m.
(Munții Rodnei).

Foto Ján Novák 2011

Hrudy ovčieho syra v rôsole
(salaš Pohansko, 750 m n. m.,
Mýto pod Ďumbierom).

Foto Ján Novák 2012

V kolibe na salaši „U Buczka“
(Ochotnica Górna, 900 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Výroba oštiepku v kolibe
na salaši „U Buczka“

Foto Ján Novák 2016

Údenie oštiepkov (salaš Soblówka, 750 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Údiareň na salaši
(Pohansko, 750 m n. m.
Mýto pod Ďumbierom).

Foto Ján Novák 2012

Pri výrobe žinčice v kolibe dochádza niekedy aj k silnejšiemu zadymeniu priestoru salaša
(NAPANT, Mýto pod Ďumbierom – Diel, 800 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry
a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

Výroba pareníc
(Podkoreňová,
600 m n. m., Brezno).

Foto Ján Novák 2016

Stáčanie parenice
(Podkoreňová).

Foto Ján Novák 2016

Previazanie pareníc syrovou niťou
(Podkoreňová, Brezno).

Foto Ján Novák 2016

Bryndza
(„brânză de burduf“)
v ovčom žalúdku uložená
v kolibe na polici
(podšiar) s čečinou
(Munții Piatra Craiului).

Foto Ján Novák 2010

Bryndza
(„brânză de burduf“)
na polici v kolibe
(Munții Piatra Craiului).

Foto Ján Novák 2010

Bryndza v kolibe na salaši „U Buczka“ (Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry
a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

Syrové hrudy
na podišiari
(Munții Rodnei
– Pasul Prislop).

Foto Ján Novák 2010

Ovčí syr na polici (Munții Cindrel, Pălăniș).

Foto Ján Novák 2010

Krájanie ovčieho syra v kolibe
(Munții Rodnei, Pasul Prislop).

Foto Ján Novák 2010

Syry v komárniku koliby na salaši „U Buczka“ (Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016

Syry v kolibe na salaši „U Buczka“ (Ochotnica Górna)

Foto Ján Novák 2016

Neúdené oštiepky (oscypki) v kolibe na salaši „U Buczka“ (Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016.

Údenie oštiepkov na salaši „U Buczka“ (Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016

Údenie oštiepkov v kolibe na salaši „U Buczka“ (Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016

Údené oštiekky v kolibe na salaši „U Buczka“ (Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016

Údené oštiekky na salaši (Soblówka).

Foto Ján Novák 2016

Údený oštiekok
(Podkoreňová – Brezno).
Foto Ján Novák 2016

Neúdený oštiekok
(Podkoreňová – Brezno).
Foto Ján Novák 2016

Údenie pareníc (Podkoreňová – Brezno).
Foto Ján Novák 2016

Neúdené parenice (Podkoreňová – Brezno).

Foto Ján Novák 2016

Uložené hrudy syra v kolibe na podišiari (Agrofarma Baranec, s. r. o, Liptovský Ondrej).

Foto Ján Novák 2017

4.7 Spoločenský a duchovný život na salaši

Kultúrny život na salaši bol dosť jednotvárny a izolovaný od života ľudí v obci. Vzdelanostná úroveň valachov bola nízka. V myslení valachov prevládali poverčivé predstavy. Verili v nadprirodzenú moc niektorých ľudí, pripisovali im neobyčajné schopnosti, verili v magické účinky svätenej vody, kostolných sviec, bylín, v magickú silu kruhu, o čom svedčia i praktiky v pastierskych zvykoch a obradoch. Každodenný styk s prírodou im umožňoval hlbšie spoznávať rozličné prírodné javy. Dlhoročné skúsenosti im pomáhali predpovedať počasie, dokázali sa orientovať podľa slnka, mesiaca a hviezd, podľa správania sa oviec pri pasení, horenia vaty atď. Mnohí z nich mali vyvinuté estetické a výtvarné cítenie.

Zo zvykov, napr. v oblasti Šalište v Sedmohradsku (Rumunsko) bača prvý deň na salaši dal do gelety vodu, ktorou pokropil ovce, potom trikrát obchádzal salaš a kropil ohradu a ostatné salašné objekty. Pri tomto kropení chodil v smere slnka (nie proti slnku). Zvykom bolo zhotovovať z drevených palíc kríž (*cruce*), na ktorý vešali okrúhle koláče (*colaci*). Po odchode na prvú pastvu sa koláče skonzovali. Kríž z jedle stavali aj v strede salašnej ohrady (salaš v sedle Príslop). Najvhodnejším dňom na výdaj syra bol pondelok, nevhodné boli tzv. pôstne dni, t. j. v stredu a piatok (Păltiniș). Podobne aj posledný deň na salaši – rozsad (*rascol*) sa určoval podľa možnosti na pondelok alebo štvrtok. Bača hneď prvý deň po príchode na salaš založil v kolibe archaickým spôsobom „živý oheň“ (*foc viu*), ktorý nesmel počas sezóny vyhasnúť. Ak pastier zodpovedný za udržiavanie ohňa zapríčinil jeho vyhasnutie, musel obetovať jednu svoju ovcu (ovcu zarezali a mäso zjedli) a založili nový oheň kresaním ocielky.

Starší pastieri v Rumunsku zachovávali aj tradičný zvyk nosenia toho istého odevu cez celé obdobie pobytu na salaši. Nenosili súkenné nohavice, ale len široké platené gate a košeľu, na ktorú si obliekali kožuštek. Pri odchode na salaš si obliekli čisté prádlo, ktoré vymenili až po skončení salašnej sezóny. V tomto odevu odchádzali aj na návštevu k príbuzným do obce, kde ho síce prechodne vymenili za odev čistý, no na salaš sa opäť vrátili v špinavom. Podobne bývalo zvykom na začiatku sezóny namočiť toto platené šatstvo do roztopeného masla, čím sa stalo nepremokavým (Podolák 1961c, s. 137).

Príležitosti na zábavu bolo na poloninách málo. Určité spestrenie jednotvárneho a ustavičnou prácou vyplneného života znamenali návštevy gazdov, ktorí si prichádzali prevziať svoj podiel syra. Boli určené dni na výdaj syra pre majiteľov oviec. Bojkovia nedávali syr v pondelok (zlý deň), stredu a piatok (skromné dni). To by zaškodilo zvieratám a znížilo dojnúť oviec. S majiteľmi oviec prišli na poloninu niekedy aj rodinní príslušníci. Každý gazda priniesol pastierom jedenie a pitie. Ak takáto návšteva pripadla na nedeľu alebo na významnejší sviatok, naskytila sa príležitosť na pohostenie a veselšie strávenie nedeľného popoludnia alebo večera. Okrem toho boli na poloninách tradične len dve veľké hostiny – hostina po dojení na mieru a rozlúčková hostina z príležitosti skončenia salašnej sezóny a preberania oviec

majiteľmi. Pri takýchto významnejších príležitostiach trvalo hostenie na polonine aj dva dni a zúčastňoval sa tam široký kolektív obyvateľstva z obce. Na týchto slávnostiach pastieri vyhrávali na píšťalách alebo gajdách, spievali poloninské piesne a tancovali huculské tance, najmä tanec *huculka*, známy bol aj pastiersky tanec „Fesja“ (Podolák 1966, s. 235-236).

Priestor okolo ohniska slúžil na vykonávanie základných prác salašného mliečného hospodárstva, ďalej na prípravu a konzumovanie pokrmov a vo voľnom čase aj na oddych pre pastierov. Na tomto mieste sa koncentroval život poloniny, tu sa zdržiaval bača, ktorý vydával pokyny a besedoval pri návštevách gazdov a deputáta (Podolák 1966, s. 254). Možnosti spoločenského života pastierov na poloninách boli veľmi obmedzené, čo si možno vysvetliť nedostatkom voľného času a izolovanosťou salašov od spoločenského života obce. Podľa tradičných názorov pastieri na polonine museli zachovávať zdržanlivosť v pohlavnom živote. Návštevy rodinných príslušníkov boli zriedkavé; o stále dodávanie potravín sa starali majitelia oviec alebo bača a prinášanie šatstva nebolo potrebné, najmä keď nebolo zvykom vymieňať bielizeň. Odchod pastiera zo salaša sa obmedzoval na vykonávanie spoločensko-rodinných povinností (krstanie, svadba, pohreb príbuzného) a na vybavovanie záležitostí úradného charakteru (predvolanie na úrad, u mladších vybavovania v súvislosti s povinnosťami okolo vojenskej prezenčnej služby a pod.). Spoločenské postavenie pastierov v obci bolo vždy úmerné významu poloninského hospodárstva (Podolák 1966, s. 257).

Strava huculských pastierov sa skladala prevažne z múčnych jedál a z mlieka, od začiatku 19. stor. aj zo zemiakov. Naturálie (*kost, košť*), ktoré prinášali pastierom na poloninu na koňoch v *torbach* a *miškoch*, pozostávali z ovsenej a kukuričnej múky, slaniny, chleba, zemiakov, ako aj z vodky a z fajčiva. Múku, nakladané hovädzie mäso, chlieb dodávali obyvatelia obcí ako podiel za mliečne výrobky. Hlavným jedlom pastierov bolo ovčie mlieko a mliečne výrobky. Mlieko dostávali vo forme žinčice, ktorú pili namiesto vody. Po vychladnutí teplé mlieko vliali do novej drevenej nádoby a pridali dva až tri lyžice kyslej smotany. Získali zhustené mlieko s príjemnou kyslou chuťou („gusljanka“). Čím dlhšie stálo, tým bolo kyslejšie, ale nikdy sa nezmenilo na syr alebo srvátku.

Pre všetkých sa pripravovala spoločná strava. Svojou prípravou sa jedlá na polonine nelíšili od pokrmov varených v domácnostiach, no výber jedál na salaši bol podstatne užší. Bežnou stravou po celý rok bolo kvasené mlieko husľanka a hustá kaša mamaliga z kukuričnej múky. Z ovsenej múky sa varil najmä *čir*, z kukuričnej múky druh pirohov zvaných *mantuli*, no predovšetkým *kuleša*, ktorá nahrádzala často aj chlieb. Na sviatočné dni prinášali pastierom *banuš* (zvaný tiež *balmaš*), kuleši podobné jedlo, ibaže namiesto vody dávali smotanú a maslo. Ženy prinášali pastierom pri sviatočných návštevách *kniši* – bryndzou plnené pečivo, v jesennom období aj *holubci*, do kapustných listov zavinuté kukuričné krúpy s upraženou slaninou, cibuľou a mäsom. Chlieb dostávali na poloninu len v malom množstve. Dávnejšie ho piekli aj na salaši z kukuričnej múky, do ktorej pridávali varenú fazuľu alebo hrach, neskoršie

varené zemiaky. Na haličských poloninách, kde nebolo zvykom stravu na poloninu donášať, pastieri si väčšinu jedál pripravovali sami. Výnimku tvorili pečené múčne jedlá, ktoré im donášali manželky (Podolák 1966, s. 165-168).

Na polonine sa strava podávala trikrát denne (ráno, napoludnie a večer), vždy v čase, keď boli ovce zatvorené v košiari a keď boli všetci pokope. Na varenie pokrmov sa používali kotlíky a hrnce. Nádoby na podávanie jedál boli väčšinou z dreva. Bol to predovšetkým *kruh* (drevená misa formy táčne s jedným držadlom, na nej sa podávala kuleša, od toho vznikol aj názov *kuleširnik*, *kružok* (drevený tanierik), *kopista* (drevená varecha na miešanie kaše), *karabuška* (drevená solnička), *miska* (tanierik na sol) a *rachva* (drevená dóza na maslo). Jedlo sa drevenými lyžicami. Nože a vidličky sa nepoužívali. Pri jedení pastieri sedeli okolo vaty, ak bolo teplé počasie rozložili sa na priestranstve okolo koliby. Pokrmy sa pripravovali na vatre v bačovej kolibe. O udržiavanie „živej vaty“ sa staral osobitný pastier, ktorého hlavnou pracovnou náplňou bola príprava pokrmov (na zakarpatských poloninách) alebo gazda, ktorému sa pripravovala produkcia syra na poloninách zakarpatských Huculov (Podolák 1966, s. 253-255).

Hlavným jedlom v poľských Karpatoch bola na raňajky žinčica, chlieb s maslom a občas čerstvý syr. Obedovali zemiaky so smotanou žinčicou, večerali zemiaky, chlieb, ak nebolo ďaleko chodiť kupovať, nahradili ho ovsené placky upečené v popole. Len veľmi zriedka mali ovčie alebo baranie mäso (URL 68).

Na území Rumunska museli pastieri strážiť salaš aj v noci. Okrem rozličných mechanických prostriedkov na zastrašenie divej zveri, napr. zapálenej fakle zo suchého smreka a machom napusteným živicom, pastieri praktizovali aj niektoré magické úkony. Najstarší pastieri uvádzajú, že dávnejšie sa chránili pred divou zverou prinášaním obetí niektorým zvieratám a zasvätením niektorých dní zvieratám. V Bukovine zasvätili jeden deň všetkým dravým zvieratám. Osobitne sa svätily „Deň Lupa“ (*na Lupa* – 23. augusta); v tento deň nebolo povolené vykonávať nijaké manuálne práce, okrem dojenia oviec a spracovania syra. Keby porušili tento tradičný zákaz, vlk by im roztrhal ovce. Hoci vplyvom cirkvi bol „Deň Lupa“ zasvätený sv. Lupovi mučeníkovi, ľud svätily tento deň najmä zo strachu pred vlkami. Pôvod tohto kultu sem prenikol zo susedného územia rumunských Karpát, kde pastieri 8. júla svätia „deň vlka“ (*ziua lupului*). Na tradičný rešpekt pred divou zverou poukazuje aj skutočnosť, že v bežnom hovore medzi pastiermi sa zriedkavo vyslovujú slová vlk a medveď; medveďa označujú slovami *vujko* alebo *velikij* a vlka výrazom *malij* (Podolák 1966, s. 149-151).

Magické praktiky na Zakarpatsku sa vzťahujú hlavne na liečenie chorôb vemená a na úsek mliečneho hospodárstva vôbec. Na tomto úseku sa čarovanie zachovalo najdlhšie, ba starí bačovia veria v účinky zaklínania doteraz. Sú presvedčení, že niektoré choroby boli výsledkom porobenia, ktoré im spôsobili ovčiari zo susedného salaša. Poznali zaklínacie formulky pri magickom liečení. Nebolo ich možné prezradiť, pretože by neboli účinné a bača tieto svoje tajomstvá zvyčajne prezradil až pred smrťou, keď cítil, že sám ich už nebude potrebovať. Pri liečení rán po uštipnutí hadom na vemená,

pastieri používali zaklínadlá („zaklinajúť“). Každý bača mal pre takéto potreby pri sebe cesnak. Zobral hlávku cesnaku, olúpil ju zo šupiek a čistú hlávku nakrojil niekoľkými rezmi, pričom sústredene opakoval slová: „Nech sa aj hlava toho hada takto rozsekne.“ Bača zdôrazňoval doslovne: „Nech sa hlava hada rozštípe na niekoľko častí a drží spolu iba na krku“. Taký had už nemohol nikoho viac uštipnúť. Okrem zaklínania hada sa používal na uhryznuté vemeno cesnak, ktorým sa rana potierala dovtedy, kým sa choré vemeno nezahojilo. Cesnak mal však ešte aj iné účinky, najmä chránil pastierov od „všelijakých zlých síl, ktoré sa zdržiavali na polonine“. Opísaný postup zaklínania sa praktizoval taktiež pri uštipnutí človeka hadom. Keď had uhryzol človeka, ranu rozrezali nožom, vytlačili jed a vypálili žeravým kutáčom alebo iným železom. Potom ranu natierali ovčím maslom s cesnakom a zaklínali hada. Za niekoľko dní mala klesnúť horúčka, po dvoch-troch týždňoch odpuchnúť rana a človek mal byť zdravý. Za celý čas liečenia nesmel chorý fajčiť ani piť, pretože liečenie by nebolo účinné. Podľa tvrdenia starých bačov na uštipnutie hadom ešte nikto z pastierov na polonine nezomrel (Podolák 1966, s. 252)

Na území Slovenska špecifické podmienky pastierskej práce a pobytu na odľahlých salašoch umiestnených mimo trvalých sídiel ovčiarov a mimo obce určovali celkové usporiadanie života pastierov, najmä v strave, v odeve a v rodinnom, spoločenskom a duchovnom živote pastierov. Počas celej pasienkovej sezóny, ktorá trvá takmer päť mesiacov, ovčiari žili mimo svojich trvalých sídiel, v sezónnom prechodnom obydli na salaši. Na ubytovanie im slúžila pastierska koliba a tiež pomocné prístrešky na stráženie oviec.

Centrálnym objektom salaša bola koliba, ktorá bola nielen výrobňou mliečnych produktov, ale aj spoločenským priestorom pre ovčiarov a návštevníkov salaša. Tu sa stretávali, rozprávali, rozdeľovali úlohy, prijímali hostí a funkcionárov salašného spolku. Koliba bola zároveň prípravňou stravy pre pastierov, miestom stolovania a v neposlednom rade miestom nočného a prípadne aj denného odpočinku.

Bača ako vedúci kolektívu mal prednostné právo na bývanie v kolibe. Jeho lôžko bolo samostatné, stálo osobitne od ostatných pri stene, najčastejšie za dverami pri vstupe do koliby. Bolo to aj preto, že v noci často vstával pri počutí podozrivých zvukov. Okrem baču spávali v kolibe aj ostatní ovčiari. Ak sa v noci strážil košiar, pastieri, ktorí vykonávali túto službu, spávali v prístreškoch vybudovaných na tieto účely. Na salašoch sa používali len núdzové a provizórne lôžka. Za najstaršiu formu takéhoto miesta na spanie možno považovať úpravu lôžka nastlaním vetiev z mäkkých ihličnatých stromov. Na takto upravené lôžko si ovčiari prestierali vlnené koberce, ktoré zároveň slúžili ako prikrývka. Takáto úprava sa musela na deň odkladať, pretože obytný priestor koliby bol nedostačujúci. Pohodlnejšou formou núdzového spania boli *prieče*, ktoré boli na salašoch všeobecne rozšírené. Archaickejšia forma pozostávala zo spodných nosných žrdok ležiacich na zemi, na ktorých boli upevnené kresané drúčky. Na takúto úpravu sa prestierala čečina, prípadne kládol slamník. Vyššou vývinovou formou boli doskové lôžka zdvihnuté nad podlahou s drevenými stĺpovými nohami. Takáto konštrukcia umožňovala

využitie priestoru pod lôžkom na uloženie rozličných osobných vecí ovčiarov. Sem si ukladali vojenské drevené kufre, obuv a podobne. Ako prikrývky slúžili valachom i súkenné časti odevov, najmä veľkorozmerné, ako napríklad halena suknicca a deky tkané z ovčej vlny. Lôžko sa upravovalo na noc, ráno sa prikrývky uložili v záhlavnej časti prieče, ktorá bola potom využívaná na sedenie a odpočinok ako lavica. V provizórnych prístreškoch, slúžiacich na stráženie oviec, umiestnených pri košari, bolo lôžko podobne ako v kolibe upravené veľmi jednoducho. Na drevenej podlahe bola nastlaná slama alebo častejšie len čečina, ktorá sa prikrývala tkaným kobercom (Zuzkinová 1999, s. 42).

Žili odlúčení od svojich rodín a len zriedkavo schádzali do obce alebo osady. Počas celej salašnej sezóny musela plynule prebiehať práca spojená so starostlivosťou o zverenú čriedu a spracovaním mliečnej produkcie. Pastieri pracovali nepretržite, bez ohľadu na sviatky a nedele.

Spoločenský život pastierov vzhľadom na špecifické podmienky prostredia bol veľmi chudobný. Zvláštne podmienky salašného života neposkytovali pastierom dostatok možností pre intenzívnejší kultúrny život. Na salaši bolo rušnejšie iba v nedeľné dni, keď si gazdovia chodili po syr a žinčicu. Okrem rediku výnimku v jednotvárnom stravovaní tvorila *valaská hostina* na Jána, vždy sa konala v nedeľu. Hostinu pripravoval bača. Obyčajne zarezal jahňa, ktoré sa narodilo na salaši a patrilo pastierom. Mäso pokrájal a uvaril v kyslej žinčici alebo upiekol na ražni. Hotové nakrájal na veľkú drevenú misu *vahan*, z ktorého všetci jedli. K uvarenému mäsu jedli surovú kyslú kapustu bez chleba a zapíjali pálenkou. Miestnych gazdov pozývali len výnimočne. Na hostinu prichádzali aj rodinní príslušníci pastierov, salašník, prípadne ďalší funkcionári spolku. Pastieri si vypili, zabávali sa, tancovali odzemok, spievali valaské piesne, hrali na gajdách a píšťalách. Pri zábave spievali staré valaské piesne a tancovali ľudové tance (*odzemok, do kruhu, verbunk, kozak, hajduk* a pod.). Súčasťou návštevy bolo aj pohostenie žinčicou, ktorú bača vždy zasadne ponúkol každému návštevníkovi. Pohostenie na salaši sa konalo ešte pred prípadným presťahovaním salaša na iné miesto, pri strihaní oviec a pod. Napokon veľká zábava s pohostením pastierov bývala tradične po skončení salašnej sezóny, po záverečnom vyúčtovaní (Podolák 1967, s. 47, 144; Zuzkinová 1999, s. 66, 47-48).

Odchádzanie pastierov zo salaša do obce bolo spojené so značnými ťažkosťami najmä na malých salašoch, kde by chýbajúceho pastiera nemal kto nahradiť. Bolo bežným javom, že pastier neopustil salaš cez celú salašnú sezónu. Starí bačovia spomínajú na časy, keď ako valasi museli zachovávať zákaz pohlavného styku počas celého pobytu na salaši. Podobne aj rodinní príslušníci prichádzali na salaš navštíviť pastierov iba pri sviatočných príležitostiach. Bača len výnimočne povolil odísť valachom za súkromnými záležitosťami, aj to len v prípade významných rodinných udalostí (narodenie, svadba, úmrtie blízkeho príbuzného). Prísny zákaz odchádzať zo salaša platil predovšetkým *do Jána*, kedy bolo pre vysokú dojnosť oviec na salaši najviac roboty. Bolo to najmä v prípade vážneho onemocnenia člena rodiny alebo pomoci v čase nárazových poľnohospodárskych prác. Ich odchod však nesmel narušiť

chod plnenia povinnosti na salaši. V minulosti cez salašnú sezónu pastieri nikdy nežili náboženským životom a nezúčastňovali sa na náboženských obradoch ani počas pasenia v blízkosti obce.

Na salaši často pracovali deti ako honelníci, ktoré nemali ukončenú základnú školskú dochádzku. Boli to obvykle synovia bačov a valachov, ktorých takto pripravovali na budúce povolanie. Od skorého detstva navštevovali školu len v zimných mesiacoch, pretože od mája do septembra vypomáhali na salaši. Odkedy pastieri prestali nosiť čierne zamastené košele, sú návštevy manželiek a matiek pastierov na salašoch takmer pravidelné, pretože v rámci návštev im prinášali čistú bielizeň a v prípade potreby aj stravu. Kontakt pastierov s rodinami bol pravidelnejší. Za ženatými pastiermi dochádzali takmer každú nedeľu manželky, ktoré im prinášali čistú bielizeň a stravu. Starí, ale aj slobodní pastieri dostávali takéto pravidelné návštevy zriedkavejšie. Pastieri odchádzajú na návštevy do svojej obce spravidla na krstenia, svadby a pohreby najbližších príbuzných. V 20. stor. mladší bačovia sa začali vzdelávať, napr. absolvovali odborné bačovské školy, cenné informácie poskytovali pastierom tranzistorové rádioprijímače atď. (Podolák 1967, s. 142-143).

Strava valachov bola jednotvárna. Patrílo k povinnostiam baču, aby mal vždy v zásobe dostatok dobrej a kvalitnej žinčice pre hostí, ale aby zároveň jej bol dostatok pre pastierov, ktorým tvorila podstatnú časť jedálneho lístka. Žinčica bola hlavným výživným pokrmom na salaši. Nevyhnutnou a najžiadanejšou potravou pre pastierov bol chlieb. Žinčica sa pila ako nápoj kyslá v studenom stave, teplá sladká žinčica spolu so rozdrobeným chlebom ako hlavné jedlo na raňajky, prípadne na večeru, aj ako príloha k iným jedlám, napr. haluškám. Okrem nej sa jedával chlieb, slanina a v menšej miere syr. Dávnejšie sa varené jedlá nevyskytovali a aj v súčasnosti je ich výber skromný. Hlavnými surovinami na prípravu varených pokrmov boli múka, strukoviny, od druhej polovice 19. stor. sa vo väčšej miere začali aj na salašoch používať zemiaky (*švábka, grule, bandurki*). Starým valaským jedlom bola bryndzová polievka s rascou a chlebom, tzv. demikát, varili sa bryndzové halušky a *ťapki*, neskôr aj zemiaky. Nebolo zriedkavým javom, že na salaši sa varilo len dvakrát týždenne. Najviac sa pociťovala núdza o mäso. Najmä v období pobytu na holiach, kde bola zložitá doprava pokrmov musel byť dostatok žinčice, pastieri jedli žinčicu na raňajky, na obed i na večeru. Teplú žinčicu uprednostňovali na večeru, pretože po nej dobre spali, kyslú žinčicu pili ráno, aby pri práci nezaspali. Okrem žinčice konzumovali čerstvú bryndzu, zriedkavejšie druhý syr získaný z urdy. Varené pokrmy sa v minulosti pripravovali len v období jesenného košarovania, keď bolo málo žinčice. Na holiach sa varilo takmer pravidelne v nedeľu a na niektorých salašoch raz v strede týždňa.

V súčasnom jedálnom lístku valachov tvoria podstatnú časť popri žinčici tradičné jedlá. Pre potreby stravovania ovčiarov na salaši zvykol bača niekedy robiť aj bryndzu, ktorú pripravil z hrudky syra, z ktorej odrezal potrebné množstvo, ktoré pomrvil, posolil a dobre spracoval. Takto pripravenú bryndzu použil ako posýpku na halušky, zemiaky a podobne. Samotný syr ovčiari nekonzumovali. Z múky sa pripravovali okrem halušiek aj rezance, ďalej *čier* a *čierik*. Zo zemiakov prmiešaním

múky pripravovali *d'atki* (*džatki*). Nedeľný obed niekedy tvorili tradične pirohi plnené zemiakmi. V jesennom období po prenesení salaša na lúky valasi varili *fízolu*, *hrach*, *krupi* a *lohazu*. Často sa varili zemiaky posypané syrom alebo škvarkami, ktoré sa zapíjali žinčicou. Mäsové polievky varili iba na Ducha, keď sa konala valaská hostina a nepravidelne aj v nedeľu (Zuzkinová 1999, s. 61; Podolák 1967, s. 155-156).

Na varenie pokrmov sa používal malý kotlík a rajnička. Jedávalo sa spoločne z jedinej misy, pričom niekde používali na tento účel drevenú misu (*ročka*). Ak bol na salaši väčší počet valachov, jedli zo spoločného vahana. V minulosti sa jedlo iba drevenými lyžicami, teraz sa používajú väčšinou kovové. Na pitie žinčice slúžia drevené črpáky, na vodu črpačky. Pri návšteve salaša ponúkali hostom iba žinčicou. Potraviny uskladňovali na chladnom mieste v komárniku. Surové mäso v minulosti uskladňovali v drevenej bočke, ktorú vložili do tečúcej vody v potoku. Na uskladnenie kuchynskej soli slúžili drevené solničky, v minulosti používali na tento cieľ vysušenú kožu z jahňaťa. O čistotu nádob na varenie sa staral bača, črpáky a lyžice si umývali valasi. V súvislosti s udržiavaním čistoty používaných nádob možno ešte dodať, že uzavreté drevené *obonky* s malým otvorom navrchu umývali vriacou vodou, ktorú tam vlievali z kotla alebo ju zohrievali priamo v nádobách tzv. vyparovaním, príp. do studenej vody vkladali žeravé a rozpálené riečne kamene (Podolák 1967, s. 134; Zuzkinová 1999, s. 43).

V myslení a názoroch pastierov sa až do polovice 20. storočia zachovávali rôzne poverčivé predstavy. Verili v nadprirodzenú moc rôznych osôb, pripisovali im neobyčajné schopnosti, verili v magické účinky svätej vody, kostolných sviec, tymiánu, verili v bosorky a strigôňov. Za účinný prostriedok proti chorobám oviec a ľudí sa uznávali byliny. Niektoré mali aj funkciu ochranného prostriedku a používali ich preventívne. Tajnú bylinu nosil bača spolu s inými ochrannými predmetmi zašitú v podšívke kabáta. Používali sa byliny, ktoré posvätili v kostole na sviatok Sedembolestnej Panny Márie. Posvätené byliny dali doma usušiť a potom ich odložili nielen pre prípad chorôb, ale aj ako ochranný prostriedok proti blesku (Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013, s. 39).

Byliny podľa Birkhama (2012, s. 48) sa z hľadiska názvoslovnia a taxonómie chápali v stredoveku inak ako dnes. Boli nerozlučne spojené so stredovekým magickým, náboženským a botanickým prepojením, ktoré vychádzalo zo spisov Hipokrata, Aristotela a biblie. V stredoveku poznali liečivé účinky niektorých rastlín. Mnohé druhy liečivých rastlín pestovali mnísi v kláštorných záhradách. S vynálezom knižnej tlače v 15. stor., prekladáním z hebrejčiny, gréčtiny a latinčiny, sa ich liečivé účinky ešte viac rozšírili. Pastieri sa s niektorými druhmi liečivých rastlín stretávali každodenne na pasienkoch počas pasenia oviec. Predpokladáme, že poznali ich účinky, avšak tie odovzdávali z generácie na generáciu len ústnym podaním. Mnohé používali na ochranu pred demónmi proti obludám, čarom, nešťastiu, chorobám, napr. *Artemisia vulgaris*, iné na liečenie zvierat a seba. Na liečenie a hojenie rán, na zastavenie krvácania, napr. *Achillea millefolium*, *Plantago lanceolata* a iné, na tráviace ťažkosti *Gentiana* spp., *Carum carvi* a prechladnutie a zápal horných dýchacích ciest *Thymus vulgaris* a iné, proti prašivine a parazitom (antiparazitiká) na dezinfekciu

Artemisia vulgaris, *Thymus vulgaris*, *Gentiana* spp. a iné. *Gentiana cruciata* bol v minulosti cenený pre vynikajúce liečebné účinky, užíval sa predovšetkým proti moru, ale aj pri liečení chovaných zvierat. Bačovia vedeli o jeho účinkoch na žalúdok, pretože podobne ako ostatné horce zlepšuje trávenie, stimuluje chuť do jedla a túto bylinu používali aj pri poruchách trávenia, pretože podobne ako ostatné horce, používali bylinu pri žalúdočných poruchách na zlepšenie trávenia a stimuláciu chuti do jedla. Nachádzala sa na pôdach s vápenatým pôdotvorným substrátom a suchších stráňach. Zberali koreň, ale aj nadzemné časti rastlín, ktoré sušili zavesené vonku v tieni koliby. Má podobné farmakologické vlastnosti ako *Gentiana lutea*, obsahuje rovnaké látky, ale v menšom množstve. Okrem toho sa pije čaj pri zápaloch močových ciest, tuberkulóze, hemoroidoch, pri liečbe rán, vredov a popálenín. Na Ukrajine odporúčajú na liečbu rán a vredov 1 diel čerstvej byliny na 10 dielov silnej vodky, ktoré majú antibakteriálne a protizápalové účinky (Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013, s. 39).

Ovčiar v Karpatoch dobre poznali prírodu a dlhodobý styk s ňou im umožnil nadobudnúť poznatky, vedomosti a možnosť využiť ich vo svoj prospech. Vedeli určiť a predpovedať počasie podľa východu a západu slnka, podľa hviezd, mesiaca, podľa správania sa zvierat. K znalostiam bačov patrilo aj predpovedanie počasia podľa rozmanitých úkazov v prírode. Ľudová mágia (čarodejníctvo, kúzelníctvo) bola predovšetkým nadprirodzená metóda, viera v existenciu nadprirodzených síl. Umožňovala ovládať svet prírody, vrátane predmetov, ľudí pomocou tajomných nadprirodzených prostriedkov. Spoločným komunikačným prostriedkom mágie a náboženstva mohla byť modlitba. Vhodné kúzla (zaklínadla), predovšetkým slovné formulácie a predmety mali veľkú magickú moc. Bača svojou mágiou (čarodejníctvom, kúzelníctvom), ktorá sa dedila z pokolenia na pokolenie „ovládal“ svet prírody, vrátane predmetov a ľudí pomocou tajomných nadprirodzených prostriedkov (čarodejníckych úkonov, zaklínadiel). Mnoho obradov je spojených s východom a západom slnka. Bača sa pohyboval v smere pohybu slnka, čo je jasné spojenie valaského obradu s tradíciami predkresťanských kultov.

Vlastníctvo pôdy (pasienkov) a zvierat bolo hlavným zdrojom udržania rodín pastierov a často aj závisť. Zdravie patrilo k najdôležitejším, preto choroby a epidémie ľudí a hospodárskych zvierat, strata množstva mlieka u oviec na salašoch ohrozovali existenciu rodín pastierov. Ľudová medicína bola predovšetkým magická medicína, mala zbaviť chorôb a podporiť zdravie. Na liečebné účely sa používali rastliny, ktorým sa pripisovali osobitné vlastnosti. Magické praktiky rozhodovali o živote a jeho kvalite. Oheň mal magické schopnosti už v dávnoveku a ľudia ho považovali za posvätný. Mal magickú schopnosť odohnať nielen predátorov, ale aj zlých duchov. Vatra bola najdôležitejším miestom, dávala nielen teplo, ale okolo nej sa sústreďoval salašnícky život, preto bola posvätným miestom. Rituálne obrady na salašoch v ktorých sa prejavovala spiritualita dávnych čias umožňovali bačovi udržať komunitu pohromade. V priebehu storočí si každá krajina v karpatskom oblúku prispôbovala rituálne obrady na salašoch podľa vytvorených podmienok.

V stredoveku sa v západnej Európe hovorilo o tom, že pastieri majú väzby s diablom a sú veľmi zruční v mágií. Rumunskí pastieri zachovávali rôzne zvyky, opradené mágiou, ktoré pochádzali ešte od geto-dákov a ich pôvod siahal až k trako-getom, keď magické povery nahrádzali náboženstvo. Mágia sa dedila z pokolenia na pokolenie. Bača bol nepopierateľný vodca, ktorý nikdy neopúšťal salaš, mal na starosti tak umiestnenie salaša ako aj celý jeho majetok, ktorý pozostával z mliečnych výrobkov (kaš, bryndza, urda, syry). Mal aj úlohu duchovného (odriekal modlitby) a bol sudcom medzi nezhodami pastierov na salaši, súdil ich chyby a rozhodoval o treste. Hneď po narodení deti pastierov, boli predstavené magickou formou uctievanému stromu (výrazný strom), obyčajne to bol mohutný smrek. Aj svadby pastierov pripomínali prastaré zvyky geto-dákov. Bolo zvykom v lese vybrať *kostol z jedlí*, hneď vedľa pastierskych chodníkov. V týchto skutočných chrámoch v prírode sa sobášili pastieri s pastierkami z toho istého salaša alebo z vedľajších, bez toho aby čakali na požehnanie od svojich rodičov. V takýchto prípadoch bol sobáš vykonaný jedným starým bačom. Po sobáši mladomanželia utiekli zo salaša, nechajúc odkaz svojej rodine a známym, že sa zosobášili z lásky a bez vena.

Plné mágie boli aj pohrebné obyčaje pastierov. Keď pastier zomrel priviezli ho do obce, kde bol strážený chlapcami a dievčatami – bratmi kríža a sestrami zaťa, ktorí začali tanec v kruhu a tancovali na počesť mŕtvemu. Donedávna bol zvyk, že pastier bol pochovaný podľa rituálu v oblečení tkanom na tento účel. Na hrudi bolo slnko, nebo a hviezdy, lúka s kvetmi a na chrbte mesiac. Bol opásaný opaskom, na hlave mal baranicu z jahňaťa, pod hlavou alebo na bruchu mal položenú vlnu. Posypaný bol trávou, kvetmi a jedľovými konárkami. Vedľa neho boli uložené nástroje, ktoré v živote používal: palica s hlavou draka, vedro, denne nosená kapsa, hák ktorým chytil ovcu za nohu, keď chcela utiecť alebo pri dojení, aby mal všetko pri sebe aj *na druhom brehu*. Niekedy mŕtveho, zabaleného len do listov, trávy a konárikov, pochovali do dutiny starého stromu. Strážil ho kríž z rohov barana alebo capa, bez klinecovej zatesaný do seba. Keď sa nedodržel rituál, mŕtvy sa vracal v podobe živého a žiadal si uskutočniť svadbu. Črieda prestala dojsť, ovce sa rozutekali a rôzne iné nešťastia sa privalili na rodinu. Niekedy, fiktívna svadba mladých pastierov bola vykonaná so živou osobou, najčastejšie s dievčaťom s ktorým sa poznal alebo ktoré súhlasilo prijať úlohu nevesty, hoci nebolo frajerkou mládenca. V iných krajoch bola partnerka mŕtveho pastiera nahradená na fiktívnej svadbe smrekom alebo reťazou. Veľakrát nemal ani truhlu, ani farára, rituál bol odslúžený bačom alebo inými staršími pastiermi (Bucurescu 2013).

Od ovčiarov na Zakarpatsku sa vyžadovali nielen skúsenosti, ale aj fyzická sila a odvaha. Ovčiarov na poloninských hospodárstvach postihovali nielen rozmarný počasie, choroby, ale aj predátori. Bača (*vatag*) musel byť zároveň zdravý a silný, aby bol zárukou, že zvládne prácu v ťažkých poveternostných a životných podmienkach. Bol aj lekárom, mágom (kúzelníkom), chránil salaš od zlých síl. Mágia sa prenášala z pokolenia na pokolenie.

Prvý deň na zakarpatskej polonine z rituálneho hľadiska bol rovnako dôležitý ako deň príchodu. Pred úsvitom, keď ešte pastieri spali bača prišiel k strunge, kde

sa doja ovce. Na strunge urobil tri záseky sekerkou (valaškou) a vyriekol zaklínadlo: „*Jak moji sokiri nihto ne može ničovo zrobiti, bo vona zalizna i staleva, tak sčob i moji chudobini i mojim družjam nihto ne zmir ničovo zlovo pričiniti protjagom usjovo lita, bo moja chudobina je takuju že tvrdoju, jak i moja sokira*“ („Tak ako mojej sekere nikto nemôže nič urobiť, tak ani mojím zvieratám a pastierom sa nemôže nič zlého stať počas celého leta, pretože moje zvieratá sú také tvrdé ako moja sekera“). Toto kúzlo ich malo ochrániť. Potom trombitou ohlásil pastierov k dojeniu. Aby hady počas sezóny neublížili zvieratám, bača vhodil do nádoby na dojenie *dijnice* hlavu hada s dvanástimi zubami a nožom v pravej ruke deväťkrát udrel do stredu dna odriekaním zaklínadla.

Po dojení si pastieri umyli ruky a vodu vliali do nádoby, aby boli ovce pokope celé leto. Potom bača pri vchode, kde vchádzali zvieratá, nakreslil rukou kríž a modlil sa, aby črieda držala pokope. V pravej ruke držal sekerku a znova sa modlil obrátený k pastierom a majiteľom oviec za dobrú pastvu na polonine. Všetci si klakli na koléná, obrátili sa k východu slnka a bača povedal: „*Otče náš*“. Až potom boli zvieratá vyhnané na pasienok. Vychádzajúc z košiaru prechádzali ovce východom cez starú reťaz, kosu alebo nôž. Bača ich kropil vodou v ktorej si pastieri umývali ruky po dojení. Tento rituál chránil zvieratá pred čarami a prechádzaním cez železo im zaručovali silu a zdravie. Mlčanliví nosili vydojené mlieko do koliby. Predtým, ako chceli prehovoriť, museli dať nádobu s mliekom na zem. Keď to niekto ignoroval, mohlo to viesť k zníženiu dojnosti zvierat. Keď pastieri a majitelia priniesli mlieko do koliby, bača sa napil mlieka, obrátil sa k pastierom i majiteľom oviec a želal každému dobrú sezónu. Pastieri prvý deň pasenia pridávali zvieratám tuk do pastvy, aby neušli z čriedy. Tukom boli húsenice motýľa *Thaumetopoea pinivora*, syn. *Cnethocampa pinivora*, získané v poslednom roku z borovic. Bača v zime zberal húsenice s bielou hlávkou, tzv. „korolik“ a samostatne s červenou hlávkou. Po príchode na poloninu rozotrel ich na prášok, zmiešal so soľou a rozsypal na určenom mieste na polonine. Počas obeda, keď sa pastieri vrátili na obedňajšie dojenie zvieratá lízali pripravenú soľ s práškom z usušených húseníc so syrom. Bača sa prihovárал zaklínadlom, aby sa ovce držali pokope. Na obed bača počastoval pastierov čerstvým syrom pripraveným z mlieka raňajšieho dojenia so slovami: „*Nech aj Bog prijme za zdorovja chudobi*“ („Nech sa Boh stará o zdravie zvierat“).

Pri prvej pastve sa zvyčajne zúčastňovali aj majitelia zvierat. Na poloninách boli veľké čriedy. Po obede každý sám dojl svoje ovce, priniesol mlieko do koliby, aby sa urobila *mierka*. Na to použil malú drevenú konvičku „mitruk“ s obsahom cca 1 litra. Koľko mitrukov mlieka nabral z *dijnice* toľko urobil zárezov na doštičku, ktorú rozdelil na dve časti. Jednu menšiu časť „*revaš*“ obdržal majiteľ oviec a väčšiu „*koloda*“ si bača nechal pre seba. Táto miera bola základom pre stanovenie množstva syra, ktorý bol povinný dať bača majiteľovi oviec v jeseni. Majitelia nikdy neliali vodu do mlieka, pretože verili tomu, že tí, ktorí to robia, vlci a medvede im môžu strhnúť ovce v čriede. Ak uhynulo nejaké zviera, jeho majiteľ dostal po skončení salašnej sezóny stanovené vyplatenie vo forme mliečnych produktov. Po dojení na mieru ovčiar strieľali z pištoľí a zbrane hodili na zem. V sprievode hlasov trombít, pastierskych rohov a sopíliek

prehnali čriedu cez pohodené zbrane. Majitelia rozdelili zvieratá do ohrád a až potom sa rozlúčili s bačom a pastiermi a vydali sa na cestu domov.

Počas sezóny dojili trikrát denne do *dijníc*. Bača zakaždým trombitou zvolával pastierov. Začínal o tretej ráno a budil ich slovami: „*Obuvajte si!*“. Pastieri po umývaní sa obrátili k východu slnka a odriekali modlitby. Pred začiatkom dojenia bača vyhlásil: „*Davajte dijnici!*“. Pri dojení sa nemohli ohlasovať menom, aby nedošlo k skazeniu mlieka a aby to nespôsobilo ochorenie. Počas dojenia bolo zakázané hovoriť a spievať, čo ich malo chrániť pred útokom vlkov. Posledné dojili biele ovce, aby zabezpečili pohodový a slnečný deň. Po každom dojení si umývali ruky a bolo zakázané pristupovať k vatre a ohrievať dlane, pretože by to mohlo viesť k vysušeniu vemien oviec a strate mlieka.

Počas celého pasienkového obdobia dodržiavali rôzne magické príkazy a zákazy, ktoré mali zvieratám a pastierom zabezpečiť ochranu a dostatok mlieka. Mince, srst' zo zvierat uložená v rohoch podvalín koliby a podkova pribitá na prahu mali zabezpečiť šťastie. Niekedy po večernom dojení ešte vyhnali ovce sa pásť na tzv. „pogirnik“, kde rástla hustá tráva a šafran. To zaručovalo, že zvieratá mali veľa mlieka, ale čas po západe slnka bol obzvlášť nebezpečný z hľadiska mágie, preto večerné pasenie zverili skúsenému pastierovi. Zvláštnu pozornosť venovali zveri a plazom, najmä hadom a žabám, pretože v ich podobe mohol byť prevtelený čarodejník, čarodejnica alebo démon. Veľkým nebezpečenstvom na poloninách boli rozmary počasia. Aby predišli krupobitiu modlili sa odzadu „*Otče náš!*“. Pastieri prehánajúci ovce na pasienku sa vyhýbali miestam, kde niekto zomrel náhlou smrťou, kde zvieratá mohli ochoreť alebo stratiť mlieko. Najväčším nebezpečenstvom pre čriedu boli čary nežiaducej (nechcenej) osoby. Väčšinou vždy šlo o stratu množstva mlieka oviec. Ak sa to stalo, dával bača prútiky veľkonočnej vrby rakytovej (*Salix caprea*) a požehnal svätenou vodou alebo natieral chrbát zvierat masťou pripravenou z cesnaku, moču a živice. Rituál bol doplnený vhodným zaklínadlom. Efektívny bol tiež iný spôsob. Bača nabral vodu z deviatich prameňov a bez toho, aby sa naň pozrel priniesol ju do koliby. Cestou dával pozor, aby nestratil ani kvapku. Potom narúbal sekerou klátiky z deviatich druhov stromov. Túto prácu vykonal na zemi v ľahu na bruchu a vrátil sa do koliby. Z pastierov vybral dvoch o ktorých vedel, že sú šťastní ľudia a s nimi bez svedkov páčil na vatre predtým narúbané drevo. Do vody z deviatich prameňov hodil deväť uhlíkov a počítal ich v opačnom poradí. S touto pripravenou vodou kropil strungu a umýval vemená každej ovci. Použitú vodu vylial po obrade pod skalou na mieste, kde nikto nechodil, pretože mohla byť magicky nebezpečná a bolo potrebné, aby nikomu neublížila (Melika 2017, URL 57).

V poľských Karpatoch existuje rozšírené presvedčenie, že „bača, ktorý nepozná kúzla, nemôže sa venovať bačovaniu, pretože mu ostatní bačovia odoberú všetko mlieko“. Bača v minulosti bol osobou, ktorá mala u ostatných úctu a dôveru, všeobecne bol považovaný za čarodejníka, znalca mágie, žijúci v blízkosti prírody dokázal spoznať jej najhlbšie tajomstvá. Venoval sa mágii, bol liečiteľ, poradca, vyznal sa v počasí, rastlinách, zachovával dávne tradície a „udržiaval prírodu v rovnováhe“. Vedel zariekaním ochrániť nielen pred uštipnutím jedovatým hadom, ale aj vyliečiť

uštipnuté zviera alebo človeka. Magické úkony mali byť účinné proti strigám – ženám prevteleným najčastejšie do podoby žaby, ktoré spôsobovali škodu na salaši. Viedol salaš, bol prispôsobený tvrdým poveternostným podmienkam, divokej horskej prírode a kúzlam ostatných bačov. V regióne Gorce najslávnejší z nich, donedávna žijúci Bulanda, bačoval na Jaworzynie Kamienickej. Dokázal vylicitovať nielen domácich, ale aj zahraničných chorých chlapov, napr. pitím rôsolu, ktorý zostal pri výrobe oštiepkov. Tomuto šarlatánskemu umeniu sa naučil na opačnej strane hraníc, na slovenskom území v Levoči (Buczek 2017).

Salaše sa nestavali na mieste, kde niekto náhlou smrťou zomrel, kde sa ukazovali strašidlá alebo ľudia počuli podivné hlasy, ale ani na zhorenisku, v presvedčení, že neskôr by mohol miesto zasiahnuť požiar. Koliby a iné stavby na salaši sa nezhotovali z dreva stromov do ktorých udrel blesk alebo ich zničili zlé sily, ale aj zo zvalených stromov víchricou, aby potom neuškodili salašnému hospodárstvu. Začínajúce práce na salaši sa začínali modlitbou. *Jadviga* v kolibe bola zhotovená zo samorastu konára alebo koreňa, nikdy sa nezhotovala z čiernej bazy (*Sambucus nigra*), pretože miesto umiestnenia by mohlo byť útočiskom zlých síl alebo z prekliateho stromu osiky na ktorej sa niekto obesil. Nikto sa nesmel porezať, pretože spadnutá kvapka krvi na zem alebo na stavebný materiál mohla spôsobiť, že sa hmyz zahniezdi vo vnútri dreva. Byliny boli zberané pred úsvitom, 23. júna a 25. júla mali magickú silu a tvorili súčasť malej lekárničky, ktorú bača držal v kolibe. Kadidlo a kriedu získal 6. januára, vosk pozberal zo zeme z horiacich sviečok v kostole 2. februára. V kostole posvätenú vodu 3. februára vliadol do ovsenej múky a urobil placky, tzv. „moskale“, ktoré dával chorému zvieratú na holi deväť dní po sebe. Účinným prostriedkom bol posvätený popol na Popolcovú stredú. Cennými prostriedkami baču boli zuby mŕtvol, voda získaná po umytí mŕtveho, povraz obesenca, triesky zo stromu zasiahnutého bleskom a iné (Jamnicka-Krzywda, Ceklarz 2014).

Bolo to známe, že ovčiari boli veľmi poverčiví a verili čarom. Počas celej doby pasenia v poľských Karpatoch musel byť oheň udržiavaný, pretože jeho zhasnutie by prinieslo nešťastie. Ako palivo sa bežne používalo bukové drevo, aby „*owce się tak krzepiły, jak buk na ogniu*“ („aby ovce boli rovnako pevné ako buk v ohni“). Nemohlo sa sekať sekerou, pretože ovce by potom stratili mlieko. Zlé následky by tiež mohli spôsobiť pľuvanie alebo hádzanie odpadu do ohňa. Okrem chorôb a kúziel trápením pre pastierov boli vlci. Aby sa pred nimi ochránili, už počas Štedrého dňa bača vynášal zvyšky jedla na pole a pozýval vlkov na občerstvenie týmito slovami: „*Wilku, wilku, chybaj do obiadu, jak nie przyjdiesz dzisiaj, to nie przychodź rok cały*“ („Vlku, vlku, príď na večeru, pretože ak neprídeš dnes, neprídeš počas celého roku“). Zakaždým, keď ovce opustili košiar a išli na pastvu, pastier odriekal modlitbu k svätému Mikulášovi, ktorý vládol nad vlkami. Verilo sa, že každý rok 6. decembra všetci vlci sa schádzajú na poľane, kde sv. Mikuláš značí ovce, ktoré bude môcť zožrať v budúcom roku. Ďalšou hrozbou pre ovce boli jedovaté zmije. Aby sa zabránilo ich uhryznutiu, okiádzali čriedu chrenom posväteným na Veľkú sobotu. Ochrana bola zabezpečená aj prítomnosťou bielej kozy medzi ovcami. Mnohé magické praktiky sa týkali dojenia.

Pred jeho začiatkom pastieri urobili znamenie kríža nad každou ovcou, aby sa vyhli možným kúzlam. Počas dojenia sa žiadny cudzí človek nemohol pozrieť do košiara, pretože by to hrozilo stratou mlieka. Keď sa pastieri vracali do koliby, museli sa trikrát zastaviť a položiť zakaždým geletu na zem. Deň na salaši sa začínal za úsvitu a skončil za súmraku. Aj keď sa verilo, že úkony vykonáva bača a poskytuje pastierom a celej čriede zdravie a bezpečnosť, hojnosť pastvy, veľké množstvo mlieka a syrov, úspech salaša závisel od štedrosti prírody. To bol najviac nepredvídateľný „čarodejník“ s ktorým pastieri bojovali (Buczek 2017).

Koliba ako miesto na spracovanie mlieka si vyžadovalo špeciálnu ochranu pred kúzlami a zlými silami, ktoré by mohli poškodiť salaš. Kúzla mohol zrušiť, napr. závistlivý a nežičlivý bača z iného salaša. Ženy na salaši považovali za bytosti s nečistými silami, preto mali zákaz vstupu na salaš. Prítomnosť žien počas menštruácie bola obzvlášť nebezpečná. Na salaši neradi videli cudzieho muža. Keď odišiel, bača do jeho stôp nasypal trochu soli alebo popola, aby ich zničil, pretože by mohli spôsobiť zlo. Dojnosť oviec a produkcia mliečnych výrobkov mohla byť poškodená, keď niekto ponúkol na predaj mlieko, syr alebo žinčicu po západe slnka. Salašu mohlo ublížiť aj vynesenie akéhokoľvek predmetu za prah koliby a jeho podanie niekomu inému okrem pastierov. Majitelia oviec mohli na salaš prichádzať tiež len v určené dni. Cez sezónu sa drevený salašnícky riad musel umývať postojáčky. Za tým účelom rozpálené malé kamene z ohniska vkladali do nádoby so studenou vodou, čo spôsobovalo vrenie. Aby nič neuškodilo dojnosti mlieka bolo potrebné byť obrátený čelom od ohňa a uistiť sa, aby ani kvapka vody nespadla na zem. Riad sa čistil smrekovými vetvičkami z mladého smreka osvetleného prvými lúčmi vychádzajúceho slnka, ktorého tieň padal na kolibu. Náradie bolo opláchnuté studenou vodou čerpanej z prúdu v potoku. Vodu použitú na umývanie bolo potrebné vyliatť pod smrek, aby nedošlo k plytvaniu tuku a poskytnúť stromu úžitok (Jamnicka-Krzywda, Ceklarz 2014).

Bača poznal magické postupy na ochranu oviec a salaša, aby ich zbavil nebezpečenstva. Po dlhoročných skúsenostiach a získaných potrebných vedomostiach a zručnostiach v chove oviec, ich liečení a výrobe syrov. Tešil sa autorite medzi pastiermi, kde v ťažkých horských podmienkach zápasili s vetrom, búrkami, krupobitím, hmlou a divou zverou, pri riešení každodenných problémov sa na neho mohli spoľahnúť a dôverovať mu. Pasenie a výroba mliečnych produktov sa uskutočňovala bez ohľadu na poveternostné podmienky. Počas celého letného pasienkového obdobia neopúšťal salaš, ktorý mu bol zverený. Výrobou syra nemohol poveriť nikoho iného. Mal svoje tajomstvá, ktoré získal od predchádzajúcej generácie. Strážil si ich, aby ich mohol aplikovať v každodennom živote. Redik sa mohol konať len v určené dni (pondelok, streda alebo sobota). Bolo treba sa vyhnúť dňom piatok a nedeľa. Pred odchodom na salaš ovce pokropil svätenou vodou a označil znakom kríža. Rituálne zapáľoval ohnisko (*watra*) v kolibe, používal špeciálnu nádobu, tzv. „dymidlo“. Nevyhnutnou činnosťou bolo počítanie oviec. Z prvého dojenia po návrate z pastvy bača vyrobil prvý syr, ktorým pohostil hospodárov a hostí, ktorí prišli na hoľu (URL 68).

Človek sa v minulosti bál všetkého čo ho obklopovalo. V rastlinách, kameňoch, slnku, mesiaci, blesku a zveri videl zlých duchov, ktorí na neho číhali. Svätajánska noc, kedy bol najdlhší deň a najkratšia noc v roku, svet mŕtvych sa priblížil svetu živých, svet démonov svetu ľudí. Noc mala zvláštny význam a každý sa snažil získať túto silu, aby si zabezpečil zdravie a hojnosť. Deň sv. Jána bol oslavou slnka, ktoré bolo darom života, bol to čas očisty a lásky. Byliny zbierané v tento deň získali zvláštnu moc a ochranu pred zlými duchmi a mali liečebné účinky. Pálenie ohňa v podvečer sviatku sv. Jána v magických postupoch podporilo životodarnú silu slnka a patrilo k najstarším pohanským obradom v období letného slnovratu. Pastieri pripravili vysokú vatru zo suchého smrekového a jedľového dreva, do ktorej hádzali byliny, napr. prhľavu, pichliač a palinu. Preskakovali cez oheň, veriac, že im dodá silu a ochranu pred chorobami a kúzľami. S ovcami prechádzali cez dym a popol ohnísk, čo malo zabezpečiť plodnosť zvierat a ochranu pred kúzľami. V tento deň aj voda mala posvätnú funkciu. Svätajánska noc dávala bylinám špeciálnu magickú silu. Bačovia zbierali divozel, ľubovník, lopúch a najmä palinu na okiadzanie pri príchode na salaš. Verili, že potom im už čarodejnice nezačarujú čriedy a neodoberú ovciam mlieko.

Na sv. Luciu priestor, kde sa zdržiavali ovce, musel hospodár (bača v *zimówkach*) zabezpečiť pred návštevou čarodejníc. Pri dverách, príp. oknách umiestňoval rastliny, ktoré svojim magickým účinkom tvorili bariéru proti všetkému zlu. Na dvere svätenou kriedou nakreslil kríž a sväteným cesnakom natrel dvere, aby neprišla čarodejnica. Kúzla trvali dovtedy, kým boli zvieratá v uzavretom priestore. Pastieri verili, že ženy, ktoré sa venujú čarodejníctvu sa stretávajú raz ročne s diablom. Diabol im dával svoju moc a schopnosť vykonávať kúzla. Spoločne sa vraj na sv. Luciu stretávali na najvyšších vrcholoch Západných Beskýd, napr. Babej Góre, na hore Diablak a na Haličzkowej poľane. Čarodejnica sa musela vrátiť pred východom slnka (URL 69). V Poľsku zmenou z pôvodne pravoslávnych veriach bačov a pastierov na katolícky veriach sa do rituálnych obradov goralskej mágie postupne prenikali religiózne prvky. V jednotlivých regiónoch poľských Karpát tak v priebehu storočí vzniklo mnoho obmien pôvodných rituálnych obradov.

Na slovenskom území v Pribyline predpovedali počasie na salaši podľa mlieka, horenia vaty a správania oviec. Ak bolo mlieko spenené, malo byť pekne, pri slabej pene mal prísť dážď a chladné počasie. Ak začali na vonkajšej strane kotla horieť sadze, nastala zmena počasia k horšiemu, malo pršať. Valasi vo Východnej vyzozorovali, že ak na *Jakuba* a na *Hanu neprší, bude suchá jeseň*. Ak sa ovce pasú tak dobre, že sa nedajú odduriť, nastane zlé počasie. Zlý čas sa očakával, ak mal mesiac kruh alebo ak bolo počuť z veľkej vzdialenosti ozvenu; ak sa ovce otierali o lesice a boli nepokojné; ak kotol pri odváraní žinčice vydával tupý zvuk a pod. Keď pri umývaní mastných rúk usadená masť ľahko schádzala, bola to predzvesť teplého počasia, ak ju nebolo možné zmyť, malo pršať. Važtianski pastieri sa orientovali podľa mračien a podľa oblohy nad Kriváňom. Keď *Kriváň fajčil*, malo pršať, keď bola nad ním čistá obloha, malo byť pekne. Podľa mienky pastierov v Nižnej Suňave, keď sa *jarok hňeval*, t. j. keď voda v ňom hučala, mala prísť búrka. Ako vyplýva z uvedených príkladov, niektoré

predpovede vychádzajú z dlhoročných pozorovaní prírody, preto v nich nemožno vidieť iba lipnutie na poverách. Na druhej strane viera v bosorky a v jestvovanie ľudí a predmetov s nadprirodzenými vlastnosťami a schopnosťami je zvykom starej ľudovej viery, ktorá ustupuje úmerne s rozvojom civilizácie a so zlepšovaním hospodárskej situácie v tejto oblasti (Podolák 1967, s. 153-154).

V salašnej mliečnej výrobe ako dôležitom úseku salašného hospodárenia sa zachovalo mnoho zvykov a obyčají magického charakteru. Väčšina úkonov tohto druhu sa vzťahovala na ochranu mliečneho hospodárstva proti strigám a iným osobám alebo predmetom, ktorým sa podľa starej bačovskej viery pripisovala nadprirodzená moc. Predovšetkým platil všeobecný zákaz pripustiť *nečistú ženu* ku strunge spoločného salaša, do komárniku a vôbec na miesta, kde sa pracovalo s mliekom. Výnimku tvorila bačova žena, v ktorej mal bača istotu, že je čistá. Na niektorých salašoch sa ženy nesmeli ani prizerat' na dojenie a v čase dojenia museli zďaleka obchádzať košiar a honelnicu. Na ochranu proti strigám dávali prvý vyrobený syr farárovi, aby sa modlil za úspech v salašnom hospodárstve a za ochranu pred škodlivými silami. Mnohé zákazy sa vzťahovali na vydávanie mliečnych výrobkov cudzím osobám. Na *Dzura* nevydali nič zo salaša, aby sa neodnieslo šťastie. V piatok po západe slnka bača už nevydal syr ani žinčicu, aby neutrpel škodu na salašnom hospodárstve. Večerné dojenie nemohli konať pred západom slnka, lebo ovce by prisušili mlieko. Doteraz sa niekde zachováva zákaz sedieť rozkročmo na prahu koliby; tým by sa umožnil prístup zlým silám do koliby. Tento zákaz sa osobitne vzťahoval na *kalíki*, osoby telesne alebo duševne postihnuté. Do Jána sa do všetkých nádob na mlieko pridávala soľ, aby strigy nemohli škodiť. Keď sa vydávalo cudziemu človekovi na salaši mlieko, bolo potrebné doň hodiť trošku soli, aby obdarovaný *ňeporobil*. Do ovčieho mlieka sa nesmeli pichať kovovým nožom, ovce by dojili krv, preto sa pri krájaní zakľaganého mlieka v putere používal len drevený nôž (Podolák 1967, s. 125).

Mnohé bačovské znalosti súviseli s magickými úkonmi pri *odňimani* mlieka. Ak ovci hnisalo vemeno (*skurlot*) mala ovca počarené, uškodené (*porobione*). Keď bača chcel zabezpečiť dostatok mlieka pre svoje ovce a chcel ho získať na úkor oviec z cudzieho salaša, odišiel cez svättojánsku noc zbierať rosu na cudzí chotár, konkrétne na cudzí pasienok. Mnoho zvykov sa vzťahovalo na ochranu proti strigám. V pastierskej mágii zastávali dôležitú funkciu niektoré zvieratá, najmä žaby. Niektoré žaby považovali za prevtelené bosorky. V Osturni sa tradovalo, že údajne jedna baba porobila ktorémusi gazdovi a potom prišla do jeho stajne žaba. On jej prepichol nohu vidlami a nato prišla do jeho domu striga s poranenou nohou prosiť o liek. Množstvo bačovských znalostí sa vzťahovalo na ochranu proti jedovatým hadom a na *začitovaňie* po uštipnutí ovce, kravy alebo aj človeka. Všeobecne sa verilo, že zakliaty had už viacej neuštipne, plazí sa a hľadá svoju smrť, pretože zem ho viac neprijme do seba. Zakliateho hada poznali podľa toho, že očernel (Podolák 1966, s. 142-144,152).

4.8 Ukončenie salašnej sezóny a zimovanie oviec

Formy zimovania oviec v ustajňovacích priestoroch mimo osád a obcí jestvovali na území rumunských Karpát, najmä v pohorí Munții Rodnei (*casa in câmp*) a v oblasti Vulkánových hôr v Južných Karpatoch. Známe sú tri spôsoby zimovania oviec: ustajňovanie v osade a obci, odchádzanie do južných teplejších oblastí (do Banátu a do podunajských oblastí) – transhumancia alebo zimovanie v horských zimoviskách. Hospodárstvo na vrchu Cracul Carbunelui v horskej oblasti horného toku rieky Cerna sa využívalo aj ako zimovisko vzdialené 26 až 28 km od obce Călugăreni v okrese Baia de Aramă. Majitelia oviec pripravovali v lete na lúke seno, ktoré uskladňovali na zimné obdobie, aby ním v tvrdých podmienkach mohli kŕmiť ovce. Ovce sa cez zimu kŕmili senom uloženým v kopách (*claiie*), ohradených dreveným plotom (*grădină*). V minulosti, ak bolo zimovisko v blízkosti lesa, púšťali sa ovce do lesa obhrýzať čechinu, začiatkom jari sa kŕmili rozvíjajúcimi sa púčikmi listnatých stromov (*mugar*) alebo narúbanými vetvičkami. V košari sa podávala ovciam soľ na sochovitom kozelci (*crivală*). Začiatkom a koncom zimy sa pozemky v blízkosti zimoviska hnojili košarovaním. Ovce zostávali na zimovisku až do konca výhonu na jarný salaš (Podolák, 1961c, s. 127-129).

Do polovice septembra schádzali pastieri s ovcami na nižšie kosené lúky, kde prečkali do októbra, rozdelili si mladé ovce, ako aj výrobky a pokračovali na nížinu prezimovať. „Návrat oviec“ bol veľký sviatok tak pre bačov, ako aj pre vlastníkov oviec. Posledný rozlúčkový deň so salašom, s letom a sezónou začínal pečením jahňaciny, čerstvej kukuričnej pochúťky nazývanej „mamaliga“ a ponúkaním pálenky. Majitelia oviec priniesli na salaš víno a pálenku, aby spolu oslávili koniec sezóny. Po oslave prišlo na rad „plnenie zmluvy“. Každý majiteľ dostal podiel syra a ovce, ktoré si mohol prihrať zimovať domov alebo predĺžil zmluvu s bačom. V tomto prípade ovce zostali pri bačovi alebo zimnom pastierovi, ktorý ich viedol dolu na nížinu, kde prečkali zimu (strniská – pozberové zvyšky z polí, úhory, údolné pasienky). Bača mal na starosti v priemere aj viac ako dvetisíc oviec. Niekedy ich čriedu sprevádzalo 30 somárov a 20 pastierskych psov. Tento spôsob sťahovania oviec v zime do oblasti nížin sa nazýva transhumancia. Je pradávnyim spôsobom chovu oviec, ktorý sa dodnes podstatne nezmenil. Bailesti je najstaršia obec, v ktorej bol roku 1536 zdokumentovaný proces transhumancie. Z Argeșu po Jalomițu putovali čriedy dva mesiace. Bola to vzdialenosť 500 km, s prekážkami a obchádzkami, ktoré musela črieda prekonať. Bača sám najlepšie vedel, kedy majú ovce prejsť pohorie Bucegi, aby im to trvalo najviac 3 dni. Somáre boli veľmi dôležitými pomocníkmi baču na tejto ceste. Na chrbtoch mali uloženú kuchyňu, spálňu, šatňu a zásoby stravy pre pastierov.

V minulosti sa ovce zo Sedmohradska na zimu presúvali do Valachie alebo do delty Dunaja, príp. na step Hortobágy pozdĺž Tisy (Kadlec 1916, s. 133). Pásenie spojené s tzv. transhumanciou, druhom nomadizmu (kočovníctva), ktorý je spojený s výraznou zmenou nadmorskej výšky a putovaním na značné vzdialenosti sa zachovalo dodnes v južných častiach Európy na Balkáne, okrem Rumunska, napr. v Albánsku, Macedónsku, Čiernej Hore, ale aj v Taliansku, Francúzsku a Španielsku

(Falkowski, Kostrowicki 2001; Bočková 2005, s. 80; Štika 2007, s. 25). Začiatkom roka 2008 podali pastieri žiadosť na Ministerstvo poľnohospodárstva Rumunska o znovu sprístupnenie ciest pre transhumanciu. Dnes je transhumancia uzákonená a presne definovaná. Archaická forma transhumancie podobného charakteru nebola zaznamenaná v Západných Karpatoch (Bočková 2005, s. 80).

V horách Apuseni býval stály zimný košiar s kolibou pre ovce (*iernare*). V okolí Sibiu ovce v jeseni zháňali z hôr do nižších polôh na poľany (*fin de pădure*), kde mali v ohrade (*țarc*) seno, ktoré nachystali v lete. Senom krmili v jasiach (*iesle*). Ovce boli pred vlkami chránené vysokým košiarom (*curtea de oi*). Na nižšine prechádzali z miesta na miesto, keď napadol sneh, zišli k trvalým príbytkom, kde sa kotili (Kopczyńska-Jaworska 1961, s. 62-63).

V období súkromného hospodárenia končil sa letný pobyt pastierov na zakarpatských poloninách zvyčajne po rozdelení mliečnych produktov všetkým členom salašného spolku. Deputát poloniny určoval termín návratu do trvalých sídiel približne koncom septembra. Rozdelenie oviec sa konalo v niektorých obciach priamo na letnom salašisku. Ak poloniny boli príliš vzdialené, určovalo sa miesto rozlúčenia oviec bližšie k usadlosti. V určený deň prišli gazdovia na salaš a zhotovili provízorne ohrady pre svoje ovce. Keď sa ovce vrátili posledný raz z pastvy, zatvorili celú čriedu do spoločnej ohrady a po jednej vypúšťali cez strungu, kde ich bača prezeral, podľa znakov zisťoval majiteľov a odovzdával ovce príslušným gazdom. Každý gazda zatváral svoje ovce do osobitnej ohrádky, kde si vrubmi na drevo značil počet prevzatých oviec. Napokon si porovnal súčet oviec so stavom poznačeným na rováši. Na niektorých salašoch si každý gazda preberal ovce priamo z košiara a iba pri strunge kontroloval ich počet a vlastnícke znaky bača s deputátom. Na bačovo zavolanie „*rozlučaj sobi!*“ prevzal každý majiteľ svoje ovce a zatvoril ich do osobitnej ohrádky. Počet oviec po skončení sezóny býval pravidelne nižší než pri výhone na salaš. Všeobecne sa počítalo každý rok so stratou asi 3 %, v čom boli započítané ovce roztrhané divou zverou, ale aj ovce uhynuté na rôzne choroby. V niektorých salašných spolkoch bol zaužívaný zvyk, že v priebehu sezóny sa hlásilo uhynutie ovce len deputátovi, ktorý preveril uvádzanú príčinu uhynutia a poznačil si úbytok vo svojom zošite. Gazdovi sa ohlásila strata až pri rozdeľovaní oviec koncom leta, pričom však prídel syra si vybral na plný počet dojných oviec. Pri rozdeľovaní sa predložila gazdovi koža uhynutého zvieraťa, ktoré identifikoval podľa svojich vlastníckych znakov (Podolák 1966, s. 276).

Až po rozdelení oviec majiteľom a po urovnaní právnych záležitostí sa konala na polonine spoločne hostina majiteľov zvierat a pastierskeho kolektívu. Hostinu na rozlúčenie salaša (*rozlučeňje*) financoval deputát poloniny. Pri tejto príležitosti poinformoval prítomných gazdov o výsledkoch celoročného hospodárenia a zistil ich mienku o spokojnosti alebo nespokojnosti s prácou pastierov, s kvalitou mliečnych výrobkov, so zdravím zvierat a pod. Pri tejto hostine sa všetci prítomní zabávali, jedli a pili podobne ako pri výhone na poloninu. Rozlúčkovou hostinou sa skončilo spoločné pasenie na polonine. Jednotliví gazdovia prebrali svoje ovce a prihnali ich domov. Podľa starej tradície sa zachovával zvyk, že bača so starším ovčiarom zostal ešte

niekoľko dní na polonine, kde pásol svoje ovce a pripravoval sa na návrat do obce. Na záver pasienkovej sezóny, pred opustením salaša, bača počkal, kým živá vatra v kolibe vyhasla, aby žeravé uhličky nespálili kolibu. Verili totiž, že človek nesmie zahasiť živý oheň odrazu, ale ho musí nechať vyhasínať postupne, pretože v opačnom prípade by ich zastihlo nešťastie: zlý duch (*mara*) by mohol spôsobiť škodu podpálením koliby alebo košiara. Keď vatra úplne vyhasla, popol zhrabali na kôpku, náradie naložili na kone a opustili poloninu. Po zatvorení koliby sa nikto neodvážil vrátiť v najbližších niekoľkých dňoch, pretože tam prichádzali démoni (duch človeka, ktorý zomrel náhlou smrťou). Pastieri sem prichádzali až na jar, aby zopakovali večný cyklus svojho pastierskeho života v horách. Pre majiteľov oviec sa začalo obdobie jesenného pasenia (*osenovišče*), v rámci ktorého každý majiteľ vyhánal svoje ovce na lúky a polia v blízkosti osady. V bojkovských obciach na Zakarpatsku sa utvárali v rámci jesenovania malé čriedy oviec podľa podobnej organizácie ako v období jarného pasenia. Podobne v niektorých usadlostiach Ivano-Frankovskej oblasti bolo zvykom na jeseň košarovať pozemky okolo osady a ovce prikrmovať senom (Podolák 1966, s. 277; Melika 2017, URL 57).

Keď schádzali z hôr do trvalých obydlií nasledoval tzv. rozvod. Bača rozdeľoval ovce a majitelia si ich vyberali z čriedy podľa poznávacích znakov a zároveň sa rozlúčil s ovčiarimi. Zostup z polonín sa končil v širokom termíne medzi septembrom a októbrom (od 2. augusta, niekedy až do 8. novembra). Huculovia zostupovali z polonín 21., príp. 27. septembra. V zimnom období sa ovce krmili v maštaliach jednotlivých gazdov alebo na horských zimoviskách. Zakarpatskí Huculi označovali individuálne horské zimoviská zvierat názvami *zimarka*, *zimivka* alebo *pastyrka*. Množstvo takýchto zimovísk bolo na juhovýchodných svahoch Svidovca v blízkosti Rachiva. Na prudkých svahoch Čornogory zo zakarpatskej strany boli horské lúky so zimoviskami zriedkavejšie. Zimné maštale vlastnili len bohatší gazdovia, ktorí mali väčší počet oviec a dostatok lúčnych plôch, kde mohli vyprodukovať potrebné zásoby sena. Z lúk sa seno nezvážalo, ale nechávalo a krmilo dotedy, pokiaľ zásoba postačila. Ovce sa tu pásli až do napadania snehu. V minulosti boli *zimarki* časté v nižších častiach polonín. Pred 1. svetovou vojnou sa *zimarki* ešte vyskytovali v blízkosti osád a obcí a postupne tento spôsob zimovania zanikol. V 30. rokoch minulého storočia sa zachoval len u Huculov. Zimoviská sa budovali v období súkromného hospodárenia na horských lúkach, na poliankach a na nižších poloninách (700 až 1 300 m n. m.), ktoré sa ponechávali na kosenie. V letnom období Huculi odchádzali k zimoviskám kosť trávu a pripraviť zásoby sena na zimu. Seno presúšali najprv roztrásené po zemi a potom uložené v malých kôpkach (*kopiek*, *kopica*, *višenka*) alebo na ostrvách (*ostreva*). Usušené seno prenášali na nosidlách (*nosilenki*) do stohu (*stih*) ohradeného dreveným plotom (*oplit*), príp. oborohu (*oborih*) na štyroch koloch s posuvnou strieškou. Takto pripravené seno zostávalo až do spotrebovania (Kubijowicz 1935, s. 64-67; Podolák 1966, s. 28, 214-215; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013).

Pri výbere miesta na zimovanie sa uprednostňovali plochy, kde bola možnosť vybudovať viacej maštali na jednom mieste. V Čornej Tise bolo zvykom, že viacerí

gazdovia (štyria-piati) vzali do spoločného prenájmu poloninu, ktorá bola súca na kosenie, rozdelili ju na potrebný počet dielov a vybudovali tam skupinu maštali. Každý gazda mal iba jeden stavebný objekt, ktorý sa pôdorysne členil na niekoľko priestorov, prispôsobených druhom a počtu zvierat. Jedna takáto zimivka na polonine bola pôdorysne rozčlenená na štyri časti: ovčiareň (*zimivka, jahňačiareň, jančierka*), obytná miestnosť (*chatčina*) a uskladňovací priestor (*komora*). Celá stavba pôdorysne tvorila obdĺžnik o rozmeroch asi 8 x 18 m. Na jednom konci bola najväčšia miestnosť – ovčiareň o rozmeroch asi 8 x 10 m. Ovčiareň bola bez mostníc a bez povaly. Škály medzi brvnami zrubu boli upchaté machom. Vrch priestoru uzatvárala šindľová strecha, položená na masívnych krokvách. Okolo stien ovčiarne boli *drabinky* na seno. Susednú miestnosť tvorila jahňačiareň (*jančierka*) o rozmeroch asi 8 x 5 m. Tento priestor nemal prístup zvonka, iba po jedných dverách zo susedných miestností. Keďže jahňatá potrebovali teplejšiu miestnosť, v jahňačiarni boli mostnice (*mist*) a povala (*poval*) zo štiepaných polien. Na povale bola z vrchnej strany vrstva hliny. Medzi brvnami zrubu bol vtlačený mach (Podolák 1966, s. 278).

Obytnú časť zimoviska tvorila izba zvaná *chatčina* o rozmeroch 5 x 3 m. V tejto miestnosti bola podlaha (*mist*) z dosák alebo z jemnejšie poštiepaných driev a zvrchu bola utesená povala. Škály v zrube boli upchaté machom a z vnútornej strany bol zrub vymazaný blatom. Aj povala bola omazaná blatom a zvrchu založená vrstvou hliny. Miestnosť mala jedno malé okienko (medzi dvoma brvnami vyrezaný úzky zasklený otvor) a troje dverí: jedny tvorili vchod zvonku, druhými sa prechádzalo do susednej komôrky a tretie viedli do jahňačiarne a cez ňu až do ovčiarne. Interiér obytnej miestnosti bol zariadený veľmi skromne. V kúte pri stene od komôrky stálo kamenné ohnisko (*peč*), okolo stien lavice na sedenie a na odkladanie predmetov a pričňa na spanie (asi pre dve osoby). Pri stenách pod povalou viseli vodorovne pripevnené žrdky (*hredka, žertka*) na vešanie šatstva. Keďže miestnosť slúžila nielen na spanie a na prípravu stravy, ale aj na vykonávanie niektorých domácich prác, uskladňovali sa v nej okrem kožených a súkenných prikrývkov a šatstva aj nádoby na varenie a drobnejšie pracovné nástroje (nože, sekery, fakle, lampáše a pod.). Najmenšiu miestnosť celého zimoviska tvorila komôrka (*komora*) o rozmeroch asi 3 x 3 m, v ktorej sa uskladňovali potraviny, soľ pre dobytok, nádoby na mlieko a pracovné náradie (motyky, lopaty na odhadzovanie snehu, píla na rezanie dreva a iné). Z komôrky viedol východ rebríkom na povalu. Obidvoje dvere vedúce do budovy zvonku (dvere do izbičky i do ovčiarne) sa otvárali smerom von, aby ich divá zver nezatlačila dnu. Keď napadlo veľa snehu a obidva vchody zavialo, pastieri sa dostali z budovy cez dymník v streche.

Zimné stavebné objekty na iných poloninách zakarpatských Huculov predstavovali z architektonického hľadiska jednotný typ, ktorý sa v detailoch už pri výstavbe prispôboval funkcii filiálnych hospodárstiev. Na niektorých poloninách bol obytný priestor s komôrkou vybudovaný oddelene od budovy na ustajnenie. Na severovýchodnej strane Karpát sa vyskytovali aj trojpriestorové zimoviská, kde jednu miestnosť tvorila vlastná maštala, druhú sieň a tretiu kolibka pre pastierov. Nad stajňou a nad kolibkou bol priestor krytý povalou (*stelina*), pričom miesto pod strechou (*pid*)

slúžilo na uskladnenie sena. Všeobecne boli zimoviská na východnej strane Karpát o niečo menšie a najmä v nižších polohách roztrúsenejšie (Podolák 1966, s. 280).

Počas zimovania zostávali pri ovciach mimo osady zvyčajne dve osoby z každej domácnosti, prevažne dve dievčatá alebo dvaja najatí pastieri. V čase kotenia oviec prišiel na zimovisko aj gazda, aby vypomáhal pri prácach súvisiacich s kŕmením a ošetrovaním zvierat. Pri strážnej službe pomáhal pes. Spojenie medzi bydliskom a vzdialenejším zimoviskom bolo veľmi problematické, preto z obce vychádzali hore len zriedkavo. Väčšinu potrebných predmetov a zásobu potravín na celé predpokladané obdobie pobytu mimo bydliska dopravili na zimovisko na koňoch už pri odchode z obce. Ďalšie návštevy obmedzili len na najnutnejšie prípady. Na zimoviská sa odchádzalo cez zimu v skupinách, pešo a v čase silnej snehovej pokrývky si pripínali na obuv snežnice zvané *lapci*. Na bližšie zimoviská dopravovali stravu raz-dvakrát týždenne. Potraviny na zimovisku boli uskladnené v komôrke. Hlavnú zásobu tvorila múka, zemiaky, kapusta, slanina, údené mäso, strukoviny a kyslé mlieko (husľanka). Na dopravu kyslého mlieka koňmi používali *berbenice*, na uskladnenie na zimovisku drevené nádoby (*bočka, polubič*), v ktorých sa mlieko udržalo až do jari. Najväčšie zásoby nachystali z kyslého mlieka, pretože tento produkt tvoril základ stravy cez celé zimné obdobie. Kyslé mlieko jedli hlavne so zemiakmi a s kukuričnou kašou. Ostatné pokrmy sa svojou prípravou ani výberom nelíšili od pastierskej stravy v letnom období, ibaže sa nekonzumovali výrobky z čerstvého ovčieho mlieka.

Program pastierov v čase pobytu na zimoviskách vypĺňala prevažne práca okolo zvierat. Ovce v minulosti kŕmili dvakrát denne senom a sušenými listnatými vetvami. V pekných dňoch vyhánali ovce aj do lesa, kde ich nechali obhrýzať čečinu. Krmivo podávali ovciam v ovčiarni alebo pred zimoviskom na nádvorí, kde bolo pre tento cieľ upravené miesto (*davaň*). Najväčším problémom v období tuhej zimy bolo napájanie zvierat. Ak boli nablízku pramene alebo potoky, vyhánali zvieratá dvakrát denne na napájanie priamo k prameňom so žľabmi. Keď vodné zdroje zamrzli, vodu na napájanie získavali roztápaním snehu v hrncoch na ohnisku. Okrem kŕmenia a ošetrovania zvierat a prípravy stravy pastieri vykonávali vo voľnom čase niektoré domáce práce, muži opravovali alebo zhotovovali drobné pracovné náradie. Dĺžka pobytu na zimoviskách závisela od zásob sena, ktoré tam boli uskladnené na zimné obdobie. Niektorí gazdovia odišli s ovcami do zimovísk hneď začiatkom zimy (obyčajne keď napadol prvý sneh a prestali pásť ovce), iní zostávali na zimoviskách len do obdobia kotenja oviec a potom sa vrátili do trvalého sídla. Na jar tam vyhánali ovce po spotrebe sena v mieste bydliska, pričom na zimovisku vyčkávali až do príchodu letnej pasienkovej sezóny (Podolák 1966, s. 281).

Okolo nižšie položených zimovísk sa postupným rúbaním lesov a kľčováním pozemkov skultivovali značné plochy poľnohospodárskej pôdy, čím hospodársky význam sezónnych pastierskych obydľí podstatne stúpol. Na výhodnejších miestach sa zo zimných salašov začali vytvárať trvalé obydľia roztrúseného lazového typu. V takomto zmysle možno považovať budovanie zimovísk za jednu z foriem osídľovacieho procesu horskej oblasti. Základné črty systému horského zimovania

zvierat boli v celých Karpatoch rovnaké, v jednotlivostiach sa prejavovali regionálne odlišnosti (architektonické formy stavieb, terminológia) spôsobené špecifickými podmienkami príslušných menších oblastí (Podolák 1966, s. 283).

Budovali sa aj nové zimné salaše pre ovce (*ferma*). V priestornej stavbe je okrem vlastnej ovčiarne oddelený priestor pre ovčiarov. Okolo farmy boli senníky na štyroch koloch s posúvateľnou strieškou (*oborih*), so zásobou sena na zimné obdobie (Podolák 1966, s. 228) Vo vývoji pastierskych stavieb a v spôsoboch ich používania nenastali v posledných desaťročiach podstatnejšie zmeny. Najmenší typologický vývoj prekonali z pastierskych obydlí kolibky pre ovčiarov, ktoré svojou konštrukciou a funkciou v pastierskom živote sú úplne totožné s pastierskymi stavbami tohto druhu v celých Karpatoch a na Balkáne (Vakarelski 1956, s. 1-82).

V poľských Karpatoch po Michalovi, posledný deň ukončenia salašnej sezóny, nebolo možné zhasiť oheň, pretože musel sám zhasnúť. Pri odchode zo salaša na jeseň sa bača rozlúčil prežehnaním, znamením kríža a pomodlením. Zamkol kolibu, svätenou kriedou nakreslil kríž a až potom sa črieda pohla. Ovce schádzali z hôr, pásli sa na valaských lúkach (*łaki wałaskie*). Pastieri hrali na gajdách a husliach, tancovali archaické tance (*owięcziok, owczarz, kolomajka, świnczoka, mastołka, rejna*) a spievali goralské piesne. Domov sa vracali so spevom a hudbou. Návrat oviec z hôr a salašov do obcí na konci pasienkovej sezóny *łossod* súvisel s príchodom majiteľov oviec a nasledovalo tzv. spočítanie oviec. Ešte v 19. stor. bačovia s čriedami oviec v poľských Karpatoch zimovali na nižšie položených poľanách (*zimówki*) a neschádzali do obce (Olszański 2000; Jamnicka-Krzywda, Ceklarz 2014; Łach, Musiał 2015, s. 135). Zimoviska – poľany na ktorých stáli šopy postavené z dreva, pokryté šindľom, boli bez podlahy. Na povale pod strechou bolo uskladnené seno usušené v lete. Mraznice (*zimarki*) sa zachovali ešte v 20. stor., napr. v Brennej (Równica, Skalka, Bukowy Groń) a Ustrni (Mala Czamborja), v dávnej minulosti boli aj v Istebnej, Wiśle, Jaworzynce a inde (Kopczyńska-Jaworska 1951 – 1952).

Na území Slovenska koncom septembra „na Matúša“ (21. september), častejšie „na Michala“ (29. september) schádzali ovce zo severných svahov Prašivá – Ďumbier (Hołub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 129). Ovce sa dojili obyčajne do polovice októbra. Od Michala sa vyrábal na niektorých liptovských salašoch jesenný syr pre pastierov (*jesienka*). Termín ukončenia salašnej sezóny záležal aj od poveternostných podmienok, množstva paše, príchodu mrazov a napadnutia snehu. Po skončení salašnej sezóny rozdelenie oviec jednotlivým miešalníkom (*rozsadzenie, rozsad, rôsad, rozmetok*) sa robilo „na Gála“ (Havel, 16. október), „na Mitra“ (Demeter, 26. október), „na Všetšvätých“ (1. november), najčastejšie „na Martina“ (11. november), málokedy skôr. V deň rozsadu salašník zabezpečil príchod voza s koňmi na salaš, ktorým sa zviezol salašný riad, osobné veci valachov a všetky ostatné predmety, ktoré sem boli pre potreby fungovania salaša donesené alebo dovezené. Celý tento úkon sa nazýval redik, vozenie rediku. Do Nižnej a Vyšnej Boce manželky chovateľov prenášali redik v košoch na chrbtoch. Tak to robili na jar pri výhone oviec na salaš, počas salašnej sezóny pri premiestňovaní salaša a v jeseni pri ukončení

salašnej sezóny. Rozsedom oviec sa skončil pobyt pastierov na salašoch a uzavrel salašný hospodársky rok. Po rozsade salašných čried sa ovce ďalej nekošarovali, ani nedojili. V prípade vyhovujúceho počasia sa pásli aj naďalej, ale už nie v rámci salaša. Systém pasenia po rozsade sa nazýval *paseňia z domu, jasenovaňia* alebo *paseňie na jasenoviskách*. Ovce sa vyhánali individuálne alebo sa k nim najímaj pastier ako pri jarnom pasení.

Druhou dôležitou súčasťou ukončenia salašnej sezóny bolo vyúčtovanie hospodárenia salaša. Ak bol bača zjednaný na *výdav, na ruku*, vyúčtovanie sa robilo v čo najkratšom čase, najlepšie ihneď, pričom sa skontrolovala dodávka syra jednotlivým chovateľom. Ak bolo hospodárenie salaša organizované v rézii spolku, vyúčtovanie sa robilo na výročných schôdzach salašného spolku, v termínoch ustálených tradíciou napríklad *na Gála, Mitra, Martina*, na Vianoce alebo na Nový rok. Na programe schôdze bolo celkové vyúčtovanie hospodárenia salaša, dávky syra jednotlivým chovateľom, vyplatenie pastierov, úhrada spoločných výdavkov spolku, za výrobu a opravu salašného riadu, za soľ, za žalúdky na kľag, prevoz redíka, vyrovnávali sa poplatky za košarovanie a podobne. Na základe výsledkov hospodárenia a vyúčtovania, podľa toho ako *salaš vyšiel*, sa robila hostina na záver pasienkového obdobia. Ak *salaš vyšiel dobre*, salašník kúpil pálenku, bača prispel syrom a oštiepkami a oslávili záver salašného obdobia. V opačnom prípade, keď *salaš vyšiel zle* a členovia spolku museli ešte doplácať, prípadne nedostali sľúbené množstvo syra na ovcu a škodovali, vtedy sa žiadna hostina nerobila (Hoľub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 130; Kopczyńska-Jaworska 1959, s. 401; Zuzkinová 1999, s. 50-51).

Ovce schádzali z vysokých hôr na nižšie položené trávne porasty, ktoré zároveň košarovali. Najskôr do 9. septembra schádzali ovce z hôľ, najdlhšie na holiach boli pastieri do 29. septembra, kedy sa oficiálne skončila letná pasienková sezóna. Pred rokom 1890 ovce neschádzali do obce, ale zostávali na nižšie položených plochách hôľ alebo na svahoch lúk z Revúckej, Ružomerskej, Ľubochnianskej, Turčianskej, Starohorskej strany (lúky kosili raz v lete na ktorých pripravovali seno). Tu pretrvali do Štedrého dňa, niekedy do marca, kde ovce krmili senom vyprodukovaným v lete. Príčinou zániku tohto spôsobu zimovania súvisel s ničením stavieb lavínami snehu, nerentabilitou hospodárstva, nedostatkom dobrých pastierov, ktorí mali ochotu zimovať s ovcami a pod. (Kubijowicz 1931, s. 117-126).

Takéto „jesenovanie“ trvalo až do napadnutia prvého snehu, obyčajne sa však končilo v decembri. Po tomto termíne gazdovia krmili svoje ovce senom alebo letninou (sušenými vetvami listnatých stromov). Cez zimné obdobie sa ovce držali v ovčiarnach (ovčinec, ovčín), ktoré tvorili súčasť hospodárskych stavieb pri usadlostiach. Rozmery ovčiarnie jednotlivých gazdov boli prispôbené počtu oviec. Staršie boli obyčajne väčšie, umiestnené vo dvore trvalého obydľia aj pod spoločnou strechou s domom v jeho zadnej časti alebo to bol osobitný objekt v zadnej časti dvora naproti maštali. Bol jednopriestorový, zriedkavo dvojpriestorový. Zväčša sa budovali pre 20 až 40 oviec. V ovčiarni bývali pri jednej stene jasličky, do ktorých sa dával krm pre ovce, nad nimi bola upevnená *drabinka*, za ktorú sa kladlo seno

a lístie. Obyčajne v kútoch boli vyhradené miesta (*carki*), ktoré slúžili na oddelenie oviec v čase kotenia alebo pri odlučovaní jahniat. V ovčiarni bol aj stĺp so soľou (soška, sochorec, soľník). Pod ovce sa podstielalo na holú zem, hnoj sa kydal iba raz ročne. Vonku bola ohrada (*cárok*), v ktorom sa ovce zdržovali cez deň, príp. sa tam aj dojili pred výhonom na salaš. Okrem ustajňovania oviec v obecných ovčiarniach bol v minulosti rozšírený aj spôsob zimovania oviec v ustajňovacích priestoroch vybudovaných mimo obce. Ovčie horské zimoviská zanikli začiatkom 20. storočia. Pobyť na mraznici (*mraznica, paseňja na mraznici*) trval od napadnutia väčšieho množstva snehu. Starostlivosť o ovce preberali *zimovní valasi*, ktorí pokiaľ to počasie dovoľovalo, chodili denne pásť ovce na blízke plochy. Na Pohroní, ak nebolo snehu, ostávali na mraznici až do Vianoc. Typické mraznice boli známe v Nízkych Tatrách (Lúčky v Demänovskej doline, 1 000 m n. m.), na poľanách medzi Bacúchom a Vyšnou Bocou (Ramža, 1 400 m n. m.) a na poľanách Mýta pod Ďumbierom v nadmorskej výške 700 až 850 m. Pri týchto zimoviskách šopy, slúžiace ako stodoly, mali piecku a malé oblôčky (Hoľub-Pacewiczowa 1933 – 1934, s. 130; Kopczyńska-Jaworska 1959, s. 401). Ovce z Liptovských Revúc zimovali voľne na holiach Veľkej Fatry v „mrazniciach“ – kruhových košiariach umiestnených medzi stromami, ohraničenými tesne k sebe priliehajúcimi šikmo uloženými drevami. Seno sa pripravovalo na dolných lúkach a ukladalo do veľkých kôp k mraznici na holi. Mraznice sa zakladali na takých miestach, odkiaľ pre zlý zostup nebolo možné zvieŕť seno.

Mraznice bývali v stredných lesných pásmach na poľanách a rúbaniskách, budovali ich v závetří na okraji lesa, v bezprostrednej blízkosti vysokohorských lúk a vody. Seno bolo počas zimovania základným krmivom oviec. O kŕmenie a stráženie sa starali skúsení pastieri, ktorým prinášali stravu z obce. Bývali v kolibe vedľa košiara. Na ochranu proti divej zveri (najmä proti vlkom a medvedom) kládli ohne a používali *vatraľ* a ovčiarske psy. V mraznici zostávali ovce až do kotenia alebo do vyčerpania zásob sena. Potom sa zohnali do obce a rozdelili gazdom. V mraznici vyliahnuté jahňatá odnášali domov vo vlnených pastierskych kapsách, zvaných *cedidlá* (Podolák 1967, s. 155-159).

Mraznica pozostávala z košiara a koliby. Košiar tvorila okrúhla ohrada z košiarnych liesospájaných húžvami. O vonkajšiu stranu lies boli šikmo opreté tesne vedľa seba poukladané asi meter vysoké štiepané polená, ktoré chránili ohradu z vonkajšej strany. K nim sa zvonku nahádzala čečina a hlina utesňujúca škáry. Z vnútornej strany bola nad košiarom strieška zo štiepaných drier, ktorých vonkajšie konce boli opreté na košiar a vnútorné na dlhých priečkach, upevnených na sochovitých stĺpoch. Na vrchu tohto dreveného krytu bola nahádzaná čečina. Mraznica bola postavená na takom mieste, aby mala prirodzenú ochranu lesa (Podolák 1967, s.160-161).

Vedľa mraznice stála drevená *valaská koliba*, ktorá sa líšila od ostatných valaských kolíb iba rozmermi (bola menšia), pretože cez zimu sa v nej nespracovávali mliečne výrobky. V strede koliby bola *vatra*, nad ňou hák na vešanie kotlíka, na bokoch dve lôžka s kožuchmi a prikrývkami pre pastierov, konča nich na zemi hlinené a plechové nádoby, skromná zásoba potravín pre pastierov a pre psov, zásoba soli pre ovce a

pod lôžkami sekery a ostatné najnutnejšie predmety dennej potreby. V kolibe mali aj fakle, ktorými svietili pri nočnom dohliadaní na ovce a pri plašení dravej zveri. Hlavnými pomocníkmi proti vlkom boli pastierske psy. Pri ovciach zostávali spravidla dvaja skúsenejší valasi. Pracovnou náplňou valachov bolo stráženie a kŕmenie oviec, udržiavanie ohňa a príprava stravy. Raz týždenne im ženy donášali zásobu potravín, ktorá pozostávala z varenej stravy na nedeľu a zo suchých jedál na celý týždeň. Jedlá si pripravovali v kotlíku alebo v hlinených nádobách. Časť stravy získavali lovením zveriny. Ovce sa kŕmili hlavne senom, ktoré bolo uskladnené v kopách vedľa mraznice. Dnu ho nosili cez bočný otvor v ohrade a ovciam ho podávali na voľnom zasneženom priestranstve v strede mraznice. Okrem sena dávali ovciam aj čerstvo narúbanú čečinu a sušenú letninu (*rakitinu*), ktorú sem prichádzali rúbať a sušiť na zimu už v letnom období. Napájať ovce chodili s celou čriedou do neďalekého jarku. Výhodou bol prameň s nezamrzajúcou vodou (teplica). V mraznici zostávali ovce do spotrebovania sena. V čase kotenja oviec sa črieda dohnala do obce a ovce sa rozdelili majiteľom (Podolák 1967, s.163).

V Moravsko-sliezskych Beskydách po ukončení salašníctva sa uhasil oheň, zrejme preto, aby pri kolibe nebačovali čerti (démoni). Cez zimu sa ovce chovali v ovčiarni pri usadlosti, niekedy aj vyššie v horách, v chlievoch nazývaných *zimarka* alebo *kotelnica* (Valašsko). Na Těšínsku až do polovice 20. stor. koncom septembra ovce schádzali do obce, kde sa pásli na blízkych lúkach. V decembri, v januári a februári sa vrátili do hôr (*zimarky*), kde sa kŕmili senom a vetvičkami stromov nazhromaždených pre tento účel v priebehu leta (Štika 1959).

Ovčiareň, slúžiaca v zime na prezimovanie oviec (Muňții Pietra Craiului, 900 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Seno pri ovčiarni uskladnené na zimovanie oviec v krytých oborohoch (Maramureš, okolie Sighetu Marmației).

Foto Ján Novák 2011

Pripravené seno na zimovanie oviec v nekrytej kope (Munții Cindrel, nad Rășinari, 800 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

4 *Salaš a salašníctvo – jedinečný fenomén tradičnej kultúry a spôsobu života pastierov a chovateľov oviec v Karpatoch*

Príprava sena na zimovanie oviec a uskladnené seno v oborohoch (Gorgany, nad Koločavou smerom na Strimbu, 1 000 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Seno v krytom oborohu – 4 koly s posúvnou strieškou – pripravené na zimovanie oviec (nad Koločavou, 1 000 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Zimarka pod Bliznicou v Svidoveckom masíve (1 500 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Chapter 4

The Carpathian mountain sheep milk farming, which was spreading from the 14th century to the mountain even (sub)alpine zones, became a typical Carpathian phenomenon, a new component in the landscape. The Walachian colonization had a significant impact on the landscape through Wallachian sheep (*Ovis aries strepsiceros*) of white or black colour with the perned cornus extended to the sides. It was possible to produce sheep lumpy cheese and other dairy products from the milked sheep milk directly in a shepherd's hut. The Carpathian mountain sheep farming had its own rules which were related to the organization of punching, the traditional usage of sheep milk, the necessity to build objects near a shepherd's hut, as well as the social and spiritual life of shepherds.

The English expression *Carpathian sheep milk farming*, German *Almwirtschaft*, Romanian *lactate alpine*, Ukrainian *poloninske gospodarstvo*, Polish *gospodarka szałasnicza*, Czech *salašnictví* – is the Carpathian system of sheep breeding, organized summer punching of several months' duration at mountain sides (upland type) and ridges (alpine type) associated with the production of dairy products from sheep milk in a shepherd's hut. In the Carpathian sheep milk farming the basic production and economic unit is a shepherd's hut (sheep farm).

The function of sheep farming organizers is typical of the whole Carpathians (with minor variations in its meaning). After the permanent lodgement of the shepherds, the owners united into the mountain sheep milk farming fellowships in order to farm together on the sheep farms for the stipulated reward and they ran the whole farm themselves through a head shepherd (with Huculi a depute). The head of the fellowship was a head shepherd elected by „gromada“, which had the decisive power.

In the Carpathian mountain sheep milk farming two ways of punching were used – individual and common. In the individual punching an owner himself shepherded sheep or he hired a shepherd who could join his sheep to the owner's flock. The common punching was mostly used. The syndication of sheep breeders, targeted at the common punching, required a specific organization. Its character depended predominantly on the situation related to the ownership of pastures and the size of pasture areas. In the past the large alpine pastures allowed formation of the sheep farming communities, which were the optional organized fellowships of sheep breeders aimed at the summer sheep punching in the common flocks. The number of the sheep farming communities in a particular village depended on the number of sheep, the number of sheep breeders, the sufficiency and location of pasture areas. The principal role of the community was to select the efficient shepherds for the position of the chief shepherd and shepherd boys, to sign the contracts with them on behalf of the fellowship and to set the farming requirements. At the beginning of the pasture season the head shepherd together with the chief shepherd took over sheep from the owners and after the season they returned sheep back to the owners.

During the whole pasture season the head shepherd carried out the function of a fellowship cashier and superintendence over the whole shepherds` farming. Before the sheep grazing began in spring he was responsible for the repairing work of the shepherd`s hut, sheep fold and the preparation of the shepherds` utensils for sheep milk processing.

The head shepherd visited the shepherds` hut once a week. There he was in charge of the control of manipulation with milk, supervised the products division, had responsibility for the surplus sale in order to get money to the fellowship`s cashbox. During the whole pasture period the head shepherd controlled the shepherds` farming, solved the problems, represented the interests of the fellowship towards the chief shepherd and establishment, he represented the fellowship. His reward was perquisites, i. e. the products from the sheep farming. After the pasture season in autumn he delivered the report to the fellowship about his activity, mainly about the economic situation on the farm.

The members of the individual shepherds` communities were called “miešalníci“, a newer denomination was husbandmen or sheep breeders. The chief shepherd was elected from the husbandmen. The chief shepherd (*baca, baciul, vatah, vaternik*) was responsible for the milk farming, running the shepherd`s hut, the health condition of the commended flock, the tidiness at the shepherd`s hut and the order at pastures. He had to record the quantity of the produced cheese every day. At the end of the season the cheese was divided among the sheep breeders (partakers). In the past the oldest and handiest shepherd was usually elected to become a chief shepherd. The chief shepherd had to be skilful, neat, honest and brave. He had to be respected in the village, had to be a leader with the organizational abilities, be skilful in milk processing and cheese production and also be able to cure sheep. The necessity of acquaintance of pastures and plants, the knowledge of weather phenomena, veterinary science and sheep breeding was also vital. In the past the chief shepherd was devoted to the magic, he was a healer, advisor and kept the ancient traditions.

Sheep breeding consisted of the period of winter breeding and summer grazing. The period of summer grazing was further divided into the spring period (half of March), summer and autumn period (end of November to the first snow fall). During the summer pasture period at the Carpathian pastures sheep were bred far away from the permanent human settlements, therefore, sheep couldnot come back from the pastures every day. This was the reason why the temporary farming centres – shepherds` huts – were built straight at the pastures. The shepherds` huts were located at the forest edge because the wood was available for building of facilities and also for heating. The selection was pursued based on the familiar places. At the steep land a shepherds` hut was located in hollows and the places with the least bent, orientated towards the southern or eastern side. The convenient places were protected form wind (leeward side).

Water is vital for functioning of the shepherds` hut. Therefore the location near the rich source of water is usually chosen. The source should not run dry in the period

of the summer heat so that it could provide plentitude of the quality drinking water for shepherds' food, washing up and water supply in mangers for animals. The place for a shepherds' hut at the pasture is called "*salašisko, košarisko, kolibisko, poloninské košarisko*", etc. According to the old chief shepherds' tradition a shepherds' huts were not established at the places where sheep were scared (by feeling the harmful force) and where somebody died because shepherds could suffer a loss. The main building object is a shepherds' hut (English *shepherd's wooden hut*, Romanian *stâne, stîna, coliba*, Ukrainian *staja*, Polish *kolyba, bacówka*). The Walachian shepherds' huts were of two types: massive log buildings from spruce logs built at one place; and portable plank buildings, which could be fold-out, transported from one place to another and also stone buildings. The traditional log hut was built from wood of coniferous trees and in the alpine zones also from stone. The shepherds' hut was constructed without windows and with one door. It was built without a loft and the roof was covered with fir bark, spruce branches, later with plank, clapboards, and nowadays also by sheet metal. The oldest shepherds' hut is considered to be a single compartment building, which was gradually changed into a double-compartment one. In the thin log wall there was a small door opening to a chamber (*komárnik*). The wall, dividing across two places of the hut, was extended to the upper edge of the log hut. In the chamber at the back wall there was a long wooden shelf for drying of cheese lump and for food and dairy products storage, wooden pots, the products for food preparation for shepherds, salt for sheep and equipment. *Komárnik* was a simple open wooden construction built on two or four sticks with a saddle roof, placed near the hut, and cheese was stored there. The floor of the whole entrance room, apart from a cooking hole, was clay or tile floor made of cleft timber.

The indoor furnishings of the shepherds' hut included a bed at the side wall. The bed was made in the form of an elevated broad bank from cleft timber covered with needles or hay, and a chief shepherd used to sleep there. The entrance part was the hut itself where the basic procedures of milk processing were carried out and also cooking food for shepherds. In the hut the central place was the fireplace (bonfire), located on the floor close the wall and stone-faced. In one corner of the fireplace at the log wall of the hut there was attached the rotating wooden *kumhár* for suspension of cooking kettle, so that it could be shifted to the left and right. The fireplace was adapted for cooking food and making dairy products. In the pasture period it served to the chief shepherd for housing, sheep milk processing into the dairy products and their storage.

Near the shepherds' hut also other building objects were being built. The pounds for sheep (*sheep fold*) were gradually changed from the oldest „logged“ sheep folds of the different types, then wattlings, later the lighter turbular portable pounds. The shepherds entered the sheep folds through a small gate. The groundplan structuring of the pound depended on the number of sheep, location of the shepherds' hut and the local tradition. The sheep fold for milky sheep was mostly divided into two rooms. Sheep were gathered in the smaller room (puncher room – *honelnica*) before milking.

One wall covered by a small roof had the holes where sheep entered through for milking (*strunga*). It was located in the way so that the shepherds did not have to go far with the milked milk. The individual sheep flocks were closed into the pounds at night. Near the pounds close to water sources there the wooden watering-places and sheep-bins were built for animal drinking. They consisted of the massive troughs where the water was pouring from the sources by the wooden small mangers. The other building objects near the shepherds` huts were piggeries, or a small pound for sick sheep, dog-kennels and others. Near the huts there was also placed a salt lick – the flat stone-faced place, where the shepherds spread salt for sheep.

In the Carpathians the beginning of the pasture season was related to leading sheep to the shepherds` hut, so called *redik* (sheep relocation along with all shepherds` equipment to the location of the first shepherds` hut or during vegetation to new pastures). It began on the day of St. George in the calendar (24 April). The takeover of sheep into the flock in the village is called *mixing* (*miešanie*). The majority of habits related to the magic is associated with the period of mixing and leading sheep to the shepherds` huts. Before the departure from Romania the ancient habit was kept – *milk measuring*, in other countries straight at the hut *milking-to-measure*. It involved the first milking when the owner milked his sheep with the presence of the chief shepherd. The owner was given sheep dairy products in the form of cheese in accordance with the quantity of the milked milk. The fire, which was founded by the chief shepherd in the hut, was considered to be „live fire“ („*živá vatra*“), and it could not die down during the whole stay at the shepherds` hut. Sheep leading to pastures and rules associated with the work at the shepherds` hut were kept almost unchanged even after 700 years. The everyday sheep-punching was regulated by the chief shepherd so that the areas were being grazed by sheep gradually. The shepherd boys punched dairy sheep at the pastures near the hut still in the traditional Walachian way – by free grazing with the permanent presence of a shepherd and his dog.

The working duties of shepherds at the shepherds` hut were divided into two main parts: sheep punching and guarding, and milking and production of dairy products. The chief shepherd could participate in milking, however, his main activity was milk processing and production of cheese and other dairy products. The shepherds used to get up at about three o`clock in the morning. The morning milking was carried out immediately and at about four o`clock sheep were led to the pasture. The chief shepherd stayed at the hut in order to process the milked milk. The morning punching took about six hours. Sheep returned back to the sheep folds at about ten or eleven o`clock. The shepherds` rest lasted until one o`clock p.m., including their lunch. At one o`clock the next sheep milking began and it took over one hour. Then sheep were led to the pastures for the following three or four hours. The chief shepherd processed the milked milk again. The evening milking was pursued at about half past seven, followed by dinner and the night rest of the shepherds.

Sheep were being milked at *strunga* near the hut two or three times a day. More progressive form is milking in the milking shed. During the traditional milking the

shepherds were sitting on the small desks covered by a piece of sheepskin. They were sitting with their backs toward the strunga and were milking milk into the milking pail. Then the milk was carried to the hut, poured off the the pot (*putera*) through the flaxen sheet, which was fixed firmly to the pot. The fir branchlets protected the milk from the sheep wool in the pot. In the pot the milk was mixed with the substance from the lambs` and calves` stomachs, killed in the period of suction. Then the milk was stirred by the wooden spoon. In the evening the chief shepherd gathered cheese into a lump. He cooked sheep`s whey in the morning. The curdy milk was stirred by the wooden stick with holes. The milk mass was cut by the wooden knife and then stirred by the shaker. When the curd fell to the bottom and the whey went up, the chief shepherd sat on the bank, slanted the pot to him and pressed the cheese by hand from the bottom to the lump. Then the thick milk was collected by hand, put into the sheet (*hrudianka*), hung and left to drain away for about three hours. After drain of whey the cheese was placed on the shelf to dry. During ripening the cheese had to be attended regularly, wiped and covered so that it had a lot of the fermentation holes and the smooth surface with the thin elastic skin.

In the past almost whole production of the lump cheese was used for brynza production, which was the basic product made from sheep milk. In the South Carpathians even today the culinary speciality is brynza in a sheep stomach (*brânză de burduf*) or in *fir bark*. In the past brynza was stored also in the sack made from the kidskin or sheep skin, turned by short cut wool inside. After cheese is taken out, whey is poured into a clean cooking kettle, which is hung on *kumhár* over fire and whey is boiled at the temperature 60 – 70 °C. While boiling the content of the kettle is stirred by a stick so that whey is not boiled swiftly. When foam appears on the surface, milk is poured into the kettle and boiled together with whey. The thickened content is taken from the surface by the wooden dipper into the sheet, which is hung to leak (*urda*).

The other shepherds` dairy products deserve out attention as well, in particular, smoked cheese and unsmoked cheese, mainly „*oštiepok*“, „*oscypek*“ (Slovakia, Poland) and „*parenica*“ (only in Slovakia). The shepherds form „cheese figurines“ from the leftovers of the processed cheese. The figurines have zoomorphic motives, often a small deer, also peacock, small duck, heart and others. The chief shepherd gets butter form *urda* and he makes sheep`s whey as a by-product form valuable whey, after taking out cheese. After cooling the surpluses of sweet sheep`s whey are left to sour gradually, in this way sour sheep`s whey is created. It is a valuable fresh and refreshing drink for shepherds.

The main prerequisite for the successful sheep mountain farming is substantial grazing, the correct way of sheep punching and attendance. The shepherds also treated sheep. The danger for sheep are still predators. The night protection of sheep was provided by dogs and also shepherds, who in the case of danger used to sleep in the sheds (*strežiareň*) located near the sheep fold. The shepherd boys used sticks and their traditional tool was way back the Walachian axe – shephook. The older shepherds maintained the traditional habit of wearing the same clothes during the

whole period of staying at the shepherds` hut. In summer the shepherds used to sleep freely under the tree or in a small hut, built near the shepherds` hut, nowadays also in caravans. The oldest form of the place for sleeping is considered to be the cot made of the soft branches of coniferous trees. The shepherds covered the cot by the wool carpets, which served them also as blankets.

The cultural life at the shepherds` hut was quite monotonous, caused by the shortage of free time and insularism of the shepherds` huts from the social life in a village. A kind of variegation of the monotonous working life were the visits of sheep owners, who used to come to take their share of cheese. The space around the cooking hole served for carrying out the basic duties of the mountain sheep milk farming, also for cooking and eating food. There the life was concentrated, there the chief shepherd used to be staying and giving instructions. The fireplace was the place where sheep owners debated during their visits. The shepherd boys` diet was low. At the shepherds` hut the essential food was *urda* and sheep whey, also butter, bread, potatoes and other foodstuffs. The chief shepherd „controlled“ the natural world, including things and people through his magic (sorcery, conjuring). He used the mystic supernatural tools (wizard`s acts and magic formulae). This ability was inherited from older generation to younger one. The ritual rites at the shepherds` huts, where the spirituality of the ancient times was demonstrated, allowed to the chief shepherd to keep the community together. In the Carpathian arc in the course of centuries each country adapted the ritual rites at the shepherds` huts in accordance with its conditions. The principal objective for the chief shepherd was to get milk sufficiency and to protect the hut from the evil forces.

The stay at the shepherds` hut was associated with buliding sheep folds at the pasture areas. They served as the only way of fertilization. Sheep was kept in a sheep fold three days at the most. During rainy days sheep was led to a new fold after one day so that the area was not degraded. In the alpine zones the mountain sheep farming continued until the half of September (to the day of St. Michael). The shepherds descended with sheep lower to the mowned meadows, where they stayed until October (to the day of Demeter), or longer. In the Carpathians there are used three ways of sheep wintering: departing to southern warmer zones – transhumance (Romania), wintering in the mountain winter fonds or sheepsheds in a village. Originally, sheep was kept in the mountain sheep folds also in winter. From that place sheep was led to forests for grazing or they were fed by the emergency fodder: coniferous branches and dried twigs and shoots (dried branches of leafy trees). Later sheep were fed by hay, which was dried in summer, or in sheep fold built near settlements. The important part of finishing the shepherds` season was accounting of the shepherds` hut farming.

5 Vplyv salašníctva na tvorbu trvalo udržateľného rozvoja

5.1 Agrolesníctvo v silvopastorálnom systéme Karpát

Silvopastorálne systémy sú výsledkom historického spoločného vývoja ľudských komunít. Vyskytujú na celom svete (Sharro 1999; Hove a kol. 2001; Dalzell a kol. 2006; Sharro a kol. 2009; Bestman a kol. 2014). Dá sa predpokladať, že chov oviec na pasienkoch v lesoch bol v období neolitu jedným z najstarších postupov využívania pôdy v histórii človeka (Ellenberg 1954; Bakker a Londo 1998; Vera 2000; Pinhasi et al. 2005). Existujú písomné dôkazy z rímskych čias, ktoré odkazujú na daňový systém tejto doby, kde sa rozlišuje medzi „silvaeglandiferae“, čo znamená pasienky s ovocnými drevinami, „silvaevulgarispascuae“, „Streuobst“ v nemecky hovoriacich európskych krajinách mierneho pásma (Herzog 1998) a bežné lesné pasienky (Plochmann 1979). Páslo sa aj v lesoch alebo na vytvorených pasienkoch v lesoch (Sharro a kol. 2009). Lesné pasienky v Európe majú rôzne názvy, napr. „dehesa“ v Španielsku, „montado“ v Portugalsku (Dupraz a Liagre 2008) a v Karpatoch, napr. „poloninské hospodárstvo“ a „salašníctvo“ (Novák 2018). Poskytujú cenné zdroje pre širokú škálu biodiverzity, ako aj historické a kultúrne hodnoty (Isted et al., 2005).

Multifunkčnými poľnohospodársko-lesníckymi systémami sa podarilo napodobniť prirodzené ekosystémy. Integrované hospodárenie so stromami, plodinami a zvieratami prispelo k vytvoreniu rozmanitých krajinných a synergických výhod (Nair 1993; Lefroy et al. 1999; Gibbons et al. 2008). Asbjornsen a kol. (2013) prehodnotili úlohu trvalej vegetácie v poľnohospodárskej krajine na zlepšenie ekosystémových služieb. Najmä agrolesníctvo môže kombinovať vysokú úroveň produktivity v oblasti potravinovej bezpečnosti s environmentálnymi službami (Palma et al. 2007a). To môže zahŕňať služby v oblasti biotopov (Burgess 1999; McAdam a kol. 2007; Reeg et al. 2009), regulácie klímy prostredníctvom sekvestrácie CO₂ (Montagnini a Nair 2004; Palma a kol. 2007b), ochrany pôdy a podzemných vôd (Lehmann a kol. 1999; Palma et al. 2007b). Stromy a trávne porasty vytvárajú vysoko atraktívnu kultúrnu krajinu (Junge et al. 2011).

Agrolesníctvo v Karpatoch je súčasťou silvopastoralizmu (silvopastoralism). Po odstránení stromov v lesnom pásme, predovšetkým smreka obyčajného (*Picea abies*), buka lesného (*Fagus sylvatica*), jedle bielej (*Abies alba*) a iných, tvorbou otvorených plôch s pasienkami bez alebo s izolovanými stromami vo vnútri a lesom na okrajoch sa po stáročia využívajú na pasenie hospodárskych zvierat a slúžili aj pre lesná zver. Pasienky v pásme lesa s otvoreným lesom – lesopasienky (silvopasture) patria do agrolesníctva (agroforestry). Využívané niekoľko stáročí chovom oviec tradičným spôsobom (salašníctvom) sú archetypom v krajine. Silvopastorálny systém súvisí s produkciou ovčieho mlieka a výrobou mliečnych produktov v kolibách na salašoch v podmienkach do 1 500 m n. m., niekde aj nad pásmom lesa. Pri tradičnom spôsobe sa zvieratá pásli aj v lesoch, pri nedostatku pastvy alebo sena sa v minulosti zvieratá krmili letninou (Smith 2010; Köble, Seufert 2011; Novák 2018)).

Jedným zo spôsobov, ako obnoviť multifunkčnú poľnohospodársku krajinu s trávnyimi porastmi v Európe, je revitalizácia tradičných poľnohospodárskych systémov. Zahŕňa mnohé pasienky bohaté na byliny s vysokou biodiverzitou, ktorú strácajú ak nie sú pravidelne spásané. Na typických lesných pasienkoch je regenerácia trávnych porastov prirodzená v porovnaní s inými druhmi agrolesníckych systémov (vysadené stromy, vysiata ďatelinotrávna miešanka). Opustenie týchto praktík preto vedie k invázii kríkov a strate otvorených biotopov (Rigueiro 1985; Gillet a Gallandat 1996; Silva-Pando a kol. 1998, 2002; Smith 2010).

Hoci sú všeobecne stabilné, ich stav sa môže zmeniť veľmi rýchlo, ak sa zmení rovnováha v agroekosystéme. Ak je odklon od tejto homeostázy môže viesť smerom do uzavretých lesov so sprievodnou stratou biodiverzity. Komplexná mozaika stromov a otvorené lesné pasienky vytvárajú rôzne mikroklimy, ktoré uprednostňujú rôzne druhy rastlín vhodné pre hospodárske zvieratá. Lesné pasienky sa skladajú z komplexu biotopov a sú jedným z mála kultúrnych pamiatok ekosystémov bez vnútorných a vonkajších ekotónov (Gallandat et al. 1995).

Súčasťou biodiverzity trávnych porastov je agrobiodiverzita alebo poľnohospodárska biodiverzita, ktorú poľnohospodári uznávajú ako zdroj poľnohospodárskej výroby. Zodpovedá rôznorodosti živých organizmov. Podobne ako biodiverzita, aj agrobiodiverzita je rozdelená do troch úrovní, ktoré spolu navzájom pôsobia: genetická diverzita, špecifická diverzita a rozmanitosť agroekosystémov.

Genetická agrobiodiverzita zahŕňa pre každý druh – domestikované a používané v poľnohospodárstve – všetky odrody rastlín a živočíšne druhy vytvorené človekom už od obdobia neolitu. Zahŕňa aj ich voľne žijúcich príbuzných, ktorí sú dôležitou rezervoárnou diverzitou pre genetické zlepšenie týchto odrôd a druhov.

Špecifická agrobiodiverzita je rôznorodosť druhov, ktoré sú zapojené do agro-ekosystému, či už domáceho alebo divého, ale ktorých prežitie závisí od poľnohospodárskej praxe.

Agroekosystémová biodiverzita berie do úvahy rozmanitosť ekologických biotopov a spôsob, akým zapadajú do času a priestoru v rozsahu poľa, farmy alebo krajiny. Zahŕňa plodiny, poloprirodzené biotopy, ako sú trvalé trávne porasty, živé ploty a iné, ktoré sú súčasťou poľnohospodárskej krajiny. Význam a organizácia tejto agrobiodiverzity zohrávajú rozhodujúcu úlohu pri poskytovaní agroekosystémových služieb. Je kľúčovým prvkom potravinovej bezpečnosti a ľudského zdravia a blahobytu (Laurent Hazard, 2016).

Ihličnaté stromy v pásme lesa zanechávajú kyslý opad, živice odolné voči rozkladu a nízky obsah Ca, Mg a K. Pod listnatými stromami sa nachádza nekyselinový opad, obsahuje len nízky alebo žiadny podiel živíc, ale vyšší podiel minerálov. V lesných pôdach, kde sú dlhé korene stromov sa humus tvorí pomaly, ale mineralizácia je rýchla. V procese humifikácie jemne rozptýlená amorfná hmota, ktorá sa zmiešala s minerálnymi látkami tvorí humus. Humus sa postupne v procese mineralizácie premení na oxid uhličitý, vodu a minerály.

V lesných pôdach je organická hmota úplne iná a prechádza veľmi náročnými štádiami rozpadu. Pretože korene stromov sú oveľa dlhšie než korene rastlín,

množstvo organickej hmoty pridanej do pôdy po odumretí koreňov je relatívne malé v pomere k množstvu opadu na ploche s trávnyim porastom. Podstielka v lesných podmienkach sa pomaly dostáva do štádia humusu, ale mineralizácia je rýchla. Z týchto dôvodov sú lesné pôdy s nízkym obsahom humusu, ale často majú dobre vyvinuté vrstvy organickej hmoty medzi opadom a humusom ležiacim na povrchu. Obsah humusu v lesných pôdach je zvyčajne menej ako 125 ton na hektár, zatiaľ čo pod trávnyimi porastmi môže byť až 1 500 ton na hektár (Daubenmire, 1947). To svedčí o tom, že sekvestrácia v pôdach pod trávnyimi porastmi je omnoho vyššia ako v lesných pôdach.

Hlavnými zdrojmi organického uhlíka (SOC) v pôde lesných porastov sú nadzemné orgány rastlín, pričom korene stromov sú menej dôležitým zdrojom, pretože väčšina stromov rástla mnoho rokov a boli tu len malé zvyšky koreňov. Naproti tomu v trvalých trávnych porastoch boli korene rastlín hlavným zdrojom SOC a zohrali kľúčovú úlohu v sekvestracii uhlíka v pôde (Garten 2009; Kätterer et al. 2011). Jobbágy a Jackson (2000) tiež uviedli, že rýchlosť rozkladu SOC z rozpadajúcich sa koreňov tráv je vyššia ako množstvo odumierajúcich koreňov stromov (Beare et al., 2014).

Pri štruktúrovaní vegetácie na pasienkoch v silvopastorálnom ekosystéme je chov hospodárskych zvierat dôležitým faktorom (Olf a Ritchie 1998). Bylinožravce (herbivory) môžu ovplyvniť vegetáciu tromi spôsobmi: odstránením rastlín, zošľapovaním, zanechávaním tuhých a tekutých exkrementov a moču (Rook et al. 2004).

5.2 Vplyv salašníctva na krajinnú štruktúru

Dôležitým procesom rozvoja celej karpatskej oblasti v stredoveku bol pohyb valaských pastierov z Balkánu pozdĺž južného a východného karpatského oblúku až do Západných Karpát. Valaskí obyvatelia boli prvými ľuďmi, ktorí obývali vnútrozemie hôr, vzdialené od dolín a trvalých sídiel. Klčovaním a vypalovaním (žiarením) lesov pozdĺž horských hrebeňov vytvárali početné plochy na pasienie, predovšetkým oviec, ktoré odvtedy predstavujú charakteristickú črtu karpatskej krajiny. Tradičné formy pasienia hospodárskych zvierat ešte stále pretrvávajú a ovplyvňujú Južné a Východné v Rumunsku, Východné na Ukrajine a Západné na území Poľska a Slovenska (URL 70).

Kríza v poľnohospodárstve v 14. a 15. stor. spôsobená morom a hladomorm v Európe spustila mohutné rozširovanie chovu hospodárskych zvierat, predovšetkým oviec. Poloprárodné trávne porasty boli vytvorené z bývalých zalesnených plôch, ktoré sú v súčasnosti charakteristické vysokou rozmanitosťou cievnych rastlín a patria k najohrozenejším biotopom. Dlhodobé spásanie a premiestňovanie sa pasúcich zvierat v letnom pasienkovom období je dôležité pre zachovanie krajiny a miestnej rozmanitosti. Tradičné formy hospodárenia na horských pasienkoch sa stali neekonomickými, preto mnoho z nich zostalo opustených. V pásme lesov vytvorené poloprárodné trávne porasty sa v európskych podmienkach prirodzenou sukcesiou samovoľne zalesňujú. Na udržanie pasienkov a druhovej diverzity rastlín vo funkčnom

stave je potrebné pravidelné využívanie (Poschlod, Wallis de Vries 2002). Kosenie je na mnohých plochách problematické, mulčovanie sa neodporúča, najvhodnejšie je preto pasenie ovcami.

Prírodné pralesy v Karpatoch sa pod vplyvom salašníctva v priebehu historického vývoja postupne menili. Činnosť človeka je viditeľná v zmenách využívania krajiny, predovšetkým krajinnej pokrývky – floristickej a cenologickej skladby vegetačnej pokrývky prirodzeného alebo kultúrneho (antropogénneho) charakteru. Odstraňovaním stromov po klčovaní a žiarení sa tieňomilná lesná vegetácia na otvorených plochách rýchlou sukcesiou zmenila na svetlomilné trávovo-bylinných spoločenstvá. Salašnícky spôsob chovu oviec formoval za desaťročia a storočia svahy severných a južných Karpát, ich hrebene a vrcholy, do dnešnej podoby, čím sa oproti pôvodnému stavu výrazne zmenili. Tam, kde to bolo možné, pastieri pásli zvieratá aj na prírodných holiach a poloninách nad úrovňou lesa, osady zakladali v dolinách. Ovce a ostatné hospodárske zvieratá pomáhali zachovávať ráz krajiny a jej multifunkčnosť (Krčal, Boroš, Prekopová 1988; Supuka 2004; Novák 2008b). Dlhodobým a systematickým pasením sa vytvorila od podhorských po subalpínske pásmo krajinná štruktúra so špecifickým krajinným rázom. Na vytvorených pasienkoch sa sformovali agroekosystémy s príslušnými biocenózami a ich vzájomnými vzťahmi a väzbami, čím sa vytvorila kultúrna krajina (Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013).

Kultúrna krajina (cultural landscape, Kulturlandschaft, pajsage humanisé, paisaje cultural) je viac-menej cieľavedomou činnosťou, človekom pretvorená prírodná krajina. Je odvodená od slova *kultúra*, pochádzajúceho z latinského *cultura*, ktoré malo od začiatku dvojaký význam: 1. obrábanie pôdy a 2. starostlivosť o duševné hodnoty. Tam, kde sa človek natrvalo usídlil a začal sa venovať poľnohospodárskej činnosti – pestoval *kultúry*, zmenila sa prírodná krajina na tzv. *kultúrnu* (Žigrai 2000). Kultúrna krajina je výsledkom činnosti človeka a kultúrneho prostredia v krajine. Zo vzájomného spolužitia človeka s prírodou, ovplyvňovania, obhospodarovania a osídľovania krajiny vzniká historicko-hodnotový a obsahovo reprezentatívny fenomén krajiny s charakterom *genia loci* – pamäťového kódu akumulujúceho činnosť, skúsenosti, prosperitu, bohatstvo, výhry i prehry, úspechy i skazu ľudskej civilizácie (Ivanička 1999). Je reliktom antropických činností, vytvárajúci jedinečný charakteristický obraz a štruktúru krajiny, ktorý sa zachoval do súčasnosti (Jančura 1998). Historické krajinné štruktúry sú pamäťou krajiny a možno ich tiež charakterizovať ako hmotnú, nehnuteľnú časť kultúrneho dedičstva (Huba 1988). Ak chceme zachovať aj ich estetické pôsobenie nevyhnutná je kontrolovaná extenzívna pastva pri nízkom zaťažení hospodárskych zvierat alebo extenzívne využívanie kosením, ktorými sa podporuje zachovanie bohatosti a rozmanitosti druhového zloženia trávnych porastov (Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013).

Mnohé historické krajinné štruktúry vytvorené salašníctvom v Karpatoch sa vyskytujú ako izolované relikty, sú však pozostatkom bývalej kontinuity krajiny, preto sú nesmierne cenným kultúrnym fenoménom. V karpatskej krajine ich zaradujeme

k archetypom krajiny, ktorý zahŕňa prvok historickej a súčasnej krajinnej štruktúry. (URL 105). Zachovali sa v podobe ešte existujúcich salašov so zrubovými kolibami a košiarimi. Na ortofotomapách (leteckých snímkoch) ich vnímame ako otvorené svetlé plochy v tmavých lesných pásmach, ktoré boli vytvorené po odstránení stromov počas niekoľkých storočí. Po opustení salašníctva na týchto otvorených svetlých plochách vidíme tmavé plôšky po bývalých kolibách, obdĺžniky (štvorce, škvrny, príp. iné útvary), ktoré sú pozostatkami po košarovaní (hnojení) ale aj chodníky, cesty a pod. Na miestach bývalých salašov sa sformovali osady, ktoré v súčasnosti tvoria husto osídlené obce a mestá s infraštruktúrou.

Vo flyšovom pásme Karpát na Slovensku, v regióne Šariš (Magura a Busov v Nízkych Beskydách) a v regióne Spiš (Spišská Magura – Veľká Franková, Malá Franková, Osturňa, Jezersko, Ždiar, Lendak), v pôvodne bukovo-jedľových lesoch, sa prítomnosťou typických historických prvkov – trávnych porastov s vysokou prírodnou hodnotou z obdobia valaskej kolonizácie, zachoval pôvodný archetyp horskej poľnohospodárskej krajiny, ovplyvnený salašníctvom. Vysídlenie asi 140 000 Rusínov z východného a juhovýchodného Poľska a 12 000 Rusínov zo severovýchodného Slovenska v rokoch 1945 – 1947 pochovalo salašníctvo a zostali len stopy v podobe toponým. Mnohé opustené plochy v spomínaných oblastiach zarástli lesom, krajina sa zmenila a vytratil sa jej kultúrny fenomén (Hreško, Petluš 2015, s. 58, 66-71, 73; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013).

Využívané pasienkové agroekosystémy s trávovo-bylinnými spoločenstvami rastlín sú dôležitou súčasťou vidieckej krajiny. Husto zapojené hodnotné pasienky s dobre prekorenenou mačinou, súvislo pokrývajúce pôdu, sa v minulosti vždy viac cenili ako orná pôda. Využívaním pasienkových porastov v pásme lesov a pravidelným antropickým tlakom sa vytvorila a vytvára druhotná (sekundárna) krajinná štruktúra. V trvalo udržateľnom rozvoji ich zaradujeme k obnoviteľným prírodným zdrojom a predstavujú prírodné dedičstvo s nenahraditeľným genofondom. Svojou pestrosťou, rozmanitosťou, relatívnou zachovalosťou a regeneračnou schopnosťou vytvárajú predpoklad na zachovanie vzácnych, zraniteľných a ohrozených druhov rastlín a živočíchov. V letnom období, keď v nižších polohách nie je dostatočné vlhové zabezpečenie, vysokohorské polohy poskytujú dostatok pastvy. Pastva oviec a tradičný spôsob hospodárenia predstavujú typicky krajínovotvorný prvok v horskej krajine, ktorú zároveň aj oživujú. Pretože dlhodobo využívané pasienky nie sú objektom špeciálnej legislatívnej ochrany, hrozí im ohrozenie a v najbližších rokoch nenávratná strata v dôsledku opustenia a následnej rýchlo postupujúcej sukcesii lesa. K typickým regiónom Karpát, kde bolo v minulosti intenzívne salašníctvo patria Sedmohradsko (Apuseni, Retezat, Fagaraș, Rodnei, Maramureș a iné), Bukovina, Moldavsko, Zakarpatsko, Halič, Skolivski Beskidi, Bieszczady, Beskid Niski, Podhalie, Żywieckie Beskidy, Beskid Śląski, Východné Beskydy, Zemplín, Šariš, Spiš, Gemer, Pohronie, Liptov, Orava, Kysuce, Valašsko a Těšínke Slezsko. Formy hospodárenia a vlastníctva pozemkov, ktoré sa zachovali až do súčasnosti vytvárajú jedinečný charakteristický obraz a štruktúru krajiny. Ak chceme zachovať pasienky a ich estetickú hodnotu,

nevyhnutné je využívanie kontrolovanou extenzívnou pastvou pri nízkom zaťažení hospodárskych zvierat alebo extenzívne využívanie kosením, ktorými sa podporuje zachovanie bohatosti a rozmanitosti druhového zloženia trávnych porastov, kultúrnej krajiny a jej rázu (Novák 2008b; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013).

Valasi počas kolonizácie, pri postupe prírodným reliefom krajiny, proti prúdu riek do horských masívov, pre lepšiu orientáciu pomenovali vrcholy hôr v Karpatoch. Priniesli aj svoju terminológiu a niektoré topografické názvy zo salašníckej činnosti sa zachovali dodnes. Niektoré názvy už existovali, môžu mať slovanský, germanský alebo keltský pôvod. Názvy pomenovaných vrcholov nemuseli byť vždy konkrétne miesta salašov. Valachom pomáhali pri orientácii v teréne, voľbe bezpečnej cesty alebo miesta na založenie salaša. V minulosti bolo podstatne viac názvov zachovaných z obdobia valaskej kolonizácie. Zemepisný názov (*toponymum*) sa vzťahuje na osídlené alebo neosídlené miesta v teréne a má svoju časovú i priestorovú dimenziu. Je zložené z gréckeho *tópos* (τόπος, miesto) a *onóma* (ὄνομα, meno), vo význame geografický, zemepisný názov. Môže to byť označenie objektov viazaných na bývanie (názvy obcí, miest atď.) ako geografické označenie, tzv. *oikonymum*, tiež ako označenie vertikálneho útvaru zemského reliéfu (názov pohoria, horského hrebeňa, masívu, kopca, vrcholu, sedla, údolia atď.), tzv. *oronymum* alebo označenie agrotechnicky využívanej plochy (názov lesa, pasienka, lúky, poľa atď.), tzv. *agronymum*. Z terénnych názvov, porovnávaním starých a nových máp, možno predpokladať existenciu salašníctva v danej oblasti. V starých mapách názvy (najstaršie z roku 1763) môžu byť skomolené latinským, nemeckým alebo maďarským prepisom. Zachované miestne názvy sú oknom do histórie salašníctva a cenným kultúrnym dedičstvom Karpát. Poskytujú bohatý výskumný materiál. Mnoho názvov nenávratne vymizlo a už sa neobjavujú.

V karpatskom oblúku sú pasienky základom salašného hospodárenia. Ich názvy sa vyskytujú v rôznych podobách. Už v minulosti dávali ovčie hospodárstva do súvislosti s názvami hôr, napr. Kadlec (1916, s. 300) uvádza názvy Syhla, Magura, Hruň a iné, Petrov (1929) a Czajkowski (1999, s. 138) Beskid, Kičera, Kičerka, Príslop (Pereslop), Javorník, Košara, Košariska, Paseka, Polana (Polanka), Poloninka, Soliska, Strunga, Gorgan, Menczel a iné. Na historickej vojenskej digitalizovanej online vojenskej mape z rokov 1763 – 1787 (Molnár et al. 2014, URL 78) sú v hraničnom pásme Rumunsko – Zakarpatsko uvedené na rumunskej strane Polyana (Polyana mare), Gropa (Gropa Alpe), Sychla (Sychla Boukulowa), Grunia (Grunia Kurilukowa), Kecera a na Zakarpatsku Plesi, Poljanka, Czertes, Csertyes, Magura, Menčil, Menczul, Pleška, Kitsera, Kicsurka, Grun (Na Poljasom Gruni) a iné. Mnoho názvov sa vyskytuje aj v súčasných topografických mapách.

V minulosti využívané pasienky sa v súčasnosti kosia ako lúky na seno (Munții Cindrel, Rășinari – Prislop, 750 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Obrovské plochy využívaných pasienkov nad Vaideeni v Munții Capățanei (2 000 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Využívané pasienky s funkčnými salašmi udržujú trávne porasty v optimálnej kvalite (Munții Capățanei, 2 000 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Krajina s intenzívnym salašníctvom (Munții Rodnei, Poiana Știol, 1 500 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Menej využívané plochy pasienkov zarastajú stromami (Munții Rodnei, Poiana Știol, 1 500 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Dlhodobou využívané pasienky pri vysokom zaťažení spôsobujú zaburinenosť, tzv. ruderalizáciu (Munții Rodnei, Poiana Știol, 1 500 m).

Foto Ján Novák 2011

Ruderalizovaná časť pasienkov (Munții Rodnei, Borșa, 1 400 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

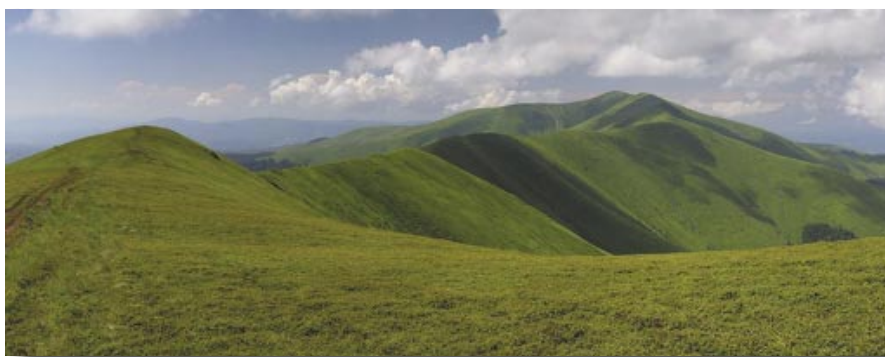
Čornogora.

Foto Igor Melika 2012

Poloniny v Svidoveckom masíve (Stig, 1 794 m n. m.).

Foto Igor Melika 2013

Roziahle plochy pasienkov (Polonina Boržava, 1 681 m n. m.).

Foto Igor Melika 2012

Nelesné plochy pasienkov (Polonina Krasna, 1 560 m n. m.).

Foto Igor Melika 2011

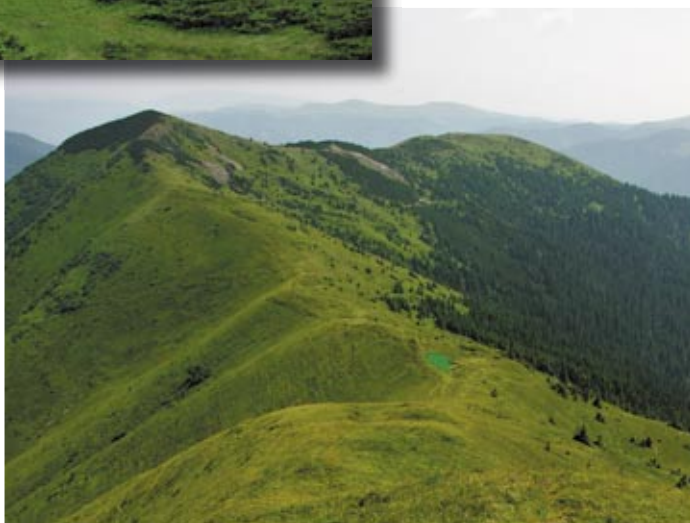

Využívané plochy
pasením zamedzujú rastu
kosodreviny
(Svidovec, 1 500 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Zarastanie masívu náletmi
drevín po opustení
salašníctva
(Strimba, 1 719 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

V minulosti využívané poloniny postupne zarastajú náletmi drevín
(Bieszczady – Tarnica, 1 436 m n. m. a Bukowe Berdo, 1 311 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Verchovinsky Vododilný chrbát, 1 408 m n. m.).

Foto Igor Melika 2006

Bieszczady
(Połonina
Caryńska,
1 297 m n. m.).

Foto Ján Novák
2016

Bieszczady
(Połonina Wetlińska,
1 255 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Pôvodné pasienky na salaši sa postupne menia na lúku a ornú pôdu s obytnými priestormi (Beskid Żywiecki, Hala Boracza, 854 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Salašníctvom odlesnená krajina s obydliami lazového typu, jedna z foriem osídľovacieho procesu horskej oblasti (Koniaków, 800 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

Ovce udržujú plochy pasienkov pred zarastaním lesom (Spišská Magura, Magurské sedlo, 940 m n. m., v pozadí TANAP).

Foto Ján Novák 2016

Do súčasnosti využívaná krajina so salašom pod NPR Veľký Rozsutec (800 m n. m.).

Foto Ján Novák 2017

Pasenie oviec udržuje pasienky bez náletov drevín (NAPANT, Kečka, 1 225 m n. m.).

Foto Ján Novák 2014

Rozsiahle plochy pasienkov pod Ploskou rozprestierajúce sa od Borišova po Kýšky (NP Veľká Fatra, 1 250 – 1 350 m n. m.)

Foto Ján Novák 2009

Prte na svahu po prechode oviec (NP Veľká Fatra, medzi Borišovom a Ploskou, 1 250 m n. m.).

Foto Ján Novák 2013

Doposiaľ dlhodobo využívaná krajina s pasienkami (NP Veľká Fatra, pohľad na Kýšky, 1 300 m n. m. a Ploskú, 1 532 m n. m.).

Foto Ján Novák 2015

Dlhodobou salašníckym
hospodárením
využívaná hoľa

(Veľká Fatra, salaš Kýšky,
1 250 m n. m.).

Foto Ján Novák 2015

Zníženie počtu oviec
urýchľujú sukcesiu
a návrat do lesného
spoločenstva
(NP Veľká Fatra, Ostredok,
1 596 m n. m.).

Foto Ján Novák 2015

Plochy po zanechaní salašníctva postupne zarastajú náletom drevín
(Čergov, Minčol – predvrchol, 1 127 m n. m.).

Foto Ján Novák 2017

V NP Veľká Fatra prevažuje buk, ktorý sa sukcesiou znova vracia pri nedostatočnom využívaní pasiením.

Foto Ján Novák 2010

Málo využívané plochy postupným zalesnením menia štruktúru krajiny (NP Veľká Fatra, Ploská, 1 532 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Nelesné plochy pokryté trávny porastom sa od Južných až po Západné Karpaty nazývajú poľana (*poiana, poljana, polana*). Názov *poiana, poieni, poiene* je odvodený od slova *poljana* – plocha v lese bez stromov, pokrytá trávou a bylinami (URL 71). Vo Východných Karpatoch sa stretávame s názvom *polonina*, predovšetkým na Zakarpatsku a v Poľsku. Ide o nelesnú plochu s trávny porastom, ktorá siaha až do subalpínskych polôh. Podobným názvom je *planina* (vyskytujúca sa na poľnohospodárskej pôde nevhodnej pre pestovanie plodín) v Srbsku, Bulharsku, Chorvátsku a Slovinsku. V Rumunsku (Apuseni) je Krasova planina Padis, na Ukrajine je 61 *polonín*, v Poľsku *Połoniny Caryńska, Wetlińska, Bukowska* a *Dźwiniacz (Bukowe Berdo)*. Na Slovensku je 18 *planín* (Slovenské rudohorie: Slovenský kras – 8, Spišsko-gemerský kras – 2, ostatné – 3); v Levočských vrchoch – 2, vo Vihorlatských vrchoch, Pohronskom Inovci, Podbeskydskej vrchovine – po 1). V Západných Karpatoch nelesná plocha pokrytá trávny porastom má na Slovensku názov *hoľa* a v Poľsku *hala* (Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013; URL 72). K salašnickým toponymám patria aj iné názvy (tab. 14).

Tabuľka 14: Salašnicke toponymá a ich význam

Toponymum	Význam
Beskyd, Beskid	typ skalnatého pohoria v Karpatoch
Brdo, Berdo	horský hrebeň, pretiahnutý chrbát
Čierťaž, Czertez, Certeze	pôda získaná vyklčováním lesa
Črchľa, Cerchla, Cyrhla	črchľovaním (zbavením kôry) odlesnený horský hrebeň
Dúbrava, Dumbrava	dúbrava, háj
Grapa, Gropa, Groapa	roklina, zráz, príkry, strmý svah s jamami
Grúň, Groń, Gruń	nezalesnené horské úbočie
Hoľa, Hala	nezalesnený vrchol nad hornou hranicou lesa
Javorina, Javořina	trávny porast po vyklčovaní javorovej hory
Kýčera, Kiczera, Chicera	strmý úplne alebo čiastočne zalesnený vrchol
Kykula, Kikula, Gigula	strmý odlesnený vrchol
Magura, Măgura	vrchol, kopec
Minčol, Menčul, Muncel	kopec, návršie, vrchol hory
Plaj, Plai	starý chodník valachov cez chrbát <i>polonín</i>
Plešina, Pleașa, Płasza	otvorená nezalesnená horská plocha
Poľana, Polana, Poiana	horská lúka obklopená lesom
Polonina, Planina	nelesná plocha nad hranicou lesa
Príslop, Przysłop, Prislop	plytké sedlo medzi vrchmi
Salaš, Sălaș, Sălașe, Sălasul	pasienok s prístreškami pre pastierov
Sihla, Sychla, Sihlea	mladý, slabo vyvinutý ihličnatý porast na lúke
Žiar, Ždiar, Žar, Ždžar	lokalita po vypálení lesného porastu na získanie pasienka

V rumunských Karpatoch, získaných z mapy (URL 73), tak ako vyplýva z tab. 15, s najvyšším počtom toponým, v podobe oroným a agroným, sa vyskytujú Poiana (149), Măgura (74), Chicera (35), Muncel (26), Plai, Plaiul (21), Prislop (20), Dumbrava (12), Strunga (11), Groapa (8), Comarnic (8), Stână, Stîna (6), Strimba (6), Sihlea (2), Palenița (2). Najčastejším oikonymom v rumunských Karpatoch sú názvy Poiana, Măgura, Pleașa, Bistrița, Comarnic a Dumbrava. Popri významných centrách salašníctva, ktoré vyplývajú z vyššieho zastúpenia toponým registrujeme aj okrajové oblasti rumunských Karpát, kde sa v menšej miere tiež vyskytujú toponymá.

Tabuľka 15: Toponymá v rumunských Karpatoch

Názov	ZRK		JK						VK						Spolu
	A	R	T	Ci	Re	Ca	F	C	V	S	Ro	B	M	I	
Poiana	5	3	10	15	3	14	26	5	17	2	1	18	5	25	149
Măgura	23	7	2	8	2	3	2	4	2	3	3	4	5	6	74
Chicera	11	1		6	1	1	5	2				5	2	1	35
Muncel	3	4	1	8	1			2	1	1	1	2	2		26
Plai, Plaiul	2			1	1	1	6	3	2	1		3	1		21
Prislop	3	2	1	2	1	3			3			1	3	1	20
Dumbrava	5	1	2	2					2						12
Strunga				3			1	2					2	3	11
Groapa	2			1		1							4		8
Comarnic	1			2	1	1	1	1	1						8
Stână, Stîna	2			1			1	1					1		6
Strimba	1		1	3			1								6
Sihlea, Sehelb	1											1			2
Palenița										1			1		2
Certeze	1													1	2
Planina	1														1
Gruï, Gruïul	1														1
Celkom															384

ZRK – Západorumunské Karpaty, JK – Južné Karpaty, VK – Východné Karpaty, A – Munții Apuseni, R – Munții Poiana Ruscă, T – Munții Tarcului + Munții Semenic, Ci – Munții Cindrel + Munții Sureanu, Re – Munții Retezat, Ca – Munții Capatani, F – Munții Făgăraș, C – Munții Craiului + Munții Bucegi, V – Munții Vrancei, Gurghiu, Harghita, Călimani, Baiului, Siriului, Hașmaș, Baraolt, Nemira, Tarcău, Nemira, S – Munții Stanisoarei, Ro – Munții Rodnei, B – Obcinelor Bucovina, M – Munții Maramureș, I – Munții Igiși

V ukrajinských Karpatoch, tak ako vyplýva z tab. 16, získaných z mapy (URL 74), s najvyšším počtom toponým, v podobe oroným a agroným, sa vyskytujú Polonina,

Poloninka (61), Kičera (49), Magura, Magurica (29), Menčul, Muncel' (25), Poljana, Poljanka (15), Prislop, Pereslip, Pereslup (7), Plaj, Plajek (5), Gruň, Graň (5), Golica (3), Komarnik, Gropa a Strimba (2), Dubrava, Javorina (Javornik), Sigla, Segla, Košarka, Kotelnicja a Lisina (1). Názov Minčol sa vyskytuje v rôznych obmenách, napr. Menčil, Menčul, Muncel', Munčelik, Menčilik. Len na Svidovci je 30 polonín. Evidujeme aj názvy Pleša, Pliška (10), Gorgan (6), Majdan (3), Bystrica (2), Volosianka (1) a iné.

Tabuľka 16: Toponymá v ukrajinských Karpatoch

Názov	Pokutsko -Bukovinské Karpaty	Poloninsko -Čornohorské Karpaty	Schidni Beskidi	Spolu
Polonina, Poloninka		61		61
Kičera	2	35	12	49
Magura, Magurica	3	20	6	29
Menčul, Muncel'		22	3	25
Poljana, Poljanka	1	13	1	15
Prislop, Pereslip		6	1	7
Plaj, Plajek		5		5
Gruň, Graň	1	4		5
Golica		3		3
Komarnik			2	2
Gropa		2		2
Strimba		2		2
Kukul (Kikula)		1		1
Dubrava		1		1
Javorina, Javornik		1		1
Sigla, Segla		1		1
Košarka			1	1
Lisina	1			1
Celkom				211

V poľských Karpatoch, tak ako vyplýva z tab. 17, získaných z mapy (URL 74), s najvyšším počtom toponým, v podobe oroným a agroným, sa vyskytujú Polana, Polanki (271), Groň, Gronik (132), Kiczera, Kiczerka (69), Hala (51). K ďalším v poradí môžeme zaradiť názvy Jaworzyna (45), Przystop (42), Grapa (41), Magura, Magurka (31), Cerhla, Cyrhla, Cerchla (30), Palenica (26), Czertez (22), Beskid, Beskidek (20), Bukowina (20), Szalaszysko (19), Kosarzysko (12), Solisko, Solnisko (14), Ždžar, Žar (7), Holina, Łysa (7), Sihly, Sichla (5), Mraznica (5), Kotelnica (5), Polonina (4), Menczył (Muńczol), Płasza Kikula (2) a Komarnik (1). Vyskytujú sa aj iné názvy, napr. Majdan

(3), Kornuty, Baranie, Baranow, Barancowa, Baraniarka, Owczary, Rusinów, Rusinski, Rusinowka, Woloszczyzny, Woloszyn, Dubrawiska, Watrisko, Bryndzowka, Plaj, Bacowa skala, ale aj oikonymá, napr. Bystra, Przystóp, Polana, Polany, Jaworki, Jawornik, Koszarawa a iné. Łach, Musiał (2015, s. 33-33) uvádza, že v poľských Karpatoch sa vyskytujú podobné toponymá ako v ostatných Karpatoch.

Tabuľka 17: Toponymá v poľských Karpatoch

Názov	B	BN	BSa	BW	T	BŽ	BM	BSI	Spolu
Polana, Polanki	3	12	17	70	69	72	6	22	271
Groń, Gronik	2	3	5	29	10	54	9	20	132
Kiczera, Kiczarka	23	15	5	8		11	2	5	69
Hala			4	9	1	28		9	51
Jaworzyna	3	4	9	14		10	2	3	45
Przystóp	5	3	1	7	7	10	4	5	42
Grapa				9	4	21	1	6	41
Magura, Magurka	5	3	1	7	2	5	2	6	31
Cerchla, Cyrhla		1	4	11	5	3	3	3	30
Palenica			3	2	10	5	2	4	26
Czertez	2	6	6	6					20
Beskid, Beskidek	3	4				7	4	4	22
Bukowina	3	1		9	1	3		3	20
Szalaszyisko	1		1	10	3	1	2	1	19
Solisko, Solnisko	1			3	2	6	1	1	14
Kosarzysko			4			2		6	12
Żdźar, Żar		1	1	3	1		1		7
Holina, Łysa				5		1	1		7
Sihly, Sichla	2		1			2			5
Mraznica				2	1	1		1	5
Kotelnica		1		4					5
Polonina	4								4
Płasza	2								2
Menczył, Muńczol	1					1			2
Kikula								2	2
Komarnik						1			1
Celkom									885

B – Bieszczady, BN – Beskid Niski, BSa – Beskid Sądecki, BW – Beskid Wyspowy + Gorce + Pieniny, T – Tatry + Podhale, BŻ – Beskid Żywiecki, BM – Beskid Mały, BSI – Beskid Śląski

Názvom podobné: Kiczera (Kiczora, Kiczorka), Przysłop (Przysłopek), Czertez (Czerteż), Magura (Magurzyca), Mraznica (Mrażnica), Palenica (Spalone), Cerchla (Cyrla, Czerhla), Mencyzł (Munczolik)

V slovenských Karpatoch, tak ako vyplýva z tab. 18, získaných z mapy 1 : 25 000 (URL 76), s najvyšším počtom toponým, v podobe oroným a agroným, sa vyskytujú Grúň, Grúnik (78), Poľana, Polianka (64), Magura, Magurka (54), Kýčera, Kýčerka (49), Pálenica, Uhlisko (44), Javorina, Javorinka (41), Košarisko, Salašisko, Salašky (39), Hoľa (38), Žiar, Ždiar, Žiarc (33), Príslop (26), Čierťaž (22), Holica, Lysá (22), Bukovina (21), Planina (18), Solisko (14), Črchľa, Čerchľa (11), Baranec, Baranie (11), Minčol (9), Kykula, Gigula (8), Grapa (8), Dúbrava (8), Beskyd (5), Sihla (4), Brdo (3), Plešina (3), Komárnik (2) a Strunga (1). Niektorí autori uvádzajú ešte vyššie počty výskytu, napr. Kýčera až 77-krát a Grúň až 82-krát (URL 77). Palenica je v rôznych podobách, napr. Pohorela, Pohorelka, Pohorelica, Opalenisko, Uhlisko, Ohnište a iné. Vyskytujú sa názvy, napr. Mraznica, Kečka, Majdan, Rusinov, Rusnička, Poloninky, Capie a iné, z oikoným, napr. Ždiar, Pohorelá, Poľana, Polianka, Bystrica, Javorina, Sihla, Sihelné, Žiar, Čertižné, Príslop, Dúbrava a iné. Je predpoklad, že pohorie Kľak môže byť odvodené od kľagu. V slovenskej toponýmii (zachovaných slovách v chotárných názvoch) sa vyskytuje slovo Čierťaž ako pôda získaná vyklčovaním lesa, vyskytujúca sa na Slovensku a Ukrajinských Karpatoch (Čertižné), na hraničnej čiare medzi dvoma štátmi (demarkačná línia) alebo na rozhraní rozdeľujúcim administratívne celky. Na miestach, kde sa črchľovali stromy mohli vzniknúť poľany s menami, napr. Žar, Žarnowka, Upalenisko, Palenica a iné. Aj obce s názvom ruský v pohraničí na území Slovenska, napr. Ruská Volova, Ruská Bystrá, Ruský Hrabovec, Ruské, Ruský Potok, Ruská Kajňa, Ruská Voľa nad Popradom, Ruská Poruba a iné sú dôkazom prítomnosti Rusínov a salašníctva z obdobia valaskej kolonizácie. Bývalé plochy salašov sú dnes súčasťou národných parkov, ich ochranných pásiem, napr. Malá Fatra, Veľká Fatra, Vysoké Tatry (TANAP), Nízke Tatry (NAPANT), Pieniny (PIENAP) a Poloniny. K národným prírodným rezerváciám patrí od roku 1982 Choč (1 611 m n. m.) a od roku 1996 Minčol (1157 m n. m.) v pohorí Čergov. Biosférickou rezerváciou UNESCO je od roku 1990 Poľana (1 457,8 m n. m.).

V Západných Karpatoch – Moravskoslezských Beskydách, tak ako vyplýva z tab. 19, získaných z mapy (URL 76), s najvyšším počtom toponým, v podobe oroným a agroným, sa vyskytujú Kýčera (31), Grúň, Grúnik (18), Javorina, Javorník (14), Kykula, Gigula (7), Kosařisko, Salašisko (7), Polana (6), Beskyd (6), Príslop, Přischlop (5), Bukovina (3), Žár, Uhliska (3), Solisko, Palenisko, Lysina a Doubrava (2), Brdo, Magurka, Sihly, Grapa a Stronga (1). K základným názvom boli priradené konkrétne pomenovania, napr. Medvedí Grúň a iné. V Moravsko-sliezskych Beskydách sa vyskytujú aj oikonymá Valašská Polanka, Valašská Senice, Valašské Příkazy, Valašské Klobouky, Valašské Meziříčí, Valašská Bystřice, Vlachovice, Bystřička, Malá Bystřice a iné.

Tabuľka 18: Toponymá v slovenských Karpatoch

Názov	ZK											VK		Spolu
	KB	OM	BK	MF	VF	VT	NT	P	SM	Č	SR	NB	VB	
Grúň, Grúnik	2	7	3	5	5	3	8		6		29	6	4	78
Poľana, Polianka		4	3		2	6	4	2	17	1	18	4	3	64
Magura, Magurka	1	7	3	6	4	2	10	2	8		5	2	4	54
Kýčera, Kýčerka	5	4		8		1		1	2		2	8	18	49
Pálenica, Uhlisko		2	3	1	1	8	3	1	6	2	8	8	1	44
Javorina, Javorinka	2	5	5	2	1	2	1	1	4	2	9	5	2	41
Košarisko, Salašky		2	5	2	4	3	5		5		8	4	1	39
Hoľa		3		6			15		1	1	12			38
Žiar, Ždiar, Žiarec		2	2	3	1	1	6		3	2	10	3		33
Príslop	5	2		5	1	1	3		2	1	4	1	1	26
Čierťaž		1		2			1		3	1	6	4	4	22
Holica, Lysá		3	1	1	1	1	2		1	2	8		2	22
Bukovina		1	4	2			2	3	4	1	2	1	1	21
Planina			2						2		13		1	18
Solisko	1	1		1	1	3	1	1	2	1	1		1	14
Črchľa, Čerchľa	1	1			1	2		1	1	1	2	1		11
Baranec, Baranie			1	1		3				1		3	2	11
Minčol		2		2	1					3			1	9
Kykula, Gigula	3		2	3										8
Grapa		1				2	1	1	2		1			8
Dúbrava				1							2	2	3	8
Beskyd		1										2	2	5
Sihla									3		1			4
Brdo			1		2									3
Plešina			2				1							3
Komárnik													2	2
Strunga											1			1
Celkom														636

KB – Kysucké Beskydy, CHKO Kysuce, OM – Oravská Magura (CHKO Horná Orava), Skorušinské vrchy, Chočské vrchy, BK – CHKO Biele Karpaty, CHKO Malé Karpaty, Strážovské vrchy, CHKO Strážovské vrchy, Vtáčnik, Kremnické vrchy, MF – NP Malá Fatra, VF – NP Veľká Fatra, VT – NP Vysoké Tatry (TANAP) + OP NP, NT – NP Nízke Tatry (NAPANT) + OP NP, P – NP Pieniny (PIENAP), SM – Spišská Magura, Levočské vrchy, Ľubovnianska vrchovina, SR – Slovenské Rudohorie, CHKO Poľana, NP Muránska planina, Stolické vrchy, Veporské vrchy, Spišsko-gemerský kras, Volovské vrchy, NB – Nízke Beskydy, Ondavská vrchovina, Č – Čergov, VB – Východné Beskydy, CHKO Východné Beskydy, CHKO Vihorlat, Bukovské vrchy (NP Poloniny), OP – ochranné pásmo, NP – národný park

Tabuľka 19: Toponymá v Moravskoslezských Beskydách

Názov	Moravskoslezské Beskydy	Bílé Karpaty	Spolu
Kýčera	31		31
Grúň, Grúnik	16	2	18
Javořina, Javorník	10	4	14
Kykula, Gigula	6	1	7
Kosařisko, Salašisko	4	3	7
Polana	6		6
Beskyd	6		6
Príslop, Přischlop	4	1	5
Bukovina	2	1	3
Žár, Uhliska		3	3
Solisko	2		2
Palenisko	2		2
Lysina	2		2
Doubrava	1	1	2
Brdo	1		1
Magurka	1		1
Sihly	1		1
Grapa	1		1
Stronga	1		1
Celkom			113

Najviac evidovaných toponým v mapách, ako vyplýva z tab. 20 a hore uvedených tabuliek, je v Poľsku (885), nasleduje Slovensko (636), v ďalšom poradí sú Rumunsko (384), Ukrajina (211) a Česká republika (113). Vo všetkých krajinách karpatského oblúku sú najfrekvencovanejšie a najčastejšie sa vyskytujúce valaské toponymá Kýčera (Chicera, Kicera, Kiczera), Magura, Poľana (Polana, Poiana), Príslop (Prislop, Pereslip, Przysłop, Přischlop), Sihla (Sihlea, Syhla, Sychla). Polonina je typická pre ukrajinské Karpaty, Bieszczady a Hala v Poľsku, Hoľa na Slovensku.

Tabuľka 20: Výskyt toponým v jednotlivých krajinách karpatského oblúka

P. č.	RO	UA	PL	SK	CZ
1.	Chicera	Kičera	Kiczera	Kýčera, Kýčerka	Kýčera
2.	Măgura	Magura	Magura	Magura, Magurka	Magura, Magurka
3.	Poiana	Poljana	Polana	Poľana, Polianka	Polana
4.	Prislop	Pereslip	Przysłop	Príslop	Príslop, Přischlop
5.	Sihlea	Sychla	Sichla, Sihly	Sihla	Sihly
6.	Groapa	Gropa	Grapa	Grapa	Grapa
7.	Gruui, Gruuiu	Gruň, Graň	Gróń, Gron	Grúň, Grúnik,	Grúň, Grúnik
8.	Muncel	Menčul, Muńcel	Menczył, Muńcol	Minčol	•
9.	Palenița	•	Palenica	Palenica	Palenica
10.	Comarnic	Komarnik	Komarnik	Komárnik	•
11.	Dumbrava	Dubrava	•	Dúbrava	Doubrava
12.	•	Golica	Holina, Łysa	Holica	Lisina
13.	•	Javorina	Jaworzyna	Javorina, Javorinka	Javořina
14.	•	•	Żar, Żdżar	Žiar, Ždiar	Žar
15.	•	•	Solisko, Solnisko	Solisko, Soľovka	Solisko
16.	•	•	Salaszysko, Kosarzysko	Salašisko, Košarisko	Košarisko
17.	•	•	Beskid	Beskyd	Beskyd
18.	•	•	Bukovina	Bukovina	Bukovina
19.	•	•	Kikula	Kykula	Kykula, Gigula
20.	Certeze	•	Certez, Czertys	Čierťaž	•
21.	Plai, Plaiul	Plaj, Plaiek	Plaj	•	•
22.	Pleașa	•	Płasza	Plešina	•
23.	•	•	Berdo	Brdo	Brdo
24.	•	Polonina	Polonina	•	•
25.	•	Majdan	Majdan	Majdan	•
26.	•	•	Cyrhla, Cerchla	Črchľa	•
27.	Strimba	Strimba	•	•	•
28.	•	•	Mrażnica	Mraznica	•
29.	•	•	Hala	Hoľa	•
30.	Planina	•	•	Planina	•

Stopy valaského osídlenia nachádzame v mnohých topografických názvoch, pastorálnej terminológii, v slovách pastierov (valachov) používaných na salašoch. Pomenovanie pochádza z rôznych jazykov v krajinách, kde bolo intenzívne salašníctvo. Zachovali sa aj mnohé priezviska, ktoré majú súvis s valaskou kolonizáciou. Na miestach salašov (poľany, hole) vznikali osady, obce, postupne aj mestá (URL 77). Názvy, ktoré použili na pomenovanie boli zároveň charakteristikou, označením tvaru hory, jej porastu a pod. Poľana znamenala horskú lúku, odstránenú a vytvorenú uprostred lesa, nezalesnený vrchol tvoril poloninu, grúň označoval horský hrebeň odlesnený pre potreby salašníctva a premenený na rozsiahly pasienok. Kýčera predstavovala strmý kopec, ktorý bol celkom alebo len čiastočne zalesnený s holými vrcholovými partiami, kde sa hospodárilo salašníckym spôsobom.

Od 13. stor. sa v Karpatoch vytvárala sieť chodníkov, po ktorých prechádzali valasi s ovcami. Staré pastierske cesty viedli pozdĺž potokov hore údoliami alebo po hrebeňoch poloninských výbežkov. Pozdĺž tradičných ciest sa zvyčajne najskôr začali rúbať lesy a kľčovaním sa vytvárali nové plochy na pasienie. Huculi nazývali poloninskú cestu (*plaj*) a poloninský chodník (*plajička*). Väčšina poloninských ciest sa používala na transportné účely, predovšetkým na nosenie bremien osedlanými koňmi (Szuchiewicz 1902, s. 91; Král 1925b, s. 24).

Na hraničných prechodoch boli salaše umiestnené popri cestách, pretože na mnohých miestach pastieri oviec poskytovali ozbrojenú ochranu kupcom a pocestným. Z digitalizovanej historickej vojenskej mapy (URL 78) sa dozvedáme, že okrem iných v tomto období viedli trasy cez horstvá Karpát, kde bolo intenzívne salašníctvo (tab. 21-25).

Časťou Karpát, po bývalých chodníkoch valachov, vedie medzinárodná turistická magistrála E 8 značená červenou turistickou značkou (URL 77), ktorá je súčasťou Európskej diaľkovej trasy E 8 Istanbul – Atlantik, oficiálnej dĺžky 4 390 km. Z Istanbulu sa napája na Plovdiv a Sofiu v Bulharsku, pokračuje cez Sedmohradsko a Maramureš na rumunskom území (v Rumunsku ešte nie je pevne stanovená). Na ukrajinské Karpaty sa napája vo Valea Vișeuului a pokračuje cez Velikij Bučliv – Pip Ivan – Menčul – Turkul – Brebeneskul – Goverla – Polonina Slopeska – Petros – Bliznicja – Ust'-Čorna – Klimova – Koločava – Polonina Boržava – Menčul – Polonina Kuk – Žid-Magura – Plaj – Volovec – Kozakova Poljana – Velikij Menčul – Pikuj. Odtiaľ prechádza do Poľska cez Wolosate – Ustrzyki Górne – Tarnica – Polonina Caryńska – Polonina Wetlińska – Szare Berdo – Cisna – Jaworne – Komańcza – Rymanów-Zdroj – Lubatowa – Barwinek. Na územie Slovenska prechádza cez Vyšný Komárnik – Grúň – Svidník – Makovica – Zborov – Magura – Bardejovské Kúpele – Bardejov – Hervartov – Šoltysova Poľana – Čergov – Veľký Šariš – Kysak – Kojšová hoľa – Ovčinec – kúpele Štós – Volovec – Čertová hoľa – Dobšinský vrch – Telgárt – Kráľová hoľa – Veľká Vápenica – Zadná hoľa – Jánov grúň – Čertovica – Ďumbier – Chopok – Poľana – Chabenec – Zamostská hoľa – Latiborská hoľa – Veľká hoľa – Košarisko – Prašivá – Kečka – Donovaly – Motyčská hoľa – Krížna – Košarisko – Skalka – Krahule – Kremnické Bane – Kunešov – Vyšehrad – Fačkovské sedlo (pod vrcholom Klak) – Čičmany – Zliechov – Trenčianske Teplice – Trenčín – Kykula – Trojak (ČR) – Veľká Javorina Polianka – Brezová pod Bradlom – Pezinská

Baba – Salaš – Bratislava – Devín. Hrebeňovka Nízkymi Tatrami od Kráľovej hole po Donovaly, v dĺžke cca 80 km, je prístupná z jednotlivých dolín. Zo severnej strany od Liptovskej Tepličky, Kráľovej Lehoty, Michalova, Liptovskej Porúbky, Jánskej doliny, Pavčinej Lehoty, Demänovej, Dúbravy, Sliachov, Partizánskej Ľupče, Ludrovej a iných. Z južnej strany z Telgártu, Šumiaca, Pohorelej, Heľpy, Závadky nad Hronom, Polomky, Bacúcha, Brezna, Podbrezovej (Mýto po Ďumbierom, Nižná Boca, Vyšná Boca), Hornej Lehoty, Jasenia, Medzibrodu, Hiadeľa, Moštenice, Priechodu a iných. Medzinárodná turistická magistrála E 8 ďalej vedie do Rakúska (Hainburg an der Donau), Nemecka, Holandska, Anglicka a končí v Írsku (Dursej).

Pohľad na rumunské Karpaty zo severnej strany, od mesta Sibiu (plánovaná medzinárodná diaľková turistická trasa E 8).

Foto Ján Novák 2010

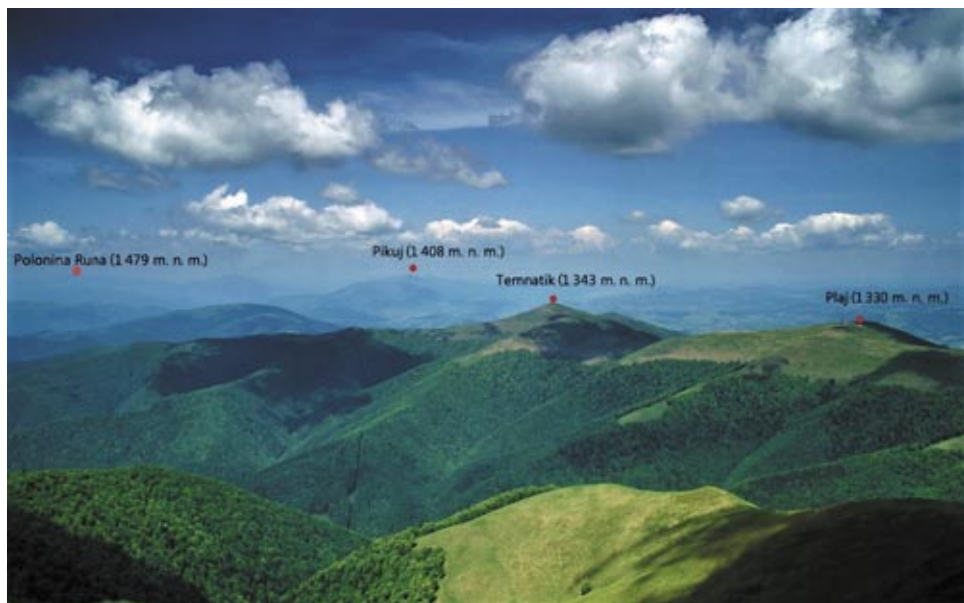
Medzinárodná diaľková turistická trasa E 8 prechádza vrcholom Goverly (2 061 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Svidoveckým masívom vedie medzinárodná diaľková turistická trasa E 8 (Bliznica, 1 881 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Boržavskými poloninami prechádzajúca medzinárodná diaľková turistická trasa E 8.

Foto Igor Melika 2012 (upravené)

Prechod hrebeňom s medzinárodnou diaľkovou turistickou trasou E 8
(Polonina Krasna, Mala Klimova, 1 361 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Bieszczady
(Bukowe Berdo
– Tarnica, 1 346 m n. m.)
– prechod E 8 po hrebeni).

Foto Ján Novák 2016

Bieszczady –
Połonina Caryńska,
1 297 m n. m. –
prechod E 8 po hrebeni.

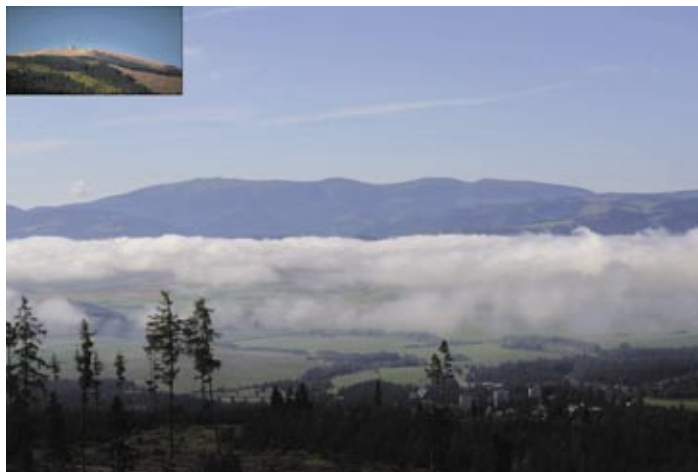
Foto Ján Novák 2016

Bieszczady – Połonina Wetlińska (E 8 vedie okolo chatky Puchatka,
1 228 m n. m., trasa smeruje na Osadzki Wierch, 1 253 m n. m., vpravo Roh, 1 253 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

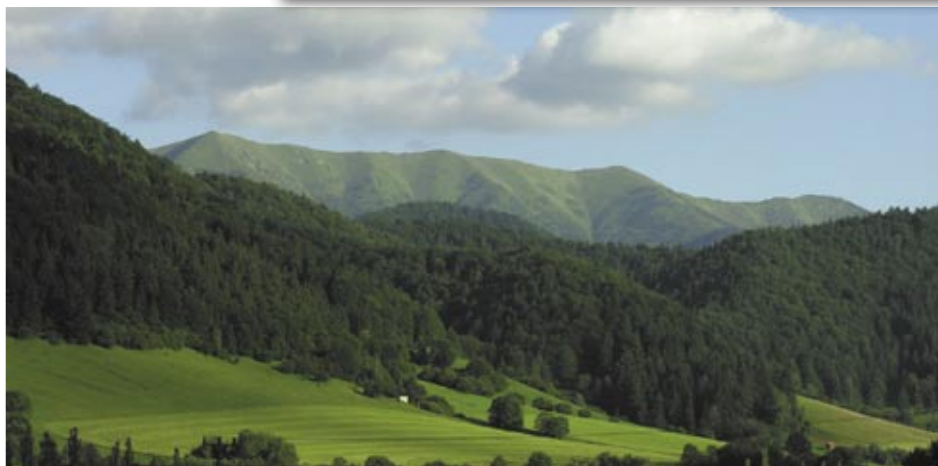
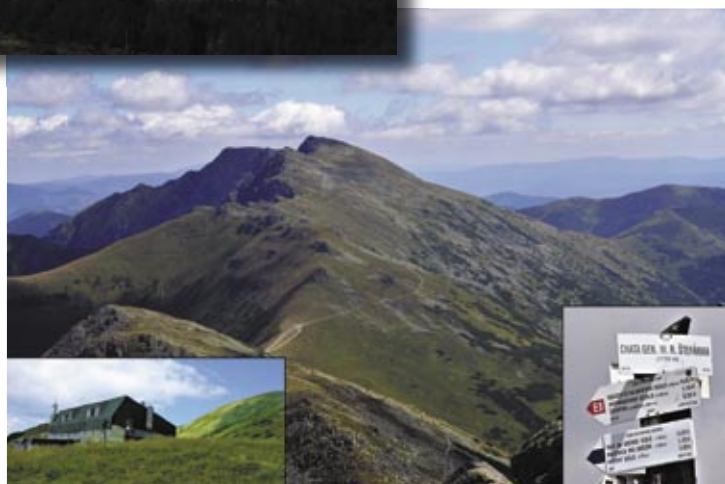

Pohľad z Vysokých Tatier na
začiatok 80 km dlhej
E 8 Kráľovoľskou
časťou NP Nízkyh Tatier
(Kráľová hoľa,
1 946 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

NAPANT – Ďumbier
(2 043 m n. m.).
Trasa E 8 prechádza
Ďumbierskym sedlom,
1 728 m n. m.

Foto Ján Novák 2016

Zakončenie 80 km dlhej medzinárodnej diaľkovej turistickej trasy
E 8 časťou hrebeňa Ďumbierskych Nízkyh Tatier.

Foto Ján Novák 2016

NAPANT – pohľad z Veľkej hole na Latiborskú hoľu (1 648 m n. m.).

Foto Ján Novák 2005

NAPANT – Košarisko, 1 694 m n. m.) s trasou E 8.

Foto Ján Novák 2005

Tabuľka 21: Valaské historické horské cesty v Rumunsku

P. č.	Valaská historická horská cesta
1.	Alba Julia – Poiana Galdei – Modolești Necrilești
2.	Alba Julia – Teiuș – Ajud – Pojana – Ajudului
3.	Deva – Brad Abrud – Câmpeni – Baia de Arieș – Turda
4.	Deva – Brad – Vașcau – Beiuș
5.	Câmpeni – Poiana – Gilău – Someșu Rece – Urina – Măguri Răcățäu
6.	Novavi – Rânca – Tău Bistra – Poiana Sibului – Săliște
7.	Sibiu – Rășinari – Păltiniș – Cindrel
8.	Râmnicu Vâlcea – Tălmăciu – Sibiu
9.	Ploiești (Târgoviște) – Sinaia – Comarnic – Bran – Brașov
10.	Sighetu Marmăției – Vișeu de Sus – Borsa – Călibaba
11.	Baia Mare – Sighetu Marmăției
12.	Bistrița – Vatra Dornei – Călibaba – Suceava (Bukovina)
13.	Borșa – Poiana Știol – Săua Gărgălău

Tabuľka 22: Valaské historické horské cesty v Zakarpatsku

P. č.	Valaská historická horská cesta
1.	Berehovo – Vynohradiv – Chust – Buštino – Tiačiv – Teresva – Solotvina
2.	Sighetu Marmăției (RO) – Rachiv – Jasinja – Jaremče – Deljatyn – Nadvirna
3.	Jaremče – Vorochta – Verchovina – Kosiv – Vižnicia – Berehomet
4.	Mukačevo – Verchni Vorota – Turka – Starij Sambir – Dobromil' – Przemysl (PL)
5.	Stryj – Verchnie Synovydne – Skole – Korostiv – Oriava – Tucholka – Verchni Vorota
6.	Verchni Vorota – Volovec – Dolina
7.	Verchni Vorota – Volovec – Mižgirija – Berezovo – Chust
8.	Buštino – Tereblja – Koločava – Negrovec – Sinevir – Mižgirija
9.	Koločava – Negrovec – Sinevir – Sinevirská Poljana
10.	Velikij Bučків – Kobilecka Poljana

Tabuľka 23: Valaské historické horské cesty v Poľsku

P. č.	Valaská historická horská cesta
1.	Radoszyce – Cisna – Smerek – Wetlina – Brzegi Gorne – Ustrzyki Górne – Stuposiany
2.	Vyšný Komárnik – Barwinek – Dukla – Krosno
3.	Bardejov (SK) – Gaboltov (SK) – Izby – Grybow – Bochnia
4.	Bardejov (SK) – Muszyna – Nowy Sącz – Kraków
5.	Spišská Stará Ves (SK) – Lysa nad Dunajcom (SK) – Niedzica – Tylmanowa
6.	Mníšek nad Popradom (SK) – Piwniczna-Zdrój – Nowy Sącz – Kraków
7.	Lendak (SK) – Ždiar (SK) – Bukowina Tatrzańska – Zakopane
8.	Suchá Hora (SK) – Chocholów – Nowy Targ – Rabka-Zdroj – Kraków
9.	Trstená (SK) – Chyžné (SK) – Rabka Zdroj – Myślenice – Kraków
10.	Čadca (SK) – Skalité (SK) – Zwardoń – Żywiec – Bialsko-Biala

Tabuľka 24: Valaské historické horské cesty v Českej republike

P. č.	Valaská historická horská cesta
1.	Skalité (SK) – Sudoměřice; Vrbovce – Velka nad Veličkou
2.	Čadca (SK) – Svrčinovec (SK) – Mosty u Jablunkova – Jablunkov – Třinec
3.	Lysá pod Makytou (SK) – Horní Lideč – Vsetín – Valašské Meziříčí
4.	Makov (SK) – Velke Karlovice – Bíla – Rožnov pod Radhoštěm – Valašské Meziříčí
5.	Moravské Lieskové – Strání
6.	Nová Bošáca (SK) – Březová
7.	Drietoma (SK) – Starý Hrozenkov
8.	Nemšová (SK) – Horné Srnie (SK) – Brumov – Bylnice – Slavičín

Tabuľka 25: Valaské historické horské cesty na Slovensku

P. č.	Valaská historická horská cesta
1.	Bardejov – Zborov – Cigla – Dubová – Dolný Svidník – Horný Svidník
2.	Bardejov – Hervartov – Šoltýsová poľana – sedlo Čergov
3.	Hertník – Panská Javorina – sedlo Čergov – Črchľa – Hoľa – Lysá
4.	Veľká Javorina – Dvoriská – Solisko – sedlo Ždiare – Minčol
5.	Bardejov – Livov – Livovská Huta – Minčol (Livov – Malý Minčol)
6.	Sabinov – Lipany – Kyjov – Minčol
7.	Stará Ľubovňa – Plaveč – Ľubotín – Kamenica – Lipany – Sabinov – Prešov
8.	Stará Ľubovňa – Plavnica – Šambron – Torysa – Krivany – Lipany – Sabinov – Prešov
9.	Stará Ľubovňa – Jakubany – Šambron – Bajerovce – Magura – Reľov – Osturňa
10.	Brezno – Valaská – Mýto pod Ďumbierom – Malý Gaplik – Veľký Gaplik
11.	Pribylina – Dúbrava – Bystrá dolina – Pálenica
12.	Pálenica – Vyšná Magura – Prostredná Magura – Nižná Magura – Ostredok
13.	Ostredok – Pod Klinom – Malá Bystrá – Grúň – Bystrá dolina
14.	Bystrá dolina – Vyšné Košariská – Kuščíkové Košariská
15.	Zuberec – Volovec – Račková dolina
16.	Zázrivá – Hruštín – Kozinská dolina – Minčol
17.	Vyšný Kubín – Leštiny – Osádka – Malatiny – Bukovina – Bobrovník
18.	Dolný Kubín (Kňazja) – Punkva holla (v súčasnosti Minčol)
19.	Valaská Dubová – Soliská – Poľana – Choč (Lisková – Likava – Valaská Dubová)
20.	Ružomberok – L. Osada – L. Revúce – Valentova – Motyčky – Priečhod
21.	Kraľovany – D. Kubín – O. Podzámok – Hruštín – Lokca – Námestovo
22.	Ružomberok – Dolný Kubín – Trstená (Oravský Podzámok – Tvrdošín)
23.	Rejdová – Nižná Slaná – Brdárka – (okolo Hankovej) – Markuška – Štítnik
24.	Štítnik – Ochtiná (Jelšava)
25.	Rejdová – Vyšná Slaná – Vlachovo – Nižná Slaná – Rožňava
26.	Nižná Slaná – Kobeliarovo – Brdárka – Hanková
27.	Brdárka – Hanková – Markuška – Štítnik
28.	Štítnik – Príslop – Grúň – Stolica – Muranská Zdychava
29.	Detva – Hriňová – Poľana
30.	Beňuš – Beňušská hoľa (v súčasnosti Beňuška) – Vrchbánsky grúň

Historická cesta po ktorej v minulosti prechádzali pastieri s ovcami na salaše do Munții Rodnei alebo Munții Maramureșului (Prislop, 1 416 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Historická valaská cesta z Valaskej Dubovej na salaš Stredná Poľana (1 255 m n. m.) pod Veľkým Chočom (1 611 m n. m.).

Foto Ján Novák 2016

V Gorganoch z Koločavy smerom na Strimbu a späť prechádzali v minulosti pastieri s ovcami (1 000 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

Valasi z Východnej prechádzali na salaše cestou do Kôprovej doliny (TANAP).

Foto Ján Novák 2009

Po historickej obchodnej ceste okolo oravského hradu prechádzali aj valasi s ovcami (majiteľ Matej Korvín, v roku 1474 vydal valaské výsady).

Foto Ján Novák 2016

Valasi z Východnej prechádzali s ovcami na salaše cez Kamenistú dolinu až k Pyšnému sedlu pod vrchol Bystrej (TANAP).

Foto Ján Novák 2017

Historická valaská cesta Bielyvodskou dolinou na pasienky a salaše.

Foto Ján Novák 2007

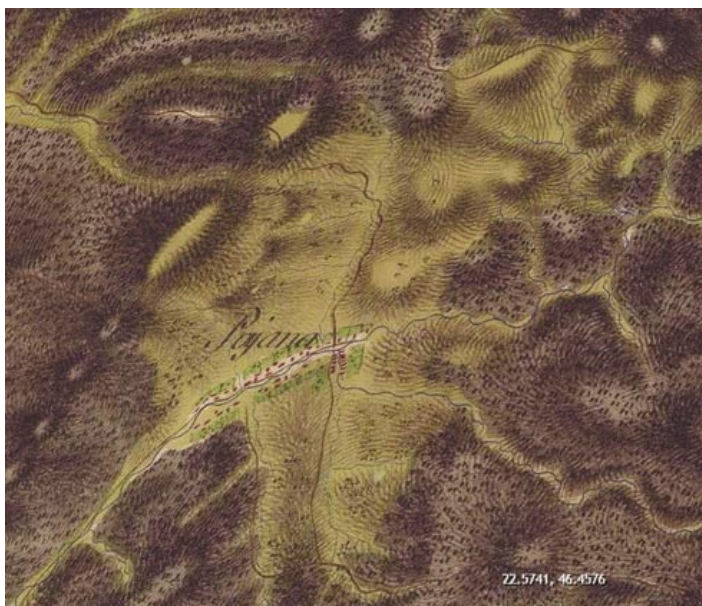
Historický valaský chodník z Liptovských Revúc na salaš Mogury, cez Ploskú smerom na Kýšky.

Foto Ján Novák 2016

Historické mapy

1763 – 1787 (URL 78)

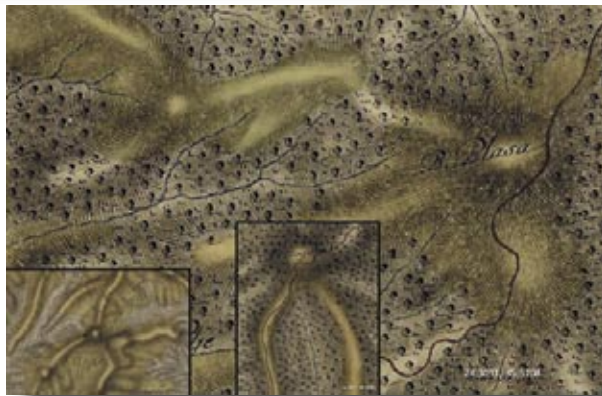
Apuseni.

Munții Retezat .

Munții Capățanei
(nad Vaideeni).

Munții Făgărășului.

Munții Rodnei (Borșa).

Munții Igniș I.

Munții Igniș II.

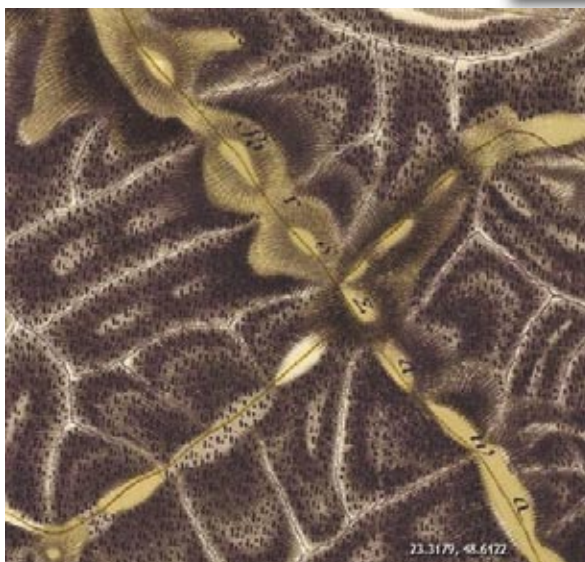

Munții Igniș III.

Svidovec (Bliznicja).

Magura (nad Vorochtou).

Boržavské poloniny.

Polonina Rivna.

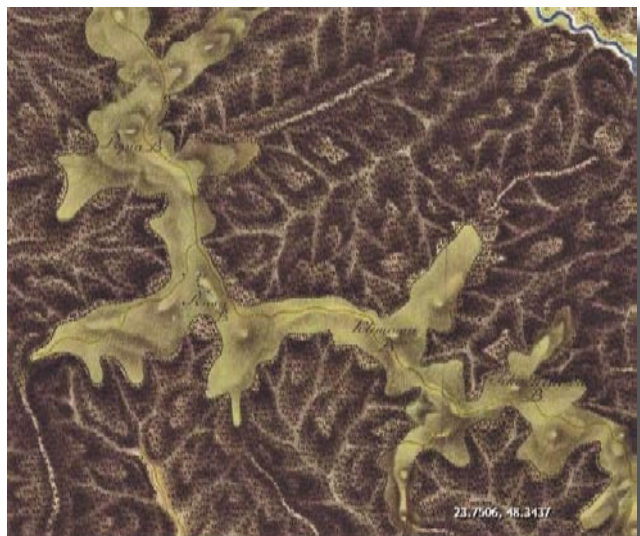

Gorgany.

Poljana, Gorgan.

Muncel.

Polonina Krasna.

Polonina Kuk.

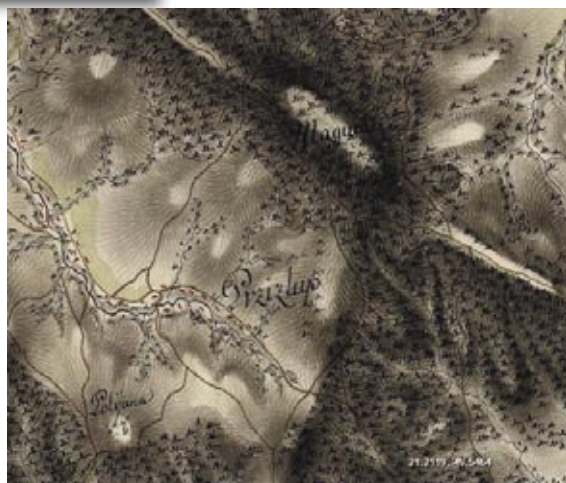
Bieszczadzki Park Narodowy
(Tarnica).

Polonina Wetlińska.

Magurski Park Narodowy
(Polany).

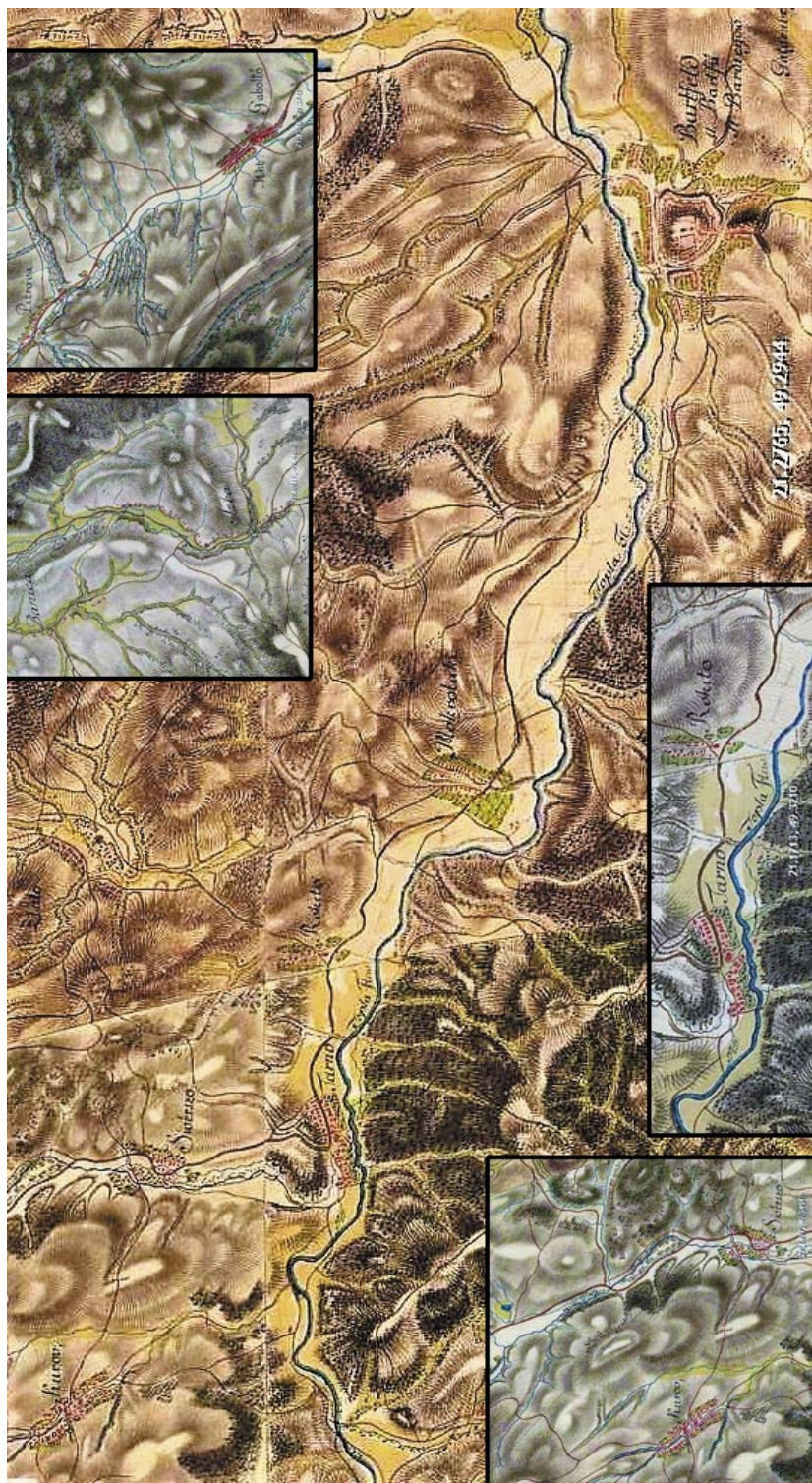

Magurski Park narodowy
(Poljana, Przyzłup, Magura).

Gorce
(Ochoznica Górska).

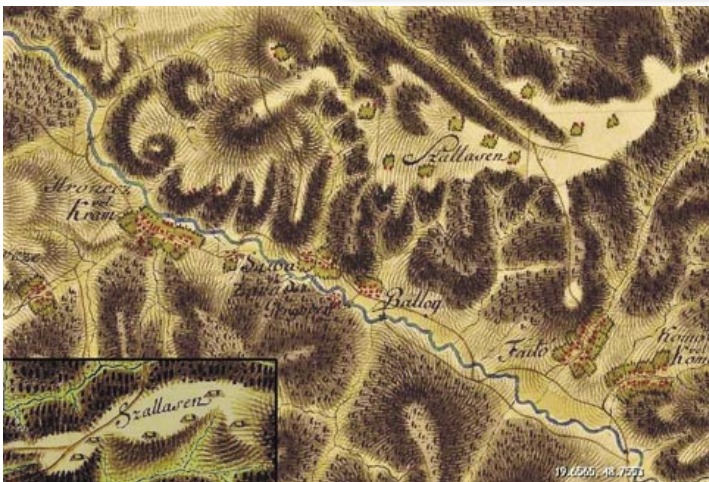

Horná Topľa (Bardejov).

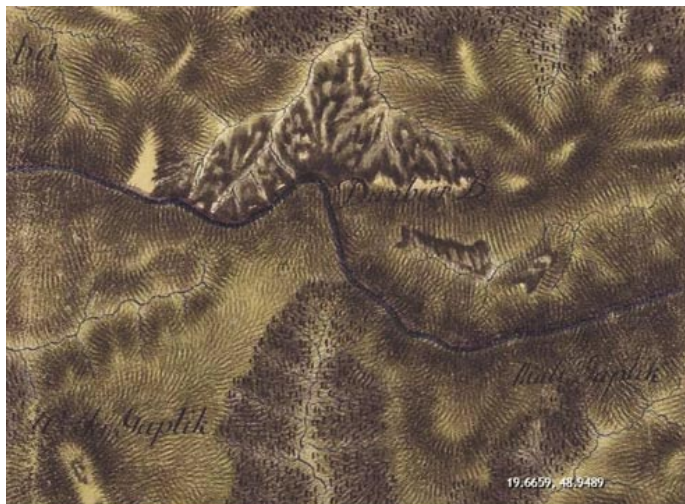

Čergov (Minčol).

Spišská Magura.

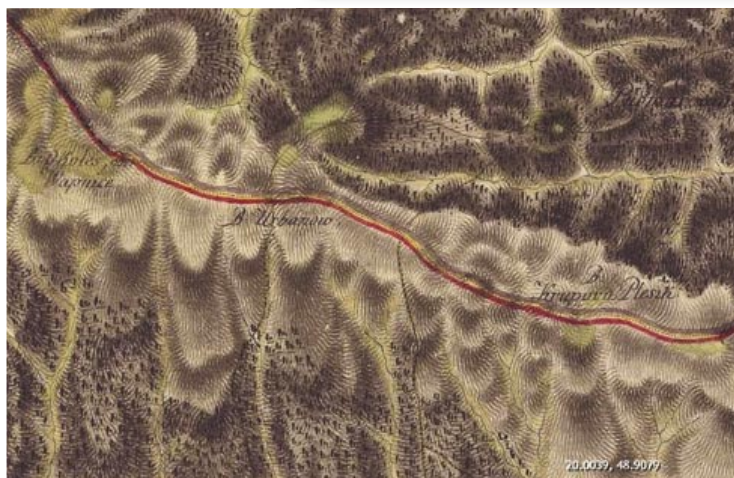
Slovenské rudohorie
(Veporské vrchy
– salaše).

Nízke Tatry (Ďumbier).

Nízke Tatry (Magurka).

Nízke Tatry
(Vápenica,
Krupova hoľa).

Chočské vrchy (Valaská Dubová).

Magura (Oravský hrad).

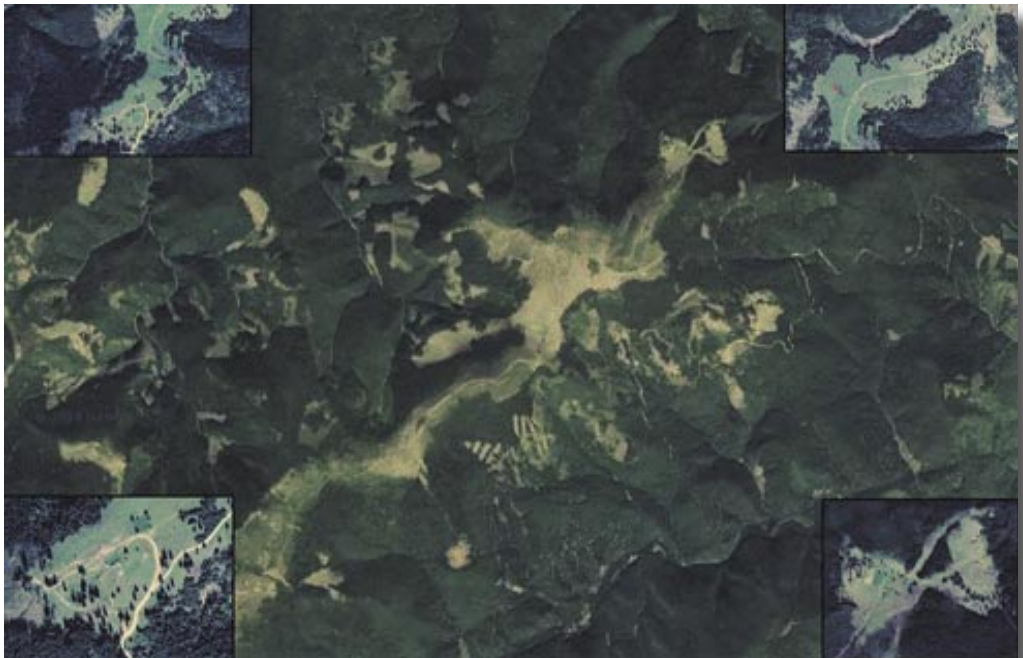

Veľká Fatra (Čierny kameň, Kýšky).

Ortofotomapy 2017 (URL 105)

Munții Apuseni.

Munții Cindrel (Păltiniș).

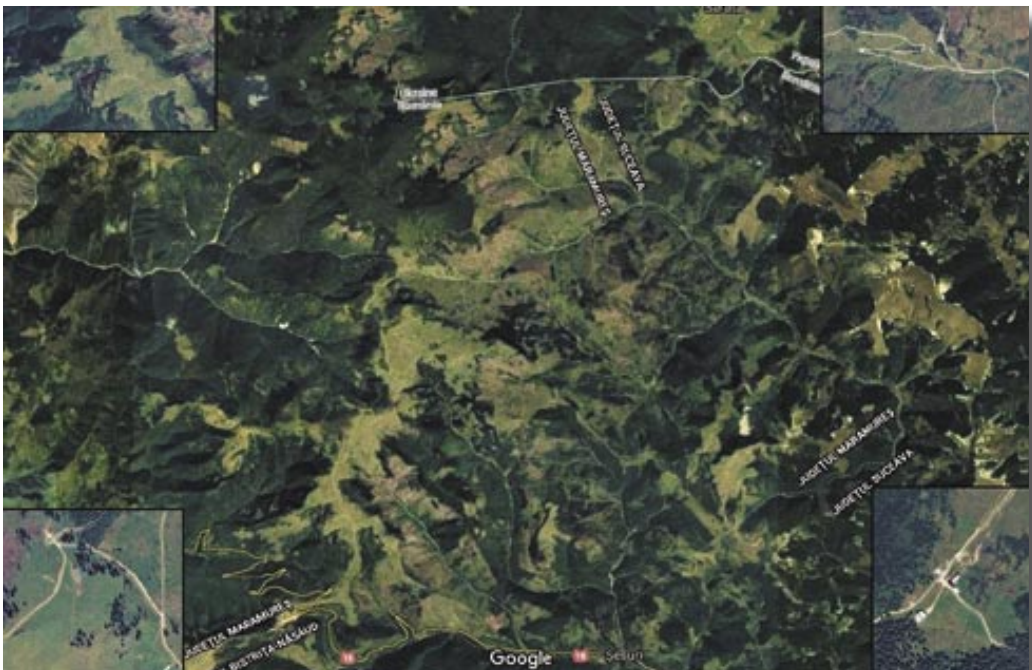
Munții Cindrel (Rășinari).

Munții Căpățâni (nad Vaideeni).

Munții Rodnei.

Munții Maramureșului.

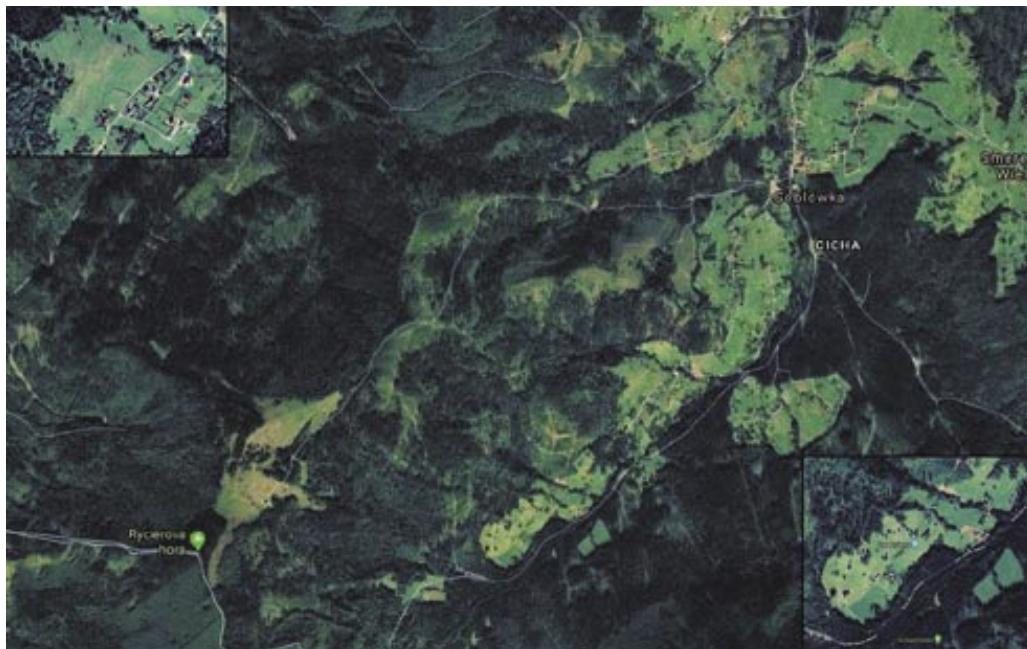

Munții Igriș.

Svidovec.

Beskid Żywiecki (Soblówka).

NP Veľká Fatra (Mogury, Kýšky).

Mnohé chodníky valachov označené v historickej mape sa v podobe turistických chodníkov zachovali dodnes a sú vyznačené v turistických mapách. Zachovali sa názvy ulíc, ktoré sú pamiatkou dávnych čias, napr. v poľskom pohraničí ulica Krolewska v Kościelisku, cesty cez Kościelisko do doliny Kościeliskej a Chochołowkej v Zakopanem, z Noweho Targu cez Maruszynu, Sierocke, Ząb, horským chrbtom do Gubałowki na tatranské hole, tiež cez Bukowinu Tatrzańsku na hole v Tatrách, cez Cyrhlu na Kopienec alebo Halu Gąsienicowu. V súčasnosti je živou cestou z Podhalia (spod Gubałowki pri Zakopanem) až na poľanu Lizokowa (na časti Hala Królowa), neďaleko Sobolówki (*gmina* Ujsoty), v Beskide Żywieckom (teraz Żywiecki Park Krajobrazowy). Už 30 rokov každoročne bača Tadeusz Szczechowicz (78 ročný) putuje 6 dní (6-dňový redyk) 160 km s čriedou cca 500 ks oviec na jar a tou istou cestou sa na jeseň vracia späť. Najstaršia ovca si pamätá cestu, vedie čriedu, vie kde má odbočiť a mladé ovce idú za ňou. Na silné zapískanie baču ovce vždy reagujú, všetky sa zhromaždia. V blízkosti slovenských hraníc bačuje 6 mesiacov od začiatku mája do 10. októbra. Ovce sa pasú na poľanách Polana Kapokowa, Polana Lizakowa, Głowna a Morgi, ktoré sú v nadmorskej výške od 900 do 1 000 m. Pomáha mu najstarší syn Tadeusz (32 ročný).

Salašníctvo prežíva aj v podobe erbov, príp. pečatí. Ovca, baran, baranček sa vyskytujú na erboch sólovo alebo spolu so symbolom pastiera. Na niektorých erboch je pastier so psom na zelenej pažiti, ktorú predstavuje pasienok, príp. ďalšie motívy, napr. pastier s valaškou alebo palicou, kopcami, stromami, salašníckym náradím a iné. Nezaradujeme k nim erby na ktorých je tento druh zvierat prezentovaný ako náboženský symbol, tzv. „Baránok boží“. Erby sú najpočetnejšie zastúpené na Slovensku, predovšetkým v obciach podhorských a horských oblastí. Deväť erbov je v obciach založených na valaskom práve (tab. 26) a dvadsaťdva erbov v obciach a mestách so živou salašníckou tradíciou, ktoré neboli založené na valašskom práve (tab. 27). To svedčí o tom, že naši predkovia si chov oviec a salašníctvo veľmi vážili. Šesť erbov sa nachádza v obciach a mestách na Moravskom Valašsku a Tešínskom Sliezsku v Českej republike (tab. 28). V Rumunsku z erbov je evidovaný len Teleorman – v modrom poli štítu tri ovce a v zelenom poli strom. Na Zakarpatsku sa vyskytuje motív ovčiarstva len v mestách Jasinja (v erbe z roku 1863 je pastier s palicou a kozami na zelenej pažiti pod stromom) a Ilnica (Iršavský rajón) – v erbe z roku 1844 je biela ovca v bielom štíte. V Poľsku sa erby so salašníckym motívom nenachádzajú. Na Slovensku sa zachovali aj pečate obcí, založených na valaskom práve, napr. Valaská Dubová (Duboweg walaskeg) a Východná.

Tabuľka 26: Erby obcí a miest na Slovensku založených na valaskom práve

Obec	Popis erbu
Brdárka	tri strieborné jahňatá so zlatými paznechtami na zelenej pažiti oddelené zlatým pruhom, hore jedno a dole dve jahňatá
Gočovo	v modrom poli štítu strieborný baránok so zlatými rohami a paznechtami
Muránska Lehota	strieborný baran so zlatými rohmi na zelenej pažiti, nad ním v červenom poli dve píly a sekera
Nevidzany	na modrom štíte strieborný pastier so zlatými vlasmi, sponou na halene a palicou na zelenej pažiti s piatimi striebornými ovečkami, dve vľavo a tri vpravo od pastiera
Šumiac	strieborný valach s čiernym klobúkom a striebornou valaškou so zlatým poriskom na pozadí zeleného vrchu a striebornej oblohy s dvoma ihličnatými stromami a kamzíkom na vrchole
Úhorná	na modrom štíte strieborná kráčajúca ovca na zelenej pažiti a nad ňou zlaté slnko
Valaská Dubová	v modrom poli štítu zlatá geleta (šechtár), naberačka a trúba
Veľký Lipník	v poli renesančného štítu je vyrytá zvlínená pažiteľ po ktorej kráča strieborná ovca, za ňou vyrastá vysoké steblo tráv
Východná	na modrom štíte baran so zlatými rohami a paznechtami na zelenej pažiti a dvoma zlatými listnatými stromami

Tabuľka 27: Erby obcí a miest na Slovensku, ktoré neboli založené na valaskom práve

Obec	Popis erbu
Bodorová	v červenom štíte ovca so zlatým rúnom
Byšta	v modrom štíte z pravého okraja štítu vyrastajúci zelený vrch, vľavo sa znižujúci do pažite, na nej vpravo otočený, strieborno odedý pastier v zlatom klobúku a zlatých topánkach, v pravici so zlatou pastierskou berlou, vpravo od neho dve strieborné ovečky, v strede hlavy štítu tri zlaté hviezdičky a strieborný polmesiac s tvárou.
Hriňová	pastier v detviaskom kroji so zlatým opaskom, klobúkom, krpcami a fujarou na zeleno-modrom štíte
Hruštín	v zelenom štíte strieborno odedý valach so zlatým klobúkom a valaškou v pravej ruke
Jalovec	v červenom štíte strieborná ovca na zelenej pažiti so zelenou vlajkou na zelenej žrdi a striebornou hviezdou na konci
Jurkova Voľa	pastier so zlatými vlasmi, rukávami, opaskom a čižmami so striebornou ovcou na zelenej pažiti a modrom pozadí

Tabuľka 27: pokračovanie

Obec	Popis erbu
Liptovské Beharovce	strieborný baran so zlatými rohami a paznechtami na zelenej pažiti a modrom pozadí so strieborným ihličnatým stromom a zlatou korunou
Lúčky	strieborná ovca na zlatej pažiti so zlatými rastlinami na zelenom pozadí
Malatiná	na striebornom štíte pasúca sa ovca so zlatým rúnom prekrývajúca zelený vrch s tromi zelenými vyrastajúcimi smrekmi
Malatíny	na zelenej pažiti strieborný baran so zlatým paznechtmi a rohami, v pozadí tri listnaté stromy s modrou oblohou
Merník	v zelenom štíte strieborno odedý pastier v klobúku opierajúci sa o zlatú palicu, pred ním tri strieborne ovce, stredná otočená vľavo, v pravom rohu čierne banícke kladivá so zlatými skríženými rukoväťami
Mirkovce	strieborný baran so zlatými rohmi a paznechtami na modrom podklade a zelenom pozadí, nad baranom zlatá vetvička na ktorej sedí strieborný vták so zlatým zobákom
Nechválova Polianka	strieborná ovca na zelenej pažiti a modrom pozadí so zlatými váhami nad ovcou
Omšenie	strieborná ovca na zlatom podklade s prekrývajúcim zeleným vrchom, modrou oblohou, v ľavom hornom rohu na oblohe so zlatou hviezdou
Papradno	zlatý baran v červenom štíte so striebornými rohami stojaci na pažiti
Revúcka Lehota	na zelenej pažiti strieborná ovca a obilné klasy predstavujúce poľnohospodársky motív, v spodnej časti modrá vodná nádrž
Slavkovce	strieborný bača so zlatou palicou a zlatým klobúkom, so strieborným psom a tromi ovečkami na modrom štíte
Slatinské Lazy	strieborný pastier so zlatou halenou, krpcami a fujarou a tromi striebornými ovcami na zelenom štíte
Staré	na zelenej pažiti strieborná ovca so zlatými paznechtami a tromi listnatými stromami so zlatými kmeňmi na modrom štíte
Trenčianske Teplice	v modrom štíte pod zlatou hviezdou na zlatej trávinatej pažiti stojaci strieborný baránok
Valaská	v zelenom štíte pastier so striebornou valaškou, zlatým opaskom, pokrývkou hlavy a krpcami, so strieborným hadom v popredí, strieborným mesiacom a zlatou hviezdou po bokoch hlavy
Vojtovce	na zelenej pažiti so zlatou vlnou strieborná ovca na modrom štíte

Erby obcí a miest na Slovensku založených na valaskom práve

Brdárka

Gočovo

Muránska Lehota

Nevidzany

Šumiac

Úhorná

Valaská Dubová

Veľký Lipník

Východná

Erby obcí a miest na Slovensku, ktoré neboli založené na valaskom práve

Bodorová

Byšta

Hriňová

Hruštín

Jalovec

Jurkova Voľa

Liptovské Beharovce

Lúčky

Malatiná

Malatíny

Merník

Mirkovce

Nechválova Polianka

Omšenie

Papradno

Revúcka Lehota

Slavkovce

Slatinské Lazy

Staré

Trenčianske Teplice

Valaská

Vojtovce

Tabuľka 28: Erby obcí a miest na Moravskom Valašsku a Těšínskom Sliezsku (Česká republika)

Obec	Popis erbu
Baška	v červenom štíte strieborna ovca s tromi listami lipy v pravom hornom rohu
Čeladná	v striebornom štíte zelený hrot so strieborným baranom, po oboch stranách zeleného hrotu sú dve zelené hviezdy (vyjadruje historickú príslušnosť k hukvaldskému panstvu a obec ležiacu v Beskydách)
Palkovice	v hornej časti červeno-zeleného deleného štítu sa nachádzajú dva strieborné kužele, v dolnej časti zlaté jahňacie rúno
Valašska Polanka	v modrom štíte strieborná ovca, v ľavom hornom rohu zlaté radlo a v pravom zlaté slnko v kruhu
Veřovice	v zelenom štíte strieborný baránok so zlatou kosou
Vsetín	v červenom štíte strieborná ovca na zelenom trojvrší

Erby obcí a miest na Moravskom Valašsku a Těšínskom Sliezsku (Česká republika)

Baška

Čeladná

Palkovice

Valašská Polanka

Veřovice

Vsetín

Lapczyński v 1866 roku opisuje existenciu salašov v Tatrách. Boli to zelené oázy, kde návštevníci sa v týchto neobývaných a pustých končinách zriedka vyskytli. Valasi ich pri potulkách po horách sprevádzali a na salašoch našli ochranu pred dažďom a búrkami, niekedy tu aj prenocovali (Lapczyński 1866). Koliba Pod Klinom je najvyššie položenou valaskou kolibou v Západných Karpatoch. Materiál na salaš bol v minulosti transportovaný na záprahoch ťahaných volmi alebo koňmi z Prostredného v polovici júla a ovce tu obyčajne boli až do polovice septembra. Pásli sa až do výšky okolo 1 600 m n. m. v okolí Račkových plies, v Gáborovej doline, ale aj v Kôprovej a Kamenistej doline. Dojné ovce boli košarované v blízkosti koliby, mladé jarky extra medzi kosodrevinou. Po skončení pastvy v týchto nadmorských výškach odchádzali na lúky nad Pribylinou, kde sa pásli do Demetera (26. októbra). Z množstva kolíb sa zachovalo len torzo. V súčasnosti na Slovensku, po bývalých salašoch, zostali opustené koliby, ktoré slúžia ako turistické nocľahárne a útulky. Najviac sa ich zachovalo vo Veľkej Fatre (tab. 29).

Tabuľka 29: Zachované koliby na Slovensku

Pohorie	Koliba	NV [m n. m.]	Poznámka
Veľká Fatra	Príslop	908	záver Nolčovej doliny
	Košariská	1 095	severný svah Borišova
	Košarisko	1 118	pod Borišovom
	Pod Čiernym kameňom	1 140	
	Rovné	1 160	Dedošová dolina
	Krátka	1 170	pod Krížnou
	Pod Borišovom	1 225	v Necpalskej doline
	Sestričky	1 240	pod Ploskou
	Repisko	1 265	pod Krížnou
	Pod Šiprúňom	1 285	Šiprúňske sedlo
	Pod Smrekom	1 320	Kráľova studňa
	Kýšky	1 330	od Ploskej smerom na Ostredok
Pod Suchým vrchom	1 380		
Nízke Tatry	Nižná Boca	900	nad dedinou
	Pod Brankovom	1 020	
	Pod Kečkou	1 140	
	Kriváň	1 200	nad Ludrovou
	Pod Pánskou hoľou	1 240	
	Brenkus	1 320	pod Bocianskym sedlom

Tabuľka 29: pokračovanie

Pohorie	Koliba	NV [m n. m.]	Poznámka
Nízke Tatry	Pod Košariskami	1 421	nad Pohorelou
	Ohnište	1 444	na Prednej Poľane
	Ždiarske sedlo	1 473	
	Ďurková	1 623	pod Chabencom
Západné Tatry	Pod Meštrovou	777	nad Liptovskými Matiašovcami
	Potôčky	836	medzi Pribylinou a a Podbanským
	Pod Pustým	1 160	v Jamníckej doline, Západné Tatry
	Pod Suchým Hrádkom	1 204	rázcestie pod Bystrou a Račkovou
	Horica	1 360	pod Barancom, Západné Tatry
	Pod Klinom	1 460	Pod Klinom, Západné Tatry
Veporské vrchy	Obrubovanec	900	
Muránska planina	Randavica	900	v doline pod Malou Stožkou
Malá Fatra	Strungový príslop	1 150	pod Osnicou

5.3 Vplyv salašníctva na ľudové umenie

Dlhodobý pobyt v prírode, priamy kontakt s drevom ako základným prírodným materiálom, obrazová a ornamentálna inšpirácia priviedla pastierov oviec k umeleckej tvorbe v oblasti materiálnej a duchovnej kultúry. Veľké majstrovstvo dosiahli predovšetkým v umeleckom spracovaní dreva, kde vytvárali najmä úžitkové predmety potrebné pre prácu na salaši. Vo voľných chvíľach vyrezávali a zdobili najmä predmety každodennej potreby. Ich umelecký vkus sa prejavil vo výzdobe črpákov, črpačiek, foriem na syr, na bačovských varechách, úžitkových predmetoch, ako sú soľničky a rôzne nádoby a pod.

Na rumunských salašoch sa v minulosti robili z dreva aj črpáky „dóniță“ (*donițele*), ktoré sú dnes už len suvenírom pre turistov. Materiál, z ktorého boli zhotovené, nesmel byť mäkký, ale elastický a trvácny, preto boli zhotovované z jelše alebo javora. Hlavné motívy, ktoré tvorili základ každého črpáka, sa delil na tri časti. Rukoväť tvorila základ motívu, napr. okienko v tvare kríža, vyrezaný kríž alebo slnečný symbol. Motív spodnej časti črpáka nadväzoval na rukoväť. Samotné telo črpáka bolo okrúhle alebo polookrúhle, zdobené motívom geometrickým, náboženským alebo prírodným: listy, kvety, konáriky, jelene, srnky a pod. (Gruia 2009). Hruborezom si zdobili aj ovčiarske palice (*bâta ciobănească*) s hrubším koncom hore a kovovým zakončením dole, ktoré slúžili na obranu proti útočníkom, najmä divým zvieratám (aj medvedom), príp. s hákom (*cârlig*) na chytanie oviec.

Huculi na poloninách vyrábali rôzne ozdobne spracovaný salašnícky riad, najmä črpáky (*čerpak, mirtuch*), obone (*boklaga*) a iné. V súčasnosti sa s nimi stretávame len v múzeách, napr. v Národnom múzeu ľudového umenia Guculščiny a Pokuttija v Kolomiji.

Zruční pastieri v poľských Karpatoch vo svojom voľnom čase zhotovovali drobné náradia a nástroje, najmä užitočné pre pasenie a do koliby: vruborezom zdobené drevené ovčiarske palice, črpáky, lyžice a iné. Snažili sa uplatniť svoje estetické vlohy a drevené výrobky bohato zdobili. Zdobené predmety získali magickú silu, ktorá ich chránila.

Symbolom salaša a pýchou slovenského baču boli a sú črpáky. Kvalitný črpák musel vydržať niekoľko desaťročí, preto bolo potrebné zvoliť vhodný materiál, pričom sa prihliadalo na žiaduce vlastnosti jednotlivých jeho častí: nádobky, dna a ucha. Dno zhotovovali z mäkkého dreva ihličnatých stromov, najčastejšie zo smreka, nádobku a ucho z tvrdšieho dreva listnatých stromov, najčastejšie z javora, pretože musela vydržať teplotné rozdiely a nesmela puknúť. Aj ucho, i keď nebolo zhotovené spolu s nádobkou z jedného kusa, bolo často z javora, no používali sa aj iné druhy, napr. čerešňa a lipa. Najpozoruhodnejším materiálom na zhotovenie nádobky bol svor – dnes už veľmi zriedkavý, v minulosti, predovšetkým na strednom Slovensku, pre svoju pevnosť, pružnosť a trvanlivosť veľmi obľúbený. Svor vzniká počas niekoľkých rokov v spílenom alebo zlomenom kmeni jedle. Takýto peň za určitých prírodných podmienok ďalej žije, pričom stredná časť vyhníva, ale po obvode sa zhromažďuje miazga, čím získava pružnosť a pevnosť. Črpáky boli zdobené zoomorfným alebo rastlinným dekorom.

Rozlišujú sa tri základné typy podľa spôsobu spojenia ucha a nádobky. Konštrukčne najjednoduchší je východoslovenský typ, na ktorom sú nádobka i ucho zhotovené z jedného kusa dreva, preto sa označuje ako celistvý alebo celkový. Najviac archaických prvkov sa zachovalo na črpákoch, ktoré boli v minulosti charakteristické pre oblasť Gemera, Malohontu a Spiša, kde boli rozšírené črpáky s geometrickým dekorom. Severoslovenský typ je charakteristický tým, že ucho je nasadené na nádobku rybinou, žliabkom zarezaným v stene nádobky. Toto spojenie ucha s nádobkou je samostatné a pevné, nezávislé od obrúčky, ktorá niekedy spevňuje spodný okraj nádobky a zabezpečuje ju proti prasknutiu. V tvare a výzdobe ucha prevládajú motívy štylizovaných zoomorfných hláv s korunkou – hada, draka, páva, koňa, príp. kohúta. Nádobka je vyššia, má kónický tvar, smerom nadol zúžená a ucho je zdobené rytým a vruborezovým geometrickým a rastlinným dekorom. Pri črpákoch stredoslovenského typu je ucho spojené s nádobkou zúbkom. V spodnej časti je spojené drevenou, od 20. stor. aj zdobenou mosadznou obrúčkou pretiahnutou cez výrez na uchu. Uchá figurálnych črpákov tohto typu pozostávajú z dvoch výtvarne i rezbársky relatívne samostatných častí. Spodná časť je tvarovaná v architektonickom motíve, je na nej umiestnený figurálny motív zvierata, ktoré bolo v úzkom spojení s pastiermi, napríklad ovca, pes, vtáky, ale aj lesná zver, medveď, vlk, zajac a iné. Veľkú skupinu figurálnych črpákov stredoslovenského typu tvoria námety zo života, najmä

práce na salaši. Najstarším antropomorfným motívom je bača, v rôznych podobách a činnostiach. Všetky tri základné typy črpákov sa vyznačovali veľkou variabilitou vzorov a umeleckej výzdoby. Umelecké cítenie sa prejavovalo aj pri zhotovovaní oštiepkových obručových foriem, ktorými sa zdobí iba stred oštiepka. Dekor obručových foriem bol založený na symetrii a pravidelnom radení geometrických prvkov do vodorovných pásikov.

Samostatnú skupinu predmetov pastierskeho umenia tvoria umelecky zdobené palice, valašky a biče. Na nich, ako artefaktoch valaského stavu, je uplatnené niekoľko výzdobných techník s použitím viacerých materiálov, napríklad rezba, vybijanie kovom a vylievanie olovom. Ovčiarске palice sa zdobili vruborezom, ukončenie palíc zo samorastu (držadlo) malo často zoomorfne zobrazenie – tvar hlavy barana a pod.

Drevené valašky, ktoré nosili honelníci, zdobili vruborezom. Sekerky pri zhotovovaní valašiek kovali zo železa kováči, poriská a výzdobu robili pastieri. Spočiatku to boli drobné geometrické, neskôr rastlinné prvky, vybijané, ryté alebo inkrustované meďou, v 20. stor. prírodné motívy a výjavy zo života pastierov. Dekoratívnu súčasťou valašky bolo kovové chránidlo ostria. Valašky obité plechom s voľnými pohybujúcimi sa uškami, v ktorých boli upevnené mosadzné kolieska udierajúce o porisko, zhotovovali gorali na severnej Orave a Spiši. Slúžili ovčiarom na to, aby sa podľa zvuku mohla orientovať črieda oviec. Pri goralských tancoch, napr. odzemku, sa používali ako chrastiaci samoznejúci hudobný nástroj (Botík, Slavkovský 1995b, s. 285).

Pastierske zvukové a hudobné nástroje mali veľký podiel na vytvorenie charakteristického svojrázu slovenskej ľudovej hudby, ktorá bola priamo alebo nepriamo súčasťou pastierskej kultúry.

Pozornosť si zasluhuje odev pastierov oviec, ktorý má v jednotlivých kultúrno-historických regiónoch navzájom odlišné charakteristické znaky, špecifické zdobenie a doplnky. Viaceré odevné súčasti si zruční pastieri aj sami vyhotovovali, predovšetkým odevy z ovčích koží. Mnohí ovčiari boli majstri aj vo výrobe ozdôb a šperkov, ktoré charakterizoval pre ich valaský stav. V staršom období si sami odlievali spony na košele – (*blanciare*), pracky, puklice, prstene, v neskoršom období ich vysekávali zo žltého alebo striebriстого plechu. Tieto šperky zdobili charakteristickými symbolmi a umiestňovali na svoje typické predmety a artefakty, akými boli kapsy, opasky, klobúky a iné. Pastieri si sami zhotovovali aj ďalšie odevné súčasti, predovšetkým z ovčej vlny – kapce, zápästky, deky, ale aj z kože, napríklad krpce. Valaský pastiersky odev je podobný a charakteristický v celých Karpatoch typickými prvkami, napr. košelou, nohavicami z ľanového plátna, hune a čierneho klobúku. Na nohách nosili krpce a biele vlnené onuce a opásavali sa širokým koženým opaskom. Doplnkom bola pastierska sekerka a malá kožená kapsa, prevesená cez rameno, ktorá siahala do výšky pása, na uchovávanie drobných predmetov (Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013).

Odev rumunských pastierov oviec pozostával z pracovného a sviatočného letného a zimného oblečenia. V jednotlivých regiónoch sa líšili doplnkami. Košela (*tunica*) bola najprv jednoduchá, ušitá z ľanového plátna, v 20. stor. s ornamentálnou výzdobou. Košele boli dlhé po kolená, impregnované tukom, aby chránili pred

vlhkosťou a vetrom. Až v neskoršom období boli vyšívané hodvábom a zdobené ornamentmi. Na košeli nosili ešte zdobenú vestu (*vestä*). Úzke nohavice (*iřari, cioáreci, gatiile*) boli letné z konope a zimné biele, hnedé alebo čierne z ovčej vlny. Cez košelu mali opásaný široký kožený opasok (*chimire*) s kovovými doplnkami, vyrobený z hovädzej kože. V zime nosili aj vlnený kabát – plášť (*gúbä, saricä*). Najčastejšie si obliekali ovčie kožuchy (*cojoc*) bielej, hnedej alebo čiernej farby, pred dažďom ich chránila vlnená deka (*řol*) prehodená cez ramená, príp. si ňou chránili hlavu. Na nohách nosili vyrobené z teľacej alebo bravčovej kože krpce (*opinci*) a na hlave čierny plstený klobúk (*pälärie*) alebo čapicu z karakulskej ovce (Kopczyńska-Jaworska 1961, s. 68; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013).

Pastiersky kroj na Zakarpatsku pozostával z košele (*košuľa*) – ľanovej alebo konopnej, s malým golierom a rovným rukávom, kožuška (*keptar*) – cifrovaného bieleho, bez rukávov, tradičného vrchného odevu (*serdak*), zimného oblečenia, krátkeho s dlhými rukávmi (*kožuch*), širokého koženého opaska (*čeres, pojias*), nohavíc (*gate* – letné nohavice, *chološne* – zimné nohavice) čiernej, tmavomodrej alebo tmavočervenej farby.

Tradičný odev huculských pastierov sa v základných častiach nelíšil od odevu ostatných mužov a ani medzi mužským odevom starej a mladej generácie nebolo výraznejších rozdielov, ibaže na odevných súčiastkach starých mužov bolo menej ornamentov. Základné súčiastky spodného odevu boli košeľa (*soroška, soročka, soručka*) a *gate* (*hači*) z plátna domácej výroby. Košeľa bola krátka, na ramenách vyšívaná *merečkami*. Huculi nosili ľanové alebo konopné košele bez golierov. Na nohách mali obuté kapce (*kapci, postoli*) zo surovej kože, k nohám tesne pripevnené *volokami*. Bohatší pastieri nosili aj čizmy (*čoboti*). Na košelu si obliekali kožuštek bez rukávov (*kiptar*) s pestrými výšivkami. Biely kožuštek bol bez rukávov, vpredu vyšívaný (dva rady mosadzných gombíkov). Do dažďa si obliekali krátky kabát (*serdak*) z červeného súkna, pod hrdlom zopnutý a s rukávmi voľne spustenými. Na sviatky a pri cestách do mesta si obliekali na *gate* nohavice (*portenici*) z hrubého červeného súkna (v obciach na haličskom Podhorí z modrého súkna). Pri mimoriadne sviatočných príležitostiach si bukovinskí Huculi si prehodili na vrch ošatenia dlhý biely kabát (*gugla*). K dennému pracovnému odevu patrili aj kožený opasok, bohato vybíjaný a ozdobený plieškami a gombíkmi. V opasku mali kremeň (*kremiň*), ocielku (*kresilo*), hubku, nôž a tabak (*řutun*). Okrem toho aj drôt na čistenie fajky a peňaženku (*mořenka, mořenca*). Na pokrytie hlavy slúžil čierny filcový klobúk (*kresanje, krisanja, v Jasinji kresaňa*), v zimnom období nahradený baranicou (*kučma*) alebo čiapkou z líščej kožušiny (*klepanie*). Na nohy obúvali bačkory. Cez plece prevesili kapsu z vlny (*dziobeňka, dziobinka, dzioblina*) alebo z kože (*torba, torbinka*). Na cestu si brali palicu, príp. obuch (*kelef*) so zdobeným kovovým ukončením alebo valašku (*toporec, topirec, bartka*) so zdobenou sekerkou, niekedy aj s okovaným poriskom. Hrdí Huculi si svoju identitu, zvyky a povedomie zachovali až do dnešných dní. Huculský kroj tvorí vlnený kabátik, červené nohavice, vysoké topánky a široký opasok. V 20. stor. obliekali z tradičných odevných súčiastok

predovšetkým plátenné košeľe a gate a hlavne praktické kožuščky, ktoré vyhovovali ochrane tela v drsných klimatických podmienkach pri práci na poloninách. Vrchný tradičný odev sa však stále viac nahrádzal konfekčnými výrobkami. Huculi ešte v 21. storočí nosia bohato vyšívane košeľe, zástery a červené vlnené nohavice (*kraščanyci*), serdaky, na hlavách klobúky vyšívane flitrami. Tradičné huculské kroje sa v súčasnosti objavujú iba na slávnostiach, pri náboženských sviatkoch alebo pri organizovaní rodinných osláv. Súčasný odev pastierov sa nelíši od šiat bežne nosených v obci. Z pracovných odevov nosia flanelové košeľe, mikiny, svetre, pulóvre, bundy, teplákové súpravy, džínsy, niekedy vojenské nohavice a do dažďa pláštenky a gumové čizmy (Podolák 1965, s. 256; Gudowski et al. 2011, s. 75).

Z hľadiska zachovávanía hygieny šatstva, je potrebné sa osobitne zmieniť o spôsobe nosenia košiel a gatí. Podľa starých zvykov pastieri nosili cez celú salašnú sezónu iba jednu košeľu a jedny gate. Aby bielizeň lepšie plnila svoju funkciu v drsnom podnebí, pastieri mali vo zvyku impregnovať ju lojom alebo ovčím maslom. Bielizeň zakonzervovali ešte pred odchodom na poloninu. V Černej Tise dávali do roztopeného horúceho masla okrem bielizne aj klobúk. Keď loj alebo maslo vsiaklo do košeľe, potom ju v dyme koliby ešte zaúdili. Do takejto mastnej a čiernej košeľe sa podľa mienky pastierov nedostal žiadny hmyz, človek v nej zostal cez celé leto „čistý“. Takúto pastiersku košeľu Huculi nazývali *mazanka*. Spoločenské postavenie pastierov v obci bolo vždy úmerné významu poloninského hospodárstva. Kým bolo poľnohospodárstvo zamerané predovšetkým na poloninský chov, každý v obci pozeral na pastierske povolanie s úctou a vážnosťou. Voľby pastierov boli skutočnými voľbami tých najsúcejších osôb na vykonávanie tejto významnej práce. Okrem toho značný rešpekt mali pastieri aj vzhľadom na ovládanie liečebných postupov v ľudovom zverolekárstve a znalosti v oblasti duchovného života (Gudowski et al. 2011, s. 79).

Na ľudovú kultúru pôvodného obyvateľstva mali výrazný vplyv karpatskí Rusíni: Huculi (Gorgany, Čornogora), Bojkovia (Bieszczady, Bukovské vrchy), Lemkovia (Zakarpatsko, Bieszczady, Beskid Niski, Beskid Sądecki). Goralí (horali) sadeckí, malopolskí: spišskí (SR, aj Zamagurie), pieninskí (SR, PL), podhalanskí (PL), zagoranskí (PL), oravskí (SR, PL), babiogorskí (PL), živiecki (PL) a sliezki (PL, ČR). Okrem pohraničných oblastí Goralí ovplyvňovali aj vnútrozemie Slovenska, napr. región Liptov (Malé Borové, Veľké Borové, Hutý, Liptovská Lúžna, Liptovská Teplička), Horehronie (Pohorelá) a Malohont (Lom nad Rimavicou).

Pracovné a sviatočné oblečenie valaského goralského pastiera v pohraničnom pásme na poľskej, podobné ako slovenskej strane. Jeho typickými prvkami boli úzke, biele, plátenné dlhé nohavice (*wałaszczaki*, *nogawice*, *portki*, *chološne*), hnedá huňa (*gunia*, *cucha*) zdobená červenými šnúrkami, čierny okrúhly klobúk (dole široký, hore užší a nízky), zdobený bielou stuhou. Košeľa (*koszula*) bola z hrubšieho domáceho ľanového plátna s jednoduchým strihom, vpredu s rázporkom. Rukávy boli smerom k zápästiu široké a voľné. Pri dojení si museli rukávy vyhrnúť dozadu na ramená a kovovou prackou si ich zapnúť, aby im ruky zostali voľné. Košeľu namáčali v horúcom roztopenom masle, sfarbená bola do čiernej od dymu. Voskovaná chránila

pred hmyzom a dokonca aj dažďom. Symbolom bačovského stavu na sviatočných košeliach bola mosadzná spona *spinka* v podobe deltoidu zdobená tepaným ornamentom – kvietkom, hviezdíčkou, slnkom a pod. Vrchol spony zdobil krížik, na bočných stranách boli zvieracie hlavy, napr. kamzíka alebo hada. Vo vypuklej strednej časti spinky bolo vystrihnuté srdce položenou ihlicou. Práve pre tieto znaky pripisovali týmto ozdobným doplnkom magické vlastnosti pred nečistými silami. Postupne sa ich magický význam stratil, nadobudli iba estetický význam ako šperk. Bačovci si ich mohli kúpiť na jarmokoch. Vyrábali ich majstri z Liptova. Súkenné nohavice boli vyhotovené z domácky tkanej a valchovanej vlnenej tkaniny bielej, sivej a tmavej farby. Každý goral nosil huňu a nohavice z vlastnej vlny. Zdobené boli v bočných švoch farebnými šnúrkami alebo vpredu výšivkou. Na súkenné nohavice si do pásu opasovali široké kožené pásy (*sros, pas goralski, pas bacowski*). Boli ušité z jedného kusa dobre vypracovanej kože. Šírka opasku sa určovala podľa počtu kovových praciek, ktoré boli vystrihnuté a tepané z mosadzného plechu v tvare elipsy. Počet praciek reprezentoval majetkové pomery nositeľov. Ich pôvodná funkcia bola magická, mala chrániť telo pastierov v drieku pred úrazmi, chladom a pred zlými bytosťami. Na opaskoch nosili pastieri kožený mešec na tabak, fajku, ale aj soľ a rôzne byliny, ktoré ich mali chrániť. Neskôr sa stal estetickým doplnkom odevu. Kúpili ich na jarmokoch v hornom Liptove a na Spiši. Na košeliach nosili praktické a teplé odevné súčasti – kožušínové vesty (*serdoky, serdaky, sjerdoky*). Šili ich kožušníci z bielej barančiny a ozdobovali červenou kozľacou kožou. Na hlave nosili klobúk (*kłobuk, kapelusz*), ktorý bol napustený lojom, aby si udržal formu a neprepúšťal vodu. Po obvode bol ozdobený červenou koženou lemovkou s drobnými morskými mušličkami. Mohol byť ozdobený pierkom z husi, orla alebo iného dravca. Orol bol slobodný vták, nosenie takéhoto peria znamenalo, že jeho majiteľ bol slobodný muž. Mušličky sa dali získať na jarmokoch (pôvodom boli od mora z juhu Európy). Do začiatku 19. stor. bol klobúk široký ako mexické sombrero. Na nohách mali obuté kapce (*krypice*) a biele vlnené onuce (*kopyca*). Z opasku visela kožená kapsa z mačky alebo psa, ktorá slúžila na ukladanie tabaku, fajky, soli a ďalších vecí (Brandl 1863, s. 55-56; Antoniewicz 1928, Kiereś 2013, s. 181; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013, s. 229; Łach, Musiał 2015, s. 136).

Dôležitým doplnkom bola pastierska sekerka (*ciupaga, ciupaska, obuszek, toporek*). Odsekávali ňou konáre, chránili ich pred divou zverou, zbojníkmi a pod. Mosadzná rukoväť na porisku bola ozdobená rastlinným ornamentom, prevažne púpavou. Na porisku boli mosadzné krúžky alebo štrngajúce retiazky. Po 1. svetovej vojne bolo vrchnosťou zakázané nosiť pastierske sekerky, pretože sa považovali za útočné zbrane. Nahradili ich drevené palice s ohnutou rukoväťou zakončené guľou. Ešte v devätnástom storočí aj obyvatelia obce (dnes už mesta) Żywiec a okolia sa obliekali po goralsky (oveľa krajšie a pestrejšie ako obyvatelia v nížinných oblastiach). Beskydskí goralí nikdy nezdobili svoje nohavice (*portki*) tak ako podhalianski. Boli kratšie, na spodok si zakladali biele vlnené onuce, ktoré preväzovali vlnenými šnúrkami alebo remienkami. Krpce boli zo svinskej kože, pretože tak rýchlo nepremokli ako z teľacej (Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013, s. 229).

Valaský kroj v Beskide Śląskom bol podobný ako v Beskidach na Valašsku a Těšínskom Sliezsku. Jeho typickými prvkami boli úzke, biele súkenné nohavice (*nogawice, wałaszczeni*) dlhé, hnedé hune ozdobené červenými šnúrkami, čierny klobúk s nízkym okrúhlym vrchom a širokým okrajom, zdobené bielou páskou. Na nohách mali obuté krpce (*krypice, kierpce*) a biele vlnené onuce (*kopyca, kopytka*). Boli opásaní širokým koženým opaskom zdobeným mosadznými očkami, kolíkmi a gombíkmi. Doplnkom pastierskeho odevu bola sekerka (*obuszek, toporek*), a kapsa z mačacej alebo psej kože zavesenej na páse, ktorá slúžila na uloženie tabaku, soli a ďalších vecí. Bača a jeho valasi neobmieňali cez leto spodnú bielizeň. Košele mali impregnované maslom. Čierne hrubé košele chránili pred všetkým hmyzom a dokonca aj pred dažďom.

Na Slovensku sa pastiersky odev neodlišuje základnými súčiastkami od tradičného ľudového odevu príslušnej obce alebo regiónu. Bol zhotovený z prírodných, domácky spracovaných surovín, ktorých základ tvorilo ľanové a konopné plátno, koža a ovčia vlna. Spodný odev pozostával z plátenných gatí a plátennej košele so širokými rukávmi. Vrchný odev tvorili nohavice z valaského súkna a kožuštek.

Súkenné nohavice sa zvykli nosiť aj bez spodného oblečenia. Valaské nohavice (*hološne, chološne, kološne, portky*) boli zhotovené z prírodne sfarbeného, najčastejšie bieleho, príp. tmavého domáceho súkna (*postav*). Predné krytie malo jeden až dva rázporky, v páse ich pridržoval remeň do tzv. „obalku“. Boli polopriliehavé, siahali po členky a obuv ich prekryvala väčšinou vyše členkov. Zúženú spodnú časť ukončovali rázporky, ktoré sa zapínali na mosadzné háčiky. Boli nepodšité a pod ne obliekali gate. Výzdobou okolo horných a dolných rázporkov a na vonkajšom šve končiacom na bedrách tvorilo farebné lemovanie, výšivka, šnúrovanie a strapez z vlny. Až do prvej polovice 20. stor. boli celoročným pracovnými sviatočným odevom, často doplnené opaskom. V niektorých oblastiach východného Slovenska (Abov, Zemplín, Šariš, Spiš) sa začali koncom 19. stor. používať nohavice z plátna (drelichové nohavky). Boli nepodšité, zdobené čiernym šnúrovaním a postupne nahradili súkenné nohavice.

Kožuštek bol bez rukávov, tzv. *kamizlík*, v čase nepriaznivého počasia nosili súkenné haleny, tzv. *suknice*. Na hlave mali klobúk so širokou striedkou, zdobený *okovancom*, mosadznými ozdobami, vybijaným pásom kože, vymastený, aby dobre odolával dažďu. Na nohy si obúvali krpce, v neskoršom období baganče. Do dažďa sa nosili dlhé hune alebo len vrecia, nasadené formou kapucne na hlavu. V základných odevných súčiastkach sa ukazujú rozdiely medzi jednotlivými obcami najmä v strihu, vo výzdobe a v názvoch. Starší pastieri uprednostňovali doma vyrobené odevné materiály, pretože lepšie spĺňali funkciu odevu v drsných horských podmienkach (Podolák 1967, s. 135; Botík, Slavkovský 1995a, s. 405; Zuzkinová 1999, s. 45).

Mužský kroj obce Krivany (Horná Torysa) pozostával z týchto častí: opasok (*čerez*), široký opasok (*guba*), kožuštek (*serdak*), krpce (*bočkory*), drilichove nohavice, na hlave klobúk (*kapeluch*), v zime kabanica (*huňa*), súkenná halena (*čuha*), kožuch z ovčej kožušiny a kožušinová čiapka – baranica. V Liptovskej Tepličke staršia forma

košele, napustenej masťou, bola so širokými rukávmi a ušitá z jedného kusa látky. Novšia forma mala zúžené rukávy a tiež bola vyrobená z domáceho plátna. Vrchné súkenné nohavice sa v tomto regióne volali *chološne*. Boli ušité z dvoch dielov: predného a zadného, smerom dolu sa zužovali. Horný okraj nohavíc bol zahnutý do asi 80 mm širokého *obauku*. Vpredu boli dva rázporky, okolo nich obšívka zelenej farby. V páse sa nohavice sťahovali opaskom. Opasok sa prevliekol cez *obauek* medzi dvoma rázporkami a dvakrát sa opásal, pričom jedna časť bola spustená nižšie, asi do polovice sedacej časti. Pod súkennými nohavicami sa nosili gate vyrobené z doma tkaného plátna a v páse sa sťahovali šnúrkami. V chladnejších dňoch muži nosili kožušinové vesty (*sardaky*). Predný diel bol širší, siahal cez boky, bočné švíky boli posunuté až na chrbát. Vpredu sa *sardak* zapínal na tri kožou obtiahnuté gombíky. Okolo zapínania bol kožúšok zdobený koženou aplikáciou, podobne ako aj na zadnom diele a na švíkoch. Na nohách mávali obuté krpce, nízke kapce, neskôr čizmy, ktoré boli na priehlavku poskladané a vyrábali ich miestni obuvníci. Na hlave nosili klobúk (*kresák*) so širšou striedskou vyhnutou hore. Na zhotovovanie klobúkov slúžila plšť (filc) – vlnená textília, ktorá vznikla pomocou horúcej vody alebo pary, tlaku ubíjaním a váľaním (splstovanie). Tým, že sa jednotlivé vlákna vzájomne pospájali a poprepletali vo viacerých vrstvách sa z vlny ovce valaška takto vytvorila vlnená tkanina – súkno (*huňa, postav*), ktorá slúžila aj ako vrchný odev.

Muži tradičný odev prestali nosiť až v 60. rokoch. V súčasnosti sa odev využíva len príležitostne na veľké slávnosti spojené s tradíciami obce (Ušak 1973; Botík, Slavkovský 1995a, s. 405).

Popri základných odevných súčiastkach ovčiarov boli tradíciami ustálené odevné doplnky, ktorých nosenie sa tradovalo nielen na praktické účely, ale aj ako symbol a znak pastierskeho stavu. K odevným súčiastkam patrili predovšetkým kožený opasok, ktorý bol u hornoliptovských valachov úzky, u bačov široký viacprackový, ktorý chránil pás muža pri namáhavej telesnej práci, pred chladom a pred úrazmi. Podľa opasku sa rozlišovalo aj sociálne postavenie pastierov. Opasok (*čeres*) – široký kožený pás (až 300 mm) bol bohato zdobený vbíjaním do kože a tiež mosadznými a *pakfongovými* gombičkami (*bandurkami*). Vpredu sa zapínal na remienky a kovové spony. Preložená koža vytvárala vpredu kapsu na uloženie drobných vecí, napr. mechúra s tabakom, fajky zapekačky a bolo v ňom aj tajné vrečko na peniaze. Fajka zapekačka tvorila súčasť dospelého muža, bola znakom sociálneho statusu. Po naplnení tabakom sa kládla do ohňa a až po zohriatí sa mohla zapáliť a fajčiť (Botík, Slavkovský 1995a, s. 132, 437).

Ďalším významným doplnkom odevu pastierov bola pastierska kapsa. Mala aj funkčné využitie. Nosili v nej jedlo k paseniu, nožík na vyrezávanie, pri výhone oviec v nej bača mal posvätené byliny na okiadzanie, šatku so soľou a iné potrebné veci. Podľa nej sa určovala príslušnosť k valaskému stavu a prípadne aj funkčné ovčiarske postavenie. Kapsy valachov a bačov mali prednú stranu bohato zdobenú niekoľkými radmi ozdobných mosadzných gombíkov, ozdobnými strapcami, pásikmi vybíjanej kože a tiež pletenými vrkôčikmi z úzkych pásikov kože. Doplnkom k odevu, ale aj

nevyhnutnou pracovnou a obrannou pomôckou valachov bola valaška. Pôvodne mala funkciu sekery použíwanej pri pasení oviec. Chápe sa viac-menej ako symbol pastierov a používala sa prevažne pri sviatočných príležitostiach. Podobne ako opasok znamenala symbol mužnej sily a nezávislosti pastierskeho stavu. V niektorých obciach nosili valašku len bačovia. Okrem valašky doplnkom u valachov boli aj pastierske palice. V Lendaku sa funkcia baču označuje kovovou sponou (*špinka*) na košeli. K tradičným odevným doplnkom patrila vlnená kapsa (*cedídlo*) na nosenie oštiepkov a kožená kapsa na nosenie suchej stravy, príp. plátenná kapsa s tráčkami (*cidívko s frumbiami*), tak ako uvádza Zuzkinová (1999, s. 46).

O hygienu odevu sa dbalo na každom salaši. V minulosti nebolo vymieňanie bielizne také pravidelné, dokonca u starých valachov nebolo ani prípustné. Dodnes žije v spomienkach bačov zvyk nosiť tzv. čiernu košelu. Podľa tohto zvyku všetci valasi s bačom obliekli na jar košelu, ktorú na salaši namočili do roztopeného ovčieho masla alebo do ovčieho loja a potom ju dali vyúdiť nad vatru do dymu. Po vyúdení ju občas ešte natreli na povrchu kožou zo slaniny. Vymastenú a vyúdenú košelu (v niektorých obciach aj *gate*) nosili valasi od príchodu na salaš až do skončenia salašnej sezóny. Bačovia odôvodňovali nosenie vymastenej čiernej bielizne praktickými príčinami; do zakonzervovanej košele sa nedostal hmyz, okrem toho takto impregnovaná košeľa bola nepremokavá, v lete vraj príjemne chladila a v chladných jesenných dňoch udržiavala teplo. Košelu pastieri nosili do zodratia. Zriedkavejšie sa odôvodňovalo nosenie takejto košele magickými príčinami; valasi verili, že zmenou košele počas pobytu na salaši by sa spôsobila škoda na salašnom hospodárstve. Ešte v období medzi dvoma svetovými vojnami bolo zachovávanie tohto zvyku na podtatranských salašoch celkom bežné. Nosenie vymastených čiernych košiel sa odôvodňovalo magickými príčinami v celých Karpatoch. V súčasnosti bielizeň perie bačova žena (niekde všetkým valachom), ktorá čistú bielizeň vynáša raz za týždeň na salaš (Zuzkinová 1999, s. 45).

V podpolianskom mužskom odevu je pôvodná krátka košeľa z jedného kusa plátna, typická pre tento región. Popri bielych súkenných nohaviciach nosených v zime, si najdlhšie zachovali charakter vrchného odevu široké plátenné *gate* (*gäti*). Praktickým, ale aj dekoratívnym doplnkom mužského odevu bol široký kožený opasok. Bol užší a kryl iba čiastočne holé telo medzi nohavicami a košelou, siahajúcou iba do hornej tretiny prs. Za širokým opaskom nosili zastrčené vrecko na tabak a fajku (zapekačku), ktorú naplnili vlhkým tabakom a položili na rozpálené uhličky, kým z nej nevyšiel dym. Takto pripravenú, mierne vychladnutú zapekačku potom fajčili. Na košelu si muži obliekali krátke kožuštek (*brusliak*) bez rukávov, zdobený koženými aplikáciami, výšivkami, lemovaný čiernou barančinou. Okrem krátkeho sa nosil i dlhší do pásu siahajúci kožuštek (*cucaj*), ku ktorému patrila zapásaná košeľa. Ako vrchný odev, chrániaci proti zime bola charakteristická krátka čierna súkenna kabanica (*kabaňica*) s červeným lemovaním, zopnutá pod hrdlom koženým remenom a dlhá, po päty siahajúca *širica* z bieleho súkna. Kabanica i širica sa nosili prehodené cez plecia. Starodávnym a často používaným materiálom bola kožušina. V ľudovom odevu sa využívala hlavne barančina (kožúšky, bundy, baranice). Muži na nohy obúvali krpce,

neskôr čierne čižmy. V minulosti boli neodmysliteľnou súčasťou muža kečky – vlasy spletené do štyroch vrkočov. Na hlave nosili chlapi okrem baranice malé klobúčiky s úzkou striedkou, zdobené retiazkami alebo koženým vybijaným pásom. Cez plece mali prevesenú koženú kapsu, ktorú si sami bohato zdobili (vybijaním, vyrážaním do kože, vyšívaním atď.).

Valasi v Moravsko-sliezskych Beskydách si vo folklóre svoj starý pôvodný kroj s veľkou vernosťou zachovali až do dnešných dní v nezmenenom stave. Je to plášť z modrého, zeleného, hnedého a bieleho súkna *župica*, zdobený okolo hrude šnurovaním s cínovými gombíkmi. Nosí sa celkom otvorený, spolu s nohavicami, vyšitými obvykle tmavočerveným vzorom okolo rázporku, so šarlátovo červenou vestou (*brunclíkom*) zdobeným vpredu hodvábom a lesklými gombíkmi, s vysokými čižmami, klobúkom s okrúhlym vrškom a s otvorenou hrudou krytou len golierikom košele. K odevu nesmel chýbať obušok (*obušek*), palica zdobená liatym olovom.

V roku 1772 valaský odev mužov v Motyloviciach sa skladal zo zeleného bieleho kabáta, z farebných súkenných nohavíc, valaských krpcev a zeleného „lajblíka“ s červeno vyšívanými gombíkovými dierkami. Na súde v Uhorskom Hradišti v roku 1777 mali valasi oblečené župice z bieleho, menej často z „halenového“ hrubého hnedého súkna, ojedinele „valaskú halenu“ iného strihu, na Rusave bez gombíkov. Niektorí mali brucho stiahnuté širokým koženým opaskom. Obuté mali valaské krpce. K valaskému odevu patrili tiež biele alebo tmavomodré „uhorské“ alebo „valaské nohavice“. Objavoval sa aj krátky „valaský kožušok“ a „valaský klobúk“ s okrúhlym vrškom. Niektoré súčasti odevu sa označovali ako „uhorské“ alebo „slovenské“ a našla sa aj „poľská čapica“ (Čižmář 1940, s. 156-171; Štika 2007, s. 165). Odev sa podobal odevu valachov zo Slovenska. V prvej polovici 19. stor. valaský kroj vo Frýdlante pozostával zo zelenej alebo modrej župice, zeleného „brunclíka“, modrých nohavíc, modrého alebo čierneho „lajblíka“ a bieleho alebo zeleného kožucha. V druhej polovici 19. stor. sa postupne začal vytrácať aj druhý špecifický rys valaského povedomia, valaský odev. V období zanikania tradícií vzniká hnutie za ich zachovanie a rozvoj. Niektoré obce, napr. Kozlovice sa začali popularizovať. Zúčastnili sa v roku 1895 ľudových slávností v Prahe pri príležitosti Československej národopisnej výstavy. Vďaka výstave sa valaský región na Morave dostal do širšieho povedomia. Zhruba od Národopisnej výstavy a krajanských výstav v deväťdesiatych rokoch 19. stor. až do súčasnosti sa formy týchto aktivít výrazne menili, čo súviselo aj s politickou a hospodárskou situáciou. Vplyv mestského spôsobu života spôsobil, že tradičný kroj sa objavuje len pri slávnostných príležitostiach spojených s folklórom. Koncom 19. stor. záujem o valaskú kultúru opadol, v roku 1925 pod názvom „Valašský rok“ v Rožnově pod Radhoštěm, na nádvorí novootvoreného Valašského múzea v prírode, záujem znova vzrástol. Od tejto doby sa stalo dejiskom prezentácie valachov a ich kultúry. Oživila sa tradičná podoba valaských zvykov, piesní, tancov a hudby. K novej vlne záujmu o ľudovú kultúru došlo po 2. svetovej vojne. V rožnovskom Valašskom múzeu sa v roku 1947 konal „III. Valašský rok“, kde nositelia valaských tradícií predvádzali tradičný autentický folklór (Štika 2007, s. 187-190).

Okrem tradícií pastierskeho rezbárskeho umenia, ktoré sa uchovalo vo výrobe úžitkových, ale aj umeleckých artefaktov, je to aj figurálna rezbárska tvorba tematicky orientovaná na zobrazenie javov, ktoré sa vytrácajú zo života spoločnosti a pastierov. Tradičné hudobné nástroje sú súčasťou kultúrnej identity každého národa. Starí pastieri verili, že keď budú v blízkosti zvierat hrať na tradičných hudobných nástrojoch a spievať, že im poskytnú viac mlieka. Hrali keď im bolo smutno pri odlúčení od rodín, ale aj pri zábavách. Významnou oblasťou je aj výroba tradičných ľudových hudobných nástrojov, nielen ako artefaktov umeleckého charakteru, ale predovšetkým ako funkčných a účelových nástrojov na ktorých sa učí hrať čoraz viac záujemcov, predovšetkým z radov mladej generácie. S týmto súvisí aj oživenie inštrumentálnych a tanečných tradícií, kde svoje nezastupiteľné miesto majú aj pastierske tance, ktoré vďaka novým prezentačným možnostiam nachádzajú uplatnenie aj mimo pôvodného a tradičného prostredia.

Typickým aerofónnym nástrojom (gr. *aero* – vzduch, *phone* – zvuk), signálnym, ale aj hudobným inštrumentálnym nástrojom pastierov, izolovaných a roztratených po horách, najmä v oblasti Bukoviny, bol *bucium* (horský roh), ktorým sa dorozumievali medzi sebou. Odháňali vlky, ktoré chceli napadnúť salaš, oznamovali sviatky atď. Vyrábala sa z jedľového dreva, ktoré bolo zoťaté vysoko v horách, čím ďalej od potokov a prameňov. Drevo sa rozštiepilo na dve časti, očistilo a ohobľovalo. Dve časti sa zlepili a upevnili obručami. Vyrobený nástroj bol dlhý 2 až 3 m. Keď *bucium* zaznel prvýkrát v roku, bolo to znamenie pre bačov, čas ísť na letný pobyt na salaš. Keď zaznel druhýkrát hrubý a dlhý signál, bol čas vyháňať ovce na pastvu. Bol to takzvaný „telegraf pohorí“. Pastieri, roztratení vysoko v horách na veľké vzdialenosti od seba, sa takto dorozumievali. Zvolávali ovce na dojenie, orientovali sa v teréne a oznamovali si blížiace nebezpečenstvo. Dnes už tento hudobný nástroj stratil podstatu, preto skrášľuje niektoré salaše a oznamuje významné udalosti, ako je príchod vzácnej návštevy alebo smrť niektorého z pastierov.

V Rumunsku pastieri vyrábali *fluierul* – fujarku s dierkami. Dodnes existujú rôzne píšťaly (*fluierul ingemanat*, *fluierul otenesc*, *fluierul cuapa* a iné). Vyrábali sa zo slivky, marhule a čerešne. Starým hudobným nástrojom, podobným píšťale bez náustka a dier, je kratšia píšťala *tylinca*, ktorá sa zhotovuje z javora. Nachádzame ju v oblasti Moldavska, Bukoviny a severného Sedmohradska. Tureckého pôvodu je flauta s náustkom – *cavalul*, vyrábaná zo slivky, čerešne, bazy čiernej, marhule a javora. Z kože ovce alebo kozy zhotovovali gajdy (*ciumpoil*) a iné doplnky (Toma-Bancescu 1986; Gruia 2009; URL 82).

Na poloninách z tradičných hudobných inštrumentov používali predovšetkým pastiersku trúbu (*trembita*, *trumbeta*, *toporeta*), dlhú asi 3 m, ktorá mala aj funkciu signalizačného nástroja. Trúbili na ňu v čase nebezpečenstva, pri útokoch divej zveri a v hmlistom a daždivom počasí, keď bača ňou signalizoval návrat pastierov z paše do koliby. Ako signalizačný nástroj sa používal aj baraní roh (*vivčarskij rig*). Z fúkacích nástrojov to bola drevená píšťalovitá *telenka* (bez dierok, dĺžka 500 – 800 mm), pri rumunských a moldavských hraniciach *flojera* so 6 otvormi (dĺžka 750 – 1 000 mm) a hluchým koncom (hlas vychádzal dierkami). Zakarpatskí Huculovia (Strimba,

Kosivska Poľana, Kobylecka Poľana) používali inštrument *flóuta* dĺžky 320 až 420 mm, hrúbky 18 až 25 mm a kratšiu floerku (*sopivka, sopilka*). Okrem týchto hudobných inštrumentov sa pri zábavách na polonine používali *dremba*, husle (*skripka guculska, skripka bukovinska*), gajdy (*dutki, multanki*) a v posledných desaťročiach aj harmonika (*garmoška*). Huculi okrem trembity dodnes používajú sopilku a originálne hudobné nástroje (gajdy, drumbľa, cimbal), tak ako uvádzajú Podolák (1966, s. 258), Gudowski et al. (2011, s. 75, 79) a Macjevskij (2012).

Na poľských salašoch v Beskidach a Podhalí sa z aerofónnych nástrojov používali signálne trombity (*trombita*) a rohy (*róg pasterski*). Hudobne nadaní pastieri hrali na píšťalách bez otvorov (*piszałka bez otworów palcowych*), so 6 otvormi (*piszałka 6-otworowa*) a na zdvojených (*piszałka podwójna*). Gajdy (*dudy*) sa používali pri zábavách v Beskidzie Śląskim a Żywieckim a tiež na Podhalí. Rozoznávali *dudy podhalańskie, dudy śląskie* a *dudy żywieckie* (URL 83).

Archaickým pastierskym dreveným hudobným nástrojom na Slovensku, ktorého prvotná funkcia je predovšetkým signálna a dorozumievacia, je bačovská trúba (*fujara trombita*). Bačovská trúba v minulosti slúžila ako signálny nástroj horských a hôlnych pastierov oviec. Jej zvukom plašili divú zver, zvolávali pastierov s čriedami, oznamovali dôležité správy susedným salašom, vystríhali pred blížiacim sa nebezpečenstvom, pred príchodom búrky a ohlasovali príchod na obed. Tento nástroj je najdlhším slovenským fúkacím dychovým (vzduchozvučným) nástrojom, jeho dĺžka dosahovala až 6 m s priemerom roztrubu 200 – 250 mm. Skladá sa z dvoch častí: z kónickej rozširujúcej sa trubice a nátrubku. Kónická trúbica je zložená z dvoch vydľabaných plášťov, ktoré sú na priľahlých plochách zlepené živicom, stiahnuté drevenými alebo plechovými obručami a ovinuté čerešňovou alebo brezovou kôrou. Nátrubok je hrubostenná cylindrická trubička vsadená do ústia tenšieho konca fujary trombity. Telo nástroja sa vyrába z jedle, smreka alebo javora s dostatočne vysokým kmeňom. Na koniec sa nasadí jednoduchý náustok a nástroj sa ovinie čerešňovou alebo brezovou kôrou.

Fujara trombita je náročný nástroj na ovládanie, pretože jej koniec je potrebné podoprieť rázsochou alebo ho niekto musí držať. Pri hre sa pery hráča pritláčajú na nátrubok a pomedzi preteká vzduchový prúd. Prácou s perami, zmenšením otvoru pier, dochádza k ich chveniu, ktoré sa prenáša na vzduchový stĺpec nasadeného nátrubku, ktorý podnieti kmitavý proces vzduchového stĺpca aj vo vlastnej píšťalovej trubici. Pohyb pier hráča umožňuje prefukovanie do vyšších harmonických tónov. Fujaru trombitu používali bačovia a valasi na severozápadnom a strednom Slovensku. V lokalitách severného Slovenska sa vyrábali kratšie kôrové trúby z jelše, v dĺžke 1 000 až 1 500 mm. V Liptove sa používal signálny nástroj, tzv. važecký roh. Je kratší, zhotovuje sa podobne ako fujara trombita, lenže zo smrekového koreňa s prirodzene zakriveným tvarom a obtáča sa brezovou kôrou.

Píšťaly sú hranovo-štrbinovými hudobnými nástrojmi, ktoré pozostávajú z píšťalovej trubice a z nafukovacieho zariadenia. Podľa nafukovacieho zariadenia sa rozlišujú hranové a jazýčkové. Zvuk vzniká v oboch prípadoch stlačením vzduchu v píšťalovej trubici. Jeho zdrojom môže byť hrana trubice alebo oblôčik, príp. jazýček.

Jednoduchou pastierskou píšťalou je bezdierková, tzv. *rifová* a *goralská* píšťala, nazývaná *koncovka*, *podolka* alebo *kosačka*, ktorá sa zhotovuje najčastejšie z liesky v dĺžke 350 až 950 mm. Pomerne širokú škálu predstavujú dierkové pastierske píšťaly, ktoré sú na území Slovenska najrozšírenejšími fúkacími nástrojmi. Malé píšťalové nástroje nosia pastieri so sebou pri pasení oviec. Píšťaly mali individuálnu dĺžku (400 až 1 000 mm, priemer 20 až 30 mm), boli vrtné, štiepané alebo z vrbovej kôry.

K najjednoduchším dychovým hudobným nástrojom môžeme zaradiť bezdierkovú lieskovú píšťalu (*koncovka*). Je to hranová bezdierková pastierska píšťala, na ktorej sa prefukovaním, zatváraním a otváraním spodného konca píšťalovej trubice tvorí charakteristický tón. Zhotovuje sa na jar z čerstvého lieskového konára, ktorý sa rozštípe, vnútro sa vytrhne alebo vydlabe a vyhladí. Do jednej polovice sa vyreže otvor a ryha, obe polovice sa spoja a omotajú brezovou alebo čerešňovou kôrou. Vyskytujú sa typy: s koso zrezaným horným koncom (lupstik), s vyrezaným oblôčkom (ďahylová píšťala, kosáčik), s klátikom a štrbinou (liesková, rifová, goralská píšťala a ďalšie). Dajú sa na nej zahrať jednoduché pastierske melódie. Pre nenáročnú výrobu je koncovka na Slovensku veľmi obľúbená. Jediným dekoratívnym prvkom je ozdobné striedanie tmavej čerešňovej a bledej brezovej kôry.

V severozápadnej časti Slovenska sa do súčasnosti zachovala *goralská píšťala*. Zhotovuje sa vrtním, čo umožňuje lepšie technické zvládnutie výroby tohto hudobného nástroja a zároveň výzdobu vonkajšej plochy.

Najdokonalejšou ľudovou píšťalou je šesťdierková pastierska píšťala, ktorá sa v malých obmenách vyskytuje na celom Slovensku. Jednoduchá hranová píšťala je dlhá 350 až 650 mm. Najčastejšie sa vyrába z bazového a jaseňového dreva. Pôvodne sa na povrchovú úpravu a výzdobu nekládol dôraz. Až v 20. storočí sa častejšie objavujú viaceré výzdobné techniky, napr. morenie, vypaľovanie kyselinou, vyrezávanie, vybijanie mosadznými plieškami a pod.

Na východnom Slovensku sa píšťaly vyrábali prepaľovaním a sústružením, na strednom Slovensku vrtním, povrch bol zdobený rezbárskou technikou alebo leptaním kyselinou. Dvojačka vznikla spojením dvoch rovnako dlhých píšťal, jednej šesťdierkovej a druhej bezdierkovej, spojených mosadznou páskou na jej vrchnom a spodnom okraji. V minulosti bola charakteristická pre tri oblasti, na strednom Slovensku ako *dvojka*, *dvojačka*, na hornej Orave *valaská dvojpíšťala* a v Zemplíne *dupľovka*. Stredoslovenský typ vznikol spojením pastierskej šesťdierkovej píšťaly s rovnakou bezdierkovou píšťalou (URL 84). Na severnom Slovensku je korpus z jedného kusa dreva, do ktorého sú prevrtné dva píšťalové kanály. Na ľavej píšťale je šesť hmatových otvorov, pravá je bezdierková. Podpolianska píšťala z bazy má dĺžku 400 až 500 mm a oravská 300 až 400 mm. Základ repertoáru u oboch tvoria pastierske a zbojnícke piesne (Botík, Slavkovský 1995a, s 116;

Fujara ako najtypickejší slovenský ľudový hudobný nástroj je aj európskym unikátom. Pôvodne bola rozšírená len na strednom Slovensku, odkiaľ pre svoju výnimočnosť postupne prechádzala aj do širšieho okolia. Najsvojráznejšou je detviarska fujara. Je to vzduchozvučná, hranová píšťala. Skladá sa z vlastnej dlhej píšťaly

s tromi dierkami a z pomocnej trubice – vzduchovodu. Vyrába sa najmä z dreva bazy čiernej. Najčastejšia dĺžka fujary sa pohybuje medzi 1 500 až 1 800 mm s priemerom od 33 do 50 mm. Dĺžka vzduchovodu dosahuje 500 až 700 mm. Hmatové otvory sú umiestnené v dolnej časti nástroja. Vzduch fúkaný hráčom pomocou tzv. *cecúla*, trubičky nasadenej do otvoru v dolnej časti vzduchovodu. Je vedený vzduchovodom pomocou trubičky cez prevrtanú stenu píšťaly do kanálika, vytvoreného plochým rezom klátika a sčasti žliabkovým kanálikom na prilahlej vnútornej stene píšťalovej trubice tak, že prúd vzduchu dopadá na hranu vytvorenú v dolnom zreze oblôčika – otvoru v prednej hornej časti fujary, kde sa tvorí zvuk. Má jedinečnú melodickú a rezonančnú schopnosť, možno ju v horách počuť až do vzdialenosti 10 km. Najstaršie zachované artefakty z 19. stor. sú bez výzdoby. Na prelome 19. a 20. stor. sa prejavuje reliéfná rezba a pre výzdobu fujár, dnes typická technika, vypaľovanie kyselinou. Je pozoruhodná aj jej výtvarná výzdoba, ktorá má najčastejšie charakter štylizovaného kvetinového alebo geometrického ornamentu. Výzdoba fujár má prirodzený súvis s ľudovou ornamentikou, najmä regiónu Podpoľania. Býva bohato zdobená rôznymi rezbárskymi technikami, vypaľovaním plôch kyselinou dusičnou a vybíjaním kovom, nájdu sa aj fujary vykladané perleťou. Využívajú sa vegetatívne motívy, ale najčastejšími býva archaický stužkový ornament. Vzduchová trubica, spojená s píšťalou koženými remienkami a niekedy aj ozdobne gravírovanou mosadznou prackou, býva nezdobená. V 60. rokoch sa zhotovovali dvojité a trojité fujary (Elschek 1991; Botík, Slavkovský 1995a, s. 143-144; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013, s. 232).

V Liptovskej Tepličke sa do súčasnosti zachovalo v aktívnom používaní len niekoľko z hudobných inštrumentov: *prežernica*, fujara, pastierska trúba (v skutočnosti ide o volský roh) a koncovka (Beňušková 2013). *Prežernica* bola najsvojráznejším, ale aj najviac rozšíreným ľudovým hudobným nástrojom. Je to rovný polopriečny cylindrický bezštrbinový hranový bezdierkový aerofonický nástroj s otvoreným koncom a prirodzeným tónovým prejavom. V skutočnosti je to trubica so šikmo zrezaným horným okrajom (zrezanie nie je podmienkou), ktorý sa prikladá k ústam. Zhotovovala sa z vrbového dreva, z dutých stoniek divej rasce (*lupštika*), neskôr z kovu. *Prežernica* sa drží pri hre napravo polopriečne a polovertikálne tak, že ľavou rukou sa prikladá horný šikmo zrezaný koniec k ústam. Aby sa dal perami usmerniť vzduch na obvodovú hranu trubice, pravou rukou sa pridržia spodný koniec takým spôsobom, aby ukazovákom alebo prostredníkom sa mohol striedavo zakrývať a odkrývať otvor dolného konca. V hracej technike sa využíva prefukovanie do vyšších harmonických tónov a striedavé zakrývanie a odkrývanie konca. Tónovo-reprodukčné možnosti *prežernice* do istej miery podmieňuje spôsob úpravy hrany na šikmo zrezanom hornom konci píšťalovej trubice. Čím je hrana tenšia a kompaktnějšía, tým ľahšie sa tón vytvorí. Kovové vyhotovenie sa začalo používať z dôvodu jeho trvácnosti, pretože drevená trubica sa ľahko poškodila (Leng 1973).

Prastarým ľudovým hudobným nástrojom sú gajdy, ktoré sa používali už v starovekom Grécku, odkiaľ sa šírili ďalej do Karpát. Gajdy sú vzduchozvučným klarinetovým nástrojom v ktorom sa vzduch vháňa do píšťalovej trubice pomocou

mecha. Sú nástrojom tanečnej hudby s bohatou harmonickou zvukovou skladbou, burdónmi (jednotonovými píšťalami), kontrovou a melodickou píšťalou.

Funkcia nástroja je založená na vháňaní vzduchu pomocou mechu umiestneného v podpazuší hudobníka cez plátok (plátky) do píšťalky s otvormi. Rozochvieváním vzniká zvuk a tón je tvorený uzatváraním otvorov píšťaly prstami. Na Slovensku sú známe štyri typy gájd:

- a) dvojhlasné (severná Orava – Oravská Polhora, Sihelné) s jednoduchou píšťalou a burdónovou píšťalou,
- b) trojhlasné s dvojpišťalou so 6 dierkami a kontrovou píšťalou na ktorej sa odkrývaním a zakrývaním jednej dierky kontruje melódia a burdónom (Podpoľanie, Pohronský Inovec),
- c) štvorhlasné gajdy s trojpišťalou a burdónom (horná Nitra). Okrem melodickej a kontrovej píšťaly má vysokú jednotónovú píšťalu, na ktorej sa tón ozve len pri odkrytí palcovej dierky,
- d) päťhlasné gajdy so štvorpišťalou, v ktorej je jedna melodická píšťala, jedna kontrova a k dvom vysokým jednotonovým burdónom sa druží hlboká burdónová píšťala (stredné Slovensko).

Oravské gajdy, sú nazývané tiež goralské. Rozšírenejšie na celom ostatnom území sú trojhlasné gajdy a najmä na strednom Slovensku, ako najzložitejší ľudový vzduchozvučný nástroj u nás, vyskytujú sa aj štvorhlasné gajdy.

Gajdy sa skladajú z gajdice (*kozička*), v ktorej je uložená dvojkanálová píšťala – predniak a huk (*malý huk, hučok*). Náustky huka, ktoré sa volajú piskory, sú buď z husieho brka alebo z bazy. Vzduchový prúd ide z mecha *temlov*, na výrobu ktorého sa najčastejšie používa kozia, príp. psia koža. Prúd vzduchu rozochvievá jazýčky dvoch píšťal. Mech sa naplní vzduchom cez nafukovaciu trubičku so spätným tlakovým uzáverom, ktorej sa hovorí *chlipák*. Gajdica a huk sú zakončené zahnutým volským rohom, ktorý tlmí a sfarbuje zvuk gájd. Zhotovenie gájd predpokladá veľké majstrovstvo a gajdoš ich musí aj veľmi starostlivo opatrovať a udržiavať (najmä mech a píšťaly). Tón gájd počuť aj vo veľkom hluku, je prierazný, silný a „bečavý“.

V obciach od vrcholu Minčola po západný chrbát Levočských vrchov v poriečí Torysy sa zrodil svetový unikát, archaicky bačovský hudobný nástroj „gajdica“, ktorá pri hre do tanca plnila úlohu gájd. Odtiaľto sa postupne rozšírila aj do ďalších oblastí Slovenska. Gajdica (dvojgajdica) je originálnym a veľmi vzácnym klarinetovým hudobným nástrojom pastierskej kultúry. Je klenotom archaickej hudobnej kultúry Karpát, špecifickou a typickou pre oblasť šarišsko-spišského pomedzia, Hornej Torysy a Levočských vrchov. Má tri časti: bazový piskor, vlastnú gajdicu so šiestimi prednými dierkami a jednou zadnou palcovou dierkou a rohovú ozvučnicu (dĺžka 300 až 350 mm). Je jazýčkovým nástrojom, kde podobne ako v prípade gájd zvuk vzniká chvením tenkého jazýčka vyrezaného v tenkej bazovej trubičke, trstine alebo husacom brku. Jazýček (piskadlo) je vsunutý do drevenej trubice so siedmymi otvormi, ktorá je zakončená spravidla dobre a tenko opracovaným kravským rohom – „roztrubom“. Bola vyhotovovaná aj v prevedení ako „dvojgajdica“ (dvojačka), kde

nástroj tvorili dva jazýčky, dve spojené trubice a na nich nasadené dva rohy. Obidve trubice majú dierky a tak nástroj umožňuje hranie dvojhlasných melódií (Garaj 1995; Botík, Slavkovský 1995a, s. 146; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013, s. 233-234; URL 85; URL 104).

Mnohí ovčiari mali hudobné nadanie, vedeli hrať na hudobných nástrojoch, spievali valaské piesne a tancovali ovčiarske tance. S ich prácou je úzko spojený aj vznik pastierskych valaských piesní. Nositeľmi tradície a interpretmi boli samotní pastieri oviec, ktorým pieseň spríjemňovala dlhodobý pobyt v prírode a život mimo trvalého osídlenia. Ovčiarske piesne tvoria samostatnú tematickú skupinu do ktorej patria aj piesne gajdošské, odzemkové a ovčiarsko-zbojnícke, ktoré patrili k atribútom valaského stavu. Pieseň bola sprevádzaná inštrumentálnou hudbou, predovšetkým aerofónnych nástrojov, kde patria píšťaly, fujary, gajdy a signálne nástroje. Výraznými centrami ovčiarskych piesní bol Šariš, Spiš a Liptov. Ovčiarsko-zbojnícka tematika prevládla v oblasti Gemera a Podpoľania.

Prvá písomná správa o „ovčiarskom tanci“ pochádza z roku 1457 z Bratislavy. Tanec sa tancoval za zvukov huslí, gájd a píšťal (Kovačevičová 2006, s. 120). Charakteristickým ovčiarskym tancom na celom území Slovenska je odzemok, ktorý má rôzne pomenovania a regionálne odlišnosti. Známy je ako „Valaský tanec“, „Hajduch“ a „Zbojnícky tanec“. Je to tanec starého štýlu, kde tanečníci dosahovali v sólovom vystúpení kombináciou drepov a skokov až virtuozitu. V skupinových formách popri improvizáčnom princípe bolo známe aj jednotné tancovanie podľa vzoru a signálu tanca, pričom sa obvykle striedali oddechové s motivicky odlišnými a náročnými pohybovo-tanečnými úsekmi. Na Spiši, v poriečí Torysy (spišsko-šarišské rozhranie – Repáše, Torysky, Torysa, Krivany), vznikol rituálny tanec bačov „Ovčí zdych“ a mnoho bačovských piesní. V staršom období sa tanec tancoval za sprievodu píšťal a gájd, od začiatku 20. storočia aj sláčikových nástrojov. Spodobujúci „úmor“ ovce a jej následné „ožitie“ začína smutnou hrou hudobníkov alebo gajdičiar. Pantomimický tanec stvárňuje vzpínanie, zmietanie sa v krčoch. Ovca, zobrazovaná bačom, „zamre“ a keď hudba zahrá hajduk alebo kozáček, bača zatancuje na znak „znovuožitia“ odzemok. Najobvyklejšou úvodnou piesňou je: „*Hej, dze tota ovečka, co predek vodzila*“ (Botík, Slavkovský 1995a, s. 146; Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013, s. 233-234).

Medzi najstarších a najuniverzálnejších ľudových inštrumentalistov patria gajdoši, čo dokumentujú ikonografické a literárne doklady už zo 14. storočia. Gajdoši boli takmer vždy aj pastiermi oviec. Ich hra bola súčasťou vianočného koledovania a fašiangových obchôdzok. V lete hrali na salaši a v zime do tanca na zábavách a svadbách, pričom vznikli osobité typy gajdošských nápevov k rôznym sólovým alebo párovým tancom. V priebehu 20. storočia gajdošov z tanečného prostredia postupne vytlačila sláčiková hudba. Do druhej polovice 20. storočia sa uchovali viaceré charakteristické formy gajdošskej hudby aj v netradičnom nepastierskom prostredí. Najviac sa gajdošská hudba uchovala v oblasti Pohronského Inovca a na severnej Orave (Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013, s. 233-234). V Moravsko-sliezskych

Beskidách tancujú doteraz „*Valašský odzemek*“. V 80. rokoch sa robili súťaže v odzemku „*Kdo vyskočí, ten je chlap*“ (Románková 2016, s. 15).

Pastieri neboli izolovaní, navzájom sa stretávali a obohacovali. Cezhraničné historické obchodné cesty, ale aj súčasné turistické trasy umožňujú rozširovanie kultúry pozdĺž karpatského oblúka. Vďaka svojej výnimočnej mobilite – počas obchodných ciest dolinou Dunajca, pri hľadaní práce (sezónna i stála emigrácia) sa podhalianski gorali dostali na územie Slovenska v Uhorsku, stýkali sa aj s inými národmi, jazykmi a zvykmi, v dôsledku čoho boli otvorení na prijímanie cudzích kultúr. Trasy valachov boli nesmierne dôležité pre rozvoj kultúry v horských oblastiach strednej a východnej Európy. To znamená, že pastorálnu kultúru šíriacu sa z balkánskeho polostrova ako „valaskú kultúru“ možno chápať všeobecne ako karpatskú kultúru v celej svojej rozmanitosti a bohatosti, ktorá sa ďalej miešala a zdokonaľovala v jednotlivých regiónoch.

Je potešiteľné, že v období na konci 20. storočia a začiatkom 21. storočia zaznamenávame výrazné oživenie a návrat ku hodnotám hmotného a aj nehmotného kultúrneho dedičstva, ktoré sú určitým spôsobom spojené s pastierskymi a ovčiarskymi tradíciami. Okrem tradícií pastierskeho rezbárskeho umenia, ktoré sa uchovalo vo výrobe úžitkových ale aj umeleckých artefaktov, je to aj figurálna rezbárska tvorba, tematicky orientovaná na zobrazenie javov, ktoré sa vytrácajú zo života spoločnosti, výjavov z pastierskeho života a historických udalostí, napríklad betlehemy. Významnou oblasťou je aj výroba tradičných ľudových hudobných nástrojov, nielen ako artefaktov umeleckého charakteru, ale predovšetkým ako funkčných a účelových nástrojov, na ktorých sa učí hrať čoraz viac záujemcov, predovšetkým z radov mladej generácie. S tým súvisí aj oživenie inštrumentálnych a tanečných tradícií, kde svoje nezastupiteľné miesto majú aj pastierske tance, ktoré vďaka novým prezentačným možnostiam nachádzajú uplatnenie aj mimo pôvodného a tradičného prostredia. Folklórne súbory z krajín v karpatskom oblúku majú folklórne vystúpenia nielen v rámci cezhraničnej spolupráce, ale aj v rôznych častiach sveta. Folklór je odkazom na minulosť, uvedomením si toho odkiaľ sme a kde sú naše korene. Môžeme byť právom hrdí na zanechané kultúrne dedičstvo našich predkov. Obyvatelia z miest sa vracajú do svojich rodísk, k tradíciám v čase voľna a dovoleníek, niektorí aj natrvalo (Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013, s. 233-234).

Pastier s trombitou
(Těšínsko).
Štika 1958

Bača na salaši s trombitou.
Nelokalizované,
nedatované

Bača Michal Kysel' zo Štrby s gajdami na pasienkoch pri Lučivnej.
Foto Jozef Doležal, nedatované

Formy na syr.
Foto Ján Dérer 1955,
SNM – Múzeá v Martine

Bačovská varecha a črpáky na salaši
(Kráľova Lehota).

Foto Ján Boďa 1962,
SNM – Múzeá v Martine

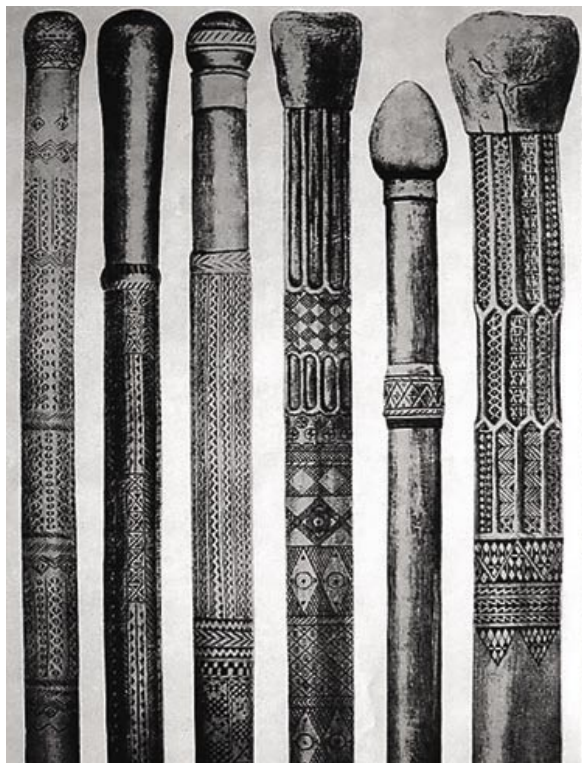
Vyrezávanie ucha na črpák (Hájniky).

Foto Andrej Polonec 1957,
SNM – Múzeá v Martine

Črpáky (Mýto pod Ďumbierom).

Neautorizované, 1960.
Ústav etnológie SAV

Zdobené drevené ovčiarske palice.

Dimitrie Comşa,
Sibiu 1909

Pastierska palica
v kolibe na salaši
„U Buczka“
(Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016

Zoomorfný motív zo samorastu na pastierskej palici
(salaš Donovaly).

Foto Ján Novák 2012

Ján Pliešтик,
výrobca píšťal, gájd a fujár
(Lučatín).

Foto Ján Dérer 1958,
SNM – Múzeá v Martine

Široký mužský remenný opasok so štyrmi prackami, detail.

Foto Karol Plicka
30. roky 20. stor.,
SNM – Múzeá v Martine

Kožený opasok s piatimi prackami a tradičnou fajkou „zapekačkou“ baču Reviláka spod Levočských vrchov.

Neautorizované, nedatované.
Ľubovnianske múzeum,
Hrad Stará Ľubovňa

Huculská oboňa
(boklaga) na prenos
tekutín.

Neautorizované, 19. stor.
Národné múzeum
ľudového umenia
Huculščiny a Pokuttja,
Kolomija

Solnička (silnička).

Grimaljuk Ivan Jurijovič 1959,
Národné múzeum ľudového umenia
Huculščiny a Pokuttja, Kolomija

Drevené vedierko (baňka).

Gudimjak Dmitro Vasiljovič zač. 20 stor.
Národné múzeum ľudového umenia
Huculščiny a Pokuttja, Kolomija

Geletka (*berbenica*).

Grimaljuk Vasiľ Jurijovič 1972,
Národné múzeum ľudového umenia
Huculščiny a Pokuttja, Kolomija

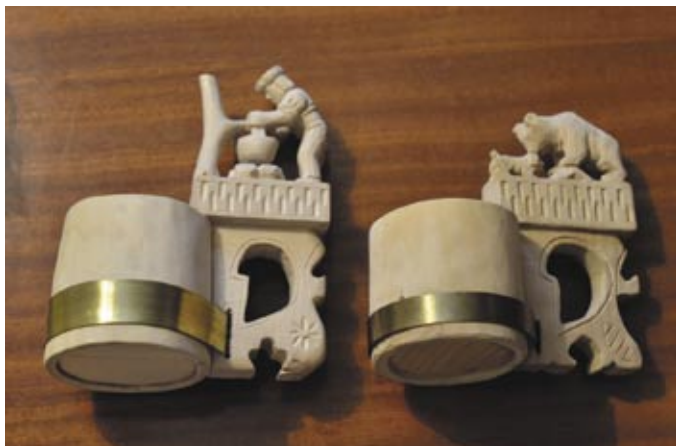
Drevené vedro na dojenie (*dijnica*).

Kiščuk Mikola Gavrilovič 1970,
Národné múzeum ľudového umenia
Huculščiny a Pokuttja, Kolomija

Mutovník na maslo (*maslobijka*).

Kiščuk Mikola Gavrilovič 1970,
Národné múzeum ľudového umenia
Huculščiny a Pokuttja, Kolomija

Nové črpáky
zhotovené na salaši
(NAPANT, Diel,
Mýto pod Ďumbierom).

Foto Ján Novák 2016

Črpák pri pohľade zospodu
zdobený mosadznou
obrúčkou (Podkoreňová,
Brezno).

Foto Ján Novák 2016

Zavesené črpáky na stene v
kolibe
(NAPANT, Diel,
Mýto pod Ďumbierom).

Foto Ján Novák 2016

Formy na oštiepky (Podkoreňová, Brezno).

Foto Ján Novák 2016

Obručové formy na zdobenie stredu oštiepka so symetrickým geometrickým vruborezom (Podkoreňová, Brezno).

Foto Ján Novák 2016

Formy na oštiepky (Podkoreňová, Brezno).

Foto Ján Novák 2016

Formy na pološtiepky a syrové kohútiky (Podkoreňová, Brezno).

Foto Ján Novák 2016

Formy na oštiepky a črpáky (Podkoreňová, Brezno).

Foto Ján Novák 2016

Črpáky a varecha (salaš Mogury, PD Liptovské Revúce).

Foto Ján Novák 2016

Salašnícke drevené nádoby,
hore zľava oboňu, geletu
a šechtár, karbidovú lampu,
valašku a zvonce, dole vahan
a trepák

mal 25 rokov na salašoch vo
Veľkej Fatre pod Kýškami a na
Křížnej bača Metod Miško
z Liptovských Revúc.

Foto Ján Novák 2010

Drevené nádoby na bryndzu (geletky) a mlieko (šechtár).

Foto Ján Novák 2015

Vyrezávaný geometricky motív rozety s rastlinným dekorom na drevenej soľničke s vrchnákom zavesenej na stene v kolibe (NAPANT, Diel, Mýto pod Ďumbierom).

Foto Ján Novák 2016

Črpáky a zvonce baču Jána Nezdobu zo Sklabine, ktorý bačoval 40 rokov vo Veľkej Fatre pod Borišovom a Ploskou.

Foto Ján Novák 2010

Zbierka zvoncov v dome baču Jána Nezdobu zo Sklabine, ktorý bačoval 40 rokov pod Borišovom a Ploskou.

Foto Ján Novák 2010

Zvonec z roku 1833, pohľad spredu a zozadu (NAPANT, Diel, Mýto pod Ďumbierom).

Foto Ján Novák 2016

Valaška (*ciupaga*) v kolibe na salaši „U Buczka“ (Ochotnica).

Foto Ján Novák 2016

Valaška (*bartka, topirec*).

Neautorizované, 19. stor.
Národné múzeum ľudového umenia
Huculščiny a Pokuttja,
Kolomija

Detail valašky.

Neautorizované, nedatované

Valašky a nožnice na strihanie oviec (Ždiar),
60. roky 20. stor.
Podtatranské múzeum
v Poprade
Múzeum v Kežmarku.
Repro Ján Novák 2010

Valaška – *ciupaga*
(Kościelisko).
Józef Krzeptowski, 1868.
Muzeum Tatrzańskie
w Zakopanem

Detail huculskej valašky (*bartka, topirec*).
Neautorizované, nedatované

Gajdy (*duda*). 1938.

Národné múzeum ľudového umenia Huculščiny a Pokuttja,
Kolomija

Huculský obuch (*kelef*).

18. stor. Národné múzeum ľudového umenia
Huculščiny a Pokuttja, Kolomija

Pastiersky roh
1. polovica 20. stor. Podtatranské
múzeum v Poprade;

Pastierska trúba
Spišská Belá koniec 19. stor. Múzeum
v Kežmarku.

Repro Ján Novák 2010

Trombita
Zakarpatské múzeum
ľudovej architektúry a života, Užgorod).

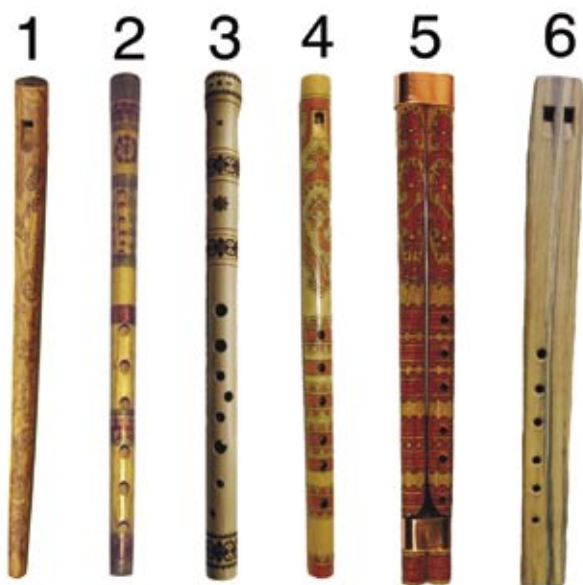
Foto Ján Novák 2011

Ovčiar s trombitou na festivale 600 rokov
Ochotnice Górnej.

Foto Ján Novák 2016

Píšťaly

1 – koncovka (SK), 2 – fluier (RO), 3 – sopilka (UA), 4 – šesťdierková píšťala (SK), 5 – dvojitá píšťala, dvojačka (SK), 6 – valaská dvojpíšťala (SK)

Pastier hrajúci na sopilke pri pasení oviec v masíve Svidovca (pod Bliznicou, 1 500 m n. m.).

Foto Ján Novák 2011

85-ročný bača Ján Nezdoba
s vlastnou fujarou (Sklabiňa).

Foto Ján Novák 2010

Josef Straka s manželkou (vľavo) zo spolku Koliba (ČR), bača Piotr Kohut z Koniakowa pri
hre na husliach a Józef Michatek z Istebnej (vpravo), obaja z Poľska na festivale 600 rokov
Ochotnice Górnej.

Foto Ján Novák 2016

Z vystúpenia súboru piesní a tancov Dolina Dunajca (Nowy Sącz, Poľsko) v rámci cezhraničnej spolupráce na „11. ročníku folklórnych slávností“ v Rokytove (Mikroregión Horná Topľa).

Foto Ján Novák 2017

5.4 Marketingová komunikácia s verejnosťou

Karpaty predstavujú ekologické, ekonomické, kultúrne, rekreačné a životné prostredie mnohých krajín a národov, pričom sú jedným z najväčších európskych horských pásiem, s jedinečným prírodným bohatstvom a krásou, vrátane ekologických hodnôt. Spolupráca všetkých krajín karpatského oblúka, najmä cezhraničná spolupráca, so zapojením a účasťou verejnosti, je potrebná pri tvorbe životného prostredia a trvalo udržateľného rozvoja. Komunikácia s verejnosťou úzko súvisí s marketingovou komunikáciou a zaraďujeme ju aj medzi marketingový manažment. Patria k nej všetky snahy daného subjektu, firmy alebo spoločensva o komunikáciu s verejnosťou, s cieľom budovať povedomie o salašníctve, salašníckych produktoch a službách. Povedomie sa buduje marketingovou komunikáciou, ktorá má viaceré nástroje, napr. reklama, *public relations* (vzťahy s verejnosťou), podpora predaja, priamy marketing a osobný predaj.

Marketingová komunikácia znamená na jednej strane informovať, oboznamovať verejnosť s produktmi, službami (vysvetľovať ich vlastnosti, vyzdvihnúť ich úžitok, kvalitu), na druhej strane je to schopnosť vedieť počúvať, prijímať podnety a na požiadavky ľudí adekvátne reagovať. Význam komunikácie možno vyjadriť slovami, že dnes už každý dokáže vyrábať, umením je nájsť kupujúcich a nadviazať s nimi kontakt. Presne takto musí fungovať aj propagácia salašníctva, salašníckych produktov a pastierskych tradícií, ak si prajeme, aby sa ľudia, predovšetkým mladá generácia o nich dozvedela čo najviac a aby sa na ňu nezabudlo. Dobrú osvetu v tomto sektore budujú postupne novodobejšie salaše, ktoré sa snažia kráčať s dobou a svoje tradičné výrobky ponúkajú zákazníkom nielen predajom na konkrétnom mieste, ale budujú si povedomie aj cez internetové stránky alebo sociálne siete.

Práca s verejnosťou (*public relations*) v súčasnosti môže prebiehať pomocou priamych a nepriamych komunikačných kanálov. Priama komunikácia prebieha osobne medzi subjektmi, napr. priamy predaj medzi predávajúcim a kupujúcim. Okrem rozhovoru, komunikácia priamou formou môže byť aj pomocou environmentálneho vzdelávania, demonštračného projektu, bulletinu, seminára, konferencie, náučného chodníka, ktorý mapuje archaický chodník valachov v spojení s ekoturistikou, agroturistikou a pod. Nepriama komunikácia prebieha cestou masmédií, poštou, elektronickou poštou cez internet (e-mail, Facebook, Twitter, Google+, Pinterest, Quora a pod.) s prepojením cez sieť Wi-fi a pod. Týmto spôsobom sa dajú poselať v prílohe rôzne dokumenty, napr. plagáty s programom konanej akcie na salaši alebo na inom mieste, folklórny festival spojený s jarmokom salašníckych produktov, kulinárskych špecialít a iné. Adresát si môže dopredu zaistiť vstupenku, príp. ju aj elektronickou formou zaplatiť a využiť bankové služby. Výhodou je úspora času, ale aj finančná úspora, ak ide o cestu na väčšiu vzdialenosť. Cez internet sa dá aj obchodovať so salašníckymi produktmi. Zaujímavou formou komunikácie s verejnosťou sú elektronické konferencie. Môžu sa uskutočňovať rôzne diskusné fóra na danú tému medzi účastníkmi. Týka sa to aj formy elektronického publikovania o danej téme, elektronickej komunikácie „chatovaním“ (četovaním) – konverzovaním

s účastníkom o danej téme v reálnom čase, zasielania SMS správ, obrazových správ, napr. obrázkov, fotografií, videí (MMS) cez mobilný telefón a pod. Ak ide o výrobok, napr. ovčí syr, môže komunikácia prebiehať pomocou reklamy (platenej formy), ktorá je nástrojom informovania o produkte, presvedčovania a cieľavedomého pôsobenia na potenciálnych zákazníkov (URL 86).

Najprv daná akcia musí zaujať pozornosť cieľového publika, podnietiť záujem a vzbudiť túžbu. Komunikovať s verejnosťou, ktorá nakupuje ovčie produkty, priblížiť a zviditeľniť verejnosti salašníctvo možno aj gastronomickým zážitkom. Je potrebné otvárať salaše verejnosti. Mať na pamäti aj cieľavedomý program pre získanie detí, priviesť ich aj s rodičmi a pútavým spôsobom ich získať, aby v neskoršom veku prejavili záujem o štúdium tejto problematiky, pretože najsilnejšia generácia bačov odchádza a nemá ich kto nahradiť. Na Slovensku chýrna bačovskú školu v Záblatí pri Trenčíne zrušili v 90. rokoch. Neďaleko je stredná odborná škola v Pruskom, ktorá ponúka študijný odbor salašník-salašníčka, avšak o túto profesiu zatiaľ nie je záujem a odbor nedokážu otvoriť. Chýba výraznejšia masmediálna komunikácia s verejnosťou, predovšetkým príťažlivejšia propagácia v médiách (rozhlase a televízii), ale aj väčší záujem politikov. Salašníctvo je našim dedičstvom, preto je našou povinnosťou toto dedičstvo viac zviditeľňovať (URL 87).

Salašníctvo (horské pastierstvo) v Karpatoch sa v súčasnosti mení. Cítiť tu komunikáciu s vonkajším svetom. V kolibách nachádzame mnoho nových druhov potravín, napr. čaj, kávu, paradajky, džem, cestoviny, krupicu a ďalšie výrobky predávané v obchodoch, vrátane vodky, zápaliek, liekov, benzínu a kozmetiky. Vyskytuje sa tu aj toaletný papier, ktorý bol v minulosti neznámy. Dopravu na salaš zabezpečuje prevažne traktor, niekedy auto, ale ešte existujú salaše komunikačne nedostupné, kde doprava pretrváva starým spôsobom len na koni. Zvyčajne raz týždenne v sobotu príde niekto z obce vyzdvihnúť syr a priniesť potrebné produkty. Niektoré salaše sú ešte stále komunikačne nedostupné. Viditeľné sú známky modernosti, ako je napríklad rádio, baterky, elektrický budík, malé generátory na výrobu elektriny. Globalizácia sa prejavuje aj v komunikácii cez satelit pomocou mobilného telefónu (Gudowski et al. 2011).

Po vzájomnej komunikácii medzi krajinami karpatského oblúka bol prijatý Karpatský dohovor o ochrane a trvalo udržateľnom rozvoji Karpát, podpísaný 22. mája 2003 v Kijeve. Zmluvné strany medzinárodného Karpatského dohovoru sa zaviazali k spolupráci okrem iného na:

- ochranu biologickej a krajinnej diverzity Karpát a ich využitie udržateľným spôsobom,
- propagáciu udržateľného poľnohospodárstva a lesného hospodárstva,
- rozvoj udržateľného cestovného ruchu,
- podporovanie šetrného správania k životnému prostrediu,
- ochranu a propagáciu kultúrneho dedičstva a ľudovej múdrosti,
- zvyšovanie povedomia a vzdelávanie verejnosti o Karpatoch.

Karpatský dohovor nadobudol platnosť po ratifikácii krajín v roku 2006 (URL 88) a postupne začal ovplyvňovať salašníctvo pri komunikácii s vonkajším svetom. V rámci komunikácie s verejnosťou, na oživenie záujmu mladej generácie o salašníctvo, založili školu salašníctva na poloninskom hospodárstve v Gorganoch (pod Strimbou nad Koločavou), ktorá začína každoročne v polovici mája. Tu sa možno naučiť archaické postupy výroby syra, bryndze, urdy a budzu priamo v kolibe, ale aj vzťahu k životnému prostrediu a trvalo udržateľnému poľnohospodárstvu v krajine.

V Poľsku sa začal v rámci marketingovej komunikácie s verejnosťou reálne kombinovať mechanizmus konzultácií a spolupráce na implementáciu Karpatského dohovoru a jeho uplatnením v praxi. Salašníctvo tu vytvorilo v minulosti cennú krajinnú štruktúru, ktorá je charakteristická pre Beskydy spolu so salašmi, (kolibami, kolibkami pre pastierov, prístreškami pre zvieratá, napájadlami a inými stavbami). Koliby sa využívali na výrobu produktov z ovčieho mlieka. Dôležitou súčasťou je propagácia salašníctva a spopularizovanie tradícií a zvykov s ním spojených, ďalej výstavba turistických chodníkov a vyhlídkových veží. To by malo byť spojené s ochutnávkou ovčích produktov, jahňaciny, s kulinárskymi súťažami, ukážkou strihania oviec, demonštráciou usmerňovania oviec ovčiarskym psom, folklórnymi podujatiami, hudobnými festivalmi, jarmokmi, ukážkami tradičných remesiel a pod. Cieľom by mala byť ukážka ľudovej kultúry pastierov v Beskydách na zachovanie identity obyvateľov. Všetko by malo byť robené v súlade s ekonomickými a environmentálnymi aspektami. Oživenie tradičného salašníctva je zárukou pre zachovanie dôležitej súčasti národného dedičstva. Karpaty sú našim domovom, salašníctvom je ovplyvnená aj naša ľudová kultúra (folklór, kroje), ktorá je originálna.

UNEP/GRIP Warszawa je organizácia v Poľsku, ktorá uskutočňuje neformálne vzdelávanie v oblasti prírodných vied, uplatňovanie nových technológií v environmentálnom manažmente. Pre deti a dospelých organizuje vzdelávacie aktivity. Umožňuje pochopiť trvalo udržateľné hospodárenie, GIS (Geographic Information System), ekosystémové služby, znižovanie negatívnych vplyvov na životné prostredie, zelenú ekonomiku, ekologické hospodárenie na zlepšenie kvality ľudského života a zníženie ohrozenia prírodného prostredia. Podporuje väčšiu efektívnosť využívania energie a zdrojov, ako aj zachovanie biodiverzity v krajine, prírodného prostredia a obmedzenia negatívnych účinkov zmeny klímy. Podporuje verejnú správu, poradenstvo na zvýšenie účasti verejnosti na týchto aktivitách. Vzdelávacie projekty sú financované z domácich a zahraničných fondov. Komunikácia prebieha aj formou školení a konzultácií ovčiarov (URL 89).

Na Podhali, predovšetkým v Tatranskom národnom parku (TPN), pretrvávajú pastierske tradície. Po roku 1989 sa organizuje tzv. „wypas kulturowy“, ktorý slúži na zachovanie biodiverzity, zachovanie poloprírodného ekosystému, ochrany horskej flóry, ale aj na rozvoj turistického ruchu. Zásady tohto spôsobu využívania pasienkov sa opierajú o verné zachovanie salašníckych a pastierskych tradícií. Pastieri sú

povinní nosiť goralský kroj, rozprávať goralskou rečou, zachovávať tradičné obrady, pracovať na salaši a tradičným spôsobom vyrábať syry z ovčieho mlieka. Prinavrátala sa dávna tradícia salašníctva, región sa stal turisticky atraktívnym. Od roku 2012 v rámci projektu Life+ je mnoho aktivít na ochranu cenných prírodných nelesných stanovišť v rámci NATURA 2000. Populárnym bol program „Ovca plus“ v rokoch 2007 – 2009. Vznikol v roku 2007 ako súčasť stratégie regionálneho rozvoja Sliezska (Beskid Śląski, Beskid Żywiecki a Beskid Mały) na zachovanie národného dedičstva, záchranu archaického spôsobu salašníctva, ktoré predstavovalo pasenie oviec na holiach (*halach*), kde po celé stáročia sa ovce pásli pod dohľadom baču, pastierov a psa v spojení s výrobou mliečnych produktov. Snahou bolo zabrzdiť úpadok salašníctva. Bola to realizácia Programu hospodárskej aktivity a zachovanie kultúrneho dedičstva Beskyd a Krakovsko-Čenstochovskej jury, ktorého hlavným cieľom bola ochrana nelesných stanovišť a tradičných pastierskych hospodárstiev, životného prostredia a zachovanie biodiverzity obnovou pasenia oviec na určených holiach, horských poľanách a suchých pasienkoch. Program sa rozvíjal aj v ďalšom období 2010 – 2014. Urobila sa inventarizácia stavu horských pasienkov (hal) a polian a navrhla sa ich ochrana. Boli určené plochy na spásanie a prinavrátenie cenných spoločenstiev, ktoré odlesnili, odstránili kríky, umiestnili žlaby na napájanie, košiare s elektrickými a bezpečnostnými systémami, špeciálne osvetlenie ohrád a iné na ochranu pred predátormi. Osadili tabule s informáciami o programe „Owca Plus“, skultúrili miesta pre turistov na oddych a iné. Pozitívnym vplyvom pastvy v otvorenej krajine je obnova a ochrana biodiverzity cenných, príp. endemických druhov. Jedným z cieľov bola aj záchrana poľskej horskej ovce.

Realizácia programu „Ovca plus“ v Beskydách bola spojená aj s konaním medzinárodných pastierskych konferencií. Uskutočnili sa 3 medzinárodné konferencie pod názvom „Konferencja Pasterska“ v centrách salašníctva, kde sa stretli bačovia, vedci z univerzít, akadémií vied a výskumných ústavov z Rumunska, Ukrajiny, Poľska, Slovenska a Českej republiky so zástupcami verejnej správy a spoločenských organizácií, kde prednášali a diskutovali na určenú tému v rámci salašníctva. Témy a panelová diskusia sa týkali biologickej rôznorodosti pasienkov, hospodárenia na salašoch, ekologického balenia salašníckych výrobkov atď. Konali sa medzinárodné stretnutie gajdošov, edukačné programy (školenia bačov a pastierov, pastierske večery) atď. Tieto aktivity zmobilizovali nielen chovateľov oviec, ale aj lokálne spoločenstvá v obciach na obnovu a zachovanie už zabudnutých tradícií. Vďaka programu návštevníci môžu obdivovať krásy otvorených plôch pasienkov. Rozmanitosť folklórnych podujatí (ukážky strihania oviec, ovčiarskych psov, kulinárske súťaže, hudobné festivaly, jarmoky tradičných remesiel a iné) sú turistickými atrakciami. Ukazujú bohatstvo kultúry gorálov, čo výrazne rozširuje ponuku agroturistických aktivít a prispieva k turistickej atraktívnosti a zachovaniu identity obyvateľov v Karpatoch. Salašníctvo spojené s tradičnou architektúrou a pestrou kultúrou pastierov Karpát (autentický folklór) a sprievodnými aktivitami slúžia na udržiavanie historických tradícií. Rozvíja sa agro- a ekoturistika. Tento projekt a aktivity v Sliezske ukazujú, že vznikol väčší záujem o ovčie výrobky, horskú turistiku

(vdaka možnosti bezprostredného kontaktu so zvieratami, účasťou v edukačných programoch a folklóru) a zároveň sa pričínili o propagáciu regiónu (Fařera, Kasztelnik 2009; Michařek 2010).

Prvý střpik
„Chodník valaskej kultúry“
(„Szlak Kultury Wołoskiej“) – v Karpatoch v rámci
cezhraniãnej spolupráce Interreg medzi PL a SK
(Ochoťnica Górn).

Foto Ján Novák 2016

Logó: „Chodník valaskej kultúry“ („Szlak kultury wołoskiej“)
a „Ošťiepkový chodník („Szlak oscypkowy“)

Mapa oštiepkových chodníkov (Szlak oscypkowy) v poľských Karpatoch.

URL 106

Oštiepkový chodník
(Szlak oscypkowy)
Małopolska.
URL 107

Oštiepkový chodník
(Szlak oscypkowy)
Polana Rusinowa.

URL 108

Pútače s programom Owca Plus pred kolibami (Beskid Żywiecki, Soblówka a Hala Boracza) na trase „Ościepkowy chodník“ („Szlak oscypkowy“).

Foto Ján Novák 2016

Detail pútača programu Owca Plus označujúca „Ościepkowy chodník“ („Szlak Oscypkowy“) v Soblówke.

Foto Ján Novák 2016

Detail pútača programu Owca Plus, označujúca „Ościepkowy chodník“ („Szlak Oscypkowy“) na Hali Boraczej.

Foto Ján Novák 2016

Projekt „Karpaty łączą“ („Karpaty spájajú“) financovaný cez švajčiarsky program spolupráce s novými členskými krajinami EÚ fungoval v rokoch 2012 – 2017. Slúžil na vytvorenie databázy tradičného salašníctva, určenie biotopov na extenzívne pasenie. Uskutočnili sa stretnutia, školenia, poradenstvo pre obyvateľov regiónov, ktorí sa zaujímali o ovčiarstvo a salašníctvo, určovali investície na budovanie infraštruktúry, optimálny spôsob turistiky na ochranu životného prostredia a trvalo udržateľný rozvoj cestovného ruchu. Vytvárali sa miestne komunity a inštitúcie na implementáciu Karpatského dohovoru. Vytvorila sa univerzita pod názvom „Karpacki Uniwersytet“, kde sa uskutočnila séria vzdelávacích kurzov pre zástupcov miestnych samospráv a mimovládnych organizácií na zvýšenie spolupráce a dialógu s obyvateľstvom vybraných regiónov. Cez internet aktivity vyvíjala aj virtuálna univerzita pod názvom „Virtualny Uniwersytet Karpacki“. Ponúka možnosť napojiť sa na web stránku „Karpaty naszym domem“, zúčastniť sa školenia, poradenstva (Lider Karpacki) a iných aktivít (URL 90).

„Szlak Oscypkowy“ („Oštiepkový chodník“), ktorý spája 31 salašov, umožňuje nielen ochutnať čerstvé ovčie mliečne výrobky (*oscypek, bryndza, bundz, żentyca* a *redykołki*), ale aj spoznať ich spôsob výroby. Cez mobilnú aplikáciu – sprievodca pozýva na oštiepkovú trasu. Pomocou aplikácií multimediálnych smartfónov a trás na priloženej mape je možnosť dostať sa na salaše, kde bača vyrába tradičné ovčie syry. Aplikácia je vybavená lokalizačným systémom GPS a mapou s navrhnutou trasou, takže sa dajú ľahko nájsť. V každej z nich sa dá vyskúšať certifikovaný oštiepok (*oscypek*) a piť osviežujúcu žinčicu. Sprievodca obsahuje nielen opisy salašov, ale aj obrázky, filmový materiál, ktorý bol na tento účel vyrobený, ako aj zvukové súbory a zoznam najzaujímavejších kultúrnych a športových podujatí v okolí salašov. Aplikácia funguje online (URL 91).

V dňoch 15. a 16. februára 2017 v rámci programov „Interreg Poľsko – Slovensko 2014 – 2020 (Komitet Monitorujący Programy Interreg Polska – Słowacja) v Nowom Sączu bol schválený projekt „Chodník valaskej kultúry“ („Szlak Kultury Wołoskiej“) pre rozvoj združenia „Pro Carpathia“. Koncepcia sa zrodila v Ochotnici Górnej v rokoch 2007 – 2008 v rámci projektu „Leader+“. „Chodník valaskej kultúry“ má podporovať prírodné a kultúrne dedičstvo v súvislosti s valaskými tradíciami v Karpatoch. Trasa s medzinárodným charakterom bude viesť po celom karpatskom oblúku, sledovať stopy migrácie a osídlenia valachov a spájať miesta so živými pastierskymi tradíciami. Cieľom realizácie programu je:

- ochrana a revitalizácia prvkov kultúrneho dedičstva,
- popularizácia ľudovej kultúry vo vzťahu k valaským tradíciami,
- integrácia miestnej komunity,
- zvýšenie príjmov obyvateľov prostredníctvom oživenia cestovného ruchu v karpatskom regióne a aktivácie miestnych trhov,
- podpora regiónu a popularizácia osvedčených postupov v oblasti trvalo udržateľného rozvoja cestovného ruchu (URL 103).

Každoročne začiatkom jari sa verejnosti na Slovensku otvárajú salaše v Turci a na Liptove, ktoré v rámci združenie „Bačova cesta“ pripravujú pre návštevníkov rôzne zaujímavé podujatia. Cieľom týchto aktivít je propagácia kultúrneho dedičstva a salašníctva, rozvoj agroturistiky a v neposlednom rade aj rozvoj predaja z dvora. Pred desiatimi rokmi vzniklo občianske združenie „Bačova cesta“ sídliace v Liptovskom Mikuláši, ktoré komunikuje s verejnosťou a je zamerané na slovenské zvyky, tradície, jedlá, remeslá a rozvoj regiónov. Cieľom je propagovať salaše, architektúru kolíb, salašnícke produkty a riady. Každoročne býva *slávnostné otvorenie salašníckej sezóny na salaši Pastierska a symbolické „odomknutie“ lúk a pasienkov v Bobroveckej doline*. Návštevník sa orientuje pomocou internetu a smerových tabúľ pri cestách. Vracia salašníctvo späť širokej verejnosti a pozýva ľudí na salaše naprieč celým Slovenskom (salaše Pastierska, Bešeňovka, Turčianske Kľačany, Bobrovník, Lužňan, Vlkolinec, farma a penzión Gejdák, Múzeum liptovskej dediny v Pribyline, Expozícia ovčiarstva – Narodopisné múzeum v Liptovskom Hrádku).

Salaše, ktoré sa nachádzajú v turisticky atraktívnom prostredí môžu ponúkať svojim klientom reštauračné služby. Svoje produkty a služby ponúkajú cez internetovú stránku a aktívne komunikujú aj cez sociálnu sieť Facebook. Na facebookovom profile pribúdajú nové fotografie z konaných akcií, napr. ukážka chovu pôvodných valašiek, rôznych podujatí počas celého roka (stretnutia pre firmy, konferencie, súťaže, letné detské tábory a iné kultúrne podujatia), tiež kulinárske špeciality a iné. Poskytujú zákazníkom predaj z dvora a okrem toho aj ubytovanie a iné zaujímavé informácie pre verejnosť. Túto tradíciu približujú aj deťom: budujú náučné chodníky, predvádzajú jednotlivé práce priamo na historických miestach bývalých salašov (salaš Zbojská). Jednou z najviac navštevovaných akcií je „Deň valaskej kultúry a sviatosť ovčiarstva“, ktorý sa každoročne koná na Juraja. V programe býva ukážka tradičného prvého výhonu oviec a miešanie oviec. Samozrejmosťou je aj ochutnávka jedál tradičnej valaskej kuchyne. Podujatie sprevádza ľudový hudobný sprievod (folklórne skupiny) a večer býva pripravená veselica až do rána. Ubytovanie na akcií zabezpečuje salaš vo svojich priestoroch (URL 92).

Na Slovensku organizuje kurzy a tvorivé dielne pre deti aj dospelých vo svojich Regionálnych centrách remesiel v Bratislave, Banskej Bystrici a v Košiciach aj ÚĽUV (Ústredie ľudovej umeleckej výroby). Regionálne centrá ponúkajú rôzne aktivity, napr. exkurzie, prednášky, výstavy v galériách a múzeách, festival Dni majstrov ÚĽUV, súťaže, odbornú knižnicu, vydavateľstvo časopisov, predaj ľudovomeleckých výrobkov, poradenstvo pre výrobcov, ale aj organizované stretnutia majstrov a nadšencov remeselnej a umeleckej výroby. Do úvahy prichádzajú napr. ponuky pre školy (prázdniny na salaši, výroba syra z ovčieho mlieka a iné). Elektronické encyklopédie nadväzujú na Virtuálnu galériu ľudovej umeleckej výroby na Slovensku (tradičné remeslá a odevy Slovenska), ktorá vznikla v rokoch 2005 – 2007 (URL 93).

Dr. Lukáš Janoška organizuje v období letných prázdnin etnokurzy pre deti. Pod Kráľovou hoľou v Pohorelej komunikuje s deťmi, okrem iného, učí ich životu na salaši (práca s ovcami, kímenie, vyháňanie na pašu, dojenie, odváranie žinčice, výroba syra,

údenie syra), kosiť ručnou kosou, sušiť, zväzať a uskladniť seno a pod. Do etnokurzov sa snaží vniešť zážitkové prvky, duchovno – pocity, inštinkty, postoje, ktoré zameraním na mechanické úkony (počítanie, písanie, memorovanie) chýbajú pri bežnej výučbe v škole. Trpezlivo vedie a učí činnostiam a zručnostiam, vnímaniu prírodných úkazov, ktoré boli u našich predkov bežné a napriek ťažkej práci ich napĺňala šťastím.

Komunikácia s verejnosťou sa uskutočnila aj na Valašsku v oblasti vývoja tanca „Valašský odzemek“. Vzniklo otvorené fórum, v rámci ktorého došlo ku komunikácii medzi znalcami odzemu – porotcami súťaží a tanečníkmi, ktorí ovplyvnili vývoj tanca. V roku 2009 vznikla „škola mladých odzemkáru“ (5-denný tanečný kurz) a v roku 2011 bola ustanovená „Rada pro valašsky odzemek“.

Coborâțul Oilor
(Loman, 2012)

Festivalul Oierilor
(Tohanul Nou-Tabăra, 2016)

Invitație
"Răvășitul Oilor"
 Festivalul brânzei și al pastramei

28-29 septembrie 2013
 Locație: Platoul "Inima Reginei"

Scopurile 28 septembrie
 - expoziție patrimonială
 - alegerea producătorilor lacteși și peșteri
 - concurs competițional
 - concurs competițional

Duminică 29 septembrie
 - expoziție de animale
 - concurs competițional
 - concursul de cântăreț
 - spectacolul de dans tradițional
 - evaluarea și premierea celor mai frumoase animale
 - concurs competițional

Artiști:
 Ovidiu Bădescu, Maria Bădescu
 Valeriu Andrei, Ionela Bădescu
 Mihaila Gheorghe, Ionela Leu
 Alina Popa, Lăcrămioara Oprea
 Clăudia Cărbăneț, Gabriela Bădescu
 Alina Bădescu, Vlad Popescu
 Anghela Pătrășcu

Asociație Culturală "Păuna Dorului" Brașov
 "Cobălășii" Comana
 Grupul de dansuri din satul Ișnad
 Grupul de dansuri din satul Râșinari
 Grupul de dansuri din satul Râșinari
 Grupul de dansuri din satul Râșinari
 Program artistic realizat de: Mihail Gheorghe
 Program foto: "Dăruț" Brașov, Mihail Gheorghe

Festivități de brânză și a culinării (Dâmbovița, Râșinari, ...)

CONSILIUL JUDEȚEAN DÂMBOVIȚA
 CONSILIUL LOCAL - PRIMĂRIA RUNCU
 PARTENER MEDIA - ANTENA SATELOR
 CENTRUL DE INFORMARE ȘI PROMOVARE TURISTICĂ - RUNCU

organizează **SĂRBĂTOAREA PASTORALĂ**
 ediția a XXVI-a

RĂVĂȘITUL OILOR

16-17 septembrie 2017, ora 12⁰⁰

LA RUNCU - județul Dâmbovița
 PE PLATOU PĂȘUNII COMUNALE-VÂRF LA IN

TÂRG TRADIȚIONAL, SPECTACOL FOLCLORIC

Partener TV

FESTIVALUL BRÂNZEI ȘI AL ȚUCII

COMUNA RĂȘINARI

Râșinari, 27 - 28 august 2016
 Ediția a XIII - a

Asociația Culturală Râșinari
 Consiliul Local Râșinari
 Asociația Culturală Râșinari
 Asociația Culturală Râșinari
 Asociația Culturală Râșinari

Poloninske lito
(Verchnij Jaseniv, 2016, 2017)

Huculská brindza
(Rachiv)

1 MAJ 2013 - ŚRODA - GODZ.12.00
KONIAKÓW - SZAŃCE - OCHODZITA
MIESZANIE OWIEC

W programie:

- obrzędy pasterskie związane z rozpoczęciem wypasu letniego
- mieszanie owiec - okadzanie stada
- poświęcenie stada i błogosławieństwo dla bacy i pasterzy
- degustacja serów przy bacówce na Szańcach
- uroczyste przejście na halę
- pokaz udoju
- występ kapeli i zespołu z Koniakowa

ZAPRASZAMY!

Mieśanie owiec – Mieszanie owiec.
(Koniaków, 2013)

Mieśanie owiec – Miysanie owiec.
(Ochotnica Górna, 2017)

VIII. zwyk bacowski
(Soblówka, 2015)

XX. watra Ochotnicka –
Byli tu wołosi. 600 rokov založenia
(Ochotnica Górna, 2016)

Festival valaskej kultúry
 „Ovčiarska cesta“ –
 „Via valachia“,
 (Liptovský Hrádok, 2015)

Spoločnosť priateľov múzea liptovskej dediny OVČIARSKÉ MÚZEUM LIPTOVSKÝ HRÁDOK Mesto Liptovský Hrádok

**KRÁĽ MATEJ KORVÍN A VALASKÁ POSPOLITOSŤ
 FESTIVAL VALASKEJ KULTÚRY
 OVČIARSKA CESTA – VIA VALACHIA**

Scénický program s ukázkou príchodu panovníka Mateja Korvína na hrádocké panstvo, jeho stretnutie s valaskou pospolitosťou, ktorej udelí Veľkú listinu práv a slobôd s právom voľby valaského vojvodu
 Námet a scenár PhDr. Iveta Zuskinová

26. 9. 2015 o 14.00 hod.
 na hlavnom pódlu v rámci programu
**Hornoliptovského jarmoku
 a Dní mesta Liptovský Hrádok**

Spríevodný program
 Výstava OVČIARI VALAŠI – remeslo a kultúra
 v Dome kultúry od 24. 9. 2015

OD 9.00 HODINY 22.04.2017
*...oblečte si kroje
 a učte si s nami ducha našich predkov...*

POZÝVAME VŠETKÝCH PRIATEĽOV VALASKEJ KULTÚRY A FOLKLÓRU

**DEŇ VALASKEJ KULTÚRY
 A SVIATOSŤ OVČIARSKA**

JURAJ OTVÁRA ZEM BYLINÁM A HADOM

PROGRAM:
 SVÄTÁ OMŠA 10.30 HOD.
 SPOVEĎ VALACHOV A POSVÄTENIE STATKU
 PRVÉ VYHÁŇANIE OVIEC NA PAŠU, MIEŠANIE OVIEC
 MAGICKÉ ÚKONY NA JURAJA

ÚČINKUJÚ:
 MARGETKY ZO ŠUMIACA
 MICHAL SMETANKA
 KAROL KOČÍK, ĽUBOMÍR TATÁRKA
 RODINA MARTINA TEŠÁKA, MATEJ HASZ
 PASTIERSKE HUDOBNÉ NÁSTROJE
 ZAF POHRONCI VLADO HOMOLA
 HELIGONKÁRI
 JÁN AMBRÓZ

ANIMÁCIE PRE DETI SPOJENÉ S VALASKOU KULTÚROU
 PROGRAMOM VÁS BUDE SPREVÁDZAŤ MAREK POLIAK

OCHUTNÁTE PŮVODNÚ VALASKÚ KUCHYŇU
 ZBOJNICA BARANINA - SALAS ZBOJSKÁ - GORALSKÁ BARANINA - HALIGOVCE
 BARANINA PO MONGOLSKY - BAŠTISLAV ŠINČA
 BARANIE HRČE - BAČA MARTIN ZO ZBOJSKEJ
 GEMERSKÝ BARANÍ PEBELT - ŠEČIARSKÉ HOCHIAJ
 TĽAPRANEC - ŽENY Z POHRONSKÉJ POLHORY - ŠEČANEC - ŽENY Z TISOVCA
 HALUŠKY - ORAVCI - KYŠUCKÉ POLESNÉKY - KYŠUČANIA

Večerná zábava - Kučeravý javor

WWW.ZBOJSKA.SK ALEBO FACEBOOK SALAS ZBOJSKÁ

Deň valaskej kultúry
 a sviatosť ovčiarska
 (Zbojnicky dvor Zbojská, 2017)

Ovčari – valasi, remeslo a kultúra.
Výstava Ovčiarskeho múzea v Liptovskom Hrádku (Békéscsaba, 2017)

Svet pod Kyczerou – Svet prišiel do Kurova
(Kurov, 2017)

„Karpaty spájajú“ – „Karpaty Łączą“
(bača Piotr Kohut, Zdzisław Blachut, Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016

„Karpaty spájajú“ – „Karpaty Łączą“
(zľava Józef Michałek, bača Piotr Kohut, Zdzisław Blachut,
bača Jarosław Buczek, Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016

Dr. Lukáš Janoška, popularizátor prác na salaši pod Kráľovou hoľou
a organizátor etnokurzov pre deti (Pohorelá).

Foto Ján Novák 2015

Báčova cesta (trasy).

Foto Ján Novák 2016

Mliekáreň Lúžňan (Liptovská Lužná).

Foto Ján Novák 2016

Celkový pohľad
z rozhľadne na sedlo
Zbojská a Salaš
Zbojská – Zbojnický
dvor
(NP Muranská planina,
Zbojská, 750 m n. m.).

Foto Ján Novák 2014

Koliba s reštauráciou na
Salaši Zbojská ponúka
typické kulinárske
slovenské špeciality priamo
zo salaša (sedlo Zbojská).

Foto Ján Novák 2013

Informačné centrum rozvoja vidieckého turizmu na báze typickej
slovenskej tradičnej kultúry, spojené s predajom vlastných salašníckych produktov.

Foto Ján Novák 2014

Ponuka ručne vyrábaných syrov na Zbojníckom dvore (Zbojská).

Foto Ján Novák 2014

Ponuka aktivít na Zbojníckom dvore (Zbojská).

Foto Ján Novák 2014

Ponuka aktivít pre deti na Zbojníckom dvore (v popredí „Zbojnícka strela“).

Foto Ján Novák 2014

Turistický smerovník s možnosťou pešej a cyklickej turistiky s cyklotrasami a pohľad na Zbojnický dvor za salašom.

Foto Ján Novák 2014

Pamätný strom zbojníka Jakuba Surovca na Zbojnickom dvore (Zbojská).

Foto Ján Novák 2014

Informačná tabuľa na náučnom chodníku zbojníka Jakuba Surovca na Zbojnickom dvore (Zbojská).

Foto Ján Novák 2016

V jednotlivých krajinách karpatského oblúka sa trh začal orientovať na ekologické potraviny z horských pasienkov, získané kvalitné ovčie mlieko a z neho salašnícke produkty, ktoré sa stavajú atraktívnymi. Svedčia o tom aj žiadosti o zápis ovčích mliečnych produktov do registra Európskej komisie. Ministerstvo poľnohospodárstva a rozvoja vidieka v Rumunsku až v tomto období v rámci masmediálnej komunikácie zdôrazňuje čo je cieľom „Programu na podporu tradičných produktov“. V kapitole poľnohospodárskej politiky a rozvoja vidieka 2017 – 2020 vládneho programu je žiadať o zápis regionálnych salašníckych produktov do registra Európskej komisie. V Západných Karpatoch táto komunikácia prebehla skôr a na základe podaných žiadostí niektoré salašnícke produkty už získali označenia „Chránené označenie pôvodu“ – „Protected Designation of Origin“ (PDO), „Chránené zemepisné označenie“ – „Protected Geographical Indication“ (PGI), „Chránená tradičná špecialita“ – „Traditional Speciality Guaranteed“ (TSG).

V Poľsku získali „Chránené označenie pôvodu“ (PDO):

- „Bryndza Podhalańska“ (rok 2007),
- „Oscypek“ (rok 2008),
- „Redykołka“ (rok 2009).

Na Slovensku získali „Chránené zemepisné označenie“ (PGI):

- „Slovenská bryndza“ (rok 2008),
- „Slovenská parenica“ (rok 2008),
- „Slovenský oštiepok“ (rok 2008),
- „Klenovecký syrec“ (rok 2017).

„Chránená tradičná špecialita“ (TSG):

- „Ovčí hrudkový syr – salašnícky“ (rok 2010),
- „Ovčí salašnícky údený syr“ (rok 2010).

Chránené zemepisné označenie salašníckych produktov v EÚ (Slovensko)

„Slovenská bryndza“ (2008)

„Slovenská parenica“ (2008)

„Slovenský oštiepok“ (2008)

„Klenovský syrec“ (2017)

Foto Ján Novák 2017

Chránené označenie pôvodu salašníckych produktov v EÚ (Poľsko)

„Bryndza Podhalańska“ (2007)

„Oscypek“ (2008)

„Redykołka“ (2009)

Foto Ján Novák 2017

Chránené tradičné špeciality salašníckych produktov v EÚ (Slovensko)

„Ovčí hrudkový syr – salašnícky“ (2010)

„Ovčí salašnícky údený syr“ (2010)

Foto Ján Novák 2017

Mliečne produkty (dva v Poľsku a šesť na Slovensku) ako chránené označenie a tradičné špeciality umožňujú propagáciu regiónov a krajín a zároveň zvyšujú dopyt po týchto produktoch (URL 94).

Bryndza (brânza de burduf, z putiny v jedľovej kôre) a syry pri transkarpatskej ceste 7 C (Lacul Bălea v pohorí Făgăraș, 2050 m n. m.).

Foto Ján Novák 2010

Predaj produktov z ovčieho mlieka (bacówka Koniaków).

Foto Ján Novák 2016

Predaj oštiepkov (Ochotnica Górna).

Foto Ján Novák 2016

Pološtiepky (Zbojnický dvor – Zbojská).

Foto Ján Novák 2014

Údený pološtiepok na salaši (NAPANT, Pohansko – Mýto pod Ďumbierom).

Foto Ján Novák 2012

Údený ovčí syr (salaš Baranec, s. r. o., Liptovský Ondrej).

Foto Ján Novák 2016

Ovčí oštiepok (Poľnohospodárske družstvo Liptovské Revúce).

Foto Ján Novák 2016

Ovčí údený syr (Polnohospodárske družstvo Liptovské Revúce).

Foto Ján Novák 2016

Ovčie nite neúdené

(Polnohospodárske družstvo Liptovské Revúce).

Ovčie nite údené

Foto Ján Novák 2016

Ovčí jogurt (Poľnohospodárske družstvo Liptovské Revúce).

Foto Ján Novák 2016

Ovčie mliečne produkty (Poľnohospodárske družstvo Liptovské Revúce).

Foto Ján Novák 2016

5.5 Prírodné a kultúrne dedičstvo – udržiavanie tradícií salašníctva

Karpaty sú jedným z najväčších európskych horských pásiem s jedinečným prírodným bohatstvom a krásou vrátane ekologických hodnôt. Sotherton (1998) a Riecken et al. (2002) konštatujú, že pastierska (pastorálna) krajina má reliktný charakter. Zachované pôvodné pasienky majú obrovský význam pre zachovanie rôznorodosti prirodzeného prostredia, sú prírodným dedičstvom. Aj napriek rôznym turbulenciám tohto storočia sú dôležitým elementom kultúrnej krajiny.

Za prírodné dedičstvo sú považované miesta prirodzeného výskytu ohrozených druhov rastlín a živočíchov, prírodné javy tvorené fyzickými a biologickými útvarmi alebo skupinami takýchto útvarov, geologické a fyziografické útvary, ktoré tvoria miesto prirodzeného výskytu ohrozených druhov zvierat a rastlín výnimočnej svetovej hodnoty z hľadiska vedy a starostlivosti o zachovanie prírody alebo prírodnej krásy (Pinčíková 2010).

Prírodné dedičstvo v rámci salašníctva zahŕňa prírodné krajinné prvky, presne vymedzené územia, archetypy, ktoré vytvárajú biotopy ohrozených druhov zvierat a rastlín výnimočnej univerzálnej hodnoty z estetického pohľadu vedy a ochrany alebo prírodných krás. Ide prevažne o národné parky, ktoré tvoria rozsiahlejšie územie, spravidla s výmerou nad 1 000 ha, prevažne s ekosystémami podstatne nezmenenými ľudskou činnosťou alebo v jedinečnej a prirodzenej krajinnnej štruktúry, tvoriace nadregionálne biocentrá a najvýznamnejšie prírodné dedičstvo, v ktorom je ochrana prírody nadradená nad ostatné činnosti.

Kultúrne dedičstvo možno definovať ako súbor hmotných a nehmotných dokumentov tvorivej činnosti človeka a vývoja ľudskej spoločnosti od najstarších čias až po súčasnosť, majúci na zreteli historickú a kultúrno-spoločenskú hodnotu. V oblasti ľudovej materiálnej kultúry sem patria ľuďmi vytvorené predmety, napr. obydlia, náradie a náčinie k práci, odev, nádoby a iné predmety dennej potreby. Do oblasti ľudovej duchovnej kultúry zahŕňame duchovné výtvory obyvateľov na vidieku, napr. vieru, mágiu, povery, zvyky, obrady, piesne, hudbu, tance a pod.

Do zoznamu Svetového dedičstva UNESCO (The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) boli zapísané:

- „Karpatské bukové pralesy“ (rok 2007),
- „Drevené kostoly v slovenskej časti karpatského oblúka“ (rok 2008).

Karpatské bukové pralesy, predstavujú spoločné dedičstvo Slovenskej republiky a Ukrajiny. Rozkladajú sa v dĺžke 185 km na osi smerom od Rachivského masívu (Huculské Alpy), masívami Čornogora Svidovec, Stučicja-Užok na Ukrajine až po masívy Havešová, Rožok, Stučica v Bukovských vrchoch a Vihorlatský prales na Slovensku. Do zoznamu, okrem iných, boli zapísané drevené kostoly v slovenskej časti karpatského oblúka v obciach Bodružal, Ladomirová a Ruská Bystrá, založených na valaskom práve. Chrám sv. Mikuláša v Bodružali v okrese Svidník je prototypom gréckokatolíckej cirkvi (*cerkvi*) byzantského obradu, tzv. lemkovského typu. Pochádza z roku 1658 a patrí k najstarším dreveným sakrálnym stavbám východného obradu na

Slovensku. Pozornosť si zaslúžia aj iné drevené kostoly v tejto oblasti, ale aj salašnícke stavby, ktoré majú výnimočnú hodnotou z historického, etnologického a estetického hľadiska, predovšetkým zrubové koliby aj so salašníckym inventárom. Je v záujme spoločnosti chrániť a zachovávať kultúrne dedičstvo pre budúce generácie (Novák 2016; URL 95).

Do Reprezentatívneho zoznamu svetového ústneho a nehmotného kultúrneho dedičstva ľudstva boli organizáciou UNESCO zapísané hudobné nástroje, muzika a spev, ktoré pochádzajú z prostredia salašníctva na Slovensku:

- fujara a fujarová hudba (rok 2005) ,
- terchovská muzika (rok 2013),
- gajdy a gajdošská kultúra (rok 2015),
- horehronský viachlasný spev (rok 2017),
- fujara trombita (rok 2017).

Terchovská muzika bola v prvopočiatoch zastúpená bezdierkovou píšťalou – koncovkou, trúbou z rohu zvierat, husľami, „basičkou“ (violončelom) a v poslednom polstoročí aj heligónkou. Vo viacerých prípadoch si muzikanti svoje nástroje vlastnoručne vyrábali. Rozhodujúcim hudobným nástrojom sú husle. V prvopočiatoch si husle vyrábali z tenkých jaseňových doštičiek, struny z tenkých špagátov natretých smolou, neskôr z baraních čriev a sláčik zo srsti konského chvosta. Na píšťalách hrali predovšetkým bačovia a valasi pri pasení oviec.

Gajdy ako súčasť pastierskej kultúry boli na Slovensku najviac rozšírené na Orave, Pohroní a Gemeri. Horehronský viachlasný spev je súčasťou valaskej kultúry na Horehroní. Niektoré signálne nástroje na salašoch, napr. fujara trombita stratili svoju pôvodnú funkciu a zmenili sa na hudobné nástroje. Fujara trombita a trombitáši prezentujú salašnícky hudobný folklór Púchovskej doliny a moravsko-slovenského pomedzia (URL 96).

Zoznam svetového kultúrneho a prírodného dedičstva UNESCO (Slovensko)

„Karpatské bukové pralesy“
(NP Poloniny – NPR Stužica).

Foto Ján Novák 2014

„Drevené kostoly“
(drevený gréckokatolícky chrám
svätého Mikuláša – Bodružal).

Foto Ján Novák 2014

Reprezentatívny zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva ľudstva UNESCO (Slovensko)

„Fujara a fujarova hudba“ (2005)

„Terchovská muzika“ (2013)

„Gajdy a gajdošská kultúra“ (2015)

„Horehronský viachlasný spev“ (2017)

„Fujara trombita“ (2017)

Foto a reprofoto Ján Novák 2017 (upravené)

Koncom 20. storočia sa zmenil štýl života. Po prudkých zmenách v poľnohospodárstve sa vytvoril obraz moderného poľnohospodára, začali sa uplatňovať nové prvky (presné poľnohospodárstvo, riadenie výroby pomocou počítačov a poľnohospodárskych strojov a náradí cez satelit a iné). V súčasnosti je celosvetový trend mladých ľudí sťahovať sa z vyšších polôh do miest za lepšími pracovnými podmienkami. V období moderného poľnohospodárstva klesol záujem o tradičnú výrobu, stratil sa záujem mladých o túto problematiku, pretože chýba vzdelanie v tejto oblasti a nie je vychovaná generácia, ktorá by prebrala tieto tradície po otcoch (chýbajú aj bačovia). V pomerne hektickom období, najmä s cieľom zlepšiť životné podmienky, často sa ignorujú estetické hodnoty a tradície. Estetické hodnoty, ktoré sa udržiavali niekoľko storočí sa často zamieňajú za gýč a pseudokultúru. Tento spôsob života sa v niektorých regiónoch Karpát udržiava už len v tradíciách, vo forme festivalov, tešia sa popularite jej obyvateľov a slúžia pre potreby cestovného ruchu. Súčasné trendy na vidieku sú spojené s návratom k prírode a rozvojom cestovného ruchu, avšak musia byť vyvážené a premyslené v súlade s trvale udržateľným vývojom krajiny (medzi prírodnou a kultúrnou krajinou). Turistika by nemala slúžiť len na komerčné účely, aktivity musia byť vyvážené (Novák, Podolák, Zuzkinová et al. 2013; Łach, Musiał 2015, s. 146, 163).

Základná forma salašníctva sa nezmenila, pretože salašnícka kultúra je silne zakorenená v tradíciách jednotlivých krajín, je dôležitým prvkom identity regiónov a krajín, zároveň aj hodnotným turistickým artiklom. Valaská kolonizácia, okrem značných zmien v krajinách, zanechala výrazné stopy v tradíciách a kultúre. Po stáročia udržiavaný obraz krajiny sa zachoval v archaickom spôsobe salašníctva založeného na dávnych valaských tradíciách a zvykoch. Ľudové umenie sa kultivovalo a predvádzalo počas folklórnych slávností pomocou regionálnych folklórnych súborov, rituálnych divadiel a jednotlivých umelcov, často aj normálnym každodenným životom a zachovalo sa až do súčasnosti.

Salašnícka kultúra vstúpila do masovej kultúry v podobe miestnych a medzinárodných folklórnych festivalov. V súčasnosti sa v Rumunsku uskutočňuje mnoho folklórnych festivalov s pastierskou problematikou, predovšetkým spojených s ovcami, kulinárskymi špecialitami z ovčieho mlieka, s ľudovou hudbou a zábavou, napr. folklórny festival pastierov oviec „Coborâțul oilor“ (Loman, september), „Festivalul oierilor“ festival pastierov oviec spojený s tradičným veľtrhom výrobkov (Tohanu Nou – Tabără, neďaleko mesta Brașov, september), folklórny festival výhonu oviec do hôr spojený s ľudovými tancami „Ziua oierilor“ (Novaci, jún), „Festivalul folcloric al păstorilor Învârtita Dorului“ (Vaideeni, jún), festival približujúci meranie mlieka „Manifestarea folclorică Măsurătoarea lapte lui“ (Sat Țirea, jún), výhon oviec do hôr spojený s počítaním oviec, meraním mlieka, so sprievodom hudby a tanca, pod názvom „Sâmbra oilor“ (Țara Oașului), folklórny festival „Hora de la Prislop“ (Borșa, august). Jedným z najstarších festivalov, ktorý sa snaží zachovať tradície a zvyky, piesne a spôsob života sa koná každoročne posledný víkend v júli „Sus pe muntele din Jina“ (Jina neďaleko Sibiu, júl), kde sa zúčastňujú folklórne skupiny

z niekoľkých krajov. Konajú sa aj v Rășinari, kde počas dvoch dní môžu návštevníci ochutnať tradičné produkty z okolia Sibiu (tradičná kuchyňa, jahňací guláš, ovčie syry atď.), spojené s vystúpením folklórnych súborov. Každoročne sa koná národný folklórny festival „Coborâțul oilor de la munte“ z príležitosti príchodu oviec z hôr (Baia de Fier, september). Podobne sa koná folklórny festival „Ciobanosul“ (Buzăului, 46. ročník), národný festival oviec „Festivalul Național Sămbra Oilor“ (Huta – Certeze), festival pastierov oviec „Zi Bade cu fluiera“ (Șugag, júl), medzinárodný folklórny festival – piesne hôr „Cautecel Mușilor“ (Sibiu) a mnoho iných s výhonom do hôr a návratom do obcí spojených s veľtrhom zvierat, pastierskeho náradia a poobede a večer so zábavou pre mladých. Rumunskí pastieri oslavovali tradične 8. júla „Deň vlka“ a 1. augusta „Deň medveďa“. Štiol bol v minulosti miestom výročného zasadnutia (29. jún – sv. Peter a Pavol), spojeného s veľtrhom, kde predávali a kupovali zvieratá z Moldavska, Poľska a iných krajín a ľudovou veselicoú. Tradíciu ovčiarstva, predovšetkým stavby, možno vidieť v Národnom múzeu „Complexul Național Muzeal Astra“, „Muzeul Maramureșului“ v Sighetu-Marmației, etnologických múzeách v Rășinari, Vaideeni a iných (Podolák 1961, s. 125; URL 97).

V Zakarpatsku sa tradície uchovávajú najmä v meste Rachiv s cieľom oživenia huculskej kultúry. Každoročne sa konajú tradičné festivaly, ktoré sú spojené s koncertmi, kulinárskymi špecialitami a ohňostrojom, v Rache gastronómický festival „Gucuška brinzja“ a v Putile „Poloninska vatra“. Poloninská kultúra má obrovskú poznávaciu hodnotu, ktorá sa zachováva pre budúce generácie. Je to výzva aj pre cestovný ruch. Vytváranie poloninských demonštračných fariem má zásadný význam pre zachovanie miestnej kultúry a tradície, ktoré sa vyvinuli v priebehu storočí. Znalosti poloninskej kultúry prostredníctvom rozvoja ekoturizmu a vytvorenie demonštračných fariem sa môžu využiť na sociálno-ekonomický rozvoj miestnych komunít. Myšlienka multitematických ciest do hôr je na prilákanie návštevníkov, kde majú príležitosť spoznať a dopriať si jedinečnú, autentickú pastiersku kultúru. Takýto program s cestovaním a prehliadkami musí byť spojený s poskytnutím ubytovania, stravovania a nezabudnuteľnej atmosféry. Je tiež dôležité nezabúdať na pohodlie a bezpečnosť návštevníkov. To súvisí s vybudovaním infraštruktúry a občianskou vybavenosťou. Pretože ide o vstup do Karpatskej biosférickej rezervácie, súvisí to aj s rôznymi obmedzujúcimi faktormi a dohodami (URL 98).

„Poloninské lito 2017“ sa konalo 16. júla v obci Verchnij Jaseniv vo Verchovinskom rajóne. Cieľom bolo oživenie salašníctva. Program pozostával z huculskej hudby, zábavy, zapálenia vetry poloninským bačom, odmeňovania pracovníkov v oblasti salašníctva, jarmok a iné. Na zelenej lúke bola predajná výstava jedinečných huculských produktov, remeselníckych predmetov, starej huculskej kuchyne, prebiehali tu rôzne športové súťaže a zábava. Každá obec mohla prezentovať svoje poľnohospodárske produkty a predmety úžitkového umenia, ktoré si návštevníci mohli kúpiť. Cieľom bolo propagovať huculský región, jeho tradície, zvyky a rituály. Konajú sa aj etnografické festivaly „Provodi otar na poloninu“ (Mižgirija), „Lemkivska vatra“ (Kostrino) a „Gucuškij festival“ (Kolomija). S tradíciou poloninských

hospodárstiev sa možno zoznámiť v skanzenoch v Koločave, Užhorode a v múzeu ovčiarstva so živými exponátmi (Kosmač).

Salašníctvo v Poľsku na začiatku 20. stor. začalo zanikať, avšak v posledných rokoch dochádza znova k jeho oživeniu. V Poľsku sa prvé ročníky podujatia „Lemkowska Watra“ konali v obciach Czarna, Hańcowa, od roku 1986 v obci Bartne, v súčasnosti v Zdyni (rok 2017). Od roku 2012 funguje Etnopark (Żiwiecki Park Etnograficzny, Ślemień) v regióne Beskid Mały v Poľsku. Niektorí výskumníci zdôrazňujú dôležitosť zachovania pastierstva v horských oblastiach, v spojení s rozvojom cestovného ruchu, založeného na zmiernenie negatívnych dopadov na životné prostredie (Wyder 2001; Laiolo et al. 2004). Aby mali pastieri celoročne prácu, v salašníckych oblastiach a zároveň lyžiarskych strediskách, uvažujú o prepojení letného salašníctva so zimnou lyžovačkou, eko- a agroturistikou.

Pastierstvo a zvyky sa už niekoľko rokov postupne obnovuje v obciach Koniaków a Istebna. Tradícia predkov sa zachováva a propaguje prostredníctvom stavieb, goralských krčiem, drevených štýlových domov, náučných chodníkov, zachovávaním pastierskych tradícií vo folklóre atď. (Łach, Musiał 2015, s. 70). V roku 2013 sa konal „Redyk Karpacki – Transhumance 2013“ propagujúci život v karpatskom oblúku, putovanie 300 oviec od 11. mája do 14. septembra (1 200 km z regiónu Braşov cez Rumunsko, Ukrajinu, Poľsko, Slovensko do Těšínskeho Sliezska v Českej republike), ktorý organizoval bača Ján Kohút z Koniakowa. Postupne vo vlastných priestoroch zriadil Centrum Pasterskie w Koniakowie (koliba, goralský obchod, pastierska výstava). Centrum je spojené s predajom salašníckych produktov a agroturistikou. Pastierska výstava so salašníckymi expozíciami a živými ovcami približuje tradíciu salašníctva v regióne, ktorá je atrakciou aj pre deti.

Salašnícka kultúra sa stáva masovou. V rámci turistiky a agroturistiky sa konajú rôzne projekty, napr. „Szlakem woloskim“, „Sladami szałasow Miedzybrodzia Żiwieckiego“, stretnutie bačov „Wołoska Watra 2016“ (Tubacz), „Jarmark Pasterski“ (Koniaków), „Mieszanie Owiec“. V Zakopanem vznikol medzinárodný festival horských oblastí „Medzinarodowy Festiwal Ziem Górskich“, „Święto Pasterskie“ v Lipnici Wielkiej, na medzinárodnej úrovni Zjazd Karpacki (IV. Zjazd Karpacki, Nowy Sącz, rok 2018), „VIII. Zwyczaj bacowski“ (Soblówka, Sliezske vojvodstvo, gmina Ujsoły, neďaleko slovenských hraníc), spojený s výročnou omšou, ukážkou pastierskych tradícií na poľane – posvätenie, miešanie a dojenie oviec, výroba ovčieho syra (bundz), ochutnávka produktov spojená s výstupom folklórnych súborov a kapiel z okolia. Je tu živý salaš s ovcami na pasienkoch Wielka Rycerowa, Muńcuł a Królowa (URL 99).

Na Tešínsku salašníctvo oživa len vo forme osláv spojených s vystúpením folklórnych kapiel spojených s remeselníckym jarmokom a gastronómiou. Zachovanie zvykov spojených so salašníckym hospodárením, zachovanie tradičných remesiel, folklóru a goralského nárečia propaguje občianske združenie (spolok) Koliba, ktoré vzniklo 8. apríla 2008 v Košařiskách na Jablunkovsku v Čechách (URL 100). Tvorí ju skupina nadšencov, zúčastňujúcich sa na rôznych podujatiach, kde robia ukážku

výroby syra salašníckym spôsobom. V polovici mája členovia spolku predvádzajú miešanie oviec (*miyszani łowiec*) spojeného s obradom prvého vyhánania oviec na salaš. Súčasťou tejto akcie je tradičný jarmok ľudových remesiel. Cieľom spolku je:

- ochrana prírody a krajiny,
- ochrana pamiatok, kultúrnych hodnôt a krajinného rázu urbanizovanej i neurbanizovanej krajiny,
- návrat pôvodného plemena ovce valaška do Beskýd,
- zachovanie zvykov a obradov spojených so salašníckym hospodárením,
- zachovanie tradičných remesiel, folklóru, národopisu a goralského nárečia,
- vybudovanie edukačného strediska.

V Rožnove pod Radhoštem sa koná medzinárodný festival slovenského folklóru v Českej republike „Janošíkov dukát“. V tomto centre valašskej kultúry tradíciu salašníctva približuje expozícia Valašského múzea v prírode. Súbor salašníckych stavieb a vybavenia pod šírým nebom sa nachádza v hornatej krajine obce Držková v Hostýnských horách, pod názvom „Expozícia karpatského salašníctví v Hostýnských horách“. Patrí k jedinečnej expozícii zaniknutých činností v Západných Karpatoch.

Na území Slovenska, vychádzajúce z ľudových tradícií (aj salašníctva), sa po 2. svetovej vojne formovali umelecké súbory Lúčnica a SĽUK (Slovenský ľudový umelecký kolektív). Lúčnica je najstarším umeleckým súborom na Slovensku, vznikla v roku 1948. Je reprezentantom slovenského kultúrneho dedičstva, inšpirovaná ľudovou tradíciou, vrcholom slovenského folklóru a tanečného umenia. SĽUK nadväzuje na ľudové tradície, ako profesionálne umelecké teleso pôsobí v oblasti umeleckého spracovania a interpretácie tradičnej ľudovej kultúry na Slovensku od roku 1949. V roku 2018 sa na obrazovky už druhýkrát dostala veľkolepá folklórna šou „Zem spieva“ v ktorej sa v siedmich štúdiových kolách, vybraní v kastingoch z veľkého množstva talentov, predstavujú folklórne súbory a skupiny, tanečníkov aj spevákov tradičnej ľudovej hudby zo všetkých kútov Slovenska. Je určená pre všetkých, ktorí prezentujú folklór na inej ako profesionálnej úrovni. Má vysokú sledovanosť v poslednom desaťročí a je mimoriadne úspešná. Ctí tradície našich predkov, ukazuje krásu, pestrosť a hodnotu slovenského folklóru, salašníctva i slovenskej krajiny (URL 101).

„Bačovské dni“ je medzinárodný festival valaskej kultúry na Slovensku, ktorý okrem scénických programov v amfiteátri ponúka aj jarmok tradičných remesiel, súťaže v práskaní bičom, o najkrajšiu ovečku, či o najchutnejšie výrobky z ovčieho mlieka, ďalej výstavy, workshopy a ďalšie atrakcie pre všetky vekové skupiny. Významnou každoročnou udalosťou sú celoslovenské ovčiarske slávnosti spojené s celoslovenskou výstavou oviec a kôz „Ovenálie“ (predtým Ovčiarska nedeľa, Bačovské ovenálie, 9. ročník, rok 2017), s bohatým programom, v ktorom nechýba súťaž v kvalite ovčích a kozích syrov o Majstra syrára, ukážka strihania oviec, predaj syrových špecialít a vystúpenie folklórnych súborov (URL 102).

Každoročne sa konajú medzinárodné folklórne slávnosti a festivaly. V roku 2018 sa konali najstaršie na Slovensku „Folklórny festival Východná“ (Východná, 64. ročník) a „Slávnosti kultúry Rusínov-Ukrajincov Slovenska“ (Svidník, 64. roč.), k ďalším zaradujeme „Janošíkove dni“ (Terchová, 56. roč.), „Horehronské dni spevu a tanca“ (Heľpa, 53. roč.), „Folklórne slávnosti pod Poľanou“ (Detva, 53. roč.), „Festival folklóru Rusínov-Ukrajincov Slovenska“ (Kamienka, 52. roč.) „Podroháčske folklórne slávnosti“ (Zuberec, 43. roč.), „Folklórny festival Ochodnica“ (Ochodnica, 46. roč.), „Klenovská Rontouka“ (Klenovec, 40. roč.), „Zamagurské folklórne slávnosti“ (Červený kláštor, 42. roč.), „Folklórne slávnosti pod Pilskom a Babou Horou“ (Sihelné, 26. roč.), „Bačovské dni“ (Malatiná, 18. roč.), „Očovská folklórna hruda“ (Očová, 15. roč.), „Bačovské pastorále“ (Dolný Hričov, 14. roč.), „Rusínska vatra“ (Malý Lipník, 9. roč.), salašnícke tradície, ovčiarske zvyky na Horehroní spojené s kultúrnym vystúpením „Balocký bačovský deň“ (Čierny Balog, 11. roč.), v rámci cezhraničnej spolupráce „Folklórne slávnosti“ (Rokyty pri Bardejove, 12. roč.), raz za dva roky sa koná medzinárodný folklórny festival „Svet pod Kyczerou – Svet prišiel do Kurova“ (Kurov, 5. roč., 2017), sporadicky sa konali „Gemerský folklórny festival“ (Rejdová), „Pastierske slávnosti v Nimnici“ (Nimnica), „Festival pastierskej kultúry“ (Nitrianske Rudno) a mnoho iných.

V pohraničnej oblasti medzi poľskými a slovenskými, príp. českými goralmi dochádzalo po stáročia a dochádza aj v súčasnosti k vzájomnému ovplyvňovaniu. Predovšetkým Tatry výrazne ovplyvňovali obyvateľov na oboch stranách. Goralský jazyk sa tvoril pod vplyvom blízkych slovanských jazykov, pretože mimo salašnej sezóny bola možnosť stretávať sa na jarmokoch. Počas stáročí sa tvoril jazyk, ľudová kultúra (piesne s podobnými melódiami, podobnými tancami, ale aj krojmi). Melódie piesni sa preberali z pokolenia na pokolenie z počutia, bez nôt a zápisov. Táto kultúra, ktorá je blízka obyvateľom prihraničných oblastí, dodnes ovplyvňuje regionálne folklórne skupiny, s možnosťou vystupovať na opačnej strane hraníc. Aj po rokoch vnikajú do kultúrneho dedičstva nové prvky. Je chvályhodné, že táto kultúra ovplyvňuje mládež, ktorá v týchto tradíciách ďalej pokračuje, venuje sa im a ďalej ich rozvíja.

Salašníctvo v archaickom spôsobe salašníckeho hospodárenia v horách, za celé obdobie trvania v karpatskom oblúku, je zároveň aj kultúrnym dedičstvom (drevená architektúra, chodníky, migračné trasy, ľudové umenie a remeslá, rôznorodosť krojov, náboženstvo, dávne valaské tradície a zvyky, jazyk, hudba, tanec) a neoddeliteľnou súčasťou posolstva preneseného počas storočí. Za kultúrne dedičstvo sú považované zachované pamiatky (architektonické diela, umelecké diela, prvky archeologickej povahy a iné), ktoré majú výnimočnú architektonickú (univerzálnu) svetovú hodnotu z hľadiska dejín, umenia alebo vedy.

Vstup do múzea
(Etnografické múzeum
v Rășinari).

Foto Ján Novák 2010

Medzi prvé publikácie
o salašníctve v Rumunsku patrí monografia
prof. Păcăla z roku 1915.
(Etnografické múzeum v Rășinari).

Foto Ján Novák 2010

Salašnicke exponáty
(Etnografické múzeum v Rășinari).

Foto Ján Novák 2010

Vstupná brána do rumunského národného múzea v prírode
(ASTRA National Museum Complex, Sibiu).

Foto Ján Novák 2010

Expozícia drevených nádob na mlieko v zrubovej kolibe
(ASTRA National Museum Complex, Sibiu).

Foto Ján Novák 2010

Informačná tabuľa pred múzeom
(Zakarpatské krajské múzeum a Zakarpatské múzeum ľudovej architektúry a života,
Užgorod).

Foto Ján Novák 2011

Expozícia drevených nádob a odevov pastierov oviec
(Zakarpatské krajské múzeum a Zakarpatské múzeum ľudovej architektúry a života,
Užgorod).

Foto Ján Novák 2011

Pohľad na budovu múzea
(Národné múzeum ľudového umenia
Guculščiny a Pokuttja, Kolomija).

Foto Ján Novák 2011

Huculský kožuch (*keptar*).

Neautorizované, nedatované.
Národné múzeum ľudového umenia
Huculščiny a Pokuttja, Kolomija

Kožený huculský bačovský opasok
(*pojas – čeres*).

Neautorizované, 19. stor.
Národné múzeum ľudového umenia
Huculščiny a Pojuttja, Kolomija

Huculský črpák (čerpak).
Neatorizované, 19. stor.
Národné múzeum ľudového umenia
Huculščiny a Pokuttja, Kolomija

Súdok na bryndzu (bočivka).
Vaskul Vasiľ Grigorovič, 1900.
Národné múzeum ľudového umenia
Huculščiny a Pokuttja, Kolomija

Drevená nádoba (boklažok).
Gaborak Andrij Prokopovič,
19. stor.
Národné múzeum ľudového umenia
Huculščiny a Pokuttja,
Kolomija

Vstup do skanzenu
(Muzej Stare Selo – Múzeum Stará dedina, Koločava).
Foto Ján Novák 2011

Trombita zavesená pod strechou zrubovej koliby (skanzen v Koločave).
Foto Ján Novák 2011

Pohľad na goralsky obchod a a kolibu
Centrum pasterskie (Piotr Kohut, Koniaków).
Foto Ján Novák 2016

Vstupný pútač pre návštevníkov
(Centrum pasterskie, Koniaków).

Foto Ján Novák 2016

Expozícia salašnických výrobkov (Centrum pasterskie, Koniaków).

Foto Ján Novák 2016

Lákadlom pre detských návštevníkov sú ovečky (Centrum pasterskie, Koniaków).

Foto Ján Novák 2016

Pohľad na vstup do budovy múzea
(Národopisné a Ovčiarske múzeum v Liptovskom Hrádku).
Foto Ján Novák 2013

Expozícia dreveného salašnickeho riadu, črpákov, solničiek, foriem na syr a nádob
(Expozícia v Národopisnom a Ovčiarskom múzeu v Liptovskom Hrádku).
Ján Novák 2013

Detail zdobeného koženého opasku baču.
(Národopisné a Ovčiarske múzeum v Liptovskom Hrádku).

Foto Ján Novák 2012

Expozícia koliby s príslušenstvom.
(Národopisné a Ovčiarske múzeum v Liptovskom Hrádku).

Foto Ján Novák 2012

CHAPTER 5

Trees in agricultural landscapes also provide highly attractive cultural landscapes. Complex mosaic of trees, shrubs and open pastures create various microclimates favouring different plant species for livestock (closed forest and open pasture = wood pasture). The part of biodiversity is agrobiodiversity, or agricultural biodiversity, recognized as a resource by farmers for agricultural production. It corresponds to the diversity of living organisms consciously managed by the farmers. Like biodiversity, agrobiodiversity is divided into three levels which interact with one another: genetic diversity, specific diversity and agro-ecosystem diversity. Agroforestry systems based on *Picea abies*, *Abies alba*, *Fagus sylvatica* and other in the Carpathians. In the Carpathians they are complex forest grazing (forest pastures, wood-pastures) or silvopastures locally named as e. g. „*poloninske hospodarstvo*“ – farm on poloniny and „*salašníctvo*“ – mountain sheep milk farming. Vegetation in wooded pastures ranges from open grasslands to closed forests including wood-pastures with scattered or clumped trees. Tree roots being a less important source because a majority of the trees had grown for many years and there were little root residues. In contrast, in the perennial grassland, the plant roots were the main source of soil organic carbon and played a key role in soil carbon sequestration. The humus content of forest soils is usually less than 125 tons per hectare whereas in grassland soils there may be up to 1 500 tons per hectare. Multifunctional agroforestry systems can include ecosystem services, such as habitat services, climate regulation through CO₂ sequestration and soil and groundwater protection.

From the medieval times the significant process of the development of the Carpathian landscape was the movement of the Walachian shepherds from the Balkans along the southern and eastern Carpathian arc to the Western Carpathians. The Walachian shepherds were first people to inhabit the inland of mountains, far-away from valleys and permanent settlements. They deforested the forests along the mountain ridges and created numerous areas for sheep grazing. The formed semi-natural grass vegetation is now characterized by a high diversity of vascular plants. These areas range among the most endangered biotops because there is a threat of the spontaneous forestation after sheep farming is finished. It is essential to practise the regular, controlled, extensive grazing with the low load of farming animals. This would result in the preservation of richness and diversity of species composition of grasslands, the cultural landscape and its character.

The deforestation led to the change of shade-loving plant vegetation at the open areas by succession to photophilous grass-herbal communities. In the course of decades and centuries the mountain sheep farming and sheep grazing formed the slopes of the northern and southern Carpathians, their ridges and peaks into today's shape. The landscape structure with the specific landscape character was

formed from the submontane to (sub)alpine zone. At the formed pastures the agroecosystems were created with the corresponding biocenosis and their mutual relations and binds, therefore the cultural landscape was formed. In the Carpathian country we rank them to the archetype which involves the element of the historical and present landscape structure, by the presence of the typical historical phenomena – grasslands with high natural value, or with the preserved logged shepherds` huts. We can recognize them as the open light areas in the dark forest zones at the orthophotomaps. In the course of centuries at the places of the former shepherds` hut there the settlements were formed, and nowadays they are populous villages and towns with infrastructure.

The Walachians brought their terminology to the Carpathians and some topographic names from the shepherds` activity are maintained until now. The geographical names of peaks (toponyms) were not always necessarily the particular locations of the shepherds` hut, however, they helped in the orientation in terrain, the choice of the safe road or the places for building the shepherds` hut. The majority of the registered toponyms in the present tourist maps is in Poland (885), followed by Slovakia (636), next Romania (384), Ukraine (211) and the Czech Republic (113). The digitalized historical military maps from the 18th century are the evidence that in that period many roads and paths led through the Carpathian mountains. Many of them are preserved today in the form of the tourist paths and they are marked in the tourist maps. The part of the Carpathians – the former shepherds` paths – is now the international tourist artery E 8, marked by the red tourist sign, which is a part of the European arterial road Istanbul – Atlantic. The shepherds` mountain farming lives over also in the forms of coat-of-arms or seals. Sheep, ram and lambkin occur at the coat-of-arms individually or together with the symbol of a shepherd. Most of them are in Slovakia (9 villages were founded based on the Walachian law and 22 villages connected with mountain sheep farming), but also in the Czech Republic (6 villages in the Moravian Wallachia and Teschen Silesia). In Romania there is registered one village, in the Ukraine and Poland the similar coat-of-arms do not exist.

A long-lasting stay in the nature, the direct contact with wood as the basic natural material, the imaging and ornamental inspiration resulted in the artistic creativity of sheep shepherds in the field of the material and spiritual culture. In their free time they carved and decorated predominantly the objects of the everyday usage. Their artistic style was demonstrated in the decoration of dippers, cheese moulds, chief shepherd`s scoops, utilities, such as salt-boxes and the different pots. The ends of the shepherds` sticks from baneberry (grab handle) had often the zoomorphic form – the form of a ram`s head, etc. The wooden shepherds` sticks decorated by slot-cut gained a magic force, which protected their owners. The pride and symbol of the shepherds` hut were and still are dippers. The individual group of the objects related to the shepherds` arts is presented by the decorated sheephooks and whips.

In the whole Carpathians the Walachian shepherds' clothes are similar and characteristic by the typical elements, e. g. shirt, trousers made from flax linen, coarserugs an a black hat. The shepherds wore peasants' shoes and white woolen foot-rags. They belted up by a wide leather belt. The wide leather belt (up 300 mm) was decorated amply by hammering into leather and also by brass buttons. It was fixed by straps and metal buckles in front. The folded leather formed a bag for the storage of small objects, e. g. tobacco pouch, pipe and also a secter small bag for money.

The shepherds' sound and music instruments played an important role in the creation of the characteristic selfhood of the folklore music, which was directly or indirectly a part of the shepherds' culture. The typical signalling and also musical instrumental tool of the shepherds, who were isolated and scattered in the mountains – mainly in the area of Bukovina – was *bucium* (mountain horn). The shepherds produced shepherds' pipes, whistles without eyes and with eyes, double-whistles, bagpipes and others. Many shepherds were talented, they could play musical instruments, sing the Walachian songs and dance the shepherds' dances. Their work is closely connected with the organization of the Walachian shepherds' songs.

The cooperation of all countries of the Carpathian arc, mainly the cross-bordered cooperation, involving the public, is vital in the process of creation of the environment and sustainable development. The communication with the public is closely related to the marketing communication. The marketing communication means, on one hand, to inform the public about the products and services (explain their characteristics, emphasize their benefits and quality), on the other hand, it is the ability to listen, accept suggestions and react appropriately to people's requirements. The direct communication is carried out personally between the subjects, e.g. the direct sale between a seller and a customer. Apart from the discussion, the direct communication can be pursued also in the form the environmental education, demonstrational project, bulletin, seminar, conference, nature trail which maps the archaic path of shepherds associated with ecotourism and agrotourism, etc. The indirect communication is carried out in the form of mass-media, mail, e-mail via the internet, etc.

The Carpathian mountain sheep milk farming has preserved the natural and cultural heritage which comprises a typical archetype and also the biotops of the endangered plant and animal species. Nowadays, they belong to the extensive national parks, also shepherds' huts, wooden churches, etc. The Walachian colonization left the significant footprints in the traditions and culture. The veduta maintained for ages is kept in the archaic way of sheep farming, based on the ancient Walachian traditions and habits. The folklore was being cultivated and was shown during the folklore festivals by the regional folklore groups, ritual theatres and the individual performers, and often by the common everyday life and it has been

preserved until now. The folklore has entered the mass culture in the form of the local and international folklore festivals associated with tasting of the culinary specialities from sheep milk, etc. The mountain sheep farming is promoted also in museums. The culture has impact on the youth, who continues to keep these traditions further and develops them. In the Carpathian arc the mountain sheep farming is the cultural heritage (wooden architecture, paths, migration traces, folklore arts and handicrafts, diversity of national costumes, religion, ancient shepherds` traditions and habits, language, music, dance) and it is the integral part of the mission carried through centuries.

Záver

Monografia, okrem historických prameňov a súčasného stavu salašníctva, je zameraná nielen na prírodné pomery, pasienky, ktoré tvoria základ salašníctva v Karpatoch, stavebné objekty a organizáciu sezónnych prác na salaši (pasenie, dojenie a produkcia salašníckych produktov), ale aj na spoločenský a duchovný život, vplyv salašníctva na krajinnú štruktúru, ľudovú kultúru, prírodné a kultúrne dedičstvo a udržiavanie tradícií.

Neobsadené plochy horských až (sub)alpínskych oblastí Karpát, po vyplenení Mongolmi a ich odchode z územia, kolonizovali od 14. stor. pastieri oviec, ktorí boli uhorským kráľom a zemepánmi povolaní na základe valaského práva. Valasi postupovali z Balkánu údoliami a horskými masívmi Karpát a obsadzovali neobývané Moldavsko a Bukovinu, pohraničie Uhorska, najmä Sedmohradsko (dnešné Rumunsko), Podkarpatskú Rus a Halič (dnešná Ukrajina). Rusínske obyvateľstvo (Ruthéni) pravoslávnej cirkvi východného obradu, po osvojení poloninského hospodárenia, ktoré prevzali od Valachov, kolonizovali postupne oblasti Západných Karpát v Poľsku a v hornatom území na severe Uhorska (dnešné Slovensko). Slovenskí valasi sa presúvali po hrebeňoch Karpát až po rieku Bečvu v Moravsko-sliezskych Beskydách. Na neobývaných územiach vznikli nové osady, obce, ale aj mestá. Ani rôzne zlomové obdobia, napr. malá doba ľadová, zrušenie nevoľníctva, 1. a 2. svetová vojna, ani kolektivizácia a intenzifikácia poľnohospodárstva v karpatskom oblúku nedokázali v priebehu storočí ohroziť salašníctvo. Aj keď sa doba veľmi zmenila je pozoruhodné, že ani po 700 rokoch od začiatku valaskej kolonizácie salašníctvo v Karpatoch nezaniklo.

Základnou výrobnou a hospodárskou jednotkou karpatského salašníctva je salaš spojený so salašníckym chovom oviec v letnom kímnom období na horských až (sub)alpínskych pasienkoch. Pastierska drevená zrubová stavba – koliba v priestoroch salaša má nielen funkciu prístrešia pre pastierov, ale aj výrobného priestoru na spracovanie mliečnych produktov a ich uskladnenie. Salaš tvoria aj iné stavby, predovšetkým ohrady (košiare), kolibky atď. Valasi sa riadili pravidlami, ktoré boli stanovené valaským právom a všade v Karpatoch sa uplatňoval rovnaký salašnícky postup. V minulosti sa na základe valaského práva vyvinuli pozoruhodné archaické formy organizácie horského salašného hospodárenia, od výhonu na pasienky (redik), cez miešanie oviec, meranie množstva mlieka pri prvom dojení, spôsob dojenia oviec na strunge, spracovanie ovčieho mlieka od skýšenie pomocou kľagu, získanie hrudového syra, urdy, bryndze, oštiepkov, pareníc a spôsobov využitia srvátky až po ukončenie salašnej sezóny a návrat zo salaša. Stavby, salašnícke riady používané pri týchto prácach, ako aj príslušnú terminológia majú celokarpatský charakter.

Pasienky, okrem plôch nad hranicou lesa pozdĺž vysokohorských hrebeňov (poloniny, hole), vytvárali valasi v lesnom pásme klčovaním a vypalovaním (žiarením) stromov v lesnom pásme. Otvorené, nezalesnené plochy, udržiavané stáročným

tradičným spôsobom hospodárenia, ktoré pretrvali až do súčasnosti, sú dedičstvom predchádzajúcich generácií. Pasienky sú zároveň nevyčerpatelným prírodným zdrojom najlacnejšieho a plnohodnotného krmu pre hospodárske zvieratá. Salašnícky spôsob chovu oviec formoval svahy severných a južných Karpát, ich hrebene a vrcholy do dnešnej podoby. Ovca valaška, ako tvorca kultúrnej krajiny počas storočí, spásaním kultivovala a udržiavala tieto plochy, pomáhala zachovávať ráz krajiny a jej multifunkčnosť. Vďaka tomu sa zvýšila rozmanitosť (biodiverzita) karpatskej krajiny, s množstvom rastlinných druhov s vysokou prírodnou hodnotou, ale aj chránených a endemických rastlín a živočíchov. Mnoho z nich je súčasťou chránených krajinných oblastí, národných parkov a prírodných rezervácií, kde je poľnohospodárske využitie striktné limitované zákonom o ochrane prírody a krajiny, na ktoré sa vzťahujú stupne ochrany. Využívané pasienkové, kostravovo-psinčekové trávovo-bylinné spoločenstvá s dominanciou *Festuca rubra* a *Agrostis capillaris*, spolu s lúkami a ornou pôdou, ktoré v priebehu historického vývoja boli vytvorené z pasienkov, tvoria historické krajinné prvky, predstavujúce charakteristickú črtu horskej kultúrnej krajiny v Karpatoch.

Karpatský dohovor, podpísaný a ratifikovaný krajinami karpatského oblúka, zabezpečuje a podporuje trvalo udržateľný rozvoj tohto jedinečného regiónu. Ekosystémové služby zvyrazňujú významnú úlohu trávnych porastov z produkčného a mimoprodukčného hľadiska. Zachovanie súčasnej biodiverzity a rozmanitosti karpatskej krajiny do značnej miery závisí od zachovania a obnovy ekosystémov, ktorej existencia je závislá od extenzívnych foriem hospodárenia. Najlepšia metóda ochrany spoločenstiev je návrat k tradičnej forme salašníctva, so šetrným využívaním plôch – kontrolovanou extenzívnou pastvou, pri ktorej ovce zároveň oživujú krajinu. Prísny zákaz ich spásania vedie sukcesiou k ich opätovnému samovolnému zalesneniu a strate druhovej diverzity rastlín. Nevyužívané plochy pasienkov po zanechaní salašného hospodárenia sa stavajú aj ohniskami šírenia synantropných a nepôvodných druhov rastlín, pričom mnohé sú zdrojom alergénnych látok. Pri malom poškodení sa trávne porasty dokážu zregenerovať, pri silnom poškodení musí človek pomôcť obnovou. Na prinavrátenie estetickej hodnoty v krajine je možnosť ohniska zaburinenosti eliminovať konvenčnou alebo ekologickou obnovou, ktorá je kľúčovým opatrením na ochranu, stabilizáciu a trvalo udržateľný rozvoj.

Salašníctvo je životný štýl, spôsob života pastierov spojený so slobodou a spolunažívaním s prírodou, tak ako to bolo po stáročia. Dlhodobý pobyt na salašoch im umožnil nadobudnúť poznatky a možnosť využiť ich vo svoj prospech. Vedeli určiť a predpovedať počasie podľa východu a západu slnka, hviezd, mesiaca a správania sa zvierat. Mnoho obradov bolo spojených s východom a západom slnka. Bača sa pohyboval v smere pohybu slnka, čo je jasné spojenie valaského obradu s tradíciami predkresťanských kultov. Oheň mal magické schopnosti už v dávnomveku a ľudia ho považovali za posvätný. Mal magickú schopnosť odohnať nielen predátorov, ale aj zlých duchov. Vatra v kolibe bola najdôležitejším miestom, dávala nielen teplo, ale okolo nej sa sústreďoval salašnícky život, kde bača vydával pokyny a spracovával ovčie mlieko na salašnícke produkty. Rituálne obrady na

salašoch, v ktorých sa prejavovala spiritualita dávnych čias, umožňovali bačovi udržať komunitu pohromade. V myslení a názoroch pastierov sa až do polovice 20. storočia zachovávali rôzne poverčivé predstavy. Ľudová mágia bola predovšetkým nadprirodzená metóda, viera v existenciu nadprirodzených síl. Verili v nadprirodzenú moc rôznych osôb, pripisovali im neobyčajné schopnosti, v magické účinky svätenej vody, existenciu bosoriek a strigôňov, niektorí ľudia z ich okolia ich samotných za takýchto považovali. Mágia umožňovala ovládať svet prírody, vrátane predmetov a ľudí pomocou tajomných nadprirodzených prostriedkov. Vhodné kúzla (zaklínadla), predovšetkým slovné formulácie a predmety mali veľkú magickú moc. Bača svojou mágiou (čarodejníctvom, kúzelníctvom), ktorá sa dedila z pokolenia na pokolenie, „ovládal svet prírody“, vrátane predmetov a ľudí pomocou tajomných nadprirodzených prostriedkov (čarodejníckych úkonov, zaklínadiel).

Z online vojenskej historickej mapy Habsburg Empire z rokov 1763 – 1787 (URL 78), spracovanou digitálne autormi Molnár, Timár, Biszak (2014) sa dozvedáme, že aj (sub)alpínske pásmo Karpát nad hornou hranicou lesa (poloniny, hole) bolo v období valaskej kolonizácie popretkávané chodníkmi valachov. Valasi počas kolonizácie, pri postupe proti prúdu riek do horských masívov, pre lepšiu orientáciu pomenovali vrcholy hôr. Pomáhali im pri voľbe bezpečnej cesty alebo miesta na založenie salaša. Názvy pomenovaných vrcholov nemuseli byť vždy konkrétne miesta salašov. V minulosti bolo podstatne viac toponým zachovaných z obdobia valaskej kolonizácie, mnoho názvov nenávratne vymizlo alebo sa už neobjavujú.

Zo súčasných turistických máp Karpát môžeme vyčítať, že v Rumunsku z toponým sa najčastejšie vyskytujú: Poiana (149), Măgura (74), na Ukrajine Polonina (61), Kičera (49), Magura (29), Poljana (15), v Poľsku Polana (271), Groń (132), Kiczera (69), Hala (51), na Slovensku Grúň (78), Poľana (64), Magura (54), Kýčera (49), Hoľa (38), Príslop (26) a v Moravsko-sliezskych Beskydách Kýčera (31), Grúň (18) a Javořina (14).

Historický valaský chodník prechádzajúci horskými hrebeňmi Karpát cez Rumunsko, Ukrajinu, Poľsko, Slovensko a čiastočne aj Česko, si zaslúži pomenovanie *Via carpatica*. Napája sa na medzinárodnú turistickú magistrálu E 8, ktorá vedie z Istanbulu (Turecko) do Dursey v Írsku. Na niektorých miestach sú ešte zachované funkčné koliby, príp. opustené koliby na prenocovanie alebo útulne. Stojí za úvahu ich revitalizovať, aby slúžili na oddych a ubytovanie, príp. na občerstvenie a ponuku miestnych špecialít, mliečnych výrobkov z ovčieho mlieka, syrov, oštiepkov, bryndze atď.

Salašníctvo prežíva aj v podobe erbov, príp. pečatí. Ovca, baran, baranček sa vyskytujú sólovo alebo spolu so symbolom pastiera. Na niektorých erboch je pastier so psom na zelenej pažiti, ktorú predstavuje pasienok, príp. ďalšie motívy, napr. pastier s valaškou alebo palicou, kopcami, stromami, salašnickým náradím a iné. Erby v Karpatoch má 9 obcí založených na valaskom práve a 22 obcí, ktoré neboli založené na valaskom práve na Slovensku a 6 erbov na Moravskom Valašsku a Tešínskom Sliezsku (ČR).

Jednotlivé krajiny karpatského oblúka sa začali orientovať na biopotraviny. Z horského kvalitného ovčieho mlieka získané salašnícke bioprodukty, po zápise do registra Európskej komisie, sa stavajú atraktívnymi, umožňujú propagáciu regiónov a krajín, zároveň zvyšujú dopyt. V Poľsku „Chránené označenie pôvodu“ (PDO) získali tri produkty: „Bryndza Podhalańska“ (2007), „Oscypek“ (2008) a „Redykołka“ (2009). Na Slovensku „Chránené zemepisné označenie“ (PGI) získali „Slovenská bryndza“ (2008), „Slovenská parenica“ (2008), „Slovenský oštiepok“ (2008), „Klenovecký syrec“ (2017) a „Chránená tradičná špecialita“ (TSG) – „Ovčí hrudkový syr – salašnícky“ (2010) a „Ovčí salašnícky údený syr“ (2010).

Ku kultúrnemu dedičstvu Karpát zaraďujeme nielen zachované stavebné objekty na salašoch – koliby, so salašným inventárom, drevený riad a nádoby na spracovanie ovčieho mlieka, ale aj nelesné plochy pasienkov so zachovanými krajinnými prvkami kultúrnej krajiny (archetyp). Do zoznamu Svetového dedičstva UNESCO boli na zapísané „Karpatské bukové pralesy“ (2007, Slovensko a Ukrajina) a „Drevené kostoly v slovenskej časti karpatského oblúka“ (2008, Slovensko). Do Reprezentatívneho zoznamu svetového ústneho a nehmotného kultúrneho dedičstva ľudstva boli organizáciou UNESCO zapísané hudobné nástroje, muzika a spev, ktoré pochádzajú z prostredia salašníctva na Slovensku: „Fujara a fujarová hudba“ (2005), „Terchovská muzika“ (2013), „Gajdy a gajdošská kultúra“ (2015), „Horehronský viachlasný spev“ (2017) a „Fujara trombíta“ (2017).

Salašníctvu v karpatskom oblúku z historického pohľadu patrí dôstojné miesto, pretože bolo a je významnou súčasťou národných kultúr v oblasti hudobnej, odievania, stravovania, jazykovednej a iných. Valaská kolonizácia, okrem značných zmien v krajine, zanechala výrazné stopy v tradíciách, zvykoch a kultúre. Dlhodobý pobyt pastierov v prírode a priamy kontakt s drevom ako základným prírodným materiálom, vedie k obrazovej a ornamentálnej inšpirácii, ktorá sa prejavuje v rezbárskom umení. Okrem rezbárskeho umenia zhotovovali odevné doplnky, ako sú široké kožené viacprackové opasky, pastierske kapsy, palice, valašky, klobúky, typické šperky a ozdoby. S duchovnou kultúrou súvisia nielen pracovné zvyky a obyčaje, obrady, povery, magické úkony a liečebné praktiky, ale aj tanečný a hudobný prejav. Šírenie valaskej kultúry neznamenal len pasívne preberanie cudzej kultúry, ale aj tvorivé obohacovanie ľudovej kultúry o hodnoty kultúrneho dedičstva. Zo základných zložiek tradičnej ľudovej kultúry sa formovali kultúry národné. Salašníctvo, ktoré od stredoveku niekoľko storočí výrazne ovplyvňovalo formovanie spôsobu života a kultúru obyvateľov Karpát, predstavuje významný vklad národných kultúr do európskych kultúrnych tradícií. Živý odkaz našich predkov sa zachováva prostredníctvom folklórnych súborov. Je potešiteľné, že aj začiatkom 21. storočia zaznamenávame výrazné oživenie a návrat ku hodnotám hmotného a nehmotného kultúrneho dedičstva.

Summary

Apart from the historical sources and the present situation in the sheep milk farming, the monograph is focusing also on the environment and pastures, which constitute the base of the Carpathian mountain sheep milk farming, building objects and organization of the seasonal labour in a shepherd's hut (grazing, milking and making sheep products). It comprises also the social and spiritual life, the impact of sheep milk farming on the landscape structure, folk culture, natural and cultural heritage and preservation of traditions.

After the Mongolian despoliation, since the 14 century the unoccupied territories of the mountain even (sub)alpine areas of the Carpathians were colonized by the shepherds, who were called on by the Hungarian king and squires based on the Wallachian law. The Wallachians moved ahead from the Balkans along the valleys and mountain massifs and they occupied the unpopulated Moldavia and Bukovina, the border area of Hungary, mainly Transylvania (present Romania), Ruthenia and Galicia (present Ukraine). The Ruthenian population (Ruthenians) of the Eastern Orthodox Church colonized gradually the areas of the Western Carpathians in Poland and in the mountain territory in the north of Hungary (present Slovakia) after they had acquired the poloninian farming, which had been adopted from the Wallachians. The Slovak Wallachians moved along the ridge of the Carpathians to the river Bečva in the Moravian-Silesian Beskids. New settlements, villages and towns arose at the unpopulated territories. Neither different crucial periods like e.g. the little ice age, abolition of slavery, the World War I and World War II, nor the collectivization and intensification of agriculture in the Carpathian arc were not able to threaten the shepherds' way of life in the course of the centuries. It is a remarkable fact that 700 years from the beginning of the Wallachian colonization the shepherds' ways of life has not disappeared in the Carpathians.

The basic production and economic unit of the Carpathian mountain sheep milk farming a shepherd's hut connected with sheep husbandry in the summer fodder period at the mountain even (sub)alpine pastures. A shepherd's wooden log building – shepherd's hut - serves as a shelter for shepherds and also as a production place for processing of dairy products and their storage. The complex of a shepherd's hut consists of other buildings, predominantly closures (sheepfolds), huts, etc. The shepherds followed some rules, which were defined by the Wallachian law, and everywhere in the Carpathians the same shepherd's practice was used. In the past, based on the Wallachian law, the remarkable archaic forms of organization of the mountain sheep milk farming were developed: the pasture (redik), sheep mixing, measurement of milk quantity after the first milking, way of sheep milking at strunga, processing of sheep milk by fermentation with pieces of dried lamb stomach, getting

lump cheese, urda, sheep cheese (brynza), ostiepok, parenica and the ways of whey usage, closing the shepherds' season and return from pastures. The denomination of buildings, shepherds' utensils used in these processes, as well as the relevant terminology are utilized in the whole Carpathian area.

Apart from the territories above the forest limit along the alpine ridges (poloniny, alpine pastures), the Wallachians formed the pastures in the forest zone by stubbing and firing of forests. The opened and unwooded areas, which are sustained by the ancient traditional way of farming, have survived until now and they have been the heritage from the previous generations. Along with the Carpathian beech forests they are the treasure of the Carpathians. At the same time the pastures are the inexhaustible natural resources of the cheapest and full-valued fodder for the farming animals. The shepherds' way of sheep milk farming has formed the slopes of the northern and southern Carpathians, their ridges and peaks to the present form. Sheep valaška has formed the cultural landscape by grazing during centuries, cultivated, kept these areas and helped to maintain the character of the landscape and its multifunctionality. Thanks to that the biodiversity of the Carpathian landscape has been increased with the array of plant species of the high natural value, as well as the protected and endemic plants and animals. Many of them are the components of the protected landscape areas, national parks and natural reserves where the agricultural activities are limited strictly by the environment law, which provides the rate of protection. The used grazing, fescue-bentgrass grass-herbal communities with the dominance of *Festuca rubra* and *Agrostis capillaris* along with meadows and arable land, which were formed from pastures in the course of the historical development, create the historical landscape elements representing the archetype – the characteristic feature of the alpine cultural landscape in the Carpathians. The abandoned areas were grown over by forest and the landscape was changed, only toponyms left and the cultural phenomenon disappeared.

The Carpathian Convention, which was signed by the countries of the Carpathian arc, secures and supports the sustainable development of this unique region. The ecosystemic services emphasize the essential role of the grass stand from the production and non-production aspect. The conservation of the present biodiversity and variety of the Carpathian landscape depends to a certain extent on the preservation and recovery of ecosystems, the existence of which depends on the extensive forms of farming. The best method of the communities protection is the return to the traditional form of sheep milk farming with the protective usage of areas – by the controlled extensive grazing, when sheep revitalize the landscape. The strict prohibition of grazing leads by succession to the repeated spontaneous reforestation and loss of the generic plant diversity. After the abandonment of the Carpathian mountain sheep milk farming the unused areas of pastures are also becoming the epicentre of spreading synantropic and unoriginal plant species, some

of them are the source of allergen substances. The small damage of grass stand can be regenerated, however, in the case of the massive damage a man has to help with revitalisation. In order to return the aesthetic value to the landscape it is possible to eliminate the source of weediness by the conventional or ecological recovery, which is the key measure for protection, stabilization and sustainable development.

The Carpathian mountain sheep milk farming is the shepherds' way of life associated with freedom and coexistence with the nature, which has been continuing for many centuries. It is not only work at a shepherd's hut but also the spiritual life. A long-lasting stay at the shepherds' huts, remoted from settlements and separated from their families – all this allowed the shepherds to acquire knowledge and use it appropriately. They were able to forecast weather according to the sun rise and sun set, according to the stars, moon and according to animal behaviour. Many rituals were associated with the sun rise and sun set. The chief shepherd usually moved at the direction of the sun move, which is a clear association of the Wallachian ritual with the traditions of the pre-Christian cults. Fire was attributed to have the magic abilities and people considered it to be sacred. Fire was regarded to have a magic ability to fight off not only predators but also demons. In a shepherd's hut a bonfire was the most important place providing warmth, however, the whole shepherds' life was gathered around it. There the chief shepherd commanded and also processed sheep milk into the special products. At the shepherd's hut the ritual ceremonies reflected the spirituality of the ancient times, they allowed the chief shepherd to keep the community together. Until the half of the 20 century the different superstitious images were maintained in thinking and minds of chief shepherds. The folk magic was mainly the transcendent method and belief in existence of the miraculous forces. The chief shepherds believed in the supernatural power of the different people, in their unusual abilities, in the magical effects of holy water, in witches and sorcerers. Some people considered even shepherds to be like that. The magic allowed to handle the world of nature, including things and people by the mysterious supernatural means. The suitable tricks (magic formulae), predominantly the verbalisms and objects had an enormous magical power. The chief shepherd was able to „handle the world of nature“, including things and people by his magic (wizardry, sorcery) and the mysterious supernatural means, which were inherited from an older generation by a younger generation.

We have learnt from the military historical map of the Habsburg Empire (1763 – 1787), created by the authors Molnár, Timár, Biszak (2014), (URL 78) that in the period of the Wallachian colonization also the (sub)alpine belt of the Carpathians above the upper forest limit (poloniny, alpine pastures) was inwrought by the shepherds' footpaths in the summer pasture period. During the colonization the Wallachians moved against the flow of rivers towards the alpine massifs and they named the peaks of mountains in the Carpathians with the purpose of a better orientation. The peaks

helped them to choose safe paths or the locations for their huts. The denominations of the peaks were not always necessarily the particular places of shepherds' huts. In the past there were considerably more toponyms which originated in the period of the Wallachian colonization, many names disappeared irretrievably and nowadays they do not exist any longer.

We can read in the present tourist maps of the Carpathians that in Romania the most frequent toponyms are Poiana (149), Măgura (74), in the Ukraine Polonina (61), Kičera (49), Magura (29), Poljana (15), in Poland Polana (271), Groń (132), Kiczera (69), Hala (51), in Slovakia Grúň (78), Poľana (64), Magura (54), Kýčera (49), Hoľa (38), Príslop (26) and in the Moravian-Silesian Beskids Kýčera (31), Grúň (18) a Javořina (14).

The historical maps indicate that in the period of the Wallachian colonization the Carpathians were inwrought by the shepherds' footpaths. The historical Wallachian footpath, leading along the alpine ridges of the Carpathians through Romania, Ukraine, Poland, Slovakia and partially in the Czech Republic, deserves the name *Via carpatica*. It is connected with the international tourist artery E8, which leads from Istanbul to Dursey in Ireland. At some places the preserved functioning shepherds' huts can be found, or the abandoned huts to provide a one-night stay. It is worth revitalizing them so that they could provide relax and housing, or a refreshment and the offer of the local specialities, dairy products from sheep milk, varieties of cheese, ostiepok, sheep cheese (brynza), etc.

The ancient form of sheep farming lives over in the forms of the coat-of-arms or seals. Sheep, ram and lambkin appear individually or along with the shepherd's symbol. Some coats-of-arms depict a shepherd with his dog on the green grassland, which means a pasture, or other motives display a shepherd with a sheephook or a stick, some hills, trees, shepherds' equipment and others. Nine villages based on the Wallachian Law own the coats-of-arms in the Carpathians and 22 villages, which were not based on the Wallachian Law, have also coats-of-arms in Slovakia and 6 coats-of-arms in the Moravian Wallachia and Teschen Silesia (Czech Republic).

In the countries of the Carpathian arc the pressure on the sheep farming began. The market began to be oriented at the ecological food. The sheep bioproducts, which are produced from the alpine high-quality sheep milk, after the registration in the register of the European Commission are becoming the attractive commodities, they allow the promotion of regions and countries and increase demand. In Poland three products achieved the label „Designations of origin for products“ (PDO): „Brynza Podhalańska“ (2007), „Oscypek“ (2008) and „Redykołka“ (2009). In Slovakia the following products are labelled by „Designations of origin for products“ (PGI): „Slovak brynza“ (2008), „Slovak parenica“ (2008), „Slovak ostiepok“ (2008), „Klenovecký syrec“ (2017), „Protected traditional speciality“ (TSG) – „Sheep lump cheese – shepherd's cheese“ (2010) and „Sheep shepherd's smoked cheese“ (2010).

The cultural heritage of the Carpathians is represented not only by the preserved building objects at the shepherds' huts – huts and closures (sheepfolds), shepherds' equipment, wooden utensils and containers for sheep milk processing but also nonforest areas of pastures with the preserved elements of the cultural landscape (archetype). The UNESCO World Heritage list recorded the following phenomena: the Carpathian beech primeval forests (2007, Slovakia and Ukraine), Wooden Churches in the Slovak part of the Carpathian arc (2008, Slovakia). The UNESCO Representative List of the World Intangible Cultural Heritage recorded the musical instruments, music and singing, which originated from the ancient sheep farming in Slovakia: „Shepherds' long pipe and its music“ (2005), „Terchová music“ (2013), „Bagpipe and bagpipers' culture“ (2015), the „Upper Hron pricksong singing“ (2017) and the „Slovak shepherds' long pipe trombita“ (2017).

From the historical aspect the sheep farming in the Carpathian arc played a significant role because it was and still is an essential part of the national cultures in the field of music, clothing, eating habits, language, etc. Apart from the considerable changes in the landscape the Wallachian colonization left its traces in traditions, habits and culture. The long-lasting stay of the shepherds in the nature and the direct contact with wood as the basic natural material leads to the visual and ornamental inspiration which is reflected the wood-carving. The shepherds also produced the clothing accessories, like wide leather multi-buckled belts, shepherds' bags, sticks, sheephooks, hats, typical jewellery and decorations. The spiritual culture is associated not only with the working habits, rituals, superstitions, magic acts and healing practice, but also with music and dancing. The dissemination of the Wallachian culture did not mean only the passive acceptance of a foreign culture but also the creative enrichment of the folk culture by the values of the cultural heritage. Our national culture was formed from the basic parts of the traditional folk culture. The mountain sheep milk farming, which had a significant impact on the forming of the way of life and culture of the population of the Carpathians since the middle ages and the following centuries, represents the essential contribution of the national cultures to the European cultural traditions. The living message of our ancestors is being preserved thanks to the folklore groups. It is a gratifying fact that even at the beginning of the 21 century we can see the significant revival and return to the values of the tangible and intangible cultural heritage.

Latinské názvy

A

Abies alba (jedľa biela)
Acarina (roztoče)
Accipiter gentilis (jastrab lesný)
Accipiter nisus (jastrab krahulec)
Acer pseudoplatanus (javor horský)
Aconitum firmum (prilbica tuhá)
Adenophora lilifolia (zvonovec ľaliolistý)
Aegopodium podagraria (kazonoha hostcová)
Agrostis capillaris (psinček tenučký)
Agrostis stolonifera (psinček poplazový)
Achillea millefolium (rebríček obyčajný)
Alces alces (los mokraďový)
Alchemilla vulgaris (alchemilka obyčajná)
Alchemilla xanthochlora (alchemilka žltozelená)
Algae (riasy)
Alnus viridis (jelša zelená)
Amoebina (meňavky)
Anemone narcissiflora (veternica narcisokvetá)
Animalia (živočíšna ríša)
Annelida (obrúčkavce)
Anthoxantho-Agrostietum capillaris (asociácia tomkovo-psinčeková)
Anthoxanthum odoratum (tomka voňavá)
Anthriscus sylvestris (trebuľka lesná)
Anthropoda (článkonožce)
Anthus campestris (ľabtuška poľná)
Anthyllis vulneraria (bôľhoj lekársky)
Arachnoidea (pavúkovce)
Arachneae (pavúky)
Arctium lappa (lopúch väčší)
Arctium tomentosum (lopúch plstnatý)
Aquila heliaca (orol kráľovský)
Aquila chrysaetos (orol skalný)
Aquila pomarina (orol krikľavý)
Argynnis niobe (perlovec sirôtkový)
Arnica montana (arnika horská)
Artemisia spp. (palina)
Asio otus (myšiarka ušatá)
Avenella flexuosa (metluška krivolaká)
Aves (vtáky)

B

Bacteria (baktérie)
Bellis perennis (sedmokráska obyčajná)
Betula pendula (breza previsnutá)
Betula pubescens (breza plstnatá)
Bison bonasus (zubor európsky)
Bryophyta (machorasty)
Bouteloua gracilis (grama štíhla)
Bryophyta (machorasty)
Bubo bubo (výr skalný)
Buchloe dactyloides (buchloa prstnatá)
Buteo buteo (myšiak lesný)

C

Caelifera (koníky)
Calamagrostis villosa (smlz chlpkatý)
Campanula abietina (zvonček jedľový)
Campanula alpina (zvonček alpínsky)
Campanula carpatica (zvonček karpatský)
Campanula glomerata (zvonček kľbkatý)
Campanula serrata (zvonček hrubokoreňový)
Campanula tatrae (zvonček tatranský)
Canis lupus (vlk dravý)
Capreolus capreolus (srnec lesný)
Capsella bursa-pastoris (kapsička pastierska)
Carduus acanthoides (bodliak trnitý)
Carduus lobulatus (bodliak laločnatolistý)
Carex sempervirens subsp. *tatorum* (ostrica vždyzelená tatranská)
Carlina acaulis (krasovlas bezbyľový)
Carum carvi (rasca lúčna)
Cervus elaphus (jeleň lesný)
Circus pygargus (kaňa popolavá)
Cirsium arvense (pichliač roľný)
Cirsium eriophorum (pichliač bielohlavý)
Cirsium vulgare (pichliač obyčajný)
Coleoptera (chrobáky)
Colchicum autumnale (jesienka obyčajná)
Collembola (chvostokoky)
Cochlearia tatrae (lyžičník tatranský)
Crex crex (chrapkáč poľný)
Crocus discolor (šafraň spišský)
Crocus heuffelianus (šafraň karpatský)
Crocus scepusiensis (šafraň spišský)
Cruciata glabra (krížavka jarná)
Cuculus canorus (kukučka jarabá)
Cyanophyta (sinice)

Cyclamen fatrense (cyklamen fatranský)
Cynosurus cristatus (hrebienka obyčajná)
Cyperaceae (šachorovité)
Cypripedium calceolus (črievičník papučkový)

D

Dactylis glomerata (reznáčka laločnatá)
Dactylorhiza maculata (vstavačovec škvrnitý)
Dactylorhiza majalis (vstavačovec májový)
Dama dama (daniel škvrnitý)
Danthonia decumbens (plevnatec položený)
Daphne mezereum (lykovec jedovatý)
Daucus carota (mrkva obyčajná)
Dendrocopos major (ďateľ veľký)
Deschampsia cespitosa (metlica trsnatá)
Dianthus hungaricus (klinček včasný)
Dianthus nitidus (klinček lesklý)
Dianthus superbus (klinček pyšný)
Dicranium scoparium (dvojhrot chvostovitý)
Diptera (dvojkřídlovce)
Dryas octopetala (dryádka osemlupienková)

E

Emberiza hortulana (strnádka záhradná)
Ensifera (kobyľky)
Equisetum arvense (praslička roľná)
Equisetum palustre (praslička močiarna)
Euphrasia rostkoviana (očianka Rostkovova)
Euphorbia spp. (mliečnik)

F

Fabaceae (bôbovité)
Fagus sylvatica (buk lesný)
Falco cherrug (sokol rároh)
Falco peregrinus (sokol sťahovavý)
Falco tinnunculus (sokol myšiar)
Falco vespertinus (sokol kobcovitý)
Felix silvestris (mačka divá)
Festuca ovina (kostrava ovčia)
Festuca pratensis (kostrava lúčna)
Festuca rubra subsp. *commutata* (kostrava červená trsnatá)
Festuca rubra, subsp. *rubra* (kostrava červená výbežkatá)
Festuca tatrae (kostrava tatranská)
Festuco rurae-Agrostietum capillaris (asociácia kostravovo-psinčeková)

Flagellata (bičíkovce)
Fungi (huby)

G

Galeopsis tetrahit (konopnica napuchnutá)
Galerida cristata (pipíška chochlatá)
Garrulus glandarius (sojka škriekavá)
Gentianella amarella (horček horký)
Gentiana asclepiadea (horec luskáčovitý)
Gentianella ciliata (pahorec brvitý)
Gentiana punctata (horec bodkovaný)
Gymnadenia conopsea (päťprstnica obyčajná)

H

Heracleum sphondylium (boľševník borščový)
Hieracium pilosella (chlpánik obyčajný)
Hymenoptera (blanokrídlavce)
Hypericum maculatum (ľubovník škvrnitý)
Hypochaeris radicata (prasatník krátkokoreňový)

Ch

Chenopodium bonus-henricus (mrlík dobrý)
Chlorophyta (riasy)
Chordata (chordáty)

I

Inachis io (babôčka pávooká)
Infusoria (nálevníky)
Insecta (hmyz)
Iridaceae (kosatcovité)

J

Jacea pratensis (nevädzovec lúčny)
Juncaceae (sitinovitité)
Juniperus communis (borievka obyčajná)
Juniperus communis subsp. *alpina* (borievka obyčajná alpská)

K

Knautia maxima (chrastavec lesný)

L

Lanius minor (strakoš kolesár)
Larix decidua (smrekovec opadavý)
Lathyrus pratensis (hrachor lúčny)
Leontodon autumnalis (púpavec jesenný)
Leontodon hispidus (púpavec srsnatý)
Lepidoptera (motýle)
Lepus europeus (zajac poľný)
Leucanthemum alpina subsp. *tatrae* (pakrálik alpínsky tatranský)
Leucanthemum vulgare (margaréta biela)
Leucanthemum waldsteinii (margaréta okrúhlolista)
Lichenes (lišajníky)
Liliaceae (ľaliovité)
Lilium martagon (ľalia zlatohlavá)
Listera ovata (bradáčik vajcovitolistý)
Lonicera xylosteum (zemolez obyčajný)
Lotus corniculatus (ľadenec rožkatý)
Lumbricus terrestris (daždovka zemná)
Luzula campestris (chlpaňa poľná)
Luzula luzuloides (chlpaňa hájna)
Luzula sylvatica (chlpaňa lesná)
Lynx lynx (rys ostrovid)
Lyrurus tetrix (tetrov hoľniak)

M

Maculinea arion (modráčik čiernoškvrný)
Mammalia (cicavce)
Maniola jurtina (očkáň lúčny)
Marmota marmota latirastris (svišť vrchovský tatranský)
Martes martes (kuna lesná)
Matricaria discoidea (rumanček diskovitý)
Meles meles (jazvec lesný)
Metazoa (mnohobunkovce)
Molinia caerulea (bezkoleneček belasý)
Mollusca (mäkkýše)
Monocotyledonae (jednoklíčnolistové)
Motacilla flava (trasochvost žltý)

N

Nardus stricta (psica tuhá)
Nemathelminthes (okrúhlovce)
Numenius arquata (hvizďák veľký)

O

Odontites vulgaris (zdravienok obyčajný)
Opiliones (kosce)
Orchidaceae (vstavačovité)
Orchis morio (vstavač obyčajný)
Origanum vulgare (pamajorán obyčajný)
Orthoptera (rovnokrídlowce)
Oryctolagus cumuculus (králik divý)
Ovis musimon (muflón obyčajný)
Oxytropis campestris subsp. *tatrae* (ostropysk poľný tatranský)

P

Paeonia spp. (pivonka)
Panaxia dominula (spriadač hluchávkový)
Phleum pratense (timotejka lúčna)
Picea abies (smrek obyčajný)
Picus viridis (žlna zelená)
Pimpinella saxifraga (bedrovník lomikameňový)
Pinus cembra (borovica limbová)
Pinus mugo (borovica horská – kosodrevina)
Pinus sylvestris (borovica lesná – sosna)
Plantago lanceolata (skorocel kopijovitý)
Plantago media (skorocel väčší)
Pleurocium schreberi (porastník Schreberov)
Poa chaixii (lipnica Chaixova)
Poa pratensis (lipnica lúčna)
Poaceae (trávy)
Polyommatus bellargus (modráčik d'atelinový)
Polytrichum formosum (ploník stenčený)
Populus tremula (topoľ osikový)
Potentilla anserina (nátržník husí)
Potentilla aurea (nátržník zlatý)
Potentilla erecta (nátržník vzpriamený)
Protozoa (prvoky)
Prunella vulgaris (čiernohlávk obyčajný)
Prunus spinosa (trnka obyčajná)
Pteridium aquilinum (orličník obyčajný)
Pteridophyta (papraďorasty)
Pulsatilla grandis (ponikleč veľkokvetý)
Pulsatilla slavica (ponikleč slovenský)
Pulsatilla subslavica (ponikleč prostredný)
Pyrethrum corymbosum (rimbaba chocholíkátá)

R

Ranunculus acris (iskerník prudký)
Ranunculus repens (iskerník plazivý)
Reptilia (plazy)
Rhinanthus minor (štrkáč menší)
Rhododendron kotschyi (*R. myrtifolium*) (rododendron karpatský)
Rubus spp. (ostružina)
Rumex alpinus (štiavec alpský)
Rumex obtusifolius (štiavec tupolistý)
Rupicapra rupicapra carpatica (kamzík vrchovský karpatský)
Rupicapra rupicapra tatrca (kamzík vrchovský tatranský)

S

Salvia spp. (šalvia)
Sambucus ebulus (baza chabzdová)
Sambucus racemosa (baza červená)
Sanguisorba officinalis (krvavec lekársky)
Saxicola rubetra (přhľaviar červenkastý)
Scolapax rusticola (sluka lesná)
Scorzonera purpurea (hadomor purpurový)
Senecio jacobea (starček Jakubov)
Soldanella carpatica (soldanelka karpatská)
Sorbus aucuparia (jarabina vtáčia)
Spermatophyta (semenné rastliny)
Stipa spp. (kavyl)
Strix aluco (sova obyčajná)
Sus scrofa (diviak lesný)

T

Tanacetum vulgare (vratič obyčajný)
Taraxacum officinale (púpava lekárska)
Tetrao urogallus (tetrov hlucháň)
Thymus pulegioides (dúška vajcovitá)
Tragopogon orientalis (kozobrada východná)
Trifolium pratense (ďatelina lúčna)
Trifolium repens (ďatelina plazivá)
Tripleurospermum perforatum (parumanček nevoňavý)
Trollius altissimus/europaeus (žltohlav najvyšší/európsky)
Trommsdorffia uniflora (prasatnica jednoúborová)
Tyto alba (plamienka driemavá)

U

Ursus arctos (medveď hnedý)
Urtica dioica (přhľava dvojdomá)

V

- Vaccinium myrtillus* (brusnica čučoriedková)
Vaccinium vitis-idaea (brusnica obyčajná)
Vanesa atalanta (babôčka admirálska)
Veratrum album (kýchavica biela)
Veronica chamaedrys (veronika obyčajná)
Veronica officinalis (veronika lekárska)
Vicia cracca (vika vtáčia)
Vicia sepium (vika plotná)
Viola dacica (fialka dácka)
Viola lutea subsp. *sudetica* (fialka žltá sudetská)
Vulpes vulpes (líška hrdzavá)

Použitá literatúra

- ANSQUER, P. et al. 2009. Characterizing and predicting plant phenology in species-rich grasslands. In *Grass Forage Sci*, 2009, 64(1):57-70.
- ANTONIEWICZ, W. 1928. Metalowe spinki góralskie. 1928, Kraków : Polska Akad. Umiejętności, 1928.
- ANTONIEWICZ, W. 1959. Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala. 1959, Warszawa : Polska Akademia Nauk, Wydział Nauk Społecznych.
- ASBJORNSEN, H. – HERNANDEZ SANTANA, V. – LIEBMAN, M. – BAYALA, J. – CHEN, J. – HELMERS, M. – ONG, C.K. – SCHLTE, L.A. 2013. Targeting perennial vegetation in agricultural landscapes for enhancing ecosystem services. *Renew Agric Food Syst*. 29(2):101-125.
- BAKKER, J.P. – LONDO, G. 1998. Grazing for conservation management in historical perspective. In: WALLIS DE VRIES, M.F. – BAKKER, J.P. – VAN WIERSEN, S.E. (eds.). *Grazing and Conservation Management*. Conservation Biology Series 11, pp. 23-54.
- BALE, A.G. – CSISZAR, C.I. – DUNCA, I. et al. 2004. In *Memoria ethnologica*, 2004, nr. 10. ianuarie-iunie. Baia-Mare, 1100 p.
- BARANČÍKOVÁ, G. – MAKOVNÍKOVÁ, J. – SKALSKÝ, R. et al. 2013. Changes in organic carbon pool in agricultural soils and its different development in individual agro-climatic regions of Slovakia. 2013. In *Agriculture (Poľnohospodárstvo)*, 59, pp. 1-9.
- BARDY, F. 2007. Dedina roka 2007 Liptovská Teplička – miesto oddychu a rekreácie. Poprad : Podtatranská tlačiareň – Podtatranské noviny, 2013, 24 s.
- BARNOVSKÝ, M. 2002. Historické súvislosti opcie a presídlenia Rusínov-Ukrajincov v roku 1947. In *Čo dala – vzala našim rodákom opcia*. In Zborník z medzinárodnej konferencie.
- BÄRBOS, M.I. 2006. Montane grasslands dominated by *Agrostis capillaris* and *Festuca rubra* in Maramureş County. I. Phytosociological analysis. In *Contribuții Botanice, Grădina Botanică "Alexandru Borza"*. Cluj-Napoca, 2006, 41(2): 41-52.
- BÄTZING, W. 2005. *Die Alpen-Geschichte und Zukunft einer europäischen Kulturlandschaft*. München : C. H. Beck, 2005.
- BEARE, M.H. – McNEILL, S.J. – CURTIN, D. – PARFITT, R.L. – JONES, H.S. – DODD, M.B. – SHARP, J. 2014. Estimating the organic carbon stabilization capacity and saturation deficit of soils: a New Zealand case study. *Biogeochemistry* 120:71- 87.
- BEAUFOY, G. – BALDOCK, D. – CLARK, J. 1994. *The nature of farming: low intensity farming systems in nine European countries*. London : Institute for Environmental Policy, 1994,
- BEDNÁRIK, R. 1943. *Hmotná kultúra slovenského ľudu*. Slovenská vlastiveda II, Bratislava : SAV, 1943.
- BENNETT, H.H. 1939. *Soil conservation*. New York – London : McGraw – Hill Book Co. 1939.

- BEŇKO, J. 1985. Osídlenie severného Slovenska. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1985, 232 s.
- BEŇUŠKOVÁ, Z. 2006. Reoptanti zo severovýchodu Slovenska. In *Etnologické rozpravy*, 2006, 2, s. 15-16.
- BEŇUŠKOVÁ, Z. et al. 2013. Liptovská Teplička od druhej polovice 20. storočia, Nitra : UKF, 2013, 304 s. ISBN 978-80-558-0535-1.
- BERENDY, B. 1904. *Legelő és havasgazdálkodás*. Budapest, 1904.
- BESTMAN, M. – VAN EEKEREN, N. – LUSKE, B. – VONK, M. – ANSSEMS, E. – BOOSTEN, M. – VAN BREE, M. 2014. Introducing trees in dairy and poultry farms. Experiences dairy and poultry farmers' networks in The Netherlands. In: „18th IFOAM Organic World Congress 2014“, Istanbul, Turkey, 13-15 October 2014 [Online]. Available at <http://orgprints.org/23894/9/23894.pdf> (verified 22 March 2016).
- BIRKHAM, H. 2012. *Pflanzen im Mittelalter. Eine Kulturgeschichte*. Wien : Böhlau Verlag, 2012, 310 S.
- BOČKOVÁ, H. 2005. Vlaši na Balkáne. Genéze, historie a kultura minority. Príspevek k otázke etnokultúrnej tradície. In *Ethnologia Europae Centralis*. 2005, 7:73-90.
- BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P. 1995. *Encyklopédia ľudovej kultúry 1*. Bratislava : Veda, vyd. SAV, 1. vyd. 484 s. ISBN 80-224-0234-6.
- BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P. 1995. *Encyklopédia ľudovej kultúry 2*. Bratislava : Veda, vyd. SAV, 1. vyd. 448 s. ISBN 80-224-0235-4.
- BOTÍK, J. 2004. *Vyšná a Nižná Boca, Vlastivedná monografia*, Bratislava : vyd. Lúč, 2004, 203 s. ISBN 80-7114-456-8.
- BRANDL, V. 1860. *Handbuch der mährischen Vaterlandskunde*. Brünn, 1860, s. 15-16.
- BRANDL, V. 1863. *Kniha pro každého Moravana*. Brno, 1863, s. 53-61.
- BRAUN-BLANQUET, J. 1921. Prinzipien einer Systematik der Pflanzengesellschaften auf floristischer Grundlage. In *Jakrb. St. Gallen Naturwiss. Ges.* 1921, 57 II: 305-351.
- BRAUN-BLANQUET, J. 1964. *Pflanzensoziologie, Grundzüge der Vegetationskunde*, 3rd (ed.) Wien – New York: Springer, 1964, 865 p.
- BRÄNDLI, V.B. 2000. Waldzuname in der Schweiz – gestern und morgen. In *Informationsblatt Forschungsbereich Landschaft, Forschungsanstalt für Wald, Schnee und Landschaft WSL, Birmensdorf*, 2000, 45: 1-4.
- BUCURESCU, A. 2013. *Magie ciobaneasca*. Dostupné na: <<http://www.epochtimes-romania.com/news/magie-ciobaneasca---197876>> [cit. 2017-12-07].
- BUCZEK, J. 2017. *Pasterstwo w Gorcach*. Dostupné na: <<http://www.wokgorna.ochotnica.pl/index.php/16-szlak-kultury-woloskiej/120-pasterstwo-w-gorcach>> [cit. 16.12.2017].
- BUKOWSKI, M. 2009. Dynamika zarastania polan tatrzańskich. In Guzik M. (red.), 2009. *Długookresowe zmiany w przyrodzie i użytkowaniu TPN*. Zakopane : Wydawnictwa Tatrzańskiego Parku Narodowego, 2009, p. 15-32. ISBN 978-83-61788-08-9.

- BULA, R. – KLOCZKOWSKA, A. – PARUSEL, J.B. et al. 2014. Monitoring przyrodniczy programu aktywizacji gospodarczej oraz zachowania dziedzictwa kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej Owca Plus na lata 2010 – 2014, Raport, Katowice : Centrum dziedzictwa przyrody górnego Śląska, 2014, 274 s.
- BURGESS, P.J. 1999. Effects of agroforestry on farm biodiversity in the UK. *Scott For* 53(1):24-27.
- BURCHIEL, B.C. 1976. Geology of Romania : Geological Society of America Special Paper 158, 1976, 82 p.
- BURKOVSKÝ, J. 2006. Ochrana prírody na Slovensku vo víre vývojových zmien. In *Život. Prostr.*, 40/5, 2006, s. 247-253, Bratislava : Ústav krajiny ekológie SAV.
- CARAGEA, N. 2007. Branza de burduf. In *Revista Lumea Satului (Bucuresti)*, nr.1, ianuarie, 2007, p. 5.
- CARPENTER, S.R. – PINGALI, P. – BENNET, E.M. et al. 2005. MA – Millenium Ecosystem Assessment. 2005, Washington D. C. : Island Press.
- CIAIS, P. – SOUSANNA, J.F. – VUICHARD, N. et al. 2010. The greenhouse gas balance of European grasslands, *Biogeosciences Discuss*, 2010, 7, 5992-6050 doi: 10.5194/bgd-7-5997-2010.
- COJOCARU, T. 2014. Valasi na Slovensku a v Poľsku. Predbežné úvahy. In *Valašská kolonizácia na Slovensku a Slovenská kolonizácia v Rumunsku*. In *Zborník príspevkov z 10 zasadnutia*, s. 20-26, Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 2014, 117 s. ISBN 978-80-89514-27-4.
- CONANT, R.T. 2010. Challenges and opportunities for carbon sequestration in grassland systems: A technical report on grassland management and climate mitigation. Rome : Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- COSTICA, M. – ȘTEFAN, N. – SÂRBU, I. 2010. Analele științifice ale Universității "Al. I. Cuza" Iași Tomul, In *Biologie vegetală*, 2010, LVI, fasc. 2, s. 11a.
- CUDZIŃSKA, B. 2009. Badania archeologiczne na zamku w Muszynie w roku 2008. In *Almanach Muszyny*, 2009, s. 17-29.
- CZAJKOWSKI, J. 1999. Studia nad Łemkowsczczyzna. Muzeum Budownictwa Ludowego, 1999, Sanok, 225 s.
- CZAJKOWSKI, J. 2006. Historyczne, osadnicze i etniczne warunki kształtowania się kultur po północnej stronie Karpat. In *Zeszyty sądecko-spiskie*, 2006, Tom 1, Nowy Sącz, p. 18-50.
- CZAJKOWSKI, J. 2008a. Czy Wołosi to Włosi? In CZASTKA J. – KŁAPYTA, P. 2008. *Huculi, Bojkowie, Łemkowie – tradycja i współczesność, materiały pokonferencyjne*, 2008, COTG PTTK, Kraków, s. 13-28.
- CZAJKOWSKI, J. 2008b. Czy Wołosi mogli mieć wpływ na rozwój budownictwa w Karpatach?, In RICHTER, L. *Wołoskie dziedzictwo Karpat*, 2008, Czeski Cieszyn, s. 69-124.
- ČIHÁKOVÁ, K. 2006. Zdroje semen a spůsoby jejich šíření. In MLÁDEK, J. – PAVLŮ, V. – HEJCMAN, M. et al. 2006. *Pastva jako prostředek údržby trvalých travních porostů v chráněných územích*. Praha : VÚRV, 2006, p. 27-28. ISBN 80-86555-76-3.

- ČIŽMÁŘ, J. 1933. Dějiny a paměti města Vizovic. Brno : J. Čižmář, 1933.
- ČORNEJ, I.I. 2011. Čivčino-griniavski gori u florističnomu rajonovanji Ukrajinskich Karpat. In Naukovi osnovi zbereženja biotičnoj riznomanitosti. 2011, Tom 2 (9), no 1, s. 229-242.
- DALZELL, S.A. – SHELTON, H.M. – MULLEN, B.F. – LARSEN, P.H. – McLAUGHLIN, K.G. 2006. „Leucaena: a guide to establishment and management“. Sydney, NSW : Meat & Livestock Ltd.
- DANCUȘ, M. 1986. Zona etnografica Maramureș. 1986, București.
- DANU, M.A. – CHIFU, T. 2008. Degradated vegetation aspects from the upper basin of river's Dorna (District of Suceava). In *Lucrări științifice* 01/2008, 51:119-124.
- DAUBENMIRE, R.F. 1947. *Plants and Environment. A Textbook of Plant Autoecology*. New York : John Wiley and Sons, Inc., London : Chapman and Hall, Ltd.
- DAVÍDEK, V. 1949. O názvech a jménech Těšínska. Opava : Slézsky stúdijsní ústa, 1949.
- DEŽE, L. 1967. Očerki po istorii zakarpatskich gorodov. 1967, Budapest, s. 26.
- DOBROWOLSKI, K. 1961. *Studia nad kulturą pasterską w Karpatach Północnych*. In *Wierchy*. Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe – oddział w Krakowie, 1961, s. 43-44.
- DOBROWOLSKI, K. 1970. *Pasterstwo Tatr polskich i Podhala*. In *Studia podhalańskie*. Red. W. Antoniewicz, 1970, zv. VIII., Wrocław – Warszawa – Kraków.
- DRONZEK, T. – KUČERA, V. 2007. Systém využívania trávnych porastov a ornej pôdy podhorských a horských oblastiach. In *Zborník odborných referátov, Veličná 2007*, Banská Bystrica : SCPV – Výskumný ústav trávnych porastov a horského poľnohospodárstva, 2007, s. 35-39. ISBN 978-8088872-64-1.
- DROŽD, A. 2007. Prawnie chronione produkty owczarstwa górskiego. In *Wiadomości Zootechniczne*, 2007, r. XLV, 4:15-21.
- DUDIK, B. 1873. *Catalog der nationalen Hausindustrie und der Volkstrachten in Maehren*. – Weltausstellung in Wien, 1873, Brünn.
- DUMNIČ, J.V. 1978. „Voloči“ Zakarpatja po dannym gramot XIV. v. In *Slavjano-vološkie svjazi*, 1978, Kišinėv, 150.
- DUNARE, N. 1961. Trepanácia oviec ako ľudová liečebná praktika v karpatskom pastierstve. In *Slovenský národopis*, 1961, IX. s. 579.
- DUPRAZ, C. – LIAGRE, F. „2008. „Agroforesterie-Des arbres et des cultures“. Paris : France Agricole Editions.
- DVOŘÁK, P. 2005. *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VII. Turci v Uhorsku I*. 1. vyd. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2005, 365 s. ISBN 80-89222-00-5.
- DVOŘÁK, P. 2014. *Stopy dávnej minulosti*. Budmerice : vydavateľstvo Rak, 2014, 280 s. ISBN 978-80-85501-61-2.
- DVOŘÁK, P. 2016. *Stopy dávnej minulosti*. Budmerice : vydavateľstvo Rak, 2016. 256 s. ISBN 978-80-85501-65-0.

- ELLENBERG, H. 1952. Wiesen und Weiden und ihre standörtliche Bewertung. 1952, Stuttgart-Ludwigsburg : Verlag Eugen Ulmer.
- ELLENBERG, H. 1954. Steppenheide und Waldweide – Ein vegetationskundlicher Beitrag zur Siedlungs- und Landschaftsgeschichte. *Erdkunde* 8(3), 188-194.
- ELSCHEK, O. 1991. Slovenské píšťaly a ďalšie aerofóny. 1. vyd. Bratislava : Veda, vyd. SAV. 232 s. ISBN 80-224-0096-3.
- FALKOWSKI, J. 1938. Północno-wschodnie pogranicze huculskiej, 1938, Lwów, 53.
- FALKOWSKI, J. – KOSTROWICKI, J. 2001. Geografia rolnictwa świata. 2001, Warszawa : PWN.
- FAO. 2015. Agroforestry. <http://www.fao.org/forestry/agroforestry/80338/en/> (accessed 06/05/2018).
- FILIPEK, J. 1973a. Projekt klasyfikacji roślin łąkowych i pastwiskowych na podstawie liczb wartości użytkowej. *Postępy Nauk Rolniczych*, 1973, s. 4.
- FILIPEK, J. 1973b. Pasture and meadow plants classification project on bases of fooder value score. In *Progress of Agriculture Science*, 1973, 4:58-69.
- FLOHN, H. 1953. Studien über die atmosphärische Zirkulation in der letzten Eiszeit. *Erdkunde*, 1953, 7:266-275.
- FRANCZYK, B. 2010. Zamki średniowiecznego pogranicza polsko-węgierskiego, w ujęciu archeologii historycznej, Krakow : Uniwersytet Jagielloński, Wydział Historyczny, Instytut Archeologii, 2010.
- GARAJ, B. 1995. Gajdy a gajdošská tradícia na Slovensku. 1. vyd., Bratislava : Asco, Ústav hudobnej vedy SAV. 277 s. ISBN 80-901-4166-8.
- GAJDOŠ, M. 2016. Manuscript. Liptovská Teplička. Košice-Prešov : SÚ SAV a KVP, 2016, s. 8-18.
- GAJDOŠÍK, M. – POLÁCH, A. 1984. Chov oviec. Bratislava : Príroda / Praha : SZN, 1984, 360 s.
- GALLANDAT, J.D. – GILLET, F. – HAVLICEK, E. – PERRENOUD, A. 1995. Patubois: typologie et systématique phytoécologiques des pâturages boisés du Jura suisse. Laboratoire d'écologie végétale of the University of Neuchâtel, Neuchâtel, Switzerland.
- GALVANEK, D. – UJHÁZY, K. – JANÁK, M. 2013. Podhorské a horské psicové porasty, s. 24-25. In ŠEFFEROVÁ-STANOVÁ, V. – PLASMAN-ČIERNA, M. 2013. Manažmentový model pre podhorské a horské psicové porasty. 2013, Daphne – Inštitút aplikovanej ekológie.
- GAVLOVIČ, H. 1775. Valaská škola mravúv stodola. Dostupné na: <http://zlatyfond.sme.sk/dielo/165/Gavlovic_Valaska-skola-mravuv-stodola/> [cit. 2017-11-22].
- GEORGIANA, I. 2008. Stana pe Neagra. In Wordpress, 20:59. Dostupné na internete:<<http://ioanageorgiana.wordpress.com/stana-pe-neagra.html>> [cit. 2008-07-13].
- Global Livestock Production and Health Atlas (GLiPHA). 2007. Dostupné na: <<http://www.kids.fao.org/glipha>> [cit. 2016-10-21].
- GILLET, F. – GALLANDAT, J.D. 1996. Integrated synusial phytosociology: some notes on new, multiscalar approach to vegetation analysis. *J Veg Sci* 7:13-18.

- GRIMIČ, M.B. 2001. Sučasnij pogljad na problemu voloskovo prava. In Etnična istorja narodiv Evropy: 3b. nauk. Prac. K. : UNISERV, 2001, No. 11, s. 110-116.
- GRUIA, C. 2009. Tulnicul Mator – O traditie pe cale de disparitie. In My Geographic wordpress. Dostupné na: <<http://mygeographic.wordpress.com/2009/10/20/tulnicul-mator/>> [cit. 2016-09-21].
- GUDOWSKI, J. – KONARSKI, H. – KOSIEK, A. et al. 2001. Pasterstwo na Huculsczyzni, Gospodarka – kultura – obyczaj. Warszawa : Wydawnictwo Akademickie DIALOG, 2001, 270 s.
- GUDOWSKI, J. – HUCUL-STRÓŻEWSKI, J. – NESTERUK, J. et al. 2011. Przekształcenia gospodarki pasterskiej w ukraińskich Karpatach. Warszawa : Wydawnictwo Akademickie DIALOG, 2011, 118 s. ISBN 978-83-61203-63-6.
- HABOVŠTIAK, J. 1979. Vplyv počtu využití na úrody trávnych porastov v rozličných nadmorských výškach. In Ved. Práce VÚLP, 1979, č. 13, Banská Bystrica.
- HARASYMCZUK, R.W. – TABOR, W. 1938. Etnografia polonin huculskich, 1938, Lwów.
- HARŤANSKÝ, D. – BYSTRICKÝ, R. 2007. Pastierstvo. In Národný park Nízke Tatry – prírodné hodnoty, história a súčasný stav ochrany územia. Banská Bystrica : Správa Národného parku Nízke Tatry, 2007, s. 86-88.
- HAZARD, L. 2016. Dostupné na: <<https://dicoagroecologie.fr/en//en/encyclopedia/agro-silvo-pastoralism/>> [cit. 2019-04-17].
- HEJCMAN, M. – PAVLŮ, V. – KRAHULEC, F. 2002. Pastva hospodářských zvířat a její využití v ochranné praxi. In Zprávy Českoslov. Bot. Společn. 2002, 37, 2:203-216.
- HEJCMAN, M. – PAVLŮ, V. – KRAHULEC, F. 2004. Pastva hospodářských zvířat. In HÁKOVÁ, A. – KLAUDISOVÁ, A. – SÁDLO, J. et al. 2004. Zásady péče o nelesní biotopy v rámci soustavy Natura 2000. Planeta 12, MŽP ČR, Praha, 2004, p. 9-13.
- HERZOG, F. 1998. Streuobst: a traditional agroforestry system as a model for agroforestry development in temperate Europe. Agroforestry Systems 42, 61- 80. 551 22.
- HOLOVACKIJ, J.F. 1843. O halické a uherské Rusi. In Časopis Českého Musea, 1843, XVII, sv. 1, s. 12-15.
- HOLÚBEK, R. et al. 2005. Pasienkárstvo a trávne porasty (skriptá). Nitra : SPU v Nitre, 2005.
- HOŁUB-PACEWICZOWA, Ź.J. 1930. Z badań nad pasterstwem karpackim i alpejskim. In Wierchy, t. 8. Kraków : Wyd. Towarzystwo Tatrzańskie, 1930, s. 89 -121.
- HOŁUB-PACEWICZOWA, Ź.J. 1931. Osadnictwo pasterskie i wędrowniki w Tatrach i na Podtatrzu. 1931, Kraków.
- HOŁUB-PACEWICZOWA, Ź.J. 1933 – 1934. Pastierstvo v Nízkyh Tatrách. In Sbor. Muz. Slov. Spol., ročník XXVII-XXVIII., 1333 – 1934, Kraków, s. 27-28, 94 -156.
- HOŁUB-PACEWICZOWA, Z. 1937. Osadnictwo pasterskie i wędrowniki w Tatrach i na Podhalu. 1937, Kraków.

- HOVE, L. – TOPPS, J.H. – SIBANDA, S. – NDLOVU, L.R. 2001. Nutrient intake and utilisation by goats fed dried leaves of the shrub legumes *Acacia angustissima*, *Calliandra calothyrsus* and *Leucaena leucocephala* as supplements to native pasture hay. *Animal Feed Science and Technology* 91, 95-106.
- HREŠKO, J. – KANÁSOVÁ, D. – PETRIKOVIČ, F. 2010. In Landscape archetypes as the elements of slovak historical landscape structure. In *Ekológia (Bratislava)*, 2010, 29(2), pp. 158-173.
- HREŠKO, J.– PETLUŠ, P. et al. 2015. Atlas archetypov krajiny Slovenska. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2015, 114 s.
- HUBA, M. 1988. Historické krajinné štruktúry. Ochrana prírody, odborná príloha spravodaja. Bratislava : MU SZOPK. 1988, 62 s.
- CHALOUPECKÝ, V. 1923. Staré Slovensko. Bratislava : Sp. fil. fak., 1923.
- CHALOUPECKÝ, V. 1947. Valaši na Slovensku. Praha, 1947.
- CHRASTINOVÁ, Z. – KUBÁNKOVÁ, M. 2006. Odvetvový, podnikový a výrobný pohľad na ekonomiku udržateľného poľnohospodárstva. In BLAAS, G. 2006. Multifunkčné postavenie a trvalo udržateľný rast poľnohospodárstva a lesníctva. Nitra : Zborník SAPV, 2006, 55, s. 16-23.
- ISSELSTEIN, J. – KAYSER, M. 2014. Functions of grassland and their potencial in delivering ecosystem services.. In HOPKINS, A., – COLLINS, R.P. et al. 2014. EGF at 50: The future of European grasslands. Proceedings of the 25th General Meeting of the European Grassland Federation, Aberystwyth, Wales, 7-11 September 2014, pp. 199-214.
- ISTED, R. 2005. Wood-pasture and parkland: overlooked jewels of the English countryside, in *Silvopastoralism and Sustainable Land Management*, M.R. Mosquera-Losada, J. McAdam, and A. Rigueiro-Rodríguez, Editors. Wallingford : CABI Publishing.
- IVANIŠKA, K. 1999. Génus loci. Bratislava : Eurostav, 1999, 158 s.
- JAMNICKA-KRZYWDA, V. – CEKLARZ, K. 2014. Czary góralskie. Magia Podtatrza i Beskidów Zachodnich. Zakopane : Wydawnictwo TPN, 2014, 216 s.
- JANČURA, P. 1998. Súčasný a historický krajinný štruktúry v tvorbe krajiny. In *Život. Prostr.*, 1998, vol. 32, no. 5, s. 236-240.
- JANČURA, P. 2007. Integrované prístupy v tvorbe krajiny na príklade k. ú. Hrabušice. In DANIŠ, D. – JANČURA, P. et al. 2007. Vybrané problémy tvorby krajiny. Zvolen : Technická univerzita vo Zvolene, vydavateľstvo Janka Čižmáriková-Partner, 2007, s. 9-21.
- JASÍK, M. 2007. Pôvodné lesné spoločenstvá. In *Národný park Nízke Tatry – prírodné hodnoty, história a súčasný stav ochrany územia*. Banská Bystrica : Správa Národného parku Nízke Tatry, 2007, s. 21.
- JAWOR, G. 2004. Osady prawa woloskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu, wydanie II uzupełnione. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 2004, s. 11-12, 24-25, 29-30, 56-57, 65-66, 71-77.

- JOBBÁGY, E.G. – JACKSON, R.B. 2000. The vertical distribution of soil organic carbon and its relation to climate and vegetation. *Ecological Applications* 10(2): 423-436.
- JUNGE, X. – LINDEMANN-MATTIES, P. – HUNZIKER, M. – SCHÜPBACH, B. 2011. Aesthetic preferences of non-farmers and farmers for different land-use types and proportions of ecological compensation areas in the Swiss lowlands. *Biol Conserv* 144(5):1430-1440.
- JURKO, A. 1990. Ekologické a socioekonomické hodnotenie vegetácie. Bratislava : Príroda, 1990, 183 s. ISBN 80-07-00391-6.
- KACMARZYK, Z. 1933. Przyczynek do gospodarki halnej XVIII. Wieku w Państwie Łodygowickim, t. 32, wydanie 34, Wyd. Lud. 1933.
- KADLEC, K. 1916. Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. Praha : Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění a c. k. Česká vysoké školy technické, 1916, 528 s.
- KADLEČÍK, J. 2007. Nový dohovor na ochranu Karpát a možnosti vedy a výskumu pri jeho implementácii. In *Ekológia a environmentalistika*, Zvolen, 2007, s. 62-71.
- KAMINSKI, I. 1992. O mieszkancach gór Tatraskich. Najstarsza monografia etnograficzna Podhala. Krakow : Spr. J. Kolbuszewski, 1992.
- KAINDL, R.F. 1894. Die Huculen. Ihr Leben, ihre Sitten und ihre Volksüberlieferung. 1894, Wien.
- KARGER, W. 1932. Najstarsza rycina sałazu beskidzkiego. Zaranie śląskie, z. 4. Cyt. za: MICHNA, G. – WĘGLARZYK, K. 2007. Postęp w rolnictwie Ziemi Cieszyńskiej. Wyd. IZ PIB, Kraków, 2007, 148 s.
- KAVULJAK, A. 1933. Valasi na Slovensku. In *Sborník na počesť Jozefa Škultétyho*, Turč. Sv. Martin, 1933, s. 369-370.
- KAVULJAK, A. – SULÍK, J. 1952. Les a pasenie. Bratislava : „ORÁČ“ roľnícke nakladateľstvo, 1952.
- KÄTTERER, T. – BOLINDER, M.A. – ANDRÉN, O. – KIRCHMANN, H. – MENICHETTI, L. 2011. Roots contribute more to refractory soil organic matter than above-ground crop residues, as revealed by a long-term field experiment. *Agriculture, Ecosystems and Environment* 141(1-2): 184-192.
- KERESTEŠ, J. et al. 2008. Ovčiarstvo na Slovensku. Považská Bystrica : Eminent s. r. o. 2008, 591 s.
- KIEREŚ, M. 2013. Pasterstwo w Karpatach. Tradycjaa współczesność. Szkice. Warszawa : Centrum UNEP/GRID a Grafikon. 2013, 181 s.
- KIZEK, T. 2011. Ochrana druhu. In KŘÍŽ, K. 2011. Jasoň červenooký (*Parnassius apollo* Linnaeus, 1758) na Slovensku. História výskumu a ochrana. Banská Bystrica : SAŽP, 2011, s. 103-109.
- KLAPYTA, P. 2014. Wołoskie osadnictwo w Karpatach w aspekcie historyczno-geograficznym. In JAMNICKA-KRZYWDA. 2014. Kultura pasterska łuku Karpat i jej oddziaływanie na kulturę Babiogórców, Zawoja, 2014, s. 9-26.

- KLAPP, E. – BOECKER, P. – KÖNIG, F. et al. 1953. Wertzahlen der Grünlandpflanzen. In Das Grünland, 1953, 2, 5, S. 38-42.
- KLIMENT, J. – VALACHOVIČ, M. et al. 2007. Rastlinné spoločensvá. 4. Vysokohorská vegetácia. Bratislava : Veda. 2007, 388 s.
- KOBLIHA, K. 1936. Salašnictví na Vsacku. In Sborník výstavy salašnictví v Novém Hrozenkově. Nový Hrozenkov, 1936, s. 24-34.
- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. 1951. Gospodarka pasterska w Beskidzie Śląskim. In Prace i Materiały Etnograficzne VIII-IX, Łódź-Lublin, 1951, s. 155-322 (242 s.)
- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. 1958. Badania nad organizacją wypasu w pasterstwie wysokogorskim na Podhalu. In Studia i materiały do historii kultury wsi polskiej w XIX i XX w., Wrocław, 1958, s. 251.
- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. 1959. Materiálne k štúdiu pastierstva na Slovensku. In Slovenský národopis, 1959, 3, s. 387-432.
- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. 1961. Z wędrówek po szalasach rumuńskich. In Wierchy. Kraków : Państwowe wydawnictwo naukowe – oddział w Krakowie, 1961.
- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. 1962. Szalašnictwo w Karpatach Polskich w świetle prac zespołowych w roku 1960. Czas. Etnografia Polska, t. VI. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków : Wyd. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1962, s. 321-329.
- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B. 1969. Tradycyjna gospodarka sezonowa w Karpatach Polskich. In Bibl. Etnogr. Pol. 1969, No. 20, 120 s.
- KOSTUCH, R. – JANEZKO, A. 1980. Influence of the altitude above sea level on the yield botanical composition and chemical constitution of hay. In Proc. 8th Gen. Meet. EGF. Zabreb, 1980, p. 126-130.
- KOSTUCH, R. – TWARDY, S. 1986. Urządzanie i wykorzystanie pastwisk. Warszawa : Wydaw. Spółdzielcze, 1986, 120 s.
- KOSTUCH, R. – TWARDY, S. 2004. Badania produktywności użytków zielonych w Karpatach Polskich. In Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie/Water – Environment – Rural Areas, t. 4 z. 1 (10), 2004, s. 247-258.
- KOVAČEVIČOVÁ, S. 2006. Človek a jeho svet na obrazoch od stredoveku až po prah súčasnosti (Ikonografia Slovenska). Budmerice : vydavateľstvo Rak, 141 s. ISBN 80-85501-35-X.
- KOWALSKA-LEWICKA, A. 2005. Valasi v Tatrách a na Podhalí. In Pohraničie poľsko-slovenské, Ročenka Euroregiónu Tatry 2003 – 2004 Związek Euroregion „Tatry” 2005, s. 30-40, Nowy Targ.
- KÖBLE, R. – SEUFERT, G. 2011. Novel maps for forest tree species in Europe. European Union. Available at http://afoludata.jrc.ec.europa.eu/img/tree_species_maps.pdf . Accessed 17 May 2011.

- KRAJČOVIČ, V. et al. 1985. Štúdium štruktúry, funkcií a možností zachovania stability trávinných ekosystémov pri intenzívnom obhospodarovaní a využívaní. Syntetická záverečná správa. Banská Bystrica : VÚLP, 1985.
- KRAJČOVIČ, V. – ONDRÁŠEK, L. et al. 2002. Štruktúra, funkcie a stabilita lúčnopasienkových ekosystémov pri znížených vstupoch. In KRAJČOVIČ, V. Ekológia trávneho porastu VI. – Lúčno-pasienkové ekosystémy podhorských a horských oblastí Strednej Európy (ČR, PR, SR). 1. zväzok. VÚTPHP B. Bystrica. 2002, s. 104-123. ISBN 80-9688-7-9.
- KRAJČOVIČ, V. – ONDRÁŠEK, L. 2007. Príspevok k problematike uhlíkového komplexu v pôdach prírodných, poloprírodných a dočasných trávnych porastov/ Contribution to carbon – complex problem in soil of natural, semi-natural and temporary grassland. SCPV – Výskumný ústav trávnych porastov a horského poľnohospodárstva, Banská Bystrica. In Funkcia uhlíka v pôde pri ochrane pôdy a produkcií bioamasy. Zborník referátov z vedeckej rozpravy XXX. Valného zhromaždenia Slovenskej akadémie pôdohospodárskych vied (SAPV), 2007, č. 56. Nitra : SCPV, s. 64-71.
- KRÁL, J. 1925a. Poloninské salašníctví německých kolonistů v Podkarpatské Rusi. In Sborník českoslov. společnosti zeměpisné, 1925, sv. XXXI. Praha.
- KRÁL, J. 1925b. Polonina Rivna v Podkarpatské Rusi. 1925, Praha.
- KRÁL, J. 1929. Antropoaeografickú výskum horských oblastí Karpát. In Časopis MSSp XXI, 1929, 49 s.
- KRČAL, Z. – BOROŠ, V. – PREKOPOVÁ, J. 1988. Výroba a spracovanie ovčieho mlieka. Bratislava : Príroda, 1988, 73 s.
- KRICSFALUSY, V.V. – MALINOVSKI, K.A. 2003. Synanthropic communities in high mountains of the Ukrainian Carpathians. In ZAJAC, A. et al. 2003. Phytogeographical problems of synanthropic plants, Cracow : Institute of botany Press. Jagellonian University, 2003, p. 249-253.
- KRICSFALUSY, V.V. 2013. Mountain grasslands of high conservation value in the Eastern Carpathians.: syntaxonomy, biodiversity, protection and management, In Thaiszia – J. Bot. Košice, 2013, 23 (1):67-112.
- KUBIJOWICZ, W. 1923. Szałaśnictwo w Karpatach. In Czasopismo Geograficzne, Łódź, 1923, s. 154-160.
- KUBIJOWICZ, W. 1927. Życie pasterskie w Beskidach Magorskich. In Prace Kom. Etnograf. PAU, Nr. 2, Kraków, 1927, s. 38.
- KUBIJOWICZ, W. 1930. Typy pastierskeho života na Slovensku, In Zborník MSSp, 1930, r. XXIV, č. 3-4, s. 105, 101-110.
- KUBIJOWICZ, W. 1931. Życie pasterskie w Wielkiej Fatrze. Príspevky k praveku, dejinám a národopisu Slovenska. In Sborník archeologického a národopisného odboru Slovenského vlastivedného múzea za roky 1924 – 1931, Bratislava, 1931, s. 117-126.

- KUBIJOWICZ, W. 1935. Pastýřský život v Podkarpatské Rusi, Díl. I – text, Bratislava : Zemepisné práce, 1935, 93 s.
- LABUDA, J. 1986. Spôsoby zvýšenia produkčnej účinnosti kŕmnych dávok pre dojnice na báze trávnej hmoty. In *Nutričná hodnota trávnej biomasy*. Banská Bystrica : VÚLP, 1986, s. 556.
- ŁACH, J. – MUSIAŁ, M. 2015. Przeszłość i znaczenie tradycji dla współczesnego oblicza kulturowego góralszczyzny Beskidu Małego – zapis w krajobrazie. Wrocław : Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, 2015, 170 s. ISBN 978-83-62673-46-9.
- LAIOLO, P. – DONDERO, F. – CILIENTO, E. et al. 2004. Consequences of pastoral abandonment for the structure and diversity of the alpine avifauna. In *Journal of Applied Ecology*, 2004, 41:294-304.
- LANGER, J. 1970. Proces prechodu valaského hospodárstva na rastlinnú výrobu na Orave koncom 16. stor. a na začiatku 17. stor. In *Agrikultúra*, 1970, IX, s. 39-51.
- LANGER, J. 1999. Znaczenie kolonizacji wołoskiej w kształtowaniu kultury ludowej północnych i zachodnich Karpat. In *Lemkowie w historii i kulturze Karpat*, Rzeszów, 1999, s. 239-248.
- LAPCZYŃSKI, K. 1866. Lato pod Pieninami i w Tatrach, Warszawa, s. 135.
- LAURINČÍK, J. et al. 1958. Ovčiarstvo a salašnictvo, Bratislava : SVLP, 1958, 313 s.
- LEFROY, E.C. – HOBBS, R.J. – O'CONNOR, M.H. – PATE, J.S. 1999. What can agriculture learn from natural ecosystems? In: LEFROY, E.C. – HOBBS, R.J. – O'CONNOR, M.H. – PATE, J.S. (eds). *Agriculture as a mimic of natural ecosystems. Current plant science and biotechnology in agriculture (37)*. Kluwer Academic Publishers, London, pp. 479-492.
- LEHMANN, J. – WEIGL, D. – DROPELMANN, K. – HUWE, B. – ZECH, W. 1999. Nutrient cycling in agroforestry with runoff irrigation. *Agrofor Syst* 43:49-70.
- LENG, L. 1973. Ľudová inštrumentálna hudba. In MICHÁLEK, J. *Liptovská Teplička*. Odbor kultúry ONV v Poprade vo Východoslovenskom vydavateľstve v Košiciach. Povolenie SÚKK č. 1438/I-OR-1972, 1973, 265 s.
- LAXA, O. 1924. Syrářství. Popis výroby a úpravy sýra jako potraviny. Svazek III. 2. opravené, doplněné a částečně přepracované vydání. Praha : Českosl. podniky tiskářské a vydavatelské. 1924, s. 363-365.
- LESZCZYCKI, S. 1932. Szałas kamienne Beskidu Małego. In *Wierchy*. T. 10, 1932, s. 120-123.
- LICHTENBERGER, E. 1994. Die Alpen in Europa. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für Humanökologie, 1994, 5:53-86.
- LOMNICKI, A. 1971. The management of plant and animal communities in the Tatra Mountains National Park. In DUFFEY, E.W. et al. 1971. *The scientific management of animals and plant communities for conservation*. Blackwell, Oxford. 1971, pp. 599-604.

- LUKÁČ, G. 1996. Zamki graniczne w północno-wschodniej Słowacji i ich znaczenie na polsko-węgierskim obszarze pogranicznym w średniowieczu. In *Archeologia Historica Polona*, t. 3, Toruń, 1996, s. 247-258,
- LUKOVIČ, M. 2012. Transhumantní migrace pastevců v centrálních a západních oblastech Balkánu. In KŁODNICKI, Z. – LUKOVIČ, M. – SLAVKOVSKÝ, P. et al. 2012. Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu. 1. vyd. Brno : Masarykova univerzita, 2012, s. 145-196.
- LUTOVSKÝ, M. 2001. Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 1. vyd., Praha : Libri, 2001, s. 128 (431 s.), ISBN 80-7277-054-3.
- ŁUCZAJ, Ł. 2007. Środopole żywoploty Wysp Brytyjskich. In *Rocznik Dendrologiczny*, 2007, 55:87-96.
- MACJEVSKIJ, I.V. 2012. Muzični instrumenti guculiv. Vinnicja Nova Kniga, 2012, 464 s.
- MACŮREK, J. 1959. Valaši v západních Karpatech. Ostrava : Krajské nakladatelství, 1959.
- MAGLOCKÝ, Š. et al. 2000. Ochrana flóry v Slovenskej republike. Nitra : SPU, 2000, 180 s. ISBN 80-7137-724-4.
- MAGOCSI, P.R. 2002. Historical Atlas of Central Europe. Toronto : University of Toronto Press, 2002, 274 p.
- MACHEK, V. 1957. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha : ČSAV, 1957.
- MALOCH, M. 1932. Agrobotanické studie o nardetech boržavských polonín na Podk. Rusi. In *Sborník VÚ*, sv. 83, Praha, 1932.
- MALOCH, M. 1953. Krmovinárstvo, Diel II. Obhospodarovanie lúk a pasienkov. 1953, Bratislava : ŠPN, 620 s.
- MANIAK, A. 1826. Die mährischen Walachen. In *Taschenbuch für die Geschichte Mährens und Schlesiens*, I, Brünn, 1826, S. 263-300.
- MANDIBURA, M. D. 1978. Poloninske gospodarstvo guculščiny drugoj polovini XIX. st.- 30-ich rokov XX. st. In *Naukova Dumka*, 1978, Kiev, 158 s.
- MAREK, M. 2011. Národnosti Uhorska. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2011, 459 s.
- MARGETÍN, M. 2013. Minulosť a súčasnosť šľachtienia valaských oviec In NOVÁK, J. – PODOLÁK, J. – ZUZKINOVÁ, I. et al. 2013. Po stopách valachov v Karpatoch. Brno : Tribun EU, s. r. o., 2013, s. 245-270. ISBN 978-80-263-0527-9.
- MARHOLD, K. – HINDÁK, F. 1998. Checklist of vascular and nonvascular plants of Slovakia / Zoznam nižších a vyšších rastlín Slovenska. Bratislava : Veda, 1998.
- MARINAS, M. – GARCIA-GONZÁLES, R. 2006. Preliminary data on nutritional value of abundant species in supraforestral Pyrenean pastures. In *Pirineos*, 2006, 161: 85-109.
- MARINIČOVÁ, P. 2017. Ekologické funkcie vegetácie ako potenciál pre ekosystémové služby vo vidieckej krajine, Dizertačná práca, FEŠRR, Nitra : SPU, REŠRR, 2017, 192 s.
- MARSINA, R. – KUŠÍK, M. 1958. Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I a II, Bratislava : SAV, 1958.

- MARTINCOVÁ, J – ČUNDERLIK, J. – ONDRÁŠEK, L. 2014. Vertikálna štruktúra uhlíka v diferencovane obhospodarovanom trávnom poraste. In: Lúkarstvo a pasienkárstvo na Slovensku. Banská Bystrica : NPPC-VÚTPHP, 2014, 8 (1): 34-38.
- MARUSCA, T. – BLAJ, V.A. – RUSU, M. 2012. Tehnologii de creștere a valorii pastorale pentru pajiștile montane. Bucuresti : Academia de științe agricole montanologie – Sibiu, 2012, 50 s.
- McADAM, J.H. – SIBBALD, A.R. – TEKLEHAIMANOT, Z. – EASON, W.R. 2007. Developing silvopastoral systems and their effects on diversity of fauna. *Agrofor Syst* 70: 81-89.
- McCRACKEN, D.I. – HUBAND, S. 2005. Nature conservation value of European mountain farming systems. In *Global Change and Mountain Regions*. 2005, 23(V):573-582.
- MAYER, H. 1984. *Wälder Europas*. Stuttgart – New York : Gustav Fischer. 1984, 691 S.
- MEHLICH, A. 1984. Mehlich no. 3 soil test extract an a modification of no. 2. In *Communicationim Soil Science and Plant Analysis*, 1984, 15: 1409-1416.
- MELIKA, I. 2017. Polonini, povni čariv. Dostupné na: <<http://www.igormelika.com/moi-karpati/zhitya-buttya/polonini-povni-chariv>> [cit. 2017-12-16].
- MIDRIAK, R., 1969. Erózia spustnutých pôd karbonátových podloží na Slovensku. *Náuka o Zemi IV, Pedologica* 5, Bratislava : Veda, 1969.
- MIDRIAK, R. 1983. Morfogenéza povrchu vysokých pohorí. Bratislava : Veda, 1983, 516 s.
- MIDRIAK, R., 1993. Únosnosť a racionálne využívanie vysokých pohorí Slovenska. Bratislava : SZOPK, 1993, 114 s.
- MIDRIAK, R. 1999. Ekologická únosnosť vysokohorských oblastí z hľadiska morfodynamických procesov. In *Život. Prostr.*, 1999, 33, 1, s. 42-45.
- MIDRIAK, R. 2011. Spustnuté pôdy nad hornou hranicou lesa Slovenska. In *Lesnícky časopis – Forestry Journal*. 2011, 57 (3): 157-165.
- MIDRIAK, R. – ZAUŠKOVÁ, Ľ. 2011. Pustnutie pôdy a pustnutie krajiny Slovenska. In *Geografia Cassoviensis V*. 2011, s. 79-83.
- MICHAELI, E. 2014. Regionálna geografia Slovenskej republiky. I. časť. Prešov : Prešovská univerzita, Fakulta humanitných a prírodných vied, 2014.
- MICHAŁEK, J. 2010. Owce w Beskidach czili Owca plus po góralsku. *Istebna : Program Owca Plus na lata 2010 – 2014*, 2010, 80 s.
- MIKUŠ, M. – ČUMLÍVSKI, B. – HABOVŠTIAK, J. et al. 1984. *Príručka chovateľa oviec*. I. vyd., Bratislava : Príroda, 1984, 371 s.
- MILICESCU, E. S. 1992. *Texte folclorice. Miorita la dacoromani si aromani*. Bucuresti : Editura Minerva, 1992, 300 p.
- MILLER, G.R. – GEDDES, C. – MARDON, D.K. 1999. Response of the alpine gentian *Gentiana nivalis* L. to protection from grazing by sheep. In *Biological Conservation*, 1999, 87: 311-318.

- MINAHI, K. – GONDRIAN, J. – LANTINGA, E.A. et al. 1993. Significance of grasslands in emission and adsorption of greenhouse grasses. In BARKER, M.J. 1993. Grassland for our world. Wellington, New Zealand : SIR Publishing, 1993.
- Ministerstvo pôdohospodárstva Slovenskej republiky 2007: Program rozvoja SR : 2007 – 2013. <<http://www.land.gov.sk>> [cit. 2016-12-16].
- MLÁDEK, J. – PAVLŮ, V. – HEJCMAN, M. et al. 2006. Pastva jako prostředek údržby trvalých travních porostů v chráněných územích. Praha : VÚRV, 2006, 104 s. ISBN 80-86555-76-3.
- MOGITIČ, I.R. 1978. Poloninske budivnictvo/Narodna architektura Ukrajinských Karpat XV.- XX. st. In Naukova dumka, 1978, 193 s.
- MOLNÁR, G. – TIMÁR, G. – BISZAK, E. 2014. Can the First Military Survey maps of the Habsburg Empire (1763 – 1790) be georeferenced by an accuracy of 200 meters? DOI: 10.13140/2.1.1447.8724. Conference: 9th International Workshop on Digital Approaches to Cartographic Heritage Budapest, 4-5 September, 2014, pp. 127-132. Dostupné na: <Digitized maps of the Habsburg Empire – The map sheets of the second military survey and their georeferenced version> [cit. 2017-02-20]
- Moldavsko-polskij letopis. 1352 – 1512. s. 57-58, 60, 105.
- MONTAGNINI, F. – NAIR, P.K.R. 2004. Carbon sequestration: an underexploited environmental benefit of agroforestry systems. *Agrofor Syst* 61:281-295.
- MOSQUERA-LOSADA, M.R. – FERNÁNDEZ-NÚÑEZ, M.E. – RIGUEIRO-RODRÍGUEZ, A. 2004. Shrub and tree potential as animal food in Galicia NW Spain. In ADERSSON, F. – BIROT, Y. – PÄIVINEM, R. et al. 2004. Forest Ecosystem and Landscape Research: Scientific Challenges and Opportunities. EFI, Saarijärvi, Finland, 2004.
- MOSQUERA-LOSADA, M.R. – PINTO-TOBALINA, M. – RIGUEIRO-RODRÍGUEZ, A. 2005. The herbaceous component in temperate silvopastoral systems. In MOSQUERA-LOSADA, M.R. – McADAM, J. – RIGUEIRO-RODRÍGUEZ, A. et al. 2005. *Silvopastoralism and Sustainable Land Management*. CAB International, Wallingford, UK, 2005, pp. 19-24.
- MOSQUERA-LOSADA, M.R. – McADAM, J. – RIGUEIRO-RODRÍGUEZ, A. et al. 2005. *Silvopastoralism and Sustainable Land Management*. CAB International, Wallingford, UK, 2005, pp. 19-24.
- MRÁZ, P. – RONIQUIER, M. 2016. Biogeography of the Carpatians: evolutionary and spatial facets of biodiversity. In *Biological Journal of the Linnean Society*. 2016, 119: 528-559.
- NAIR, P.K.R. 1993. An introduction to agroforestry. Dordrecht : Kluwer Academic Publishers,
- NALEPA, J. 1997 – 1998. Łemkowie, Wołosi i Biali Chorwaci. Uwagi dotyczące kwestii genezy osadnictwa ruskiego na polskim Podkarpaciu. In *Acta archaeologica Carpathica*, Tom XXXIV. 1997 – 1998.
- Nariadenie rady (ES) č. 509/2006 – Štandardný súhrn „Ovčí hrudkový syr-salašnický“ [online]. 2006. Dostupné na: <<http://www.mpsr.sk/download.php?start&fID=337>> [cit. 2017-02-22].

- NATURA 2000. Dostupná na: <<http://www.minzp.sk/postupy-ziadosti/ochrana-prirody-krajiny/uzemna.../natura-2000/>> [cit. 2016-12-16].
- NOVÁK, J. 1993. Vplyv obnovy degradovaného trávneho porastu na produkciu a kvalitu biomasy. Kandidátska dizertačná práca. Nitra : VŠP, 1993, 180 s.
- NOVÁK, J. 2004. Evaluation of Grassland Quality. In *Ekológia (Bratislava)*, 23(2), 2004, pp. 127-143.
- NOVÁK, J. 2008a. Obnova pasienkov na karpatských salašoch. Nitra – Bratislava : NOI – ÚVTIP, 2008, 200 s. ISBN 978-80-89088-64-5.
- NOVÁK, J. 2008b. Pasienky, lúky a trávniky. Prievidza : Patria I. spol. s r. o. 2008, 708 s. ISBN 978-80-85674-23-1.
- NOVÁK, J. 2009. Trávne porasty po odlesnení a samozalesnení. Brno : Tribun EU, 2009, 165 s. ISBN 978-80-7399-898-1.
- NOVÁK, J. 2011. Trendy v pasienkovom hospodárstve. In *Život. Prostr.*, 2011, 45, 3, s. 158-161.
- NOVÁK, J. 2014. Rokyty. Brno : Tribun EU, s. r. o., 2014, ISBN 978-80-263-0873-7.
- NOVÁK, J. 2015. Pasienky, lúky a trávniky. 2. edition. Bratislava. Dostupné na: [Ecoletra.com](http://www.ecoletra.com). [online] <<http://www.ecoletra.com/pasienky-luky-travniky-2-doplne-vydanie>> [cit. 2017-12-16].
- NOVÁK, J. 2018. Salašníctvo v Karpatoch. Brno : Tribun EU, s. r. o., 500 s. ISBN 978-80-263-1406-6.
- NOVÁK, J. – PISZCZALKA, J. 2009. Trávy a trávne porasty vo fytoenergetike. In *Agrobioenergia*, 2009, roč. 4, č. 2, s. 20-21. ISSN 1336-9660.
- NOVÁK, J. – PAVLŮ, V. – LUDVÍKOVÁ, V. 2013. Reintroduction of grazing deforestation of formerly on early vegetation changes in the Western Carpathians (Slovakia). In *Grass and Forage Science*, 2013, vol. 68, no. 3, pp. 448-458.
- NOVÁK, J. – PODOLÁK, J. – ZUZKINOVÁ, I. et al. 2013. Po stopách valachov v Karpatoch. Brno : Tribun EU, s. r. o., 2013, 280 s. ISBN 978-80-263-0527-9.
- NOVÁK, J. – TURANOVÁ, L. – VADEL, L. 2016. The evaluation of disturbed grassland after the ecological restoration and phytoremediation in the low Tatras National park. In *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*. 2016, 64, 2, pp. 487-496. ISSN 1211-8516.
- OLFF, H. – RITCHIE, M.E. 1998. Effects of herbivores on grassland plant diversity. *Trends Ecol Evol*, 13:261-265.
- OLSZAŃSKI, T.A. 2000. Wołosi – zapomniany lud Bałkanów, In *Płaj. Almanach Karpacki*, 2000.
- PĂCALĂ, V. 1915. Monografia comunei Rașinariu. Sibiu : Tipografia archidiecezane. 1915, s. 21, (503 p.).
- PADUREANU, C. 2008. Transilvania, tara branzeturilor. In *Romania libera*, 12:26, 2008.
- PAIN, D. J. – PIENKOWSKI, M. W. 1997. Farming and birds in Europe. London : Academic Press, 1997.

- PALMA, J.H.N. – GRAVES, A.R. – BUNCE, R.G.H. – BURGESS, P.J. – DE FILIPPI, R. – KEESMAN, K.J. – VAN KEULEN, H. – LIAGRE, F. – MAYUS, M. – MORENO, G. – REISNER, Y. – HERZOG, F. 2007a. Modeling environmental benefits of silvoarable agroforestry in Europe. *Agric Ecosyst Environ.* 119:320-334.
- PALMA, J.H.N. – GRAVES, A.R. – BURGESS, P.J. – VAN DER WERF, W. – HERZOG, F. 2007b. Integrating environmental and economic performance to assess modern silvoarable agroforestry in Europe. *Ecol Econ.* 63:759-767.
- PASTRNEK, F. 1907. O pôvodě moravských Valachů. *Časopis Matice Moravské*, XXXI, Brno, 1907, roč. 31, s. 113-129.
- PETRÁŠ, M. – BERESECKÁ, O. 1983. Hospodárenie salašného spolku v Hybiach v rokoch 1886 – 1956, In *Zborník Liptov 7*, Osveta, 1983, s. 198-215.
- PETROV, A. 1924. *Národopisná mapa Uher (podle úředního lexikonu z roku 1773)*. Praha, 1924.
- PINČIKOVÁ, Ľ. 2010. Pamiatky svetového dedičstva UNESCO. In *Slovensko – kultúrny profil*. Ministerstvom kultúry SR, British Council, Visiting Arts, 2010. Dostupné na: <<http://www.slovakia.culturalprofiles.net/?id=-12973>> [cit. 2016-05-17].
- PINHASI, R. – FORT, J. – AMMERMAN, A.J. 2005. Tracing the origin and spread of agriculture Europe. Available at <http://www.plosbiology.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pbio.0030410> Accessed 17 May 2011
- PLIT, J. 2014. Secular forest exploitation and its landscape consequences. Evolution of forest landscapes on polish territories. *Dessertations of Cultural Landscape Commission*, 2014, 23:149-164.
- PLOCHMANN, R. 1979. Mensch und Wald. In: *Rettet den Wald* (eds.: Stern, H.), pp. 157-199, Berlin : Kindler Verlag.
- PODOLÁK, J. 1956. *Poľnohospodárstvo (v Žakarovciach)*. Banícka dedina Žakarovce. Bratislava : Ed. J. Mjartan, 1956.
- PODOLÁK, J. 1960. Tradičné spôsoby zimovania dobytku na Horehroní. In *Slovenský národopis*, VIII, 1960, s. 268-322.
- PODOLÁK, J. 1961a. Pasienkové a lúčne hospodárenie na hornom Pohroní. In *Slovenský národopis*, 1961, 9, s. 549-578.
- PODOLÁK, J. 1961b. Letné salašníctvo oviec v oblasti horného Hrona. In *Zborník Slovenského národného múzea LV*. Bratislava : Osveta, 1961, s. 5-76.
- PODOLÁK, J. 1961c. Poznatky z výskumu karpatského pastierstva v Rumunsku. In *Slovenský národopis IX*, 1961, s. 119-137.
- PODOLÁK, J. 1966. Poloninské hospodárstvo Huculov v ukrajinských Karpatoch. In *Slovenský národopis*, roč. XIV, č. 2, Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 1966, s. 193-292.
- PODOLÁK, J. 1967. *Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 1967. 212 s.
- PODOLÁK, J. et al. 1969. *Horehronie kultúra a spôsob života ľudu*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 458 s.

- PODOLÁK, J. 1978. Slovenská ľudová kultúra na pozadí balkánsko-karpatských vzťahov. In *Studia Academica Slovaca*, 1978, 7, s. 415-426.
- PODOLÁK, J. 1982. Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 1982, 280 s.
- POLEVOJ, L.L. 1980. O chozjajstvenno-kulturnom tipe volochov. In *Socialno-ekonomičeskaja i političeskaja istorija Jugo-Vostočnoj Evropy*, Kišinev, 1980.
- POLLOCK, M.L. – LEGG, C.J. – HOLLAND, J.P. et al. 2007. Assessment of Expert Opinion: Seasonal Sheep Preference and Plant Response to Grazing. In *Rangeland Ecology & Management*, 2007, 60 (2): 125-135.
- POPA, R. 1970. Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea. București, 1970.
- POSCHLOD, P.– WALLIS de VRIES, M.F. 2002. The historical and socioeconomic perspective of calcareous grasslands – lessons from the distant and recent past. In *Biological Conservation*, 2002, 104:361-376.
- PUȘCARU-SOROCEANU, E. – PUȘCARU, D. – BUIA, A. et al. 1963. Pășunile și fânețele din R.P.R. – Studiu geobotanic și agroproductiv. București : Edit. Academiei R.P.R., 1963.
- PUTEK, J. 1959. Miłościwi panowie i krnąbrmi poddani. Krakow : Wydawnictwo Literackie, 1959, s. 114.
- RABÍK, V. 2005. Rusíni a valašské obyvatelstvo na východnom Slovensku v stredoveku. In *Historický časopis*, 2005, 53 (2): 212-242.
- RAJCHARD, J. – KINDLMANN, P. – BALOUNOVÁ, Z. 2002. *Ekologie II*. České Budějovice : KOPP, 2002, 119 s. ISBN 80-7232-190-0.
- RAPOŠ, K. 1928. Pôvod salašníctva v Brezne. In *Časopis Muz. Slov. spol. Turčiansky Sv. Martin*, 1928, roč. XX, č. 2, s. 44-49.
- RATKOŠ, P. 1981. Problematika kolonizácie na valašskom práve na území Slovenska. In *Historické štúdie*, 1981, 24, s. 181-224.
- RATKOŠ, P. 1984. Rozvoj valašského ovčiarstva a jeho prírodné podmienky v 14. a 15. storočí. In *Nové obzory*, 1984. XXVI, s. 132.
- REEG, T. – HAMPEL, J. – HOHLFELD, F. – MATHIAK, G. – RUSDEA, E. 2009. Agroforstsysteme aus Naturschutzsicht—Chancen und Einschränkungen. In: REEG, T. – BEMMANN, A. – KONOLD, W. – MURACH, D. – SPIECKER, H. (eds). *Anbau und Nutzung von Bäumen auf landwirtschaftlichen Flächen*. Wiley-VCH, Weinheim, pp. 301-311.
- REGAL, V. – KRAJČOVIČ, V. 1963. Pícninářství. Praha : SZN, 1963, s. 177-187.
- REIFUSS, R. 1939. Ze studiów nad kulturą materialną Bojków, Warszawa, 1939, s. 26.
- REPČOK, Š. 2001. Kronika organizovaných foriem folklóru v Kokave nad Rimavicou. Bratislava : Prebudená pieseň, matičné združenie priaznivcov ľudovej kultúry. 2001, 159 s. ISBN 80-88926-17-3.

- REYNERI, A. 2001. Integrazione tra attività agricola e ricreativa nelle vallate alpine. Le aree a verde per i centri turistici dell'ambiente alpino. Relazione Eecnica, Assessorato Agricoltura e Risorse Naturali, Regione Autonoma Valle d'Aosta, Aosta, Italy, 2001.
- RIECKEN, U. – FINCK, V. – SCHRODER, E. 2002. Significance of pasture landscapes for nature conservation and extensive agriculture In REDECKER, B. – FINK, P. – HARDTLE, W. et al. 2002. Pasture Landscape and Nature Conservation. 2002, pp. 423-435.
- RIGUEIRO-RODRÍGUEZ, A. – McADAM, J. – MOSQUERA-LOSADA, M.R. et al. 2009. Agroforestry in Europe: Current Status and Future Prospects. Springer Science and Business Media B. V., 2009, 450 p. ISBN 978-1-4020-8271-9.
- RIGUEIRO, A. 1985. La utilización del ganado en el monte arbolado gallego: un paso hacia el uso integral del monte. In: Estudios sobre la prevención y efectos ecológicos de los incendios forestales. Ministerio de Agricultura pesca y alimentación, Madrid.
- ROMÁNKOVÁ, E. 2016. Odkaz tradiční lidové kultúry jako zdroje utváření lokální regionální a osobní identity. Vztah mezi muzeem a společenstvím. In TICHÁ, J. 2016. Muzeum a identita. Etnologické pohledy. Rožnov pod Radhoštěm: Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm. 2016, s. 15.
- ROOK, A.J. – DUMONT, B. – ISSELSTEIN, J. – OSOSRO, K. – WALLIS DeVRIES, M.F. – PARENTE, G. – MILLS, J. 2004. Matching type of livestock to desired biodiversity outcomes in pastures – a review. Biol Conserv 119:137-150.
- ROZBROJOVÁ, Z. – HÁJEK, M. – HÁJEK, O. 2010. Vegetation diversity of mesic meadows and pastures in the West Carpathians. In Preslia, 2010, 87, pp. 307-332.
- RÖSCH, N. 1992. Der Einfluss der Beweidung auf die Verjüngung und die Vegetation des Bergwaldes und ein Vorschlag zur Ablösung der Waldweiderechte am Beispiel der Gemeinde Schappachalm im Alpennationalpark Berchtesgaden. Diss. Techn. Univ. München, 1992, 314 S.
- RUŽIČKOVÁ, H. – KALIVODA, H. 2007. Kvetnaté lúky prírodné bohatstvo Slovenska. Bratislava : Veda vydavateľstvo SAV. 2007, 133 s. ISBN978-80-224-0953-7.
- RYCHNOVSKÁ, M. et al. 1985. Ekologia lučních porostů. Praha : Academia, 1985.
- SAWICKI, L. 1911. Wędrówki pasterskie w Karpatach. Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1911, 4, č. 6, s. 79-106.
- SAWICKI, L. 1919. Szalaśnictwo na Śląsku Cieszyńskim. Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, 1919, XIV, 172 s.
- SCEHOVIC, J. 2000. Effet de quelques plantes de prairies permanentes sur la qualité des associations végétales. In Revue suisse Agric., 2000, 32 (5):195-200.
- SETTELE, J. – SHREEVE, T. – KONVOČKA, M. et al. 2009. Ecology of Butterflies in Europe. Cambridge : Cambridge University Press, 2009, 513 p.
- SHARROW, S.H. – BRAUER, D. – CLASON, T.R. 2009. Silvopastoral practices. In „North American Agroforestry: An Integrated Science and Practice“. (Ed HE Garrett) pp. 105-131. (Madison, WI : American Society of Agronomy)

- SHARROW, S.H. 1999. Silvopastoralism: Competition and Facilitation Between Trees, Livestock, and Improved Grass-Clover Pastures on Temperate Rainfed Lands. In „Agroforestry in Sustainable Agricultural Systems“. Eds. BUCK, L.E. – LASSOIE, J.P. – FERNANDES, E.C.M., pp. 111-691 130. (Boca Raton, Florida : CRC Press).
- SHAW, C. 2014. Roving România. Dostupné na: <<http://www.roving-romania.co.uk/Pages/Wildlife.html>> [cit. 2014-02-20].
- SILVA-PANDO, F.J. – GONZÁLEZ-HERNÁNDEZ, M.P. – RIGUEIRO-RODRÍGUEZ, A. 1998. Grazing livestock in pinewood and eucalyptus forests: multiple use in northwest Spain. *Agroforest Forum* 9(1):36-43.
- SILVA-PANDO, F.J. – ROZADOS-LORENZO, M.J. – GONZÁLEZ-HERNÁNDEZ, M.P. 2002. Objetivo, diseño y aplicación de experiencias en sistemas agroforestales atlánticos. *Cuad Soc Esp Cien For* 14: 109-114.
- SMITH, J. 2010. The history of temperate agroforestry. Progressive Farming Trust Limited, The Organic Research Centre, Berkshire. Available at <http://worldagroforestry.org/agt/rwanda/agroforestry-practices-in-rwanda/es-silvopastoralism/> Accessed 17 April 2019. (URL 1)
- SIMONJENKO, I.F. 1957. Almenwirtschaftliche Schafzucht der ukrainischen Bevölkerung in den Waldkarpaten in 19. und Beginn der 20. Jahrhunderts. In *Viehucht und Hinterleben.... 1957*, S. 363-388.
- SLAVKOVSKÝ, P. 2002. *Agrárna kultúra Slovenska*. Bratislava : Veda, vyd. SAV, 2002.
- SLIVKA, M. 1990. Stredoveká cestná sieť na východnom Slovensku a jej determinanty. In *Slovenská numismatika*, t. 11, 1990, s. 83-112.
- SLOBODA, D. 1848. Něco ze života Walaského. In *Týdenník.*, 1848, s. 27-220.
- SLOBODA, D. 1851. Walassi Morawsski. In *Koleda*, I, *Kalendář narok obyčejný*, Brno, 1851, s. 123-133.
- SOTHERTON, S.W. 1998. Land use changes and the decline of farmland wildlife: an appraisal of the set-aside approach. In *Biolog. Conserv.* 1998, 83:259-268.
- SOSNOWSKI, K. 1926. „Przewodnik“ po Beskidach Zachodnich i Pieninach. Kraków : Stan BDB, 1926, 448 s.
- SPITZENBERGER, F. 2002. Die Säugetierfauna Österreichs. Bundesministerium für Land- und Forstwirtschaft. Umwelt und Wasserwirtschaft, Band 2, 2002.
- STANOVÁ, V. – VALACHOVIČ, M. 2002. Katalóg biotopov Slovenska. Bratislava : DAPHNE – Inštitút aplikovanej ekológie, pre Štátnu ochranu prírody, 2002, 225 s. ISBN 80-89133-00-2.
- STÄHLIN, A. 1971. Gütenzahlen von Pflanzenarten in frischen Grudfutter. Sonderheft 5, der Zeitschrift „Das wirtschaftseigene Futter“. Frankfurt (Main) : GLG – Verlag, 1971.
- SUPUKA, J. 2000. Kultúrna vegetácia v krajine. In *Život. Prostr.*, 2000, Vol. 34, No. 5, s. 251-255.
- SUPUKA, J. 2004. Alternatívy využívania krajiny a jej kontinuálne premeny. In *Život. Prostr.*, 2004, Vol. 38, No. 2, s. 72-76.

- SVIČEK, M., 2009. Expertný systém identifikácie zanedbaných pôd prostredníctvom vlastníckych a užívateľských vzťahov. In ZAUŠKOVÁ, Ľ. 2009. Pustnutie krajiny – ochrana pôdy – krajinná ekológia. Ústav vedy a výskumu UMB, Banská Bystrica, Zborník, 2009, s. 155-162.
- SZAFER, T.P. 1958. Pastierske staviteľstvo v Tatrách. In Pamiatky a múzeá, 1958, 5, s. 174-178.
- SZCZOTKA, S. 1948. Materiały do hodowli owiec w XVIII wieku. Lublin, In Prace a materiały etnograficzne, T, VII, 1948.
- SZUCHIEWICZ, W. 1902. Huculszczyzna, zw. I, Kraków, 1902, 68 s.
- SZYMIK, J. – RICHTER, L. 2008. Wołoskie dziedzictwo Karpat, Sekcja Ludoznawca. Cieski Cieszyn : ZG PZKO, 2008.
- ŠKODOVÁ, M. – MAZÚREK, J. 2012. Chránené územia Slovenska. 1. vydanie. Banská Bystrica : FPV UMB. 2012, 117 s. ISBN 978-80-557-0138-7
- ŠKODOVÁ, I. – JANIŠOVÁ, M. – HEGEDŮŠOVÁ, K. et al. 2015. Sub-montane seminatural communities in the Eastern Carpathians (Ukraine). In Tuexenia, 2015, 35: 355-380, Göttingen.
- ŠMELKO, Š. – ŠEBEŇ, V. 2009. Aktuálne informácie o lese na nelesných pozemkoch podľa NIMLSR 2005 – 2006, metodika ich získania a námety na jej využitie v krajinárstve. In ZAUŠKOVÁ, Ľ. et al. 2009. Pustnutie krajiny – ochrana pôdy – krajinná ekológia. Ústav vedy a výskumu UMB, Banská Bystrica, Zborník, 2009, s. 163-175.
- ŠMIGEL, M. – KRUŠKO, Š. 2011. Opcia o presídlenie Rusínov do ZSSR (1945 – 1947). Bratislava : Goralinda, 2011, 340 s.
- ŠOŠTARIČ-PISAČIČ, K. – KOVAČEVIČ, J. 1974. Evaluation of Quality and Total Value of Grassland and Leys by the „Complex Method“, Zagreb, 1974.
- ŠŮR, D. 1998. Využívanie extenzívnych pasienkov jalovicami v kombinácii s košarovaním. Záverečná správa. Banská Bystrica : VÚTPHP, 1998, 40 s.
- Štátny okresný archív v Bardejove : ludicium bannitum 1416 – 1443, s. 19.
- ŠTIKA, J. 1958. Salašnické ustájování dobytka a košarování na moravskoslovenském pomezí, Český lid, 1958, 45, s. 64-74.
- ŠTIKA, J. 1959. Salašnické zimování dobytka na Těšínsku. Radostná země, In Sborník pro studium lidu Ostravského kraje, 1959, IX., č. 2, 34.
- ŠTIKA, J. 1961. Bádání o karpatském salašnictví a valašské kolonizaci na Moravě. In Slovenský národopis, 9, 1961, s. 513-548.
- ŠTIKA, J. 1962. Význam slova „Valach“ v Západních Karpatech. In Slovenský národopis, X. 1962, s. 421.
- ŠTIKA, J. 2007. Valaši a Valašsko. O původu Valachů, valašské kolonizaci, vzniku a historii moravského Valašska a také o karpatských salaších. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 2007, 237 s. ISBN 978-80-254-0836-0.
- ŠUKEVIČ, V. 1901. Guculščina. In Materiały do ukrajinsko-ruskoj etnologii, T. 4. Ľviv, 1901, 186 s.

- ŠVORC, P. 1973. Hospodársky a sociálny život, zamestnanie, strava. In MICHALEK, J. Liptovská Teplička. Odbor kultúry ONV v Poprade vo Východoslovenskom vydavateľstve v Košiciach. Povolenie SÚKK č. 1438/I-OR-1972. 1973, 265 s.
- TANSLEY, A.G. 1935. The Use and Abuse of Vegetational Concepts and Terms. In *Ecology*, 1935, 16 (3):284-307.
- TARNOVIČ, J. 1964. Iljistrovana istorja Lemkivščiny. New York : Vydavnicтво „Kultura“, 1964.
- TER BRAAK, C.J.F. – ŠMILAUER, P. 2002. CANOCO. Reference manual and CanoDraw for Windows user's guide: software for canonical community ordination (version 4.5). Ithaca, NY: Microcomputer Power, 2002.
- TIMÁR, G. – MOLNÁR, G. – SZÉKELY, B. et al. 2006. Budapest : Arcanum, 59 p. ISBN: 963-7374-33-7.
- TIVODAR, P.M. 1994. Tradicijne skotarstvo Ukraïnskich Karpat drugoi polovini XIX – peršoi polovini XX st. Užgorod, 1994.
- TOGOR, G.C. – BURESCU, P. 2013. Species-rich Nardus grasslands from the northern part of the Bihor mountains. *Studia Universitatis "Vasile Goldiș", Seria Științele Vieții*, 2013, vol. 23, issue 4, pp. 505-512.
- TOMA-BANCESCU, A. 1986. Vaideeni. Bucuresti : Editura Litera. 1986, 267 p.
- TURIS, P. 2007. Rastlinstvo. In *Národný park Nízke Tatry – prírodné hodnoty, história a súčasný stav ochrany územia*. Banská Bystrica : Správa Národného parku Nízke Tatry, 2007, s. 11-17.
- TWARDY, S. 1989. Wyniki badań nad renowacją runi zdegradowanych pastwisk owczych. In *Zeszyty Naukowe, AR w Krakowie*, 1989, s. 22.
- TWARDY, S. 1991. Organizacja wielkostadnej gospodarki pasterskiej w górach przy uwzględnieniu mechanicznego dojenia owiec. *Rozpr. Hab. Kraków-Falenty : IMUZ*, 1991, 84 s.
- TWARDY, S. 1993. Warunki przyrodnicze a użytkowanie ziemi w Karpatach. In *Zesz. Probl. Post. Nauk Rol.* 1993, 3 (343), s. 51-60.
- TWARDY, S. – HANMETT, R.G. 2000. Niskonakładowe metody wypasu owiec w polskich Karpatach. Falenty : Wydaw. IMUZ, 2000, 32 s.
- TWARDY, S. 2015. Wpływ gospodarki pasterskiej w Karpatách na skład florystyczny runi pastwiskowej. In *Łakarstwo w Polsce/Grassland Science in Poland*. 2015, no 18, s. 201-212.
- UJHÁZY, K. 2003. Sekundárna sukcesia na opustených lúkach a pasienkoch Poľany. *Vedecké štúdie 7/2003/A*, Zvolen : Technická univerzita, 2003, 104 s.
- ULČÁK, L. 1935. Valašská daň na Hukvaldském panství před třicetiletou válkou. In *Časopis pro dějiny venkova*, 1935, XXII, s. 15-23.
- ULIČNÝ, F. 2006. Pôvod Rusínov. In *Rusíni – história, súčasnosť a perspektívy (spoločensko-vedný seminár)*, Prešov, 2006, s. 9-14.

- UŠAK, J. 1973 Hospodársky a sociálny život, zamestnanie, strava. In MICHALEK, J. Liptovská Teplička. Odbor kultúry ONV v Poprade vo Východoslovenskom vydavateľstve v Košiciach. Povolenie SÚKK č. 1438/I-OR-1972, 1973, s. 51-68.
- VAKARELSKI, CH. 1956. Die bulgarischen wandernden Hirtenhütten. In Acta ethnographica Academiae scientiarum hungaricae, I. Teil, V, Band. 1956, S. 1–2, 1–82.
- VERA, F.W. 2000. Grazing ecology and forest history. Wallingford, UK : CABI International.
- VINTU, V. – SAMUIL, C. – SARBU, C. et al. 2008. The influence of grassland management on biodiversity in mountainous region of NE Romania. In Grassland Sci Eur, 2008, 13:183-185.
- VÍTEK, P. – MARTINICKÝ, M. – LAUČÍK, P. et al. 2016. Dejiny obce Jamník v Liptove, Obec Jamník : Vydavateľ, 2016, s. 31. ISBN 978-80-972257-0-4.
- VUIA, R. 1964. Tipuri de pastorit la Komini (sec. IX – inceputul sec. XX), Bukurest. 1964.
- WESTHOFF, V. – Van der MAAREL, E. 1978. The Braun-Blanquet approach. In Whittaker, R.H. (ed.) Classification of plant communities. The Hague : W. Junk, 1978, pp. 289-399.
- WILSON, J.B. – V PEET, R.K. – DENGLER, J. et al. 2012. Plant species richness: the world records. In Journal of Vegetation Science, 2012, 23:796-802.
- WOLNY, G. 1835. Die Markgrafschaft Mähren, topographisch, statistisch und historisch geschildert. I, Prerauer Kreis, 1835, S. 72, 148, 164, 297, 309, 316; IV, Hradischer Kreis, S. 34-35.
- WYDER, J. 2001. Multifunctionality in the Alps. Mountain Research and Development, 2001, 21:327-330.
- WYL, A. – MERCIER, A. – TROXLER, J. 1985. L'exploitation ovine en altitude. Rapport final du projet 4.169.-Bundesamt für Umweltschutz, Bern, (Schlußbericht zum Schweizerischen MAB-Projekt 10), 1985, 143 S.
- WYROSTEK, L. 1932. Ród Dragów – Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej. In Rocznik Polskiego Tow. Heraldycznego, XI, Kraków, 1932.
- ZACHAR, D. 1960. Erózia pôd. Bratislava : Veda SAV, 1960.
- ZAUŠKOVÁ, Ľ. 2010. Pustnutie poľnohospodárskej krajiny Slovenska a jeho formy. In Acta Universitatis Prešoviensis, Prírodné vedy, Folia Oecologica 3, Prešov, 2010, s. 99-106.
- ZAUŠKOVÁ, Ľ., MIDRIAK, R. 2008. Multifunkčné poľnohospodárstvo ako alternatíva trvalo udržateľného rozvoja poľnohospodárskej krajiny (na príklade slovenskej časti Medzibodrožia). In IZAKOVIČOVÁ, Z. 2008. Smolenická výzva IV. Kultúrna krajina ako objekt výskumu v oblasti trvalo udržateľného rozvoja. Zborník, ÚKE Bratislava, 2008, s. 61-67.
- ZAUŠKOVÁ, Ľ. – MIDRIAK, R. 2009. Pustnutie krajiny Slovenska – hazard alebo šanca v hospodárskej kríze? In BLAAS, G. 2009. Dosahy finančnej a hospodárskej krízy na pôdohospodárstvo – možnosti riešenia. Nitra : Zborník SAPV, 2009. 64, s. 78-85.
- ZRUBEC, L. 2004. Salaše naše. Nitra : Dom Matice slovenskej. 2004, 20 s.

- ZUSKINOVÁ, I. 1999. Ovčiarstvo a salašníctvo v Liptove. Liptovský Mikuláš : TeLeM, TLM s. r. o., 1999, 141 s. ISBN- 80-968054-1-x.
- ZUSKINOVÁ, I. 2001. Pastierstvo a salašníctvo v Liptove. In *Studia Academia Slovaca* 30, 2001, s. 329-338.
- ZUSKINOVÁ, I. 2014. Liptov v ľudovej kultúre. Občianske združenie Spoločnosť priateľov Múzea liptovskej dediny. 2014, 258 s., ISBN 978-80-971874-0-8.
- ŽIGRAI, F. 2000. Dimenzie a znaky kultúrnej krajiny. In *Život. Prostr.*, 2000, Vol. 34, No. 5, s. 229-233.
- ŽUDEL, J. 1988. Vývoj osídlenia Slovenska od počiatkov valašskej kolonizácie do konca stredoveku. In *Archeologia historica*. 1988, 13:7-17.
- ŽUDEL, J. 2010. Osídlenie Slovenska v neskorom stredoveku. Bratislava : Veda SAV, 2010.

Internetové zdroje

- URL 1: <<https://pl.wikipedia.org/wiki/Karpaty>> [cit. 2018-01-18]
- URL 2: <<https://www.worldwildlife.org/ecoregions/pa0504>> [cit. 2017-08-23]
- URL 3: <<https://sk.wikipedia.org/wiki/Karpaty>> [cit. 2016-11-29]
- URL 4: <<https://cs.wikipedie.org/wiki/Karpaty>> [cit. 2016-11-29]
- URL 5: <<https://ro.wikipedia.org/wiki/Karpaty>> [cit. 2016-11-29]
- URL 6: <<https://cs.wikipedie.org/wiki/Karpaty>> [cit. 2016-11-29]
- URL 7: <https://de.wikipedia.org/wiki/Gliederung_der_Karpaten> [cit. 2016-11-29]
- URL 8: <<https://esdac.jrc.ec.europa.eu/content/soil-atlas-europe>> [cit. 2017-11-12]
- URL 9: <<https://www.worldwildlife.org/ecoregions/pa0504>> [cit. 2017-08-23]
- URL 10: <<https://sk.mapy.cz/turisticka/>> [cit. 2017-08-23]
- URL 11: <<http://spravatanap.sk/web/index.php/2012-08-24-09-58-41/flora-tatier>> [cit. 2016-12-01]
- URL 12: <https://ro.wikipedia.org/wiki/Parcul_Natural_Muntii_Maramuresului> [cit. 2017-08-23]
- URL 13: <<https://www.worldwildlife.org/ecoregions/pa0504>> [cit. 2017-08-23]
- URL 14: <http://www.ce-rewiew.org/01/14/beckmann14_1.html> [cit. 2017-05-11]
- URL 15: <<http://www.romanianhistoryandculture.com/1241mongolinvasion.html>> [cit. 2016-12-01]
- URL 16: <<http://www.rasunetul.ro/din-culisele-istoriei-localitati-rodna>> [cit. 2016-12-01]
- URL 17: <http://www.academia.edu/7668691/Zamki_średniowiecznego_pogranicza_polsko-węgierskiego_w_ujęciu_archelogii_historycznej> [cit. 2015-09-29]
- URL 18: <<http://www.e-obce.sk/obec/bardejov/2-historia.html>> [cit. 2015-02-17]

- URL 19: <<http://www.terchova.sk/obce/historia/vyznamni-rodaci>> [cit. 2015-02-17]
- URL 20: <<http://www.karpaty365.com/category/228/ukr.>> [cit. 2015-02-17]
- URL 21: <<http://www.outdoorukraine.com/content/view/110ang>> [cit. 2015-06-12]
- URL 22: <<http://www.e-obce.sk/obec/liptovskerevuca/2-historia.html/>> [cit. 2015-02-17]
- URL 23: <<http://www.salasnicke.estranky.cz>> [cit. 2016-05-19]
- URL 24: <<https://sk.wikipedia.org/wiki/Česko-slovensko-poľský-spor-o-Oravu-a-Spiš>> [cit. 2017-12-29]
- URL 25: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Operace_Visla> [cit. 2016-07-07]
- URL 26: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Wypas_kulturowy> [cit. 2016-04-04]
- URL27: <<http://zakopane.eu/artykuly/ochrona-rodowiska/tatrzański-park-narodowy/pasterstwo>> [cit. 2016-01-03]
- URL 28: <http://www.fao.org/ag/agp/agpc/doc/grass_stats/gras-stats.htm> [cit. 2017-05-07]
- URL 29: <<https://academic.oup.com/aob/article/110ú6/1263/112127/The-role-of-grassland-in-food-security-and>> [cit. 2015-09-04]
- URL 30: <https://fns.uniba.sk/fileadmin/prif/biol/kek/ekozem/5_savany.pdf> [cit. 2016-10-10]
- URL 31: <<http://www.biosferaeuropy.sweb.cz/vyska/htm>> [cit. 2016-10-10]
- URL 32: <<https://www.efncp.org>> [cit. 2017-07-06]
- URL 33: <<http://www.planet-wissen.de>> [cit. 2017-10-13]
- URL 34: <http://old.agroporadenstvo.sk/zv/ovce/ovce_pasenie.htm> [cit. 2015-07-09]
- URL 35: <<https://docslide.net/documents/palaeoecological-and-phytosociological-reconstruction-of-precultural-vegetation.html>> [cit. 2017-09-04]
- URL 36: <https://www.tuzvo.sk/files/LF-KF/Pedago-Predmety/Fytocenologia_skripta.pdf> [cit. 2016-07-05]
- URL 37: <https://ro.wikipedia.org/wiki/Fiier:Floare_de_altitudine_in_Muntii_Bucegi.jpg> [cit. 2016-06-05]
- URL 38: <<http://www.muntiiimaramuresului.ro/index.php/ro/despre/flora-si-vegetatie>> [cit. 2016-05-05]
- URL 39: <https://ro.wikipedia.org/wiki/Parcul_Natural_Muntii_Maramuresului> [cit. 2016-02-02]
- URL 40: <<http://www.pajisti-grassland.ro/proiecte/lucrari/ghidl.pdf>> [cit. 2016-05-04]
- URL 41: <<http://www.skole.org.ua/luchna.html>> [cit. 2016-03-03]
- URL 42: <https://old.agroporadenstvo.sk/zv/ovce/ovce_gyarm/ovce_gy_5_5.htm> [cit. 2016-06-05]

- URL43: <http://www.daphne.sk/sites/daphne.sk/files/uploads/MM15_krátkosteblové_bazifilné_0.pdf> [cit. 2016-05-01]
- URL 44: <http://www.ibot.sav.sk/usr/Jozef/does/PF_07_Vys-veg.pdf> [cit. 2016-12-01]
- URL 45: <http://www.pajisti-grassland.ro/proiecte/lucrari/brosura_tehnologii.pdf> [cit. 2016-08-14]
- URL 46: <<https://www.facebook.com/pages/ekologie-a-tvorba-krajiny/112123485480911>> [cit. 2015-05-03]
- URL 47: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Parki_narodowe_w_Polsce> [cit. 2016-09-09]
- URL 48: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Wypas_kulturowy> [cit. 2016-09-09]
- URL 49: <https://ro.wikipedia.org/wiki/Lista_parcurilor_naționale_si_naturale_din_România> [cit. 2016-09-10]
- URL 50: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Національні_природні_парки_України> [cit. 2016-05-07]
- URL 51: <https://tpn.pl/filebrowser/files/Foldery/relikty_i_endemity_we_florze_tatr.pdf> [cit. 2016-09-09]
- URL 52: <http://www.sopsr.sk/velkafatraweb/sk/rastlinstvo_a_lesy.php> [cit. 2016-06-07]
- URL 53: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Národný_park_Malá_Fatra> [cit. 2016-06-07]
- URL 54: <https://en.wikipedia.org/wiki/Malá_Fatra_National_Park> [cit. 2016-06-07]
- URL 55: <<http://ec.europa.eu>> [cit. 2016-10-10]
- URL 56: <http://www.sopsr.sk/velkafatraweb/sk/rastlinstvo_a_lesy.php> [cit. 2016-06-09]
- URL 57: <<http://www.mykulychyn.info/Полонина-та-полонинські-звичай>> [cit. 2017-11-11]
- URL 58: <<http://www.owca-plus.pl/przykladowa-strona-owca/salasze/>> [cit. 2016-12-17]
- URL 59: <<http://www.jacekptak.nazwa.pl/stare.foto/pasterstvo/>> [cit. 2017-06-07]
- URL 60: <<http://traditions.org.ua/remesla/vivcharstvo>> [cit. 2016-06-07]
- URL 61: <<http://my.etnoua.info/novyny/polonynske-budivnyctvo-na-huculschyni-stattia/>> [cit. 2016-06-07]
- URL 62: <<https://www.agrobiznis.sk/index.php/component/content/article/1-uvod/3134-mprv-sr-vyrobky-z-ovcieho-a-kozieho-mlieka-su-bezpecne/>> [cit. 2017-06-28]
- URL 63: <<http://www.uluv.sk/product/salasnictvo-1378/>> [cit. 2017-06-28]
- URL 64: <<http://www.malatina.sk/bryndza>> [cit. 2017-06-28]
- URL 65: <<http://zdravie.pravda.sk/zdrava-vyziva/clanok/13722-bryndza-je-najlepsi-patent-proti-irody/>> [cit. 2017-06-28]
- URL 67: <<https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/396906-kliestova-encefalitida-sa-v-kozom-a-ovcom-mlieku-nepotvrдила/>> [cit. 2016-06-22]
- URL 68: <<http://www.igormelika.com/moi-karpati/zhittya-buttya/polonini-povni-chariv>> [cit. 2017-12-16].

URL69: <<http://www.konwencjakarpacka.pl/milosnicy-regionu/przyroda/pasterstwo-a-przyroda/252-pasterstwo-a-laki>> [cit. 2017-06-04]

URL 70: <<https://dexonline.definitie/poiana>> [cit. 2015-02-03]

URL 71: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Zoznam_planin_na_Slovensku> [cit. 2017-12-05]

URL 72: <<http://www.profundegeoga.eu/category/harti/harti-romania/>> [cit. 2017-06-05]

URL 73: <<http://www.turkarta.com>> [cit. 2017-10-09]

URL 74: <<https://www.planetagor.pl/places/application/TrialCompose.php>> [cit. 2017-06-05]

URL 75: <<https://www.mapy.hiking.sk>> [cit. 2016-09-09]

URL 76: <<https://www.treking.cz/vrcholyúabeceda-slovenskych-vrcholu.htm>> [cit. 2016-09-09]

URL 77: <<https://www.mapy.cz/turistika>> [cit. 2016-09-09]

URL 78: <<https://www.mapire.eu/en/map/firstsurvey>> [cit. 2017-09-04]

URL79: <https://en.wikipedia.org/wiki/E8_European_long_distance_path> [cit. 2018-01-31]

URL 80: <<https://www.e-erby.sk/erby.html>> [cit. 2017-09-04]

URL 81: <<https://www.margarita11.galerie.cz/5031151-erby-ceskych-mest-a-obci>> [cit. 2017-09-04]

URL 82: <<https://www.info-delta.ro/traditii-in-dobrogea-28/instrumente-muzicale-tradition-pastorestic-de-suflatc-din-dobrogea-453.html>> [cit. 2017-12-13]

URL 83: <<https://www.trnzz.org.pl/wolosi-pasterstwo-i-szalasnictwo.1,34.html>> [cit. 2016-05-01] > [cit. 2017-11-13]

URL 84: <<http://www.tradicnepistaly.sk/6dPistala.html>> [cit. 2017-11-15]

URL85: <<https://www.encyklopediapoznania.sk/clanok/5195/ludove-nastroje-gajdy>> [cit. 2018-01-31]

URL 86: <<http://www.medialnavychova.sk/medialna-komunikacia/>> [cit. 2018-01-13]

URL 87: <<http://www.sppk.sk/download/2578>> [cit. 2017-11-13]

URL 88: <<http://www.carpathianconvention.org>> [cit. 2016-11-13]

URL 89: <<https://www.gridw.pl/>> [cit. 2017-11-10]

URL 90: <<http://www.porozumieniekarpackie.pl>> Karpaty Łączą [cit. 2017-11-14]

URL 91: <<https://www.traseo.pl/trasa/szlak-oscypkowy>> [cit. 2017-11-16]

URL 92: <<http://www.sdetmi.com/podujatia/detail/9998/salas-zbojska/>> [cit. 2017-11-16]

URL93: <<http://www.uluv.sk>> [cit. 2018-01-31]

URL 94: < https://ec.europa.eu/agriculture/quality/schemes_en> [cit. 2017-11-13]

URL95: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Svetové_dedičstvo_UNESCO> [cit. 2017-10-13]

URL96: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Kultúrne_dedičstvo> [cit. 2017-11-13]

- URL 97: <<http://www.muzeulastra.ro/>> [cit. 2017-11-13]
- URL 98: <<http://www.andy-travel.com.ua/putila-festival-poloninska-vatra>> [cit. 2017-11-13]
- URL 99: <<http://www.festiwale.zakopane.pl/festiwal-folkloru>> [cit. 2017-10-13]
- URL100: <<http://www.koliba-os.cz>> [cit. 2018-01-31]
- URL 101: <<http://www.sluk.sk/sk/sluk>> [cit. 2018-01-13]
- URL102: <<http://www.folklorfest.sk/6550-ovenalie-2017-9-rocnik-celoslovenskych-ovciarskych-slavnosti>> [cit. 2017-11-13]
- URL103: <<http://www.wokgorna.ochotnica.pl/index.php/2014-12-23-19-26-37/kategorie/16-szlak-kultury-woloskiej/>> [cit. 2017-12-15]
- URL104: <<http://www.smetankovo.sk/wp-content/uploads/2014/01/Brozurka.pdf>> [cit. 2017-12-15]
- URL 105: <<https://www.google.sk/maps/>> [cit. 2017-12-15]
- URL 106: <<http://www.szlakoscypkowy.pl/szlak-oscypkowy>> [cit. 2018-04-23]
- URL 107: <<https://www.polskieszlaki.pl/malopolski-szlak-oscypkowy.html>> [cit. 2018-04-23]
- URL 108: <<https://www.goralpoleca.pl/blog/2017/10/30/podlaski-szlak-oscypkowy>> [cit. 2018-04-23]

Názov: Salašníctvo v Karpatoch – Carpathian mountain sheep milk farming

Autor: © prof. Ing. Ján Novák, PhD.

Vydavateľ: prof. Ing. Ján Novák, PhD., Nitra

Technická redakcia: Ing. Richard Stiffel

Úprava fotodokumentačného materiálu: Tomáš Zajaroš

Preklad do angličtiny: PhDr. Jarmila Horváthová, PhD.

Rok vydania: 2019

Vydanie: druhé (doplnené a prepracované)

Rozsah: 530 strán; AH: 47

ISBN: 978-80-570-0841-5

EAN 9788057008415

Foto na titulnej strane: Na salaši (Važec). Pavol Socháň 1893 – 1912, SNM
– Múzeá v Martin

Prof. Ing. Ján Novák, PhD. (1953)

Univerzitný profesor Slovenskej poľnohospodárskej univerzity v Nitre. Po absolvovaní vysokoškolského štúdia osem rokov pracoval v prvovýrobe a v oblasti poľnohospodárskych služieb. V akademickej oblasti pracuje od roku 1987. Na Katedre trávnych ekosystémov a kŕmnych plodín bol vedúcim katedry v rokoch 2004 – 2007. Prednáša na SPU a ako hosťujúci profesor šesť rokov na UPH Siedlce v Poľsku. Vo výskume sa venuje revitalizácii, konvenčnej a ekologickej obnove trávnych porastov s orientáciou na mimoprodukčné funkcie a krajínovtorbu. Pracuje aj v oblasti poradenstva ako expert, je autorom mnohých

vedeckých a odborných prác, publikuje doma a v zahraničí. K najznámejším vedeckým monografiám patria: Pasienky, lúky a trávniky, Trávne porasty po odlesnení a samozalesnení, Obnova pasienkov na karpatských salašoch, Po stopách valachov v Karpatoch a iné.

Monografia je teritoriálne najcelistvejším a tematicky najkomplexnejším obrazom o agrikultúrnej podobe karpatského salašníctva – jedinečného a európsky významného fenoménu. Konceptuálnym prístupom spája poznatky geografov, etnológov, historikov, environmentalistov a poľnohospodárskych špecialistov. Interdisciplinárny prístup a komplexnosť v takomto rozsahu, tak ako uvádzajú recenzenti, nebola dosiaľ publikovaná. Čitateľ má možnosť prostredníctvom textu prepojeného s archívnym a súčasným fotografickým materiálom vstúpiť do magického sveta Karpát. Autor sa v piatich kapitolách venuje prírodným pomerom, historickému vývoju salašníctva, produkčným a mimoprodukčným funkciám, rastlinným spoločenstvám, využívaniu pasiením, bonitácii, biodiverzite a ochrane pasienkov, ktoré sú základom salašníctva, stavebným objektom, tradičnému spracovaniu ovčieho mlieka v kolibe na salaši, spôsobu života pastierov, tradíciám a zvykom, ktoré sa prejavujú prostredníctvom materiálnej a duchovnej kultúry, ale aj toponymám a marketingovej komunikácii s verejnosťou. Pripomína, že bez pravidelného šetrného spásania pasienkov ustupujú chránené druhy rastlín, znižuje sa nielen biodiverzita, ale aj estetická hodnota krajiny. Salašníctvo je chápané nielen ako historický fenomén, ale v súčasnosti aj ako prírodné a kultúrne dedičstvo.